

LUDAS MÁTYÁS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

Életmód, kritika, önszerveződés

KÁRPÁTI ATTILA ISTVÁN

Wesselényi Miklós kisdedóvó-alapításai

RADA JÁNOS

Antiklerikális röpiratok vallással

kapcsolatos attitűdjei a dualizmus idején

IV. ÉVFOLYAM.	HAJNÁ CZKY TAMÁS	GYÜJTŐKNEK	Szerkesztői iroda:
Megjelenik	Kiadó-hivatalba	1870	Városház tér 6. sz.
minden vasárnap.	Vá	61 előfuztató	ide küldendő mindenféle
Ára 3 hóra 1 ft. 50 kr.	ár-udomány	sz. sz. sz. sz.	kézirat, mely LUDAS MÁTYÁS
		sz. sz. sz. sz. sz.	TYI-nak van szánva.

HAJNÁ CZKY TAMÁS

Cigányzenész önszerveződés,

érdekképviselet és közélet a századfordulón.

Közösügyes világ kvótás ülcse napok!

Az úr Isten megint egy újást ad nekünk:

Hogy terhesek, jobban nyújtsák a nép vállát!

No új év, téged se maradjunk hátrátrátrá!

Erős mint az aczél türelme a népnök,

Rozsabbat rája már nem hozhatnak évek. —

Sajti a multakból, hogy megmaradjunk!

Földörülend még a dicsőség sugara.

A független nemzet nem

De az uszályhordók mindent elszávnak;

Járszalag kell nekik, hogy

Ázék megmaradjon, hogy Bécsnek tessenek.

Méltóságj évnök sőt új fáték alá

Kell-e úrnökünk még keserű ponarát!

Vágyunk már nem maradni a csaszának

Hogy jögnök alá újabb úrnök-teszt!

Az új méltóságok ezilinderben, frakkban,

Áldják azt a lörtét, mely finanszolatlan;

Nagyokat isznak a közösügy nevében,

Hjáék az könnyű a ha szánék!

A muszkavezetők nyugdíjban fürdenek,

A megszavazóknak kegymosolyt röhögnek;

Száz díért nom adnák, hogy „balek“-et fogtak . .

Zárják be az ajtókat, kik hátul kullognak.

Egy Somogy megyei nemesi familia

története a 19. században.

Ezük nem több csapások már aligha jönek.

Ázék megmaradjon, hogy Bécsnek tessenek.

Örökösöknek szán a széri köntös, teszt!

Ludas mátyás előtt a mátyás nem sokára;

Tudom, ha szabad lesz kamattal megfizet

Szonvedéseiert pohos Dobróginék.

35. évf.

2020

1. szám

TAMÁS ÁGNES

Egy élclapszerkesztő a vádlottak padján

PAPP VIKTOR

Egy Somogy megyei nemesi familia

története a 19. században

Bemutatjuk Peter Haslinger osztrák-német

történész

Herkó Péter.

35. évfolyam

2020. 1. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

SZÁSZ GÉZA

A kiadvány

az

Nemzeti Kulturális Alap

a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara,
a Szegedért Alapítvány,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCsik PéTER
GALAMB GyÖRgy
HUNYADI ZSOLT

KOSZTA LÁSZLÓ

PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN
SZÁSZ GéZA
TOMKA BéLA

TÓTH HAJNALKA
TÓTH SZERGEJ
VUKMAN PéTER

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmányok

KÁRPÁTI ATTILA ISTVÁN	
Wesselényi Miklós kisdédóvó-alapításai	5
RADA JÁNOS	
Antiklerikális röpiratok vallással kapcsolatos attitűdjei a dualizmus idején (1867-től 1895-ig)	18
HAJNÁCZKY TAMÁS	
Magyar Czigányzenészek Lapja 1908–1910. Cigányzenész önszerveződés, érdekképviselet és közélet a századfordulón	40
TAMÁS ÁGNES	
Egy élclapszerkesztő a vádlottak padján	55
PAPP VIKTOR	
Fősvény és tékozló dzsentrik? Egy Somogy megyei nemesi família története a 19. században	71

Műhely

DEVESCOVI BALÁZS	
Eötvös József betegeskedése és halála	93
LÁSZLÓ ANDOR	
Szekfü Gyula a 19. század magyar történetírásáról	106
NAGY PÁL	
Parasztok, cigányok, proletárok. Az alsó kaszt és a cigány etnicitás történeti értelmezéséhez (19–20. század)	131
BALÁZS PÉTER	
Tolerancia a konfesszionalizáció korában. Historiográfiai áttekintés	150

Határainkon túl

„Nézzünk a narratívák mögé”. Beszélgetés Peter Haslingerrel (Az interjút készítette: CSERNUS-LUKÁCS SZILVESZTER)	168
Peter Haslinger műveinek bibliográfiája	174
PETER HASLINGER	
Társadalmi többnyelvűség és a szekuritizáció folyamatai (Fordította: CSER- NUS-LUKÁCS SZILVESZTER ÉS SZÉKELY TAMÁS)	181

Figyelő

Két lépés előre, egy lépés oldalra (Pruzsinszky Sándor: <i>A rettegés gyermekei. A cenzúra Európában 1478– 1918. Fakultás Kiadó, Budapest, 2018.</i>)	
Z. KARVALICS LÁSZLÓ	192

Tanulmányok a női kommunikációról (Sipos Balázs – Krász Lilla [szerk.]: <i>A női kommunikáció kultúrtörténete. Tanulmányok. Napvilág Kiadó, Budapest, 2019.</i>)	
VÖLGYI RÉKA	195
A reformkori országgyűlésekről kicsit másképp (Dobszay Tamás: <i>A rendi országgyűlés utolsó évtizedei [1790–1848]. Országház Könyvkiadó, Budapest, 2019.</i>)	
DEÁK ÁDÁM	198
Egy uralkodó családról másképpen (Дејан Јечменица, Немањићи Другог Реда, Универзитет у Београду-Филозофски Факултет, Београд, 2018.)	
OBRADOVIC NENAD	201
Számunk szerzői	204

KÁRPÁTI ATTILA ISTVÁN

Wesselényi Miklós kisdedóvó-alapításai

A Nyugat-Európában már a 18. század második felében megalakuló óvodák Brunsvik Teréz tevékenységének köszönhetően az 1820-as évek végétől jelentek meg Magyarországon. Az általa alapított első, 1828-ban megnyílt krisztinavárosi kisdedóvó intézet megalakulását követően több intézmény is megnyílt a kisgyermekek előtt. Az 1836-ban megalakított Kisdedóvó Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület célja az volt, hogy biztosítsa az intézetek működéséhez szükséges feltételeket, a nevelők képzését, valamint az anyagi forrásokat. Az egyesület tagjai között ott találjuk a reformkor olyan neves közéleti alakjait is, mint Kosuth Lajos, Teleki László, Eötvös József vagy Wesselényi Miklós.

Wesselényi sokszínű munkásságában a nevelés, azon belül a népoktatás is fontos szerepet játszott, s két híres műve, a *Balítéletekről*, valamint a *Szózat a' magyar és szláv nemzetiség ügyében* hasábjain is találkozunk pedagógiai gondolataival. Ez utóbbiban – a népoktatás hiányosságaira történő figyelemfelhívás mellett – a kisdedóvó intézetekről is említést tett: a tudásbeli és erkölcsi haszon mellett a báró a magyar nyelv terjesztésének egyik eszközt látta az intézményben, s ennek jegyében felszólította a vagyonos arisztokratákat, hogy a birtokaikhoz tartozó településeken alapítsanak kisdedóvó intézeteket.¹

Wesselényi kisdedóvókkal kapcsolatos tevékenységéről a történeti szakirodalomban elsősorban Trócsányi Zsolt 1964-ben megjelent tanulmányából tájékozódhatunk, amelyben a báró pedagógiai vonatkozású tevékenységéhez kötődő, az egy évvel később megjelent Wesselényi-monográfiájából terjedelmi okokból kimaradt adatokat – köztük néhány olyat is, amely Wesselényi kisdedóvókkal kapcsolatos munkásságához kapcsolódik – adta közre.² Trócsányi munkája mellett csupán elszórtan találkozunk a Wesselényi által alapított kisdedóvó intézetekre vonatkozó adatokkal. Jelen tanulmány elsősorban a báró levelezését fel-

---

¹ Wesselényi Miklós: *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében*. A szöveget gondozta és jegyzetekkel ellátta: Deák Ágnes. Budapest, 1992. 237–242.

² Trócsányi Zsolt: *A neveléspolitikus Wesselényi Miklós portréjához*. Pedagógiai Szemle, 14. évf. (1964) 3. sz. 283–294.

használva³ kívánja megvizsgálni a kérdést, valamint összefoglalni és kiegészíteni az elszórtan – főként a pedagógiatörténeti irodalomban – fellelhető adatokat.⁴

A zsidói kisededóvó intézet

Nehéz pontosan megállapítani, Wesselényit mikortól foglalkoztatta a kisededóvás ügyének felkarolása. Naplója szerint 1836. március 11-én Kossuth Lajos, Bezeredy István és Darvay Ferenc társaságában meglátogatta Brunsvik Teréz 1830-ban létrehozott pozsonyi kisededóvó intézetét. Bejegyzése tanúsítja, hogy már az intézmény megalapításától figyelemmel kísérte Brunsvik Teréz tevékenységét. Látogatása alkalmával a legnagyobb hatást a kisededóvó intézet német oktatási nyelve gyakorolta rá: „Mi jó mód lenne ez nemzetisítésre, – így pedig ha tanálkozik is köztök vagy egy magyar az is nemetté válik.”⁵ 1836 májusában egy Festetics Leóval folytatott beszélgetés során értesült a Kisededóvó Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület két hónappal korábbi létrejöttéről, illetve arról, hogy Festetics tolnai birtokán létre akarnak hozni egy kisededóvókat képző intézetet, és a gróf visszaemlékezései szerint

³ A téma vizsgálatához sajnos Wesselényi naplója csak korlátozottan nyújt segítséget. 1839-től kezdve amellet, hogy naplófeljegyzései többnyire, rövidebb-hosszabb megszakításokkal – Priszlinger Zoltán jelzőjével élve – regiszter jellegűek, s csupán csak rövid vagy rövidített címszavakban tartalmazzák a naplóról által legfontosabbnak tartott eseményeket, szinte kizárólagos jelleggel a báró egészségi állapotáról szólnak. Az 1839 és 1843 között írt naplóbejegyzéseiben csak egy alkalommal találkozunk az óvodák témájával: 1843. április 21-én Wesselényi az öt meglátogató Vajna Antal nagyenyedi professzornak ajánlotta figyelmébe a kisededóvó intézetek alapítását. Arhivele Nationale ale Romanei, Direcția Județeană Cluj (a továbbiakban: ANR DJC) fond nr. 250, crt. nr. 129. Wesselényi Miklós naplója, 1843. ápr. 21. Idézi: Trócsányi: *A neveléspolitikus Wesselényi*, 289. Wesselényi naplójáról bővebben lásd: Takács Péter: *Wesselényi Miklós szétzilált naplója*. In: *A személyes történelem forrásai*. Az MNL Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára kiadványai I. Nyíregyháza, 2014. 13–24.; Priszlinger Zoltán: *Strigulákban mért férfiaság. Szerelem és szexualitás ifjabb Wesselényi Miklós naplójában*. Sic Itur ad Astra, 19. évf. (2008) 58. sz. 209–218.; Priszlinger Zoltán: *Egy betegség hétköznapjai. Wesselényi Miklós szembaja és vaksága naplóbejegyzései tükrében*. Történelmi Szemle, 60. évf. (2018) 1. sz. 35–68.

⁴ Alkalmanként találkozhatunk a téves információval – amely napjainkban elsősorban a történelmi témájú ismeretterjesztő honlapokon jelenik meg –, miszerint a zsidói volt az első erdélyi kisededóvó. Egyik korai említését lásd: Kőváry László: *Erdélyország statistikája. Első kötet*. Kolozsvár, 1847. 295. A honlapokhoz példaként lásd: <https://mult-kor.hu/cikk.php?id=9537> (letöltés: 2019. máj. 24.) A fennmaradt levélmásolatok tanúsága szerint egy alkalommal a báró is így hivatkozott az általa alapított zsidói intézetre. Lásd: ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 161. Wesselényi Miklós levélmásolati könyvei. Wesselényi Miklós levele Poroszlai Friedrich debreceni főbíróhoz, 1843. október 10. Ezzel szemben az első erdélyi kisededóvó Jósika Jánosné Csáky Rozália hathatós közreműködésével jött létre Kolozsváron 1830-ban. Csizmadia Andor: *Szociálpolitikai a reformkori Kolozsváron*. Kolozsvár, 1943. 18–20.; Briedl Fidé: *A kisededóvó intézetek történetileg*. Tudománytár, 9. évf. (1841) 5. füzet, 300.; Hornyák Mária: *Az európai óvodaiügy hőskora Brunsvik Teréz levelezésének tükrében. 2. rész (1828–1831)*. Neveléstörténet, 2. évf. (2005) 1–2. sz. 59. Az erdélyi kisededóvók alapításuk időrendjében történő felsorolásához lásd: Böjthe Jolán: *Kisededóvásunk múltjából I*. Korunk, 36. évf. (1977) 7. sz. 577–578.

⁵ ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 129. Wesselényi Miklós naplója, 1836. március 11. Wesselényi személyi irathagyatékában több Brunsvik Teréznek írt levél is fennmaradt. Ezekben egy Wesselényi számára hasonló fontossággal bíró másik témában, egy nevelőnőket képző intézet létrehozását illetően kérte ki a grófnő véleményét. A levélváltásaik során felvázolt tervvel kapcsolatban a báró egyik problémája a Brunsvik Teréz által javasolt német oktatási nyelv volt.

Wesselényi volt az első, aki tanítót kért tőlük.⁶ Wesselényi nemcsak biztosította barátját a megfogalmazott célok támogatásáról, hanem csatlakozott is az egyesülethez: az 1837-ben megjelent évkönyvben tagként jelenik meg a névsorban, egy évvel később pedig az egyesület közgyűlése megválasztotta a központi választmány tagjának.⁷ 1839-ben két alkalommal is nagyobb összeget áldozott a kisdedővők támogatására: egyrészt száz forintot adományozott az egyesületnek, másrészt létrehozott egy ezerötyszáz forintos alapot arra a célra, hogy annak kamataiból egy segélydíjas növendék ingyen tanulhasson a tolnai képzőben.⁸ 1838. június 22-én kelt végrendeletében négyezer forintot hagyott az ekkor már működő zsidói népiskolára, illetve meghagyta örökösének, hogy ebből az alpból Samuel Wilderspin *Infant Education* című munkájában összefoglalt pedagógiai gondolatait szem előtt tartva alapítsanak egy óvodát Zsidón. További tízezer forintot szánt testamentumában arra a célra, hogy a birtokain lévő összes településen a zsidóihoz hasonló intézményeket hozzanak létre végakaratának általa kijelölt végrehajtói.⁹

Bár a forrásokban nem találunk utalásokat Wesselényi aktív egyesületi tevékenységére vonatkozóan, a báró köztisztviseltek örvendett a Kisdedővő Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület tagjainak körében. Az egyesület közgyűlése 1838 és 1848 között minden évben beválasztotta az 1839-től Gräfenbergben, majd 1843-tól Zsidón élő Wesselényit a központi választmányba,¹⁰ sőt az 1838. február 11-én tartott tisztújítás alkalmával néhányan az elnöki tisztségre történő szavazáskor is rá adták voksukat.¹¹ A források szerint csak két alkalommal, 1837 és 1838 februárjában vett részt az egyesület közgyűlésén.¹² Napi feljegyzéseiben és levelezésében, valamint az egyesület fennmaradt irataiban nem találunk utalást arra, hogy aktívan részt vett volna a választmány munkájában. Csupán egy alkalommal említik őt a választmányi ülések jegyzőkönyvei, de naplója tanúsítja, hogy ekkor sem vett részt az ülésen. Napi feljegyzései szerint csupán egy alkalommal, 1838 januárjában jelent meg a választmány ülésén.¹³ 1839. februári letartóztatása, áprilisban megkezdett, több évig tartó

⁶ ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 129. Wesselényi Miklós naplója, 1836. május 18.; Török Pál: *Gróf Festetics Leó emlékiratai*. Napkelet, 6. évf. (1928) 21. sz. 644.

⁷ *A Kisdedővő Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület 1837-diki évkönyve*. Pest, 1837. 46.; *A Kisdedővő Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület 1838. évi évkönyve*. Pest, 1838. 32.

⁸ *A Kisdedővő Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület 1839. évi évkönyve*. Pest, 1839. 6.

⁹ ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 173. Wesselényi Miklós végrendelete, 1838. június 22. Wilderspin művét Kossuth Lajos is lefordította. Lásd: Kossuth Lajos összes munkái 7. köt. *Kossuth Lajos iratai 1837. május – 1840. december*. Sajtó alá rendezte: Pajkossy Gábor. Budapest, 1989. 227–304.

¹⁰ *A Kisdedővő Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület 1839. évi évkönyve*. Pest, 1839. 35.; *A Kisdedővő Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület 1840. évi évkönyve*. Pest, 1840. 42.; *A Kisdedővő Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület 1841. évi évkönyve*. Pest, 1841. 51.; *A Kisdedővő Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület évlapjai. 1. füzet*. Buda, 1843. 71.; *A Kisdedővő Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület évlapjai. 2. füzet*. Buda, 1845. 40., 147.; *A Kisdedővő Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület évlapjai. 3. füzet*. Buda, 1847. 23., 131.; ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 150. Stuller Ferenc levele Wesselényi Miklósnak, 1848. február 19.

¹¹ A közgyűlés 26 szavazattal választotta meg Festetics Leót az egyesület elnökének, Wesselényi 6 voksot kapott. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), P 1652. Az Országos Kisdedővő Egyesület iratai. 1. d. 5. cs. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1838. február 11.

¹² ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 129. Wesselényi Miklós naplója, 1837. február 12.; MNL OL P 1652. Az Országos Kisdedővő Egyesület iratai. 1. d. 5. cs. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1838. február 11.

¹³ *Kossuth Lajos iratai 1837. május – 1840. december*, 228. Az 1839. január 17-i választmányi ülés Kacsokovics Lajos titkárt és Wesselényit bízta meg azzal, hogy nyilvánítsák ki az egyesület köszönetét Buttler Jánosnak 100 forintos alapítványáért. Emellett Wesselényi átruházta a segélydíjas növendék

gräfenbergi gyógykúrája, végül pedig Zsibóra való hazatérése miatt a későbbiekben nem is volt lehetősége a részvételre. Mindazonáltal kivette a részét az egyesület munkájára, valamint a kisdedóvók fontosságára történő figyelemfelhívásból. Ennek jegyében 1842-ben felhívást intézett Közép-Szolnok és Hunyad vármegyéhez annak érdekében, hogy anyagilag támogassák a kisdedóvó intézmények létrehozását saját településeiken.¹⁴

A kisdedóvó intézetek saját birtokain történő felállításának gondolata először 1836 májusában, két nappal a Festetics Leóval folytatott beszélgetés után jelenik meg a báró levelezésében. 1836. május 22-én megkezdett itáliai utazása előtt több megbízással is ellátta jószágigazgatóját, Kelemen Benjámin. Ezek egyik pontjaként utasította őt arra, hogy látogasson el a már működő magyarországi kisdedóvó intézményekbe, tudjon meg minél többet azok működéséről, valamint egyeztessen Pregárd Jánossal, a Kisdedóvó Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület választmányi tagjával és Festetics Leóval, az egyesület elnökével azt illetően, milyen teendők vannak az alapítással kapcsolatban. Az 1838-ban kelt végrendeletében szereplő pont előzményei ekkorig vezethetők vissza: kijelentette, szándéka szerint nem csupán Zsibón, de valamennyi, a birtokain fekvő faluban létre akar hozni egy kisdedóvó intézetet. „Ezen Tárgyat vegye nagyon szívére, mert ezt létesíteni anyira elhatározott akaratom, hogy meg teszem, ha ki kell is koplalnom az arra leendő költségeket” – írta jószágigazgatójának.¹⁵ Festetics két dologra hívta fel Kelemen Benjámin figyelmét: egyfelől találniuk kell egy alkalmas épületet az intézmény számára, másfelől keresniük kell egy olyan személyt, aki alkalmas a nevelői feladatok ellátására, és vállalja, hogy a tolnai képzőben elsajátítja az ehhez szükséges tudást.¹⁶

Az első kisdedóvó intézetet a Wesselényi-birtokok központjában, Zsibón tervezték felállítani, s a következő hónapokban Kelemen a birtokok gazdasági ügyeinek vitele mellett nagy energiát fordított az intézmény létrehozásához szükséges teendőkre is. A tanárok segítségével támaszkodva a zilahi református kollégium tanulói között keresett olyan végzős diákokat, aki vállalkozna a nevelői feladatok ellátására és az ehhez szükséges képzés elvégzésére. Bár voltak jelentkezők, nem sikerült olyat találnia, akit elküldhettek volna Tolnára.¹⁷ A jószágigazgató az épülettel kapcsolatban több sikerrel járt: talált a településen egy olyan ingatlant, amely rendelkezett a szükséges adottságokkal – tágas kerttel és udvarral, konyhával, elegendő szobával, valamint külön lakhatási lehetőséggel a tanító számára.¹⁸ Bár sikerült

---

kiválasztására vonatkozó jogát a választmányra. MNL OL P 1652. Az Országos Kisdedóvó Egyesület iratai. 1. d. 7. cs. A választmányi ülések jegyzőkönyveinek kivonatai, 1839. január 17.; Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga”, Colecții Speciale, Ms. 2599. Wesselényi Miklós naplója, 1839. január 17. Az egyesület iratai között nem található meg az 1838–1839. évi választmányi ülések jegyzőkönyvei. Bár ezek kivonatai fennmaradtak az ominózus évekből, azokon a titkár már nem tűntette fel a jelenlévők névsorát.

¹⁴ ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 160. Wesselényi Miklós levélmásolati könyvei. Wesselényi Miklós levele Közép-Szolnok vármegyének, 1842. május 31., Hunyad vármegyének, 1842. december 22.

¹⁵ ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 158. Wesselényi Miklós levele Kelemen Benjáminnak, 1836. május 20.

¹⁶ ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 142. Kelemen Benjámin levele Wesselényi Miklósnak, 1836. június 8.

¹⁷ ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 142. Kelemen Benjámin levelei Wesselényi Miklósnak, 1836. június 14., 1836. július 14., 1836. október 21.; ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 158. Wesselényi Miklós levele Kelemen Benjáminnak, 1836. július 25.

¹⁸ ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 142. Kelemen Benjámin levele Wesselényi Miklósnak, 1836. június 14.

megegyeznie az ingatlan lakójával abban, hogy 1837 tavaszán kiköltözik,¹⁹ az épület ügye a későbbiekben eltűnt a Kelemen és Wesselényi közötti levélváltásokból. Csupán a Kisdedóvó Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület 1839. évi évkönyvéből tudjuk meg, hogy a válaszmány értesülései szerint ekkor már készen állt Zsibón egy épület az intézmény számára, azonban egyéb – például elhelyezkedésére vonatkozó – információkat nem közöltek.²⁰ 1841 nyarán került elő ismét a kérdés, amikor a Wesselényi-birtokok ügyeinek rendbetétele érdekében fiskálissá kinevezett Kiss Károly egy másik, a település központjában fekvő, jobb állapotban lévő lakóépületet javasolt Wesselényinek a zsibói kisdedóvó intézet számára, amely vélhetően ebben az ingatlanban kezdte meg működését.²¹

A tolnai képzőbe küldendő zilahi ifjú kiválasztása a kezdeti kudarcokat követően sem járt sikerrel. Wesselényi 1838 januárjában látogatást tett a tolnai képzőintézetben, és tájékoztatást kért az intézmény igazgatójától, Wargha Istvántól arra vonatkozóan, van-e olyan növendékük, akit Zsibóra tudna küldeni.²² Ahogy Wargha későbbi leveleiből kiderül, Ritter János segélydíjas növendéket – aki 1837 októberétől négy hónapon keresztül tanult Tolnában – eredetileg a Zsibóra tervezett intézetbe szánták, azonban a fiatalember 1838 februárjában elhunyt.²³ Ritter halálát követően Wargha egy másik tanulónak, Lukács Pálnak ajánlotta fel a lehetőséget, ő azonban kevesellte a Wesselényi által felajánlott fizetést, és nem tudtak megegyezni az anyagi feltételekről.²⁴ 1839 januárjában Wargha arról értesítette a bárót, hogy Pap József személyében ismét várható Tolnára egy olyan növendék, akit képzése végeztével, 1839 őszén Zsibóra tudna küldeni.²⁵ Pap segélydíjas növendékké való felvételi kérelmét azonban az egyesület válaszmánya ekkor elutasította, és csak 1842 májusában kezdhetette meg a képzést.²⁶ Az idő előrehaladtával a szakképzett kisdedóvó személyének kérdése egyre sürgetőbb lett, de Kelemen próbálkozásai továbbra sem jártak sikerrel, és a tolnai képzőből sem kaptak hírt. 1841 tavaszán Wesselényi az egyre rosszabb egészségi állapotban lévő és emiatt Zsibótól gyakran távol lévő Kelemen helyett Kiss Károlyt bízta meg a kisdedóvó-alapítás feladatainak felügyeletével és irányításával, mindazonáltal a későbbiekben is gyakran kérte Kelemen segítségét egy-egy kérdésben.²⁷ A báró 1841 júniusában sürgető levéllel kereste meg a Kisdedóvó Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesületet, és őket okolta a zsibói intézmény elindításának késlekedéséért. Amint az Kacskovics Lajos egyesületi titkár és Wargha István válaszából világossá válik, egy elvesztett levél miatti félreértésről volt szó a báró és az egyesület között. 1840-ben ugyanis kiképeztek egy nevelőt Wesselényi számára, erről értesítették is a bárót, levelük azonban nem jutott el Wesselényihez, s mivel nem kaptak választ sem Kelemtől, sem Wesselényitől, a növendéket kiközvetítették egy másik helyre.²⁸

---

¹⁹ ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 142. Kelemen Benjámín levele Wesselényi Miklósnak, 1836. október 21.

²⁰ *A Kisdedóvó Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület 1839. évi évkönyve*. Pest, 1839. 8.

²¹ ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 143. Kiss Károly levele Wesselényi Miklósnak, 1841. június 4.

²² Kurucz Rózsa: *Az első magyar óvóképző*. Szekszárd, 2002. 132.

²³ Kurucz: *Az első magyar óvóképző*, 79.

²⁴ ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 155. Wargha István levelei Wesselényi Miklósnak, 1838. február 6., 1838. április 4., 1838. december 20.

²⁵ ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 155. Wargha István levele Wesselényi Miklósnak, 1839. január 11.

²⁶ Kurucz: *Az első magyar óvóképző*, 80.

²⁷ ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 143. Kiss Károly levele Wesselényi Miklósnak, 1841. május 20.

²⁸ ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 155. Wargha István levele Wesselényi Miklósnak, 1841. június 29.; ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 141. Kacskovics Lajos levele Wesselényi Miklósnak, 1841. július 6.

Végül 1841. október 2-án érkezett meg Zsibóra Sebestyén Sámuel kisededővő, aki 1840 áprilisa és 1841 szeptembere között tanult segélydíjas diákként a tolnai képzőben.²⁹ Mivel a zsidói intézménynek helyet adó épületen a korábban tervezettnél több felújítási munkát kellett elvégezni, a kisededővő intézet ideiglenesen Kelemen Benjámint szállásán kezdte meg működését. Az intézmény hivatalosan 1841. november 1-jén nyílt meg,³⁰ Sebestyén viszont már pár nappal megérkezését követően megkezdte a munkát: az összeírások szerint hozzá tartozó hetven gyermekből először csak tíz-tizenötlet foglalkozott, novemberben már húsz gyerek járt hozzá, és a felügyelettel megbízott Kiss Károly nagy meglepéssel nyilatkozott a nevelő munkájáról.³¹ A Zsibón létrehozott intézmény kezdeti sikere még Kelemen és Kisst is meglepte: 1842 februárjában már ötven tanuló járt a kisededővő intézetbe, amely nemcsak a gyerekek tetszését nyerte el, de az előzetes várakozásokkal ellentétben a helyi jobbágyokat sem kellett győzködni annak hasznáról. Sőt, a zsidói kisededővő intézet jó híre a környékbelieket is arra ösztönözte, hogy gyermekeiket az intézménybe járassák.³²

A kezdeti lendület 1843 tavaszáig tartott: áprilisban Kelemen arról számolt be a még Gräfenbergben tartózkodó bárónak, hogy himlőjárvány miatt a kisededővő intézet kezd elnéptelenedni.³³ A jószágigazgató Zsibón indított vizsgálata szerint az intézménybe járó kilencvenhárom gyermek legtöbbje valóban betegség miatt maradt ki, egy részük viszont egészséges volt, csupán szülei nem akarták elengedni őket az intézménybe.³⁴ 1843 áprilisának végére ismét megtelt a zsidói kisededővő intézet. Kiss és Kelemen közös utánajárása nyomán rájöttek arra, hogy a szülők rövid ideig tartó „elpártolása” mögött a helyi református lelkész, Salamon István és a felesége állt. Sebestyén Sámuel ugyanis 1842 októberében feleségül vett egy debreceni özvegyasszonyt, s az újdonsült feleség Zsibóra költözött.³⁵ A lelkész felesége ellenben a saját hűgát szerette volna a kisededővő házastársaként látni, ezért a helyi jobbágycsaládok közti pletykával próbálta Sebestyén rossz hírét kelteni.³⁶ Mindezek ellenére nem sokkal később visszaállt az intézetben a korábbi létszám, sőt néhány hónappal később, 1843 júliusában a kisededővőbe járó gyerekek száma már száz felett volt, 1847-re pedig százhuszonötötre nőtt.³⁷ A rend helyreállása azonban nem győzte meg Wesselényit arról, hogy a továbbiakban nem fogja hasonló eset veszélyeztetni a kisededővő működését. Már korábban is több panasz érkezett hozzá a helyi református lelkészre és feleségére, így utasította

²⁹ Kurucz: *Az első magyar óvóképző*, 80.; ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 142. Kelemen Benjámint levele Wesselényi Miklósnak, 1841. október 4.

³⁰ Rapos József: *Brunswick Teréz grófhölgynek, a legnagyobb magyar honleánynak élete és műve; vagyis a köz-alapnevelésügy múltja és jelene*. Pest, 1868. 98.

³¹ ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 142. Kelemen Benjámint levele Wesselényi Miklósnak, 1841. október 23., ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 143. Kiss Károly levele Wesselényi Miklósnak, 1841. november 13.

³² ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 142. Kelemen Benjámint levele Wesselényi Miklósnak, 1842. február 2.

³³ ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 142. Kelemen Benjámint levele Wesselényi Miklósnak, 1843. április 15.

³⁴ ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 142. Kelemen Benjámint levele Wesselényi Miklósnak, 1843. április 19.

³⁵ ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 143. Kiss Károly levele Wesselényi Miklósnak, 1842. október 15.

³⁶ ANR DJC fond nr. 250. crt. nr. 143. Kiss Károly levele Wesselényi Miklósnak, 1843. április 25.

³⁷ Mészáros István: *A zsidói „Kisededővői Tudomány”*. In: *Óvónőképés és óvodai élet. A magyar óvónőképés intézetek neveléstudományi közleményei*. X. kötet. Budapest, 1975. 119.

Kelemen, intézkedjen, hogy Salamon elkerüljön Zsibóról.³⁸ A báró 1844 márciusában találta meg az utódot Regéczi Nagy Pál krasznamihályfalvi lelkész személyében – rá kifejezetten népoktatói elhivatottsága miatt esett a választása –, amit az egyházi főhatóság is jóváhagyott. Egy hónappal később a zsibói református gyülekezet küldöttségének kíséretében Zsibóra érkezett az új lelkipásztor, és megkezdte ottani szolgálatát, amelyet egészen 1848-ig látott el.³⁹

A zsibói kisdedóvó-képzés

Sebestyén Sámuel személyében olyan kisdedóvó került Zsibóra, aki nemcsak a nevelés, hanem a kisdedóvó-képzés terén is rendelkezett szaktudással. Minden bizonnyal a zsibói intézmény alapításának tapasztalatai nyomán juthatott arra a döntésre Wesselényi, hogy Sebestyén ismereteit és képességeit kihasználva Zsibón a nevelés mellett a kisdedóvó-képzésre is nagy hangsúlyt fektet. 1842 januárjában találkozunk terve első említésével a Szilágyselymosra tervezett intézmény kapcsán, s ebből arra következtethetünk, hogy Wesselényi eredetileg csupán a saját birtokain felállítandó kisdedóvó intézetek számára kívánt nevelőket képezni Zsibón.⁴⁰

A zsibói képzés a források alapján Wesselényi és Kelemen tervei szerint 1842 tavaszán indult volna el. 1842 február végén Kelemen az ekkor még csak tervezett szilágyselymosi kisdedóvó intézet számára talált egy megfelelő jelentkezőt, akit magával vitt Zsibóra, hogy Sebestyén megkezdje oktatását.⁴¹ A több nyelven beszélő fiatalember – akit Kelemen nem nevezett meg levelében – azonban meggondolta magát, s a jószágigazgató hiába talált helyére egy másik jelöltet, végül ő sem vállalta a képzést. Szigethy István guberniumi írnok és kolozsvári magántanító végül elvállalta a feladatot.⁴² Szigethy úgy érezte, mélyebb ismeretekre van szüksége ahhoz, hogy megfeleljen a feladatnak, ezért 1842 nyarán – Kelemen Benjámín ajánlásával – egy hónapig tartó látogatást tett a tolnai képző intézetben.⁴³ Ezt követően azonban nem tért vissza Zsibóra, hanem útnak indult, hogy felkeresse a magyar kisdedóvó intézeteket.⁴⁴

---

³⁸ ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 161. Wesselényi Miklós levélmásolati könyvei. Kelemen Benjámínak, 1843. április 29. A Salamon István elleni panaszok részleteit lásd: ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 143. Kiss Károly levele Wesselényi Miklósnak, 1844. március 9. Az ügyről említést tesz Trócsányi Zsolt is. Trócsányi: *A neveléspolitikus Wesselényi*, 287–288.

³⁹ ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 162. Wesselényi Miklós levélmásolati könyvei. Regéczi Nagy Pálnak, 1844. március 5., 1844. április 14.; Mátyus Éva – Hőgye Roberto: *A zsibói református egyház története*. In: Molnár János (szerk.): Torony Erdély kapujában. Második, bővített kiadás. Kolozsvár, 2014. 225. Regéczi Nagy Pál zsibói népoktatói tevékenységére nem található utalás Wesselényi levelezésében, csupán annyi, hogy a lelkipásztort a kisdedóvók képzésére is alkalmasnak találta. ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 162. Wesselényi Miklós levélmásolati könyvei. Stuller Ferencnek, 1844. július 10.

⁴⁰ ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 161. Wesselényi Miklós levélmásolati könyvei. Kelemen Benjámínak, 1842. január 22.

⁴¹ ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 142. Kelemen Benjámín levele Wesselényi Miklósnak, 1842. február 28.

⁴² ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 142. Kelemen Benjámín levele Wesselényi Miklósnak, 1842. április 6.

⁴³ ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 142. Kelemen Benjámín levele Wesselényi Miklósnak, 1842. április 23.

⁴⁴ Kurucz: *Az első magyar óvóképző*, 99.

Wesselényi számára egyre fontosabb lett a kisdedovók képzésének erdélyi előmozdítása, illetve egyre szélesebb hatókörre szerette volna kiterjeszteni a Sebestyén által irányított zsidói oktatást. Hunyad és Közép-Szolnok vármegyéhez intézett felhívásaiban nem csupán a kisdedovó, hanem a képző intézetek alapítását is sürgette.⁴⁵ Emellett Szász Károlynak, a Nagyenyedi Református Kollégium jog- és matematikatanárának ajánlotta fel segítségét: vállalta, hogy élelem és szállás biztosítása mellett képzést nyújt Zsibón azoknak a nagyenyedi diákoknak, akik a kisdedovói hivatást szeretnék választani.⁴⁶ Kelemen 1843 májusában arról értesítette Wesselényit, hogy Kolozsváron és Nagyenyeden talált négy tehetséges ifjút, akik júliusban megkezdik Sebestyén alatt a kisdedovói képzést.⁴⁷ Kelemen tudósításai alapján az általa kiválasztott jelöltek közül hárman kezdték meg zsidói tanulmányaikat. Bár Kelemen nem nevezte meg őket, minden bizonnyal az a három ifjú – Drumár Gergely, Demeter József és Kusztos András – érkezett Zsibóra, akiket név szerint ismerünk mint a zsidói képzést sikeresen elvégző növendékeket, akik később részt vettek a Wesselényihez kapcsolódó kisdedovó intézetek munkájában.⁴⁸

1843 októberében is ott folytatták tanulmányaikat, amikor Sebestyén Sámuel – minden bizonnyal Wargha István korábbi ajánlásának is köszönhetően – meghívást kapott az újonnan alapított debreceni kisdedovóba, és úgy döntött, elvállalja a felkérést.⁴⁹ Wesselényi emiatt barátjához, Stuller Ferenchez, a Kisdedovókat Magyarországon Terjesztő Egyesület akkori titkárához fordult segítségért annak érdekében, hogy Tolnárol egy olyan növendéket kérjen Sebestyén utódául, aki a képzéshez szükséges ismeretekkel is rendelkezik.⁵⁰ 1843 novemberében azonban Sebestyén meggondolta magát, így egy ideig még Zsibón maradt, s nem vállalta el a debreceni megbízást.⁵¹ Wesselényi ennek ellenére továbbra is igényt tartott a Stullertől kért tolnai növendékre, s 1844 nyarán Zsibóra érkezett Halász Márton, aki nemcsak a nevelői, de a képzői feladatok ellátására is alkalmas volt. Sebestyén azonban ismét bejelentette távozási szándékát – ám ennek megvalósítására Wesselényivel kötött megállapodása értelmében 1845 októberéig várnia kellett –, s a helyzetet tovább rontotta, hogy Halász is rádöbbsz zsidói munkája során arra, hogy rossz hivatást választott. A zsidói kisdedovó-képzés fenntartása érdekében Wesselényi kénytelen volt újra a Kisdedovó Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület segítségét kérni, a választmány által megkeresett Bossányi Rudolf azonban nem vállalta a zsidói megbízást, így Sebestyén pótlása a képzés

---

⁴⁵ ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 161. Wesselényi Miklós levélmásolati könyvei. Közép-Szolnok vármegye rendjeinek, 1842. május 30., Hunyad vármegye rendjeinek, 1842. december 22.

⁴⁶ ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 161. Wesselényi Miklós levélmásolati könyve. Szász Károlynak, 1843. február 11.

⁴⁷ Sebestyénnek ekkor már volt egy tanítványa – a nevét nem ismerjük meg a forrásokból –, akit Kelemen az ekkor épülő szilágysolymosi intézetbe szánt, azonban a képzés során nem találta őt kellő tehetségűnek és szorgalmúnak, ezért más hivatást javasolt neki. ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 142. Kelemen Benjámin levele Wesselényi Miklósnak, 1842. május 20.

⁴⁸ Rapos: *Brunswick Teréz*, 98.

⁴⁹ Kurucz: *Az első magyar óvóképző*, 66.; ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 161. Wesselényi Miklós levélmásolati könyvei. Poroszlai Friedrich debreceni főbírónak, 1843. október 10.

⁵⁰ ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 161. Wesselényi Miklós levélmásolati könyvei. Stuller Ferencnek, 1843. október 14.

⁵¹ ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 161. Wesselényi Miklós levélmásolati könyvei. Poroszlai Friedrich debreceni főbírónak, 1843. november 23.

terén megoldatlan maradt⁵² 1845 októberétől Sebestyén Sámuel a téglási kisdedóvóban folytatta pályáját, zsidói nevelői munkáját korábbi tanítványa, Demeter József vette át.⁵³

Wesselényi a zsidói kisdedóvó-képzés bizonytalan jövője miatt értesítette Szász Károlyt arról, hogy amíg nem találja meg Sebestyén utódát, nem tud növendékeket fogadni Nagyenyedről, azonban a kisdedóvói hivatást választó diákok a zsidói intézményben gyakorlatot szerezhetnek.⁵⁴ A felajánlott lehetőséget kihasználva 1844 novemberében érkezett meg Zsidóra Turbucz Ferenc, aki – mivel Sebestyén ekkor még Zsidón tartózkodott – a helyi intézményben vélhetően nemcsak gyakorlatot szerzett, de az elméleti ismeretek egy részét is elsajátította. 1845 novemberében Turbucz felvételt nyert a pesti képzőbe, először önköltséges, majd 1845. december 17-től félsegélydíjas hallgatóként. Tanulmányai befejezését követően, 1846 augusztusától a dési kisdedóvó intézetben tevékenykedett.⁵⁵

A zsidói kisdedóvó-képzés tananyagáról a fennmaradt *Kisdedóvói Tudomány* címet viselő kéziratból kapunk közelebbi képet. Rapos József 1868-ban megjelent munkájában tett említést először a dokumentumról, s úgy vélte, azt Halász Márton vitte magával Tolnárról.⁵⁶ A kézirat ezt követően nem került a tudományos érdeklődés középpontjába. Több mint száz évvel Rapos munkája után, 1975-ben jelent meg Mészáros István tanulmánya a dokumentumról, akinek – Rapossal ellentétben, aki az egyesületi iratokat használta fel munkájához – lehetősége nyílt arra, hogy megvizsgálja a minden bizonnyal napjainkban is magántulajdonban lévő kéziratot, melynek egyes részei Kurucz Rózsa forrásközlésének köszönhetően elérhetőek a nyilvánosság számára.⁵⁷ Mészáros az 1842 és 1846 között megírt részek keltezése alapján Sebestyén Sámuelt azonosította a dokumentum szerzőjeként. A fekete vászonkötésű kézirat külalakjából – alátámasztva a Rapos József által leírtakat – arra következtetett, hogy a mű minden bizonnyal Wesselényi számára készült, aki részt kívánt venni a kisdedóvók zsidói képzésében, és úgy vélte, a kötet eredetileg a báró zsidói könyvtárában kaphatott helyet.⁵⁸ Kurucz Rózsa a tartalom alapján úgy gondolta, elképzelhető, hogy a kézirat a Kisdedóvó Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület számára készített jelentés részét képezte.⁵⁹

A hat részből álló *Kisdedóvói Tudományban* ismertetett gondolatok Wargha István hatását tükrözik. Sebestyén nem csupán egy-egy mondatot vett át idézetként Warghától. A

⁵² ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 150. Stuller Ferenc levele Wesselényi Miklósnak, 1844. augusztus 28.; Trócsányi: *A neveléspolitikus Wesselényi*, 288.

⁵³ Mészáros: *A zsidói „Kisdedóvói Tudomány”*, 119., 121. Mészáros István átvette Rapos József téves adatát, aki 1846 októberétől datálta Demeter József zsidói munkáját. Rapos: *Brunswick Teréz*, 98. Demeter József minden bizonnyal nem rendelkezett képzési ismeretekkel, mivel a forrásokban nincs nyoma annak, hogy a vezetése alatt Zsidón kisdedóvót képeztek volna.

⁵⁴ ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 162. Wesselényi Miklós levélmásolati könyvei. Stuller Ferencnek, 1844. július 10., Szász Károlynak, 1844. július 11.

⁵⁵ Kádár József: *Szolnok-Doboka vármegye nevelés- és oktatásügyének története 1000–1896*. Dész, 1896. 189–191.; ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 150. Szász Károly levele Wesselényi Miklósnak, 1844. november 1.; MNL OL P 1652 5. d. 38. tétel. Kimutatás a kisdedóvó-képző növendékeiről.

⁵⁶ Rapos: *Brunswick Teréz*, 98.

⁵⁷ 1975-ben a kézirat Mészáros Vincéné tulajdonában volt, ő bocsátotta Mészáros István rendelkezésére. Mészáros: *A zsidói „Kisdedóvói Tudomány”*, 131.; Kurucz: *Az első magyar óvóképző*, 205–244. 2004-ben egy aukció során bukkant fel ismét a kézirat, Wargha István szerzői megjelölésével: https://axioart.com/tetel/-wargha-istvan-ao-kisdedovoi-tudomany-reszletes-kivonata-_169475 (letöltés: 2019. máj. 23.) A kéziratot Deák Ágnes is megemlítette Wargha Istvánról szóló művében. Deák Ágnes: *A koronás Wargha. Egy kettős ügynök a császári rendőrség szolgálatában*. Budapest, 2010. 29.

⁵⁸ Mészáros: *A zsidói „Kisdedóvói Tudomány”*, 121.; Rapos: *Brunswick Teréz*, 98.

⁵⁹ Kurucz: *Az első magyar óvóképző*, 216.

kézirat hat szerkezeti egységéből⁶⁰ az első négy Wargha István tolnai képzőben tartott pedagógiai előadásainak másolata, amelyek leiratait hallgatói rendelkezésére bocsátotta másolásra; egyúttal nagyfokú hasonlóságot mutatnak Wargha *Terv a kisededóvó intézetek terjesztése iránt a két magyar hazában* című munkájával.⁶¹ Az ötödik fejezet tartalmazza a zsidói növendékeknek tartott előadások tömör összefoglalását. A szövegben Wesselényi nézetei, valamint a Wesselényi-birtokok kisededóvó intézeteinek sajátos igényei is megjelennek. Egyfelől hangsúlyos szerepet kap a kisededóvó feladatainál a *Szózatban* is megjelenő magyarosítási cél. Másfelől az előadás a falusi intézetekben végzendő munkára készíti fel a növendékeket, így nagy szerepet tulajdonít annak, hogy a nevelő bevezesse a gyerekeket a mezőgazdasági ismeretekbe.⁶²

Wesselényi által létrehozott és támogatott egyéb kisededóvó intézetek

A zsidói kisededóvó intézet létrehozása során szerzett tapasztalatokat felhasználva Wesselényi immár nekikezdhetett 1836-ban körvonalazódó, hosszabb távú terve megvalósításának, miszerint a birtokain fekvő települések mindegyikében létrehoz egy kisededóvó intézetet. Eltökéltége mellett további motivációként szolgált egyre romló egészségi állapota. 1842. január végén ennek jegyében arra utasította Kelemen Benjámint, hogy kezdje meg a szilágyoslymosi kisededóvó intézet megalapításának előkészületeit (úgy vélték, a gyerekek rossz magatartása miatt itt van rá a legnagyobb szükség), és még ugyanabban az évben kezdje meg működését az intézmény. Wesselényi ez alkalommal az ingatlant másodlagos fontosságúnak tekintette, a prioritást élvező megbízás egy román nyelvtudással rendelkező tanító keresésére vonatkozott, mivel a falu lakosságának többsége román nemzetiségű volt.⁶³ Nem sokkal később Kelemen talált egy alkalmas helyen lévő üres telket, valamint intézkedett a szükséges építőanyag beszerzéséről.⁶⁴ 1842. május 12-én sor került az intézet alapkövének letételére. Az ünnepségen elmondott román nyelvű beszédében Páscha József szamosudvarhelyi görögkatolikus esperes felhívta a hallgatóság figyelmét a kisededóvó intézet fontosságára a műveltség megszerzésében, ami nézete szerint elengedhetetlen a társadalmi és gazdasági fejlődéshez.⁶⁵ Wesselényi levélben köszönte meg az esperesnek a helyiekhez intézett felvilágosító

⁶⁰ Az alábbi részekből épül fel a kézirat: A kisededóvói tudomány részletes kivonata, A kisededóvó intézetekben létesíthető testgyakorló s erősítő gépelek rajzolata, A kisededóvás szükséges voltáról a két magyar hazára nézve, Az okossággal ellenkező mód a gyermeknevelésre, A kisededóvás rövid ismerete védnövendékek számára, Alaktudomány tanítása kisededekhez alkalmazva.

⁶¹ Mészáros: *A zsidói „Kisededóvói Tudomány”, 122–127.*

⁶² Mészáros: *A zsidói „Kisededóvói Tudomány”, 129–130.* A szöveget közli: Kurucz: *Az első magyar óvóképző, 219–227.*

⁶³ ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 160. Wesselényi Miklós levélmásolati könyvei. Kelemen Benjáminnak, 1842. január 22.; Trócsányi: *A neveléspolitikus Wesselényi, 288–289.*

⁶⁴ ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 142. Kelemen Benjámin levele Wesselényi Miklósnak, 1842. február 2.

⁶⁵ Az ünnepségről szóló tudósítás: Erdélyi Híradó, 1842. május 27. 251–252. Páscha József – az Erdélyi Híradóban magyar fordításban közölt – helyiekhez intézett beszédének szembesítő, határozott stílusát jól illusztrálja az alábbi részlet: „Kérem: ha mostani helyzetetökből egyszerre szabadságba tétetnétek által, meg tudnátok-e azt becsülni és tartani? Nem, én ezen legkevésbé sem kétkedem; mert ki szabadságot akar, annak tudományának kell lenni, hogy magának törvényt hozhasson, magának indulatait korlátozni tudja, hogy szabadságban élhessen, és ti mindezekre alkalmatlanok vagytok, mert hiányzik bennetek mindezek alapja, az értelem, lélek és szív kimívelődése, kiformálása...” Erdélyi Híradó, 1842. május 27. 256.

szavait, amelyek – a zsidói intézmény jó híre mellett – nagy szerepet játszottak abban, hogy a szilágysolymosi kisdedóvó intézet pozitív fogadtatásra talált a helyiek körében.⁶⁶

Egy évvel az ünnepséget követően, 1843 májusára elkészült a szilágysolymosi intézmény épülete.⁶⁷ Amint azt a fentiekben láthattuk, a megfelelő tanító felkutatása során Wesselényi és Kelemen ezúttal is akadályokba ütközött. Az intézmény végül 1844. augusztus 1-jén indult el a Zsidón oktatásban részesült Drumár Gergely vezetésével.⁶⁸ Drumár minden bizonnyal rendszeresen jelentéseket írhatott Wesselényinek az intézmény működéséről – legalábbis erre utal egyetlen fennmaradt, mellékletek nélküli levele. Eszerint nem csupán a gyermekek napi jelenléti jegyzékét küldte el a bárónak, de azoknak a szülőknek a névsorát is, akik nem járatták rendszeresen a kisdedóvó intézetbe utódaikat.⁶⁹ 1848 novemberében Drumár – a kisdedóvóban végzett munkájának hiábavalóságára is utalva – Wesselényi engedélyét kérte, hogy csatlakozzon a honvédekhez.⁷⁰ Minden bizonnyal megkapta a báró hozzájárulását, mivel a rendelkezésre álló információk szerint a szilágysolymosi intézet 1848-ig működött, az utolsó évben ötvenöt gyermek járt az intézménybe.⁷¹

1843 tavaszán Kelemen Benjámín újabb utasításokat kapott a kisdedóvók hálózatának terjesztésére, ezúttal Karikán, Kékesen és Galacon.⁷² A Kisdedóvó Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület közgyűlésének jelentéseiben ezek az intézmények nem szerepelnek, csupán az alapítás szándékára találunk utalásokat,⁷³ Wesselényi és Kelemen levelezésében pedig a gyakorlati megvalósítással kapcsolatban csupán pár alkalommal kerülnek említésre. Legelőször a karikai alapítás került sorra: Sebestyén három növendéke közül az egyiket a leendő karikai kisdedóvói állás betöltésére szánták.⁷⁴ 1843. május végén sor került az alapkövetételre,⁷⁵ de mivel a levelezésben többet nem bukkan fel a karikai intézet, és a kisdedóvó intézmények hivatalos listáján sem találjuk, vélhetően kudarcba fulladt a kezdeményezés. A kékesi intézet létrehozásában Kelemen a források szerint a telek kiválasztásáig

---

⁶⁶ ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 161. Wesselényi Miklós levélmásolati könyvei. Páscha Józsefnek, 1842. július 9.; ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 142. Kelemen Benjámín levele Wesselényi Miklósnak, 1842. május 14.

⁶⁷ ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 142. Kelemen Benjámín levele Wesselényi Miklósnak, 1843. május 20.

⁶⁸ Rapos: *Brunswick Teréz*, 107.

⁶⁹ ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 135. Drumár Gergely levele Wesselényi Miklósnak, 1847. augusztus 30. Wesselényi élénk figyelemmel kísérte a nevelő munkáját is: „Tudom hogy hétfőn gyakran későn jön haza, s azt is tudom hogy e héten épen kedden délbe került elő. Többszöri intésem ismételve tudtára adom, hogy ez többször történend, helyeből elmozdítandom.” ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 165. Wesselényi Miklós levélmásolati könyvei Drumár Gergelynek, 1846. december 31.

⁷⁰ „...én a jelen zajongásba e maga javára okulni nem akaró népnél Nagysád példátlan jószívűségének és áldozatának célját nem sikerisithetvén...” ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 135. Drumár Gergely levele Wesselényi Miklósnak, 1848. szeptember 11.

⁷¹ Rapos: *Brunswick Teréz*, 107.

⁷² ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 162. Wesselényi Miklós levélmásolati könyvei. Kelemen Benjámínak, 1843. március 4.; Trócsányi: *A neveléspolitikus Wesselényi*, 289.

⁷³ *A Kisdedóvó Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület évlapjai. II. füzet*. Buda, 1845. 23.

⁷⁴ ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 142. Kelemen Benjámín levele Wesselényi Miklósnak, 1843. április 25.

⁷⁵ ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 142. Kelemen Benjámín levele Wesselényi Miklósnak, 1843. május 20.

jutott, de többet nem tudunk meg a levelezésből.⁷⁶ A Galacra tervezett intézetre pedig egyáltalán nem találunk utalást az iratokban.

A báró kisededóvokkal kapcsolatos tevékenysége nemcsak az alapításra terjedt ki, hanem a támogatásra is. Elsőként a zilahi kisededóv intézet létrejöttét segítette elő. 1841-ben ezer forint értékű alapot hozott létre, amelynek kamataival kívánt hozzájárulni a városban felállítandó intézet működéséhez. Felajánlásával először az Erdélyi Református Főkonzisztóriumot kereste meg, azonban nem tettek lépést a kisededóv intézet ügyében. Wesselényi fiskálisa, Kiss Károly révén a városvezetés vette pártfogásába a kezdeményezést egy évvel később, s a báró által létrehozott alapot kiegészítették a polgárok és a céhek felajánlásaival, ezzel alapozva meg az intézet működésének anyagi feltételeit, amely 1843. január 30-án nyitotta meg kapuit.⁷⁷

A zilahi intézethez hasonlóan Wesselényi a maroszséki makfalvi kisededóv intézet létrejöttéből és működéséből is kivette a részét. 1843 tavaszán találjuk az első javaslatot Wesselényi leveleiben az itteni kisededóv létrehozására.⁷⁸ Az intézet már az eredeti tervek szerint is a báró által alapított helyi iskolában kapott volna helyet, itt nyitotta meg kapuit 1845 júniusában.⁷⁹ Az épület mellett a kisededóv személye is Wesselényihez kötődött: a báró javaslatára a Zsibón képzett Kusztoz András kapott meghívást.⁸⁰

A népoktatás az 1820-as évektől fontos szerepet játszott Wesselényi Miklós tevékenységében. Naplófeljegyzései szerint már 1830-ban, a pozsonyi kisededóv megalapításakor felfigyelt Brunszvik Teréz tevékenységére, s minden bizonnyal a későbbiekben is figyelemmel követte a kisededóvokkal kapcsolatos eseményeket. A Kisededóv Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület 1836. évi megalakulása nyújtott lehetőséget számára tervei megvalósítására, még ha végül nem is tudott a birtokain fekvő összes településen kisededóv intézetet alapítani, ahogy azt eredetileg tervezte. Kelemen Benjámint és Kiss Károly munkája révén a Gräfenbergben gyógyuló Wesselényi birtokain Zsibón és Szilágysolymoson indult kisededóv intézet, továbbá Sebestyén Sámuel Zsibón eredményesen képzett ki három növendéket, akik később a Wesselényihez köthető intézményekben helyezkedtek el.

---

⁷⁶ ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 142. Kelemen Benjámint levele Wesselényi Miklósnak, 1843. április 15. Kádár József sem tesz említést munkájában a Wesselényi-féle intézményről, s kutatásai szerint Kékesen az első kisededóv 1894-ben jött létre. Kádár: *Szolnok-Doboka vármegye*, 314.

⁷⁷ Pesti Hirlap, 1841. május 8. 306.; ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 143. Kiss Károly levele Wesselényi Miklósnak, 1842. április 10.; Gáspár Enikő – Szabó Kálmán Attila: *Lapok a zilahi tanító- és óvónőképzés történetéből*. In: Szabó K. Attila (szerk.): *Az erdélyi magyar tanító- és óvónőképzés évszázadai (1777–2000)*. Marosvásárhely, 2009. 933.; Rapos: *Brunswick Teréz*, 102–103.; Trócsányi: *A neveléspolitikus Wesselényi*, 289.

⁷⁸ ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 161. Wesselényi Miklós levélmásolati könyvei. Dósa Eleknek, 1843. március 4.; Trócsányi: *A neveléspolitikus Wesselényi*, 289.

⁷⁹ Rapos: *Brunswick Teréz*, 113.; ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 135. Dósa Elek levele Wesselényi Miklósnak, 1844. október 14.

⁸⁰ ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 162. Wesselényi Miklós levélmásolati könyvei. Dósa Eleknek, 1844. szeptember 20. Bár Kusztoz András több Wesselényinek írt levele is fennmaradt, azokban nem tesz említést a makfalvi kisededóv intézet működéséről. Wesselényi azzal bízta meg Kusztozt, hogy tudósítsa az általa támogatott makfalvi iskola működéséről, s mint leveleiből kiderül, a bárótól kapott feladata teljesítésével sokakat magára haragított az intézményben. ANR DJC fond nr. 250, crt. nr. 141. Kusztoz András levelei Wesselényi Miklósnak.

ATTILA ISTVÁN KÁRPÁTI

Miklós Wesselényi's Kindergarten Establishments

One of the lesser known segments of Miklós Wesselényi's wide range of activities was his work regarding kindergartens. Like several other public figures of the Reform Era, he was a member of the Association for Establishing Kindergartens in Hungary. He intended to found a kindergarten in every settlement on his lands and took part in establishing and sponsoring several kindergartens in Transylvania. The baron, who was away from Zsibó to recover in Gräfenberg from 1839, was aided in these tasks by his steward, Benjámín Kelemen, and his lawyer, Károly Kiss. Present study uses the baron's letters and journal, as well as literature concerning the history of pedagogy to collect data about Wesselényi's founding of kindergartens, and use this data to present the process of the successful establishment and operation of such an institution, or in other cases the failure of this endeavour.

RADA JÁNOS

Antiklerikális röpiratok vallással kapcsolatos attitűdjei a dualizmus idején*

(1867-től 1895-ig)

1867 után, a liberalizmus által meghatározott korszak nyitányán szinte azonnal fellángoltak az egyházpolitikai polémiák, amelyek középpontjában főleg a hajdani államegyház befolyása és államhoz fűződő viszonya állt, minthogy a mérvadó liberális teóriák az állami és az egyházi szférák szétválasztását irányozták elő. A katolikus egyház azonban Magyarországon is harcra szállt a laicizálódási folyamatokkal, és heves ellenállása, illetve érdekérvényesítési képessége folytán a legégetőbb egyházpolitikai reformokról, mint például a polgári házasságról és anyakönyvezésről folytatott viták – néha jobban fellobbanva, néha pedig lanyhulva – egészen a század utolsó évtizedéig elnyúltak.¹ Az egyházügyi feszültségek egyfajta velejárója volt, hogy fellendült az antiklerikális jellegű irodalom, hiszen a küzdelmek idején rendre bőséggel jelentek meg olyan sajtótermékek, amelyek a tervezett liberális egyházpolitikai törvényeket propagálva – sőt gyakran jóval radikálisabb szekularizációs programokat felkarolva – egyúttal a klérus kíméletlen kritikájának is hangot adtak. Vajon az egyházellenes röpiratok egyszersmind a vallás ellen is frontot óhajtottak nyitni?

Előljáróban érdemes megjegyezni, hogy a 19. században a mérsékelt liberálisok koncepciója alapján az egyházpolitikai reformok nem járhattak az egyes felekezeti hitelvek sérelmével, vagyis felfogásuk szerint az egyházi jogkörök problémája nem forrt össze a vallás ügyével úgy, ahogy azt a hagyományos pozícióit megőrizni próbáló katolikus egyház hirdette. Egyházi részről ugyanis a viták közepette – a régi államegyház előjogait, privilegizált státuszát igazolandó – gyakorta a katolikus dogmatikára hivatkoztak.² Interpretációjuk fényében tehát az egyház sérelmei egyszersmind a vallás sérelmeit is jelentették. A klérus hitvédelmi retorikáját Schopper György rozsnói püspök harcias hangvételű 1892-es pásztorlevele is jól példázhatja: az egyházpolitikai küzdelmek tevékeny egyházi szereplője többek között azért fordult a katolikus közönséghez, mert megítélése szerint a vallás forgott veszélyben Magyarországon, s eljött az idő, hogy az egyház tagjai „egyetértve sorakozzanak a vallás védelmére”. A főpásztor ráadásul a liberális fenyegetést meglehetősen tág összefüggésbe helyezte, s

---

* A tanulmány az EFOP-3.6.1-16-00011 jelű „Fiatalodó és Megújuló Egyetem – Innovatív Tudásváros – a Miskolci Egyetem intelligens szakosodást szolgáló intézményi fejlesztése” projekt részeként – a Széchenyi 2020 keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

¹ A dualista Magyarország egyházpolitikájához lásd például: Csorba László: *A vallásalap „jogi természeté”*. Az egyházi vagyon problémája a polgári átalakulás korának Magyarországon. 1782–1918. Budapest, 1999.; Fazekas Csaba: *Egyházak, egyházpolitika és politikai eszmék az Osztrák–Magyar Monarchiában*. Miskolc, 2008. (Magyar Elektronikus Könyvtár: mek.oszk.hu)

² Csorba: *A vallásalap „jogi természeté”*, 32.

kijelentette: „...ma a harcz a hitöket védő keresztények és a szabadkőművességgel szövettelt keresztényellenes szekták között folyik.”³ A klerikális sajtó persze már jóval korábban, az 1867 utáni első erőpróbák idején is a vallás háborgatását rótta fel a liberálisok agitációjának – például a polgári házasság tárgyában, amely reform a katolikus álláspont alapján, ha elfogadnák, sértené a hitet, amely szerint a házasság szentségi jelleggel bír. Igaz, állam és egyház viszonyának – egyházi nézőpontból – „egyoldalúan” rendezni próbált reformja,⁴ ami az állami hatalom egyházi, de legalábbis közös ügyek feletti jogosultságának gondolatával járt együtt, már önmagában is ellentmondott az egyház hitbeli meggyőződésének. Ahogy az egyháztörténész Salacz Gábor fogalmazott a dualista korszak egyházpolitikájáról írva: „Teljes ellentétben állott a liberalizmus állam- és társadalomtanával a katolikus egyházak az a hite is, hogy az állam hatalma, törvényhozása és joga be van állítva az Istentől meghatározott és az emberiségnek kinyilatkoztatott üdvrendbe, melynek magyarázatával az Isten mint a hit dolgában a tekintély képviselőjét és mint az állam melletti önálló társaságot, az egyházat bízta meg.”⁵ Katolikus részről a 19. századi viták idején – az egyházpolitikai reformkoncepciók s egyes elfogadott törvények mellett – az olyan irományok burjánzását is rendre kifogásolták, „melyek a vallást gyalázzák és ez által a nép vallásos érzését csökkentik”.⁶ Egyházi nézőpontból szemlélve, ahogy azt látni fogjuk, az itt kifogásolt kiadványok valóban támadták a vallást, a katolikusok hitét, dogmatikáját, hiszen az 1870-es évek elején a legtöbb gúny és bírálat tárgyául éppenséggel egy dogma, egész pontosan a pápai csalatkozhatatlanság (*infallibilitas*) 1870-ben definiált dogmája szolgált a röpirat-irodalomban. Fontosnak tartom azonban hangsúlyozni, hogy a folytatásban a vallásról szólva dolgozatom az antiklerikális publicisták sajátos értelmezéseit, álláspontjait járja körül.

Hogyan viszonyult tehát a valláshoz – saját értelmezése szerint – az egyházzal szemben olyannyira ellenséges szövegek szerzőgárdája? Vajon felfogásukban elvált-e egymástól az egyház és a vallás ügye? Hogyan fordult továbbá a vallási közönyösség problematikájához, amelynek összefüggésében a katolikus sajtó komoly felelősséget tulajdonított nekik? Tanulmányomban a 19. század utolsó harmadában önálló nyomtatvány formájában napvilágot látott antiklerikális röpiratok vallással kapcsolatos attitűdjeit vizsgálom, melynek során feltérképezem a szövegek jellegzetes interpretációit, frázisait, toposzait és érvelési stratégiáit. Céлом megjelölni a főbb eszmetörténeti összefüggéseket is, mivelhogy a vizsgált szövegvilágban fellelhető interpretációs sémák, elképzelések többnyire nem eredeti és újszerű szellemi vívmányok voltak, vagyis a szerzők szélesebb körben ismert, elterjedt szellemi forrásokból táplálkoztak. Az antiklerikális publicisták radikális jellegű egyházpolitikai-szekularizációs programjaival s a klérus általános kritikájával viszont itt nem, legfeljebb csak érintőlegesen foglalkozom,⁷ minthogy a figyelmem most főleg a valláshoz fűződő viszonyra, a sajátos valásfelfogások és kereszténység-értelmezések tárgykörére összpontosul. A feldolgozott

³ Schopper György rosznyói püspök körlevele a kath. egyház helyzetéről hazánkban, tekintettel a közlegő képviselő-választásokra. Religio, 1892. január 6. 15–18.

⁴ Már 1868-ban törvényt fogadtak el például „a törvényesen bevett keresztényen vallásfelekezettek viszonzóságáról”, illetve a népiskolák ügyében is, a törvények pedig sérelmet jelentettek a katolikus egyházra nézve. Salacz Gábor: *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában, 1867–1918*. München, 1974. 22–25.

⁵ Salacz: *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában*, 11., 17.

⁶ Falusi levelek a polgári házasságról. [n. n.] Pest, 1868. 4.

⁷ A katolikus egyház kritikájával és a röpiratok egyházpolitikai programjaival részletesebben az alábbi tanulmányomban foglalkozom: Rada János: *Egyházkritikai röp- és vitairatok Magyarországon 1867-től 1895-ig (Interpretációk, frazeológia és eszmetörténeti háttér)*. Egyháztörténeti Szemle, 17. évf. (2016) 1. sz. 3–23.

források ugyanis ilyesfajta vizsgálatra is lehetőséget nyújtanak, hiszen a terjedelmesebb egyházkritikai szövegek, amelyek ezúttal a fókuszba kerülnek, a vallás dolgairól is véleményt formáltak. Dolgozatom így végső soron a szekularizációs projektek szószólói által reprezentált, a vallással kapcsolatos elgondolások világába kalauzol.

Tanulmányom első felében három publicista, nevezetesen Toldy István, Simonyi Iván és a Papramorgó álnévű Kóródy Sándor írásaira több figyelmet fordítok; ők hárman ugyanis – mind antiklerikális irodalmi hagyatékuk mennyisége szempontjából, mind pedig hatásuk alapján – a kora dualista korszak antiklerikalizmusának valóban kimagasló alakjai voltak.⁸ Továbbá, minthogy a katolicizmus kritikája a 19. században a katolikus papság soraiban is befogadásra talált, fontosnak tartottam, hogy egyházi személy tollából született szöveget is bevonjak a vizsgálatba: Bezerédj Sándor pamfletje a liberális alsópapság hangját reprezentálja majd tanulmányomban. Igazolandó azonban, hogy a nevezett szerzők szövegei révén feltárt érvelési stratégiák, interpretációs sémák az egyházellenes szövegvilág egyéb szegmenseiben is jellegadóan bizonyultak, röviden más publicisták röpiratait is érinteni fogom. Mindemellett, immár az 1890-es évek irományaihoz fordulva, céлом az volt, hogy olyan röpiratok vallással kapcsolatos álláspontjait is citáljam, melyek hangneme, illetve felfogásmódja némileg eltér az előzőleg idézett szövegek szerzőgárdájától, vagyis új színárnyalatot hozva gazdagíthatják a vizsgálatást.

Egyház- és valláskritika? Röpiratok a vallásról a koradualista korszakban

Az egyházi álláspont, amely szerint az egyház ellen hirdetett politikai és sajtóhadjáratok egyszersmind a vallás ellen is irányultak, természetesen az egyházpolitikai tárgyú röpiratok szerzőit is reflexióra bírta – úgy gondolom, már csupán a vallásos érzelmű, ám a reformok oldalán megnyerhető közegek megnyugtatása céljából is. Ennek megfelelően legtöbbjük kísérletet tett, hogy elhatárolja egymástól az egyház és a vallás ügyét a reformok polémiajában.

A katolikus családból származó, kormánypárti Toldy István (1844–1879)⁹ 1868-ban publikált terjedelmes röpirata,¹⁰ amely a legrészletesebben fejtette ki a korabeli antiklerikalizmus, illetve a radikális egyházreform programját, a szóban forgó fogalmak tisztázását is céljaiba foglalta. Röviden definiálva az alapfogalmakat Toldy hamar megállapította: amíg a vallás „bizonyos hitelvek rendszeres foglalata”, addig az egyház „intézet valamely vallás fenntartására”, a „hierarchikus szervezet” pedig, amely véleménye szerint a liberális támadások fő célpontjává vált, nem több, mint „az egyház alkotmány egyik faja”. Egyszersmind felhívta olvasója figyelmét: „E különbséget nem szabad felednünk, mert az ultramontánok okoskodásainak egyetlen ereje éppen abban rejlik, hogy törekvéseiket, melyeknek egyedüli rugója a hierarchia hatalomvágya, az egyház s a vallás érdekeinek leple alá burkoltan állítják a világ elé.” Kijelentette tehát, őt bizony nem ejti zavarba, ha az ultramontán tábor vallásellenes fellépéssel vádolja, hiszen szemfényvesztésnek tartja a fogalmak összemosását. „Nincs nagyobb humbug a világon, mint az, melyet ti űztök, midőn a hierarchiát a vallással azonosítjátok” – szúrta oda írása egyházi címzettjének. Ilyen szerzői pozíciót foglalt el tehát Toldy

⁸ A már idézett Salacz Gábor is hármójuk röpirataira utalt példa gyanánt a kora dualista korszak közhangulatának egyházellenes irányáról írva. Salacz: *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában*, 41., 54.

⁹ Toldy antiklerikális munkásságához lásd: Császtvay Tünde: *Aki nem dobott cukkedlit a katolikus papoknak – Toldy István vallásháborúja a 19. század második felében*. In: Maczák Ibolya (szerk.): *Útmutató. Tanulmányok Pázmány Péter Kalauzáról*. Budapest, 2016. 217–243.

¹⁰ Toldy István: *Elmélkedések az egyházreformról. Az 1848-iki törvények és a katolikus egyház Magyarországon. Egy ultramontán papnak ajánlva*. Lipcse, 1868.

polémiaja elején. Mindemellett – mint látni fogjuk – fejtegetései során ő sem tartotta vissza magát attól, hogy egy-egy gondolatmenet erejéig bizonyos hitelveket is kérdőre vonjon, s a katolikus dogmatikát támadja. (Igaz, az egyház felépítését, szervezetét ostorozva szükségképp szembe kellett hogy kerüljön a dogmák egy részével is.) Bizonygatva azonban, hogy céljától távol állna háborgatni magát a vallást, Toldy leszögezte, hogy a vallásos hit szerinte állami szükségletet jelent, amennyiben segít fenntartani a megfelelő morált a társadalomban. „A míveltségben hátrább állóknál, s minden nép nagyobb tömegénél [...] a tudást a hit, az ész a vallás pótolja. Mindezen polgároknak, – s mert ezek teszik a túlnyomó számot, tehát általában véve a népben, kikben ezen erkölcsi érzületet csak ezen utóbbi eszköz képes megszűlni, ápolni, vallásosság szükséges.”¹¹ Itt egy, a roppant nagy hatású Voltaire-től fogva elterjedt gondolat¹² recepcióját ragadhatjuk meg, hiszen gyakorta a felvilágosult irányzatok hívei is erkölcsi követelmények mentén, tehát a morális tartás szempontjából mérlegelve tulajdonítottak jelentőséget a vallásnak – főleg a szélesebb, műveletlen tömegek vallásosságának. Félelmük szerint ugyanis az ateizmus erkölcsi nihilizmussá fajulhat, az istenhit viszont igenis szavatolhatja a morált a nép soraiban. A vallás viszont az efféle felfogások alapján már nem alapfeltétele az erkölcsiségnek, s Toldy sorai mögött is megragadhatjuk a független, vagyis a vallástól eloldódott morál gondolatát. Ez természetesen teljesen szemben állt az egyházi tanítással, amely szerint az erkölcsi kötelességek helyes felismerése a vallás útján lehetséges, mivel az erkölcsi törvények Istentől erednek.

Toldy röpiratában azonban utalt a vallásos hit nézetei szerint egyik veszélyes válfajára is: figyelmeztetett, hogy „túlhajtvá, a vallásosság vakbuzgósággá fajul”, ilyen formában pedig – ahogy azt egy évszázaddal korábban a francia Enciklopédia is hirdette¹³ – néha még fenyegetőbb lehet, mint ellenkezője, vagyis a vallástalanság, s nem töltheti be fent említett nemes, pozitív szerepét sem. Márpedig a katolikus vallás vádjai alapján már a megfelelő erkölcsi érzület megteremtésére sem bizonyult képesnek, ami miatt az értelmiség szerinte vallás híján is morálisabb volt, mint a vallásilag buzgóbb néptömegek: „A tömeg vallásos, de erkölcstelen. Az intelligencia erkölcsösebb, de vallástalan”. Toldy a hierarchia hatalmi céljaival fűzte össze azt a folyamatot, amely során a tételes vallás „fanatismussá, papi szemfényvesztéssé, setét mysticismussá” silányult az évszázadok egymásutánjában. A vallással kapcsolatos problémák eredője, előidézője tehát értelmezésében a hatalomvágy, egész pontosan a népek feletti szellemi és anyagi uralom vágya volt. „Ezért rakta meg [az egyház] a vallást szemképráztató cerimoniákkal, melyeket a keresztyénség a római birodalom korában, tehát létezése első századaiban még nem ismert; ezért folyamadott az ördögidézés, istenitéletek, a különféle babonák és csudák eszközeihez, hogy békóba verje a míveletlen nép phantáziáját. Ezért teremtett poklot a szeretet vallásában, és megnépesíté az ördögök hadaival s a gyötrelem ezernyi nemeivel, hogy legyen, ami terrorizmusát fenntartsa. – Ezért gyártá egész rendszerét a szentségeknek, hogy azok segélyével megragadhassa az embert amint a világba lép, s kísérhesse egész életén keresztül.” A század felvilágosult szellemét helyezte szembe a vallás bírált formájával, amely felett reményei szerint, ha lassan is, de eljár az idő: „A felvilágosodás, dacára azon akadályoknak, melyeket az önök [az ultramontánok] politikája útjába gördített, bár lassan, döcögve, de csak halad nálunk is, a vallási eszmék háttérbe szorultak, a hierarchia

¹¹ Toldy: *Elmélkedések az egyházreformról*, 45., 47–49.

¹² Ludassy Mária: *Voltaire, a tolerancia intoleráns apostola*. In: Voltaire válogatott filozófiai írásai. Gondozta és előszóval ellátta: Ludassy Mária. Budapest, 1991. 7–35., itt 15–16.

¹³ Az *Enciklopédiának* a vallással kapcsolatos főbb álláspontjaihoz lásd például: Köpeczi Béla: *A francia felvilágosodás*. Budapest, 1986. 99–111.

bitorlott nymbusza oszlófélben van. Mert, ami e nymbuszt alkotja, az elfogultság, az előítélet, a babona mindinkább tűnik a nép lelkületéből.¹⁴

Itt megjegyezhetjük, hogy a felekezeti közönyösség Toldy fenti soraiban jelzett terjedésére, melynek során egyre szélesebb rétegek távolodtak el a templomok világától, az egyházak is felfigyeltek, s a század közepe táját vizsgálva a történetírás is regisztrálta azt.¹⁵ A röpirat szerzője azonban, noha az egyház által táplált – értelmezése szerint elfajzott, babonás és türelmetlen – hit lanyhulását nem igazán sajnálta, a vallást programja alapján mégsem hagyná pusztulni, sőt éppenséggel megmentené: felszabadítaná a hierarchia alól, amely interpretációjában nem csupán megmételtyezte az emberek hitét, hanem félt, hogy magával rántaná a vallást a végső pusztulásba is. Összességében tehát Toldynál a vallás, legalábbis bizonyos szabad, eszményi formájában, igenis megférhet a szabadelvű fejlődéssel.

Toldy a „hierarchikus szervezet” felszámolását előirányzó programját, azaz radikális katolikus autonómia-koncepcióját¹⁶ később egy önálló füzet¹⁷ keretében is összegezte, amelyben az egyházreform igényének összefüggésében érintette az ateizmust is. Interpretációjában az ateista világnézet terjedése, amelyet álláspontja alapján a papság gyarlóságai idéztek elő, a 18. századot jellemezte, a 19. pedig már másfajta választ adott az egyház problémáira: „...míg ezelőtt egy századdal a szabadság barátai az atheismusban kerestek menekvést, ma az egyházi intézmények reformját sürgetik.” Sajátos interpretációja az autonómiamozgalom relációjában értelmezendő: a célja az volt, hogy az egyházi reform vitájában a vallástalanságot minél jobban elhatárolja radikális koncepciójától, és az egyház megreformálását a vallástól való teljes elfordulás alternatívájaként mutassa fel. Eszerint tehát az egyház mélyreható, liberális jellegű reformja a vallás javát szolgálta volna, hiszen fennálló formájában az egyház elidegenítette a társadalmat a hittől.¹⁸ A vallás érdekei Toldy antijezsuita vitairatában¹⁹ szintúgy hivatkozási alapot jelentettek, sőt a jezsuiták ellen érvelve a szerző még nagyobb nyomatókat adott a kereszténység védelmének,²⁰ amihez bizonyára az is hozzájárult, hogy csatasorba rendezett érvskálája az antijezsuitizmus több évszázados hagyományából

¹⁴ Idézett szöveghelyek: Toldy: *Elmélkedések az egyházreformról*, 45., 101., 167–168., 236.

¹⁵ Lásd: Kósa László: *A vallási közönyösség növekedése Magyarországon a 19. század közepén*. In: Kósa László: *Művelődés, egyház, társadalom. Tanulmányok*. Budapest, 2011. 155–184.

¹⁶ A katolikus autonómia megteremtésének lehetősége a 19. században mindig az állam és az egyház viszonyának újragondolásával, reformjával összefüggésben merült fel, Magyarországon először 1848-ban. A konzervatív szemléletű egyházi körök, elsősorban a főpapság persze egészen más formában tartotta volna elfogadhatónak az autonómiát, mint a liberális s főleg a radikális közvélemény. A témát alaposan körüljárja: Sarnyai Csaba Máté: *A katolikus autonómia megközelítési lehetőségei Magyarországon 1848-tól a századfordulóig*. Századvég, 6. évf. (2001) 21. sz. 85–101.

¹⁷ Toldy István: *A katolikus egyházi autonómia és veszélyei*. Pest, 1870. Az egyház államtól való függetlenedésének, autonómiájának feltételéül a szerző egy olyan átfogó egyházreformot szabna, amely a „veszélyességének eszközeitől megfosztatott, s bensejében alkotmányos és demokratikus alapon újjászerveztetett” egyházat teremtené. (Idézett szöveghely: 116. oldal)

¹⁸ Toldy: *A katolikus egyházi autonómia és veszélyei*, 11–12., 114.

¹⁹ Toldy István: *A jezsuiták Magyarországon és egyebütt*. Budapest, 1873. A szöveg Pázmány Péter érintő részeit és az egyházi fél egyes reflexióit bemutatja: Ajkay Alinka: *Ki a jezsuitákkal! – Háromszáz éves hazugságok*. In: Maczák Ibolya (szerk.): *Útmutató. Tanulmányok Pázmány Péter Kalauzáról*, 209–216.

²⁰ Terjedelmes fejezetet írt *A jezsuiták fanatizmusa és vallástalansága* címen, s interpretációjában a társaság tagjaitól nemcsak a liberális értelmezések szerinti keresztény hit volt idegen, hanem az egyházi, dogmatikus kereszténység is. Mint írta, „a katolicizmus vallási tétéleit s dogmáit a jezsuita oly könnyen veszi s úgy ki tudja játszani, mint akármely rabulista ügyvéd egy elavult codex homályos szabványait”. Toldy: *A jezsuiták Magyarországon és egyebütt*, 65.

táplálkozott, márpedig a jezsuiták bírálói, így egyházi ellenfelei is előszeretettel léptek fel a rend ellen a keresztény hit védelmének jogcímén.²¹ Toldy vádjai szerint a jezsuiták ténykedése – mivel társaságuk számára a vallás sohasem volt több, mint „spekuláció eszköze” – vagy bigottságot szült, vagy ateizmust. Ahogy fogalmazott: „A jezsuiták nyomában bigottság jár és atheizmus, valódi vallásosság soha. A Jézustársaságnak talán nincs egyetlen tagja sem, ki vallásos legyen a szó valódi, keresztény értelmében. Rá nézve a vallás üzlet, politikai eszköz, mely hatalomra vezet és befolyást szerez az emberek lelkére.”²² Megfigyelhetjük tehát, hogy a vallástól való végletes elfordulás, az ateizmus rendre negatív példát jelentett, s mint szerencsétlen és megelőzendő lehetőség merült fel Toldy szövegeiben.

Hasonló módon foglalta el pozícióját a vallás viszonylatában Simonyi Iván (1838–1904) is. Röpiratában,²³ amelyben az államra nézve veszélyesnek vélt „ultramontán” egyház állam alá gyűrésére és szigorú felügyeletére tett javaslatot, gyorsan leszögezte, hogy a vallást ő is roppant fontosnak tartja az egész emberiség számára, tehát a hit állami–társadalmi jelentőségéhez szerinte sem férhet kétség. Ám felhívta a figyelmet egy a hittel összefüggő és már Toldy által is megjelölt veszélyforrásra, amely abban állt, hogy minden vallás megoszlott egy maradi, „orthodox” és egy „haladó” irányzatra. Előbbi szerinte olyan, „az egyháznak bizonyos speciális intézményeit kétségbeesetten védő irány, melynek zászlóvivője rendesen a papság”, és amely „rendesen túl szokott szárnyaltatni a műveltség és korszellem által”. Utóbbi viszont, vagyis a „haladók” pártja „a fősúlyt a minden vallás közös részére, az erkölcs tanra, és egy kimagyarázhatlan földöntúli hatalom tiszteletére helyezi”, s „magasabb és általánosabb elvre lévén fektetve, azonos marad az emberiség legfőbb törekvéseivel”. Ugyanitt röviden utalt a „haladó” tábor protestantizmuson belüli erőfölényére is,²⁴ saját egyháza viszonyairól, ultramontán tendenciájáról viszont aggodalommal írt.²⁵ Feljebb idézett sorai mögött szintügy könnyen felfedezhetjük a toleráns, egyszersmind racionális, „haladó vallás” felvilágosodásban fogant s a 19. század eszmei mezéjén is virágzó ideáját, amely előzőleg Toldynál is felsejlett. (A vallással összefüggésben a morál, a morális megfontolások előtérbe helyezésére, ami Simonyinál is megjelent, az értelmiség soraiban Immanuel Kant filozófiája is ösztönzőleg hatott, hiszen a filozófus a vallás igazi terepét éppen az erkölcs szférájában jelölte ki.²⁶)

A katolikus felekezeti Simonyi szintén hozzászólt az autonómia körüli vitához: a témához való viszonyulásáról szót ejtve hamar leszögezte, hogy tollat ragadva nem vallási indifferencia, hanem vallásos érzelem, „a valódi kereszténységnek szeretete” ihlette programját. Kiindulópontja az volt, hogy „a katolikus külső egyházszerkezet” minden bajnak a forrása, így a katolikusok soraiban burjánzó vallási közönyösség legfőbb okozója is. A vallástól való elfordulás tehát itt is sajnálatos tényként merült fel, s ahogy Toldy, úgy Simonyi is az egyház felelősségét feszegette. Alátámasztandó, hogy támadásai a „hierarchikus szerkezet” ellen

²¹ A jezsuitaellenes előítéletek évszázados formálódásához lásd: Bánkuti Gábor: *Az antijezsuitizmus anatómiája*. In: Gyarmati György – Lengvári István – Pók Attila – Vonyó József (szerk.): *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Pécs–Budapest, 2013. 473–480., itt 477.

²² Toldy: *A jezsuiták Magyarországon és egyebütt*, 58.

²³ Simonyi Iván: *Állam és egyház*. 1–2. Köt. Budapest, 1874.

²⁴ Ez idő tájt a liberális teológiai irányzatok nyertek teret a hazai protestantizmuson belül. Ehhez lásd: Kósa László: *Katolikus és protestáns magatartásformák az abszolutizmus korában*. In: Kósa László: *Művelődés, egyház, társadalom*. Tanulmányok. Budapest, 2011. 141–154.

²⁵ Simonyi: *Állam és egyház*, I. 14–16.

²⁶ Horváth Pál: *Vallásfilozófia és vallástörténet*. L'Harmattan – Zsigmond Király Főiskola, [H. n.] 2006, 83–84.

irányulnak, s nem a katolikus dogmatika ellen – amelyet szerinte nem volna szabad háborgatni az autonómiamozgalom során –, amellel érvelt, hogy igazságtalanok azok a vádak, amelyek szerint a katolikus vallás távolabb áll a tudománytól, a rációtól, mint a protestáns hitelvek. „Nem csak a katolikus, hanem ép úgy csaknem minden egyéb keresztyén és nem keresztyén felekezet hitelvei olyanok, hogy az ész és tudomány bírálata előtt meg nem állhatnak” – írta. Láthatjuk, hogy mindössze egy félmondat erejéig ugyan, de a vallások racionalista jellegű kritikájának lehetőségét Simonyi is felvetette. Visszatérve gondolatmenetére: interpretációjában a protestánsok „szabadabb fejlődését” sem dogmák alapozták meg, hanem a „papi uralom” megtörése bizonyult a – szerinte előnyösebb – fejlődésük előmozdítójának. Vagyis az, amit a szerző autonómiai programja a katolikus egyházon belül is javasolt.²⁷

A 18. századból, a felvilágosodás korából származó fogalmi ellentétpárok – fény, felvilágosodás *versus* sötétség, babona²⁸ – továbbélését és vonzerejét a *Papramorgó* (Kóródy Sándor) álnéven²⁹ jegyzett szövegek is megvilágíthatják. Figyeljük meg például, ahogy a szerző a cölibátus eltörlését, valamint a polgári házasság bevezetését sürgető röpiratában a nőtársadalom – jellemző nemi sztereotípiák szerinti³⁰ – vallásosságát boncolgatta: „A nőkben a kedély, az érzelem, s amit ezek táplálnak: az előítélet az uralkodó elem. Hajlandóbbak a vallásosságnak azon beteges nemére, melyet pietismusnak nevezünk, lelkök fogékonyabb a papság mézes ígéinek befogadására, anélkül hogy felvilágosodott elmével e mézkéreg alatt a szavak mérgét felfedeznék, anélkül hogy előítéleteikkel az ész és felvilágosodás okait szembe állíthatnák.”³¹ A vallásosság bírált megnyilvánulási formáját, amely tehát a rációt mellőzve túlfűtött emóción és előítéletességen alapult, ő a „*pietismus*” szóval írta le, amely kifejezés jelen esetben természetesen nem protestáns megújulási mozgalmakra utalt, hiszen kritikája a katolikus egyházra irányult. Racionalista attitűdje *Barátfülek* című, három füzetből álló pamfletsorozatát is átjárta. Papramorgó itt meglehetősen terjedelmesen ecsetelte, hogy a katolikus papságnak hogyan „sikertelt a vallást kiengesztelhetetlen ellentétbe hozniok az észszel”, ami folytán „a mívelt ember nem képes hinni dogmáikat”. A szentháromságtant, a Mária-tiszteletet vagy például a purgatóriumot már a vádjai alapján pogány mintájú „katolikus mythologia” világába sorolta, de – a neveltségessé tétel céljából – jó pár oldalon át élcelődött a szentek legendáin, csodáin s az ördögbe vetett hiten is.³² Gunyoros egyházkritikája tehát határozottan átcsapott a katolikus vallás kritikájába. Ezt persze Toldy István vagy éppen Simonyi Iván esetében szintén megállapíthatjuk. Végére is általános volt, hogy az

²⁷ Simonyi Iván: *Egy pár szó a katolikus autonómiáról hazánkban*. Pest, 1870. 7–11.

²⁸ A „felvilágosodás”, illetve a „világosság” fogalmának 18. századi formálódásához, laicizálódásához és új, antiklerikális jelentésárnyalataihoz lásd: Mortier, Roland: „*Világosság*” és „*felvilágosodás*”. *Egy kép és egy fogalom története a XVII. és a XVIII. században*. In: Mortier, Roland: *Az európai felvilágosodás fényei és árnyai*. Válogatott tanulmányok. Válogatta és szerkesztette: Bene Ede. Budapest, 1983. 67–141.

²⁹ Az álnév mögé bújt Kóródy Sándor (1843–1906) sokrétű antiklerikális és közéleti munkásságához lásd: Várkonyi András: *Az elfelejtett „papramorgó”*. Világosság, 3. évf. (1962) 7–8. sz. 92–96.

³⁰ A német sajtóirodalomban is rendre feltűnt az a bizonyos toposz, amely szerint a nők természetükből fakadólag fogékonyak az érzelmi alapú vallásosságra, így a vallás irracionálisnak és babonásnak tartott egyházi formájára is. Ezért a klerikális befolyás – a tipikus vádak szerint – a nőtársadalom felett fokozottabban érvényesült. Lásd: Borutta, Manuel: *Antikatholizismus. Deutschland und Italien im Zeitalter der europäischen Kulturkämpfe*. Göttingen, 2011. 372–380.

³¹ Papramorgó [Kóródy Sándor]: *Coelibátus és polgári házasság*. Pest, 1870. 74.

³² Papramorgó [Kóródy Sándor]: *Antiklerikális okoskodások a katolikus congregssusi komédia, a felekezeti iskolák, a papság népámítási törekvései és egyéb szent dolgok felett*. (Barátfülek, I. füzet) Pest, 1870. 44–73.

antiklerikális szerzők a vallásos hit létjogosultságának, sőt jelentőségének elvi elfogadásá mellett jellemzően nem riadtak vissza attól, hogy több ízben nyíltan is bírálat alá vonják a tételes, intézményesült vallásokat – leginkább a katolikus vallást. Főleg a csodák és a misztériumok – tehát a vallás természetfeletti elemei – szolgáltak gúny és bírálat tárgyául a vizsgált röpiratok oldalain, ami a korszak racionalista valláskritikájának jellemzője volt. Mindemellett egyikőjük sem ateista–materialista alappozíciót foglalt el munkájában. Figyelemre érdemes ez ügyben Dudek Jánosnak (1858–1916), a hazai hittudomány és -védelem reprezentatív alakjának³³ reflexiója: a konzervatív apologéta az olyan racionalistákról írva, „kik az anyagelviség borzalmas következtetéseitől visszariadva, a kinyilatkoztatott kereszténység és a materializmus között valamiféle félúton mozognak”, azon álláspontjának adott hangot, hogy a természetfeletti tagadása – ha következetesen képviselik, vagyis ha levonják az elvi alapvetések valamennyi konzekvenciáját – végső soron materializmusba torkollik.³⁴

A röpiratok szerzői tehát nem tartózkodtak a katolikus vallás kritikájától, azaz gyakran a saját maguk által kijelölt határokat is átlépték. Mindemellett persze, s ezt fontos hangsúlyozni, ha az egyházpolitikai reformkonceptiókról volt szó, mindnyájuk, így például Papramorgó is határozottan tagadta, hogy a tervezett egyházügyi reformok sérteneék a hitet. Legfőbb érvük szerint például a polgári házasság az egyházi mellett, nem pedig helyette jönne létre, vagyis a reform meghagyná a lehetőséget, hogy a hívő párok továbbra is oltár elé járuljanak. Papramorgó egy az egyház hitvédelmi retorikáját aláásni próbáló fejezete végén úgy foglalt állást, hogy „nem a vallás érdeke, hanem az egyház, vagyis a papság tekintélye, – a papi szellem ápolása fekszik az ultramontanoknak lelkökön, midőn jesuitikus arcfintorítással a vallás veszedelméről zengnek elégiákat!”³⁵ Egyház és vallás ügye tehát bizonyos esetben nála is élesen elvált egymástól.

Papramorgó interpretációjában a bigott, felvilágosulatlan vallást „a papság mézes igéi” táplálták, vagyis a vallás megannyi ártalmas formája, hibája – nála éppúgy, mint Toldynál és Simonyinál³⁶ – a papság amúgy is hosszas bűnlajstromát gyarapította. Ez idő tájt ugyanis minden röpirat írója felhasználta a papi csalás toposzát, amely régtől fogva jelen volt az egyház, illetve a vallás kritikájában. Az imposztúra-tézisek³⁷ szerint a vallás csalók jóvoltából jött létre, majd szemfényvesztők által maradt fenn, az egyszerű nép pedig a hazug papok gyámsága alatt olyan tévképzetek, babonák foglyává vált, amelyek a fennálló rend, az egyházzal összeforrt világi jellegű hatalom szakrális legitimációjául szolgáltak. A toposz a vizsgált antiklerikális röpiratok lapjain természetesen nem ateista–materialista érvelések részét képezte, hanem olyan formában fogalmazódott meg, hogy a papság, míg szüntelen butítja és fanatizálja a tudatlan népet, olyasfajta tartalommal tölti meg a formális vallást, amely saját anyagi, hatalmi céljait szolgálja. (Ez leginkább a népoktatás teljes szekularizációjának programja mellett szolgált érvként a röpirat-irodalomban.)

---

³³ Katolikus pap, a *Religio publicista*ja, majd a századforduló után a dogmatika professzora a Tudományegyetem teológiai fakultásán. Az antievolucionista és antimodernista teológus pályájához lásd: Horváth Pál: *Modernség vagy modernizmus a magyar katolikus bölcsleletben (Dudek János pályaképe)*. Magyar Filozófiai Szemle, 39. évf. (1995) 1–2. sz. 39–62.

³⁴ Dudek János: *A keresztény vallás apológiája*. Budapest, 1893. 15.

³⁵ Papramorgó: *Coelibátus és polgári házasság*, 130.

³⁶ Simonyi szerint: „A hatalom forrása abban rejlik, hogy a papság a hit sáfárja, mely hit az emberiség túlnyomó részének szent tulajdonát képezi, és fogja is képezni.” Simonyi: *Allam és egyház*, I. 56.

³⁷ Ehhez lásd: Balázs Péter: *„Az első istenek a félelemből származtak” (Verseyhy Ferenc valláskritikai értekezéseiről)*. Irodalomtörténeti Közlemények, 114. évf. (2010) 2. sz. 128–130., itt 131.

A „papi ámitás” vádja nagy hangsúlyt kapott az 1845-ben felszentelt, ám egyházával eddigre meghasonlott Bezerédj Sándor (1821–1872) – szabadság és felvilágosodás hívei számára ajánlott – röpiratában is, amelyben a „magánzó pap” legfőképp az egyházi javak szekularizációját javasolva foglalta össze radikális egyházpolitikai programját: „A papságnak érdeke és fényes állása hozta magával azt, hogy a nép egyeteme minden tekintetben az ő fényes állásának, vagyonosságának hatalmas eszköze legyen, a mellett magának a vallásnak nemesebb irányú elvei- és szelleméről még csak sötét fogalommal se bírhasson; hanem elmerülve a babonáskodás és vakhit ábrándjaiba, érdekeinek és terveinek, de a melyek a haza és emberiség közös érdekeitől egészen külön váltak, hatalmas eszközüül és gyámolítására szolgáljon.” Bezerédj reagált a klerikális sajtó panaszaire is. Interpretációjában hiába keseregtek egyházi részről a vallási közönyösség felett, valójában nem a felvilágosult és liberális eszmék, hanem a csaló, a hit eredeti elveitől eltávolodott egyház volt felelős a vallásosság hanyatlásáért. Ennyiben tehát interpretációja teljesen megegyezett Toldyével, illetve Simonyiével: „És hát mirevaló az a szentséges irodalom által szórt káromkodási özön, a világ és emberiség vallástalansága és vallásos közömbössége ellen? midőn a hitetlenség és vallástalanság minden anyagát maga a pápa, a püspökök és papok szolgáltatják.” Bezerédj szintén úgy foglalt állást, hogy az egyház liberális szellemű belső reformja, amelynek esélye ekkortájt az autonómiai mozgalom összefüggésében merült fel, a hitélet fellendülését is elősegítené – ami látásmódja alapján márpedig roppant fontos volna. Maga is hangsúlyozta ugyanis, hogy a megfelelő vallásosság, a hit Istenben elengedhetetlen szükséglete az emberiségnek. A pap Bezerédj³⁸ öntudatosan és minden bizonnyal határozott öngigazolási céllal hirdette, hogy nem ő, hanem Róma és az egyház fordult szembe az eredeti hittel. „Ha tehát a pápa a katolikus egyháznak alapelveit a maga csalhatatlanságának kimondása által és szentesítésével felforgatta, igen világos, hogy nem mi vagyunk az eretnekek, schismaticusok, a kik ezt megvetjük és nem hiszszük, hanem az, a ki ezt cselekedte, hiszi és elhiteni akarja”³⁹ – támadta az egyházfőt a csalatkozhatatlanság újonnan, egész pontosan 1870-ben elfogadott dogmája miatt. (Ezzel szemben a katolikus egyháztörténeti értelmezés szerint a pápai csalatkozhatatlanság valójában nem volt új tanítás a katolikus egyházban, az ellene irányuló, fokozódó újkori támadások viszont indokolták, hogy immár dogma formájában is definiálják azt.⁴⁰)

Egy gondolat erejéig utalva az antiklerikális iratok egyház- és valláspolitikai koncepcióira elmondhatjuk, hogy természetesen minden szerző a lehető legteljesebb vallásszabadság pártján állt, s éppúgy, mint megannyi századbeli liberálisnál, így például Széchenyi István gondolatvilágában,⁴¹ úgy itt is a vallásos hit szabad, a merev felekezeti kötöttségektől, előítéletektől eloldódott értelmezésével járt együtt a vallásszabadság oly szenvedéllyel hirdetett eszméje. Ne feledjük viszont, a szélesebb körben, mondhatni, általánosan megfigyelhető

³⁸ Nem oly meglepő, hogy – az egyházat hevesen bírálva – egy papi személy lépett fel az egyházreform pártján, hiszen 1867 után, jórészt az autonómiamozgalom összefüggésében, újra hangosabban hallatta hangját a radikális papság, amely előzőleg 1848–1849-ben is megfogalmazta programját. Lásd: Zakar Péter: *Forradalom az egyházban? A radikális papság 1848–49-ben*. In: Sarnyai Csaba Máté (szerk.): *Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon, 1848–1918*. Budapest, 2001. 53–62.

³⁹ Bezerédj Sándor: *Reform-eszmék. Közérdekű tartózatok a kath. autonomia, az egyházi reform, a politika és egyház-társadalmi kérdések köréből. A szabadság és felvilágosodás hívei számára*. Pest, 1871. 2–3., 15–16., 36.

⁴⁰ Salacz: *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában*, 34.

⁴¹ A reformkori eredetű liberális elit, elsősorban Széchenyi István szabadelvű és keresztény felfogásához: Csorba László: *Liberális katolicizmus és szabadelvűség a polgárosuló Magyarországon*. In: Békés Gellért – Boór János (szerk.): *Keresztények és a szabadság*. Róma, 1992. 53–60.

jelenségek, tendenciák mellett a felekezeti kötődések feloldódását illetőleg jelentékeny fokozati különbségek tűnnek fel a liberálisok írott örökségében, s az antiklerikális publicisták többnyire igen messzire jutottak a bármifajta dogmatikus vallásosságtól eltávolodó úton. A vallásszabadság olyannyira propagált eszméjének érvényesülésén ráadásul csorbát ejtett a röpiratok programjaiban, hogy az állam egyház feletti jogait, szupremáciáját hirdető szerzők ez ügyben, vagyis a vallás gyakorlásában is bizonyos fokú korlátok felállítását javasolták. Toldy szerint például az államot a szertartások, a ceremóniák esetében is felügyelet illeti, s így joga van „némely egyházi cerimoniákat, melyek demoralisáló hatással bírnak, mint például a búcsújárást, eltörölni”.⁴²

Laicizált kereszténység-felfogások és a dogmák kritikája

Nem Bezerédj papi mivoltából fakadt, hogy a keresztény hitet is oppozícióba helyezte a „hegymögi”, vagyis ultramontán irányultságú egyházzal, minthogy szinte általános jelenség volt, hogy a röpiratok szerzői a kereszténység – felfogásuk szerinti – lényegét, eredeti, tiszta formáját szegezték szembe az egyház fennálló formájával, dogmaival és céljaival. A kereszténység tehát véleményük szerint – legalábbis eredetileg – nem csalók koholmánya volt, jóval inkább a szemfényvesztés áldozatául esett.

Toldy István, miután nem egyszer felhánytorgatta, hogy a katolikus egyház ádáz ellenfele mind a szabadságnak, mind a demokráciának, hitet tett a kereszténység mellett, álláspontja alapján ugyanis „a kereszténység a szabadság, a demokratia vallása”. Értelmezése szerint a 18. századi francia forradalom hármas jelszava sem új keletű eszméket fejezett ki, csupán „Krisztus nagy eszméinek újabb definitiója” volt.⁴³ Ennek fényében az 1789-es revolúció, amely a katolikus szemléletű historiográfiában az újkori történelem egyik legsötétebb epizódját jelentette,⁴⁴ Toldy felfogásában épp a Jézus által is előírányzott úton haladt: „A francia forradalom csak egy, határozott lépés volt azon cél felé, mely eszményül lebegett a nagy reformátor lelke előtt: egy szabad ország, melynek minden lakója, jogban és kötelességben egyenlően, testvéries, felebaráti szeretetben él egymással.”⁴⁵ Papramorgó forradalomról jegyzett sorai egybecsengtek Toldyéival: a forradalom, amelynek idején a pamfletjében népszerűsített polgári házasságot is törvénné emelték, „midőn a szabadságot, egyenlőséget és testvériséget írta zászlájára, nem tett mást, mint szabatosb alakba foglalta a kereszténység legmagasztosabb eszméit!”⁴⁶ A kereszténységnek egy a 19. században kifejezetten liberális értelmezését fedezhetjük fel a szerzők fent idézett soraiban: Felicité Robert de Lamennais nyomán⁴⁷ a liberális katolikusok Európa-szerte hirdették, hogy a szabadság, egyenlőség, testvériség eszméjének, egyszersmind a forradalom után zászlót bontott liberalizmus

⁴² Toldy: *Elmélkedések az egyházreformról*, 102.

⁴³ Toldy: *Elmélkedések az egyházreformról*, 49., 242.

⁴⁴ Lásd például Füßy Tamásnak, a Szent István Társulat igazgatójának a forradalom centenáriumára írt dolgozatát, amely mintapéldája lehet a forradalom egyházi bírálatainak. Füßy Tamás: *A nagy francia forradalom százados évfordulója*. In: Almanach naptárral [Kiadja: Szent István Társulat]. Budapest, 1888. 70–101.

⁴⁵ Toldy: *Elmélkedések az egyházreformról*, 242.

⁴⁶ Papramorgó: *Coelibátus és polgári házasság*, 89–90.

⁴⁷ A francia pap Lamennais már szabadelvű fordulata előtt mint hithű ultramontán is eljutott odáig fejtegetéseiben, hogy a szabadság, az egyenlőség és a testvériség első meghirdetését Krisztusnak vindikálja – jóllehet a liberté fogalmát ez idő tájt még nem a liberalizmus szellemében értelmezte. Lásd: Ludassy Mária: *„Isten és szabadság”. Lamennais a liberális katolicizmustól a szabadelvű szocializmusig*. Budapest, 1989. 34.

programjának a csírája ott rejtett már a jézusi kereszténység őseredeti, tiszta formájában. Eötvös József például a személyes szabadság igényét, amelyet – a liberalizmus eszméjének képviselőjeként – rendületlenül pártfogolt, ugyancsak a kereszténységből eredeztette.⁴⁸ (Igaz, a Lamennais vagy Eötvös által meghirdetett egyházpolitikai elképzelések, amelyek az egyház szabadságára formáltak igényt, nemigen fértek meg az antiklerikális röpiratok radikális, államelvű, néhol erőteljesen etatista jellegű programjaival – s ők a forradalomról sem írtak olyan rajongással, mint az antiklerikális publicisták.⁴⁹)

A jézusi programot, mint láthatjuk, meglehetősen profanizált formában fogták fel a szerzők. Ezt Simonyi észrevétele is példázhatja: a Jézusnak tulajdonított elvek végrehajtására utalva ugyanis az egyházak helyett a világi szféra – egyelőre eredménytelen – erőfeszítéseit emlegette: „Krisztus elvei oly dicső eszményt képeznek, melynek megoldásán még mai nap is hiába fáradoznak a pártok, államférfiak, és tudósok. Ezen elvek valósítását csakis a jövőtől várjuk. Habár részben oly faktoroktól, melyektől sokan azt talán legkevésbé várták volna.”⁵⁰ Argumentációját az autonómia vitájában részben szintén a kereszténység – előzőleg érintett – liberális értelmezésére alapozta.⁵¹ Ennek megfelelően az egyház demokratikus reformja, decentralizációja, a „hierarchikus szerkezet” felszámolása érvelésében egyet jelentene az eredeti jézusi felfogásához való visszatéréssel. Vagyis az autonómia célja, vezérelve nem volt egyéb véleménye szerint, mint „az absolut hierarchicus egyházszerkezetet Krisztus, Urunk szándéka szerint az ősz egyház értelmében teljesen democraticussá át változtatni”.⁵²

Jézus tehát nem holmi imposztorszerepben jelent meg az antiklerikális röpirat-irodalomban, sőt a szövegek szerzőgárdája roppant határozottsággal propagálta, hogy valójában ők, vagyis a szabadelvű reformok hívei képviselik a krisztusi örökséget – s a legkevésbé sem az egyház, amely interpretációjukban éppenséggel ellenfele a jézusi eszméknek, és csaló módon bújik a vallás és hajdani alapítója mögé: „Krisztus nevét használva jelszól, harcoltok Krisztus tanai ellen, kereszténység érdekeit hangoztatva, meg akarjátok semmisíteni annak legistenibb elveit. Ez ellentét nem képzelet, hanem valóság” – vádolta ultramontán címzettjét Toldy.⁵³ Papramorgó véleménye teljesen megegyezett ezzel. Szerinte a papság csúfot űz a „legnemesebb vallás” alapítójából, hiszen „Krisztust, midőn ráfogja, hogy a római egyház mai ész- és igazágellenes alkotmánya közvetlenül tőle ered: pellengérré állítja”.⁵⁴ Jézus személynének és a római egyháznak az oppozícióba helyezését természetesen máshol is könnyen fellelhetjük az antiklerikális örökségben: a türelmetlenséggel polemizálva a már több ízben citált Voltaire is egymással szemben pozícionálta Jézus türelmes, szelíd és megbocsátó természetét s a vallási fanatizmus – néhol egyenes vérszomjasságnak festett – intoleranciáját.⁵⁵ A

⁴⁸ Barcza József: *Eötvös József valláspolitikája*. Egyháztörténeti Szemle, 1. évf. (2000) 1. sz. 129–141., itt 131–132.

⁴⁹ Rada János: *A francia forradalom képei a 19. századi Magyarországon*. Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica, 18. évf. (2014) 1. sz. 205–216., 208–210., 214–215.

⁵⁰ Simonyi: *Állam és egyház*, II. 105.

⁵¹ Simonyi is papírra vetette tehát, hogy „Krisztus egyháza tisztán demokratikus intézmény volt; kimondta az emberek közti teljes egyenlőséget, nem ismert külön papirendet, – vagyonközösséget, védtelen állapotot követelt; főtörvénye volt a szeretet”. Simonyi: *Egy pár szó a katolikus autonómiáról hazánkban*, 12–13.

⁵² Simonyi: *Egy pár szó a katolikus autonómiáról hazánkban*, 34.

⁵³ Toldy: *Elmélkedések az egyházreformról*, 52–53.

⁵⁴ Papramorgó [Körödy Sándor]: *Szent elmélkedések a papság vérszomja, az inquisitio gatzettei, az új syllabus káromkodásai és a zsinat egyéb botrányai felett*. (Barátfülek, III. füzet) Pest, 1870. 8.

⁵⁵ Voltaire: *Értekezés a türelmességről Jean Calas halála alkalmából*. Ford. Réz Pál. In: Voltaire válogatott filozófiai írásai, 254–348., itt 308–314.

röpiratok által is ostorozott „fanatismus” legfőbb megnyilvánulási formáját úgyszintén a vallási, felekezeti türelmetlenség jelentette, amely viszályt, gyűlöletet gerjeszt, sőt – ha az egyház lehetőségei engedik – vallásüldözéshez vezet. Az egyháztörténet ilyen sötét foltjait talán Papramorgó ecsetelte a legterjedelmesebben: pamfletsorozata harmadik füzetének a címében „a papság vérszomja, az inquisitio gaztettei” is szerepeltek.

Jézust a vallással kapcsolatos radikális felfogások alátámasztásra is hivatkozási alapként használták fel a szerzők, s őt emlegették a dogmáktól, babonáktól és persze mindenféle egyházi hierarchiától egyaránt megtisztított vallás pártján foglalva állást. Toldy István leszögezte például, hogy „Krisztus vallása nem ismeri a hierarchiát, nem a dogmát”. Interpretációjában a dogmákat már a hierarchia támaszául faragták a papok.⁵⁶ Feltűnt tehát a dogmamentes kereszténység koncepciója is, ami a protestánsok soraiban is hódított a hosszú 19. században.⁵⁷ A hasonló módon állást foglaló Papramorgó az egyház dogmáin élcelődve így fogalmazott: „Valódi satyráját képezik e dogmák Krisztus egyszerű és tiszta tanainak, ki soha effélékkel nem foglalkozott, s ki, ha feltámadna, elképedne az abszurdumok azon rengeteg halmazán, mely azóta az ő firmája alatt tálaltatik a világ elé.” Pamfletsorozata utolsó füzetében végül már odáig jutott, hogy Krisztus „[t]anaiban a legfigyelmesebb vizsgálat is csak két hittételt fog felfedezni: az Isten létezését s a lélek halhatatlanságát”.⁵⁸ Tipikus deista koncepcióját⁵⁹ tehát ő is összeegyeztette a kereszténység eszményi felfogásával, ami nem volt idegen a francia felvilágosodás deistáitól, így Voltaire-től sem. A francia eszmetörténeti előzmények megemlézése mellett nem elhanyagolható az angol történelmi, illetve filozófiai irodalom hatása sem: Papramorgó például Thomas Buckle deista jellegű gondolatait citálta az órásmester szerepében felfogott istenről írva,⁶⁰ az ókori rómaiak valláspolitikáját tárgyalva pedig szintén egy angol deista, a 18. századi történétíró Edward Gibbon szolgált forrásául.⁶¹ (A Magyarországon ez idő tájt igen népszerű Buckle-t Toldy, sőt Simonyi is idézte – jóllehet nem

⁵⁶ Toldy: *Elmélkedések az egyházreformról*, 50–51. Jezsuitaellenes szövegében az alábbi módon foglalta össze mindezt: „A keresztyén papság Krisztus erkölcsi és társadalmi eszméből dogmatikus vallást, s a vallásból egyházat, a római püspök az egyházból hierarchiát csinált”. Toldy: *A Jezsuiták Magyarországon és egyebütt*, 21–22.

⁵⁷ Később a dogmamentes kereszténység koncepcióját a „Magyarország sajtóapostolának” is nevezett jezsuita teológus, Bangha Béla (1880–1940) a protestantizmus összefüggésében bírálta, ezzel együtt észrevétele itt is figyelemre érdemes: „Dogmatika, legalább valami nagyon szerény értelemben vett dogmatika nélkül hitről épüget nem lehet szó, mint ahogy matematikáról nem lehet szó szilárd axiómák, alapigazságok nélkül. Nem lehet hinni, ha nincs mit hinni, s nem lehet »hitvallást tenni« valamiről, ha nincs semmi, amit szilárd igazságnak tartunk.” Bangha Béla: *Dogmamentes kereszténység*. Magyar Kultúra. Társadalmi és Tudományos Szemle, 4. évf. (1916) 1–12. sz. 481–490.

⁵⁸ Papramorgó: *Szent elmélkedések*, 10–11., 106.

⁵⁹ A deista inspirációjú „hitvallások” gyakran korlátozták magukat a Papramorgó-féle „két hittételre”, példa gyanánt szolgálhat itt Maximilien Robespierre Legfelsőbb Lény-kultusza is, amely szintűgy azon alapult, hogy „[a] francia nép elismeri Legfelsőbb Lény létezését és a lélek halhatatlanságát”. Lásd: Hahner Péter (szerk.): *A nagy francia forradalom dokumentumai*. Budapest, 1999, 382.

⁶⁰ „A [papok a] világegyetem nagy megalkotóját, minden létező dolgok teremtőjét egy ügyetlen mesteremberhez hasonlítják, ki oly rosszul érti mesterségét, hogy minduntalan hivatnunk kell, hogy masináját ismét mozgásba hozza.” Papramorgó: *Antiklerikális okoskodások*, 48.

⁶¹ Papramorgó itt amellet érvelt, hogy az ókori rómaiak jóval emberségesebb és toleránsabb attitűddel fordultak az első keresztények felé annál, ahogy később a hatalmi pozícióba jutott egyház viszonyult feltételezett ellenfeleihez. Papramorgó: *Szent elmélkedések*, 40–45.

deista gondolatok kapcsán, hanem a hatalommal való visszaélésről,⁶² illetve egyes népek és vallásuk viszonyáról írva.⁶³)

Ahogy már az előzőek is sejteni engedték, Jézus előtt nem úgy hajtottak fejet a szerzők, mint egy isteni személyiség s az emberiség megváltója előtt, hanem nemes – és pedig progresszív – eszmék meghirdetőjét, tanítóját tisztelték személyében, aki ha kiválóbb is volt embertársainál, végső soron maga is ember volt, s nem bírt isteni természettel. A misztériumok elleni támadások tehát a kereszténység központi jelentőségű misztériumára is kiterjedtek, hiszen racionalista felfogásuk nem fért meg az Isten megtestesülésébe s a szentháromságba vetett hittel. Értelmezésük szerint a szentháromságtan álcája mögött a Jézus által meghaladott politeizmus lopódzott vissza a vallásba. Simonyi interpretációjában például a középkori kereszténység feladata eredeti lényegét, s többé „nem volt keresztény; a monotheismus helyett, megnépesítette a nyországot három Istennel, Istenanyával, angyalokkal, szentekkel”.⁶⁴ A szentháromság, mint láthatjuk, nála mint „három Isten” értelmeződött. Papramorgó pamfletjében a papságot megszólítva hasonló módon támadta a szentháromságtan: „De ha Krisztus isten, meg az isten is isten, akkor, önök feladták a monotheismust. Ezt pedig nem teheték, midőn ellenségeik ellen épen vádul hozták fel a polytheismust. Két istenök már volt. Atya és fiú. Nemsokára hozzáadták a szentleket is. Lett egyszerre három isten. E tan furcsa oppositio volt Krisztus emelkedett monotheismusával szemben.” Máshol ugyanó a pogány politeizmus hajdan volt három főistenére utalt mint olyan hármasságra, amelynek analógiájára a papok interpretációjában megformálták a szentháromságot.⁶⁵ A szóban forgó tan tagadására a katolikus sajtó is reagált: a *Katholikus Hetilap* például a „két ellenséges tábor” szellemi horizontjának ellentétét exponálva élt a lehetőséggel, hogy a Jézus istenségébe vetett hitet helyezze előtérbe azon ellentmondások sorára hívva fel olvasótáborra figyelmét, amelyek miatt az egyház nem engedhet ellenfeleivel szemben. „Harc ez egyház és állam, a hit és hitetlenség képviselői között; hogy engedhetne itt a hit, hogy engedhetne az egyház? A hívő keresztények igaznak tartják, hogy az ember Ádám által esett el, és hogy Krisztus valóságos Isten, ki e földre szállott, hogy az embereket Istennel ismét kibékítse, és evégre a kereszten halt meg. A hitetlenek ellenben Krisztust halandó embernek tartják, ki a legjobb esetben bölcs tanításokban részesítette az emberiséget. És ez igen nagy különbség.”⁶⁶ Nem véletlen, hogy az idézett sajtótermék kiemelt figyelmet szentelt a Jézus-értelmezések problémájának, hiszen Krisztus deszakralizálása, ami teljesen megfelelt a szerzők határozottan laicizált vallásideájának, mélyen beágyazódott a 19. század eszmetörténeti jelenségvilágába. A felvilágosult gondolkodók nyomán a században fellendült „liberális Jézus-kutatás” inspirációjára ugyanis – nem feltétlenül vallástalan, de nem is a hivatalos egyházi formában vallásos felfogású – történészek sora fáradozott azon, hogy megírja Jézusnak a hittől, az egyház ősi dogmáitól függetlenített – racionalizált – biográfiáját. Megemlíthetjük például David Strauss vagy Ernest Renan népszerű életrajzát. Ahogy azonban már a 20. századi bírálata is rámutatott, jellemzően minden szerző önnön eszményei szerint formálta meg a maga „történeti Jézusát”, az erényes élet példaadójaként, a hiteles embereszmény megvalósítójaként vagy szociális reformerként ábrázolva Jézust.⁶⁷

⁶² Toldy: *A katolikus egyházi autonomia és veszélyei*, 18.

⁶³ Egész pontosan azt állítva, hogy a franciák jobbakk, mint katolikus vallásuk, míg a protestáns skótok nem érnek fel vallásuk szintjéig. Simonyi: *Egy pár szó a katolikus autonomiáról hazánkban*, 11.

⁶⁴ Simonyi: *Állam és egyház*, II. 105.

⁶⁵ Papramorgó: *Szent elmékedések*, 108.; Papramorgó: *Antiklerikális okoskodások*, 46.

⁶⁶ *A két ellenséges tábor*. *Katholikus Hetilap*, 1874. szept. 10. (37. sz. 367.)

⁶⁷ Kereszty Rókus – Puskás Attila: *Jézus Krisztus. Krisztológiai alapvetés*. Budapest, 2015. 24–25.

Jézussal, valamint a vallási dogmák problémájával hazai viszonylatban szabadelvű részről ekkortájt a legalaposabban Hatala Péter (1832–1918) teológus, a pesti egyetem korábbi rektora foglalkozott, aki a csatlakozhatatlanság dogmájának elfogadása után végleg szembe fordult egyházával, és hamarosan unitárius hitre tért.⁶⁸ Aposztáziáját is igazolni hivatott írása erőteljesen antiklerikális színezetet nyert, minthogy – főleg a mű bevezetőjében, illetve záró fejezetében – a korabeli antiklerikalizmus frazeológiáját és jellemző interpretációit felhasználva ostromozta néhai egyházát. Így például Hatala is a „hazátlan ultramontanizmus” és az „egyházi absolutizmus” fenyegetésére hívta fel olvasója figyelmét, a problémák legfőbb forrását pedig maga is a papság hatalmi céljaiban jelölte meg. Munkája középpontjában viszont nem egyházpolitikai, hanem vallási problémák álltak, amelyeket a teológus és orientalista nyelvész hosszasan tanulmányozott. Hatala okfejtésében a keresztény vallás racionalista kritikájának mintapéldáját ragadhatjuk meg. Kiindulópontja az volt, hogy az emberi észnek, egyúttal a tudományok fejlődésének ítélőszéke előtt a régi dogmák többé nem állják meg a helyüket, ami a 19. század utolsó harmadára „vallási krízis” alapjává vált, hiszen az emberi értelem túllépte a vallás „uralkodó felekezeti alakjait”. Hatala cáfolni próbálta mind a római pápa, mind a tanító egyház csatlakozhatatlanságát, sőt még a Szentírás isteni inspirációját is. Az összehasonlító vallástudomány vívmányait is citáló teológus magát a „tulvilági kinyilatkoztatást” sem fogadta el, mert szerinte a józan emberi ész sohasem szorult ilyesmire. A biblia evangéliumait vizsgálva aztán úgy foglalt állást, hogy Jézus nem bírt isteni személyiséggel, az „orthodoxia” szentháromságtana pedig nem áll meg „a józan ész ítélőszéke előtt”. Racionalista nézőpontja mentén ugyanis nem tudta elfogadni a szentháromság misztériumát. Jézus vallását azonban ő is eszményítette, a vallási krízis kiútjaként pedig a kereszténység tiszta, jézusi formájához való visszatalálást ajánlotta. Végül maga is oda jutott, hogy minden vallás egy reménytelen „orthodox”, illetve egy „haladópartra” oszlott. Hatala az utóbbi tábor tagjait hívta fel: hagyják el eredeti egyházukat, s az egyszemélyű Istent valló unitárius egyházban⁶⁹ egyesüljenek, amely „a független magyar nemzeti egyház” ideális alapjává válhat.⁷⁰

Hatala „hitvallásában” – ahogy egyes frázisok szintjén az antiklerikális röpiratok lapjain is – a vallás, a kereszténység újragondolásának hasonló programpontjait fedezhetjük fel, mint amilyenek a hitet a század „haladó” szellemével összeegyeztetni próbáló, természetfeletti jellegétől mind jobban megfosztó protestáns teológiai liberalizmus hazai irányzataiban is megjelentek.⁷¹ Ez persze nem meglepő, figyelembe véve, hogy a liberális teológusok számára irányadó volt, hogy megfeleljenek a 19. századi „korszellemnek”, ami már önmagában hasonló szellemi hatások sorát sejteti. A Jézus-értelmezések esetében is felfedezhető a hasonlóság, hiszen a teológiai liberalizmus több képviselője, ha nyíltan nem is tagadta a szentháromságot, hallgatott Jézus isteni természetéről, ami legalábbis mint „implicit unitarizmus” fogható fel.⁷² Habár a német szellemi közegeből eredő liberális teológiák – amelyek

⁶⁸ Szinyei József: *Magyar írok élete és munkái*. 4. köt. Budapest, 1896. 493–496. col.

⁶⁹ Az erdélyi, kolozsvári székhelyű unitárius egyház, amely a radikális reformációban gyökerezik, és amely elutasítja a szentháromságot, Magyarországon 1848 óta számított „bevettnek”, és az 1880. évi népszámlálás idején 55 792 hívőt számlált. Fazekas: *Egyházak, egyházpolitika és politikai eszmék az Osztrák–Magyar Monarchiában*, 7., 21–22.

⁷⁰ Hatala Péter: *Az én hitvallásom*. Budapest, 1875. 1–2., 22., 68–69., 135–149., 175.

⁷¹ Kósa: *Katolikus és protestáns magatartásformák*, 144–146., 150–151.

⁷² Gárdonyi Máté: *Bevezetés a Katolikus Egyház történetébe*. Budapest, 2009. 35. A protestáns sajtó szerint az 1880-as évek felé a hazai református papságnak legalább a fele implicit unitárius nézeteket képviselt, tehát nem fogadta el a szentháromság misztériumát, Jézus istenségét. Salacz: *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában*, 79.

képviselői eltávolodtak felekezetük régi dogmáitól – a protestantizmuson belül jelentkeztek, gyakran hatást gyakoroltak a katolikus felekezetű értelmiség vallásról való gondolkodására is.⁷³ Ne feledjük, Simonyi vagy Hatala például minden felekezetet egy „haladó” és egy „orthodox” pártra osztott, mivel a felekezeti dogmatikáktól eloldódó vallási felfogások a katolikusok soraiban is elterjedtek. Emiatt hangsúlyozták az idézett szerzők, hogy az eltérő felekezetek „felvilágosult” tagjai valójában jóval közelebb állnak egymáshoz, mint saját felekezetük „orthodox” tagjaihoz – a dogmáktól eltávolodva ugyanis a felekezeti különbségek szinte elenyésztek. A protestáns teológiai liberalizmus égisze alatt már egy új, a fennálló felekezetek feletti vallás programja is feltűnni látszott; ennek szellemében az 1871-ben létrejött, liberális talajon álló Protestáns Egylet tagsága a katolikusok, sőt az izraeliták előtt is nyitva állt. A teológiai liberalizmus protestáns ellenfelei, bírálói szerint mozgalmuk olyannyira eloldódott már a reformátusság hitvallási alapjaitól, hogy nem volt többé jogsúly a protestáns, illetve a keresztyén jelzőre.⁷⁴ A liberális szárny erős pozíciója – egyéb tényezők mellett – mindenesetre hozzájárult ahhoz, hogy az antiklerikális publicisták felekezeti háttérüktől függetlenül többnyire szimpátiával fordultak a protestantizmus felé.⁷⁵

A német Kulturkampf hatására, főleg az 1872-es jezsuita-törvény nyomán fellobbant jezsuita-viták hazai irodalmában⁷⁶ is hasonló álláspontok kaptak hangot, amennyiben a szerzők a vallás ügyét érintették. A hosszabb vitáiratában a vallás dolgaihoz is hozzászóló Péteri Károly például amellettsérvelt, hogy valójában a tételes vallások egyetlen formája, „mythológiája” sem felel meg a fejlett tudománynak, sőt a józan észnek sem. Az eredetileg református Péteri nyíltan tagadta a vallási dogmák legfőbb jogcímét, az isteni kijelentést, így szilárd álláspontja szerint egyetlen világvallás sem bírt isteni eredettel. Felfogása tehát szintén egy új, dogmamentes és egyetemes vallás programja felé mutatott. Véleménye szerint az emberek rendre félreértették Istent, az isten-képzetek genezisét illetőleg pedig Voltaire-t idézte: „Voltaire azt mondja, hogy az ember istent saját képére teremtette, ezen paradoxonnak látszó állítást aligha lehet megczáfolni.” Figyelemre érdemes végül, hogy cáfolandó a vádat, amely szerint református mivoltából fakadólag támadta a jezsuita rendet, felekezetiileg független istenhitére hivatkozott: „Nálam ezen felekezeti szempont nem is működhetett, mert az én vallásom a tiszta, minden meséktől és dogmáktól ment monotheizmus.”⁷⁷

A racionális, transzcendens elemeitől megfosztott, valamint dogmamentes vallás gondolata, ami az előzőleg idézett röpiratok szerzőit is inspirálta, természetesen a katolikus hitvédelmet is reflexióra bírta. Apológiájában Dudek is harcba szállt a század illetén szellemi jelenségeivel, tehát fellépett az olyasfajta felfogások ellen, amelyek elvetették a természetfeletti kinyilatkoztatást. Hosszasan taglalta, hogy a magára hagyott emberi ész – hiába az egymásnak is folyton ellentmondó filozófusok, tudósok erőfeszítései – a vallás dolgában elégtelennek bizonyult, hiszen önerejéből sohasem volt képes felemelkedni a hit terén a tökély fokára, vagyis nem tudott eljutni a vallás olyan, tiszta és teljes formájához, amely bizonyosságot

⁷³ Például még az egyházához haláláig híű Eötvös József is citálta Friedrich Schleiermacher gondolatait a hit bensőséges megéléséről, s dogmatizmus őt, vagyis Eötvöst sem jellemezte. Barcza: *Eötvös József valláspolitikája*, 130–131.

⁷⁴ Kovács Ábrahám: *A magyar teológiai liberalizmus jellemzői filozófia-teológiai megközelítésből*. Református Szemle, 104. évf. (2011) 1. sz. 29–54., itt 44–49.

⁷⁵ Ezzel részletesebben foglalkozom: Rada János: *A kultúrharc retorikája és a protestantizmus magyarországi röpiratokban*. Történelmi Szemle, 59. évf. (2017) 1. sz. 129–143.

⁷⁶ Az 1872-1873-as antijezsuita viták irodalmáról (öt röpiratról) lásd: Rada János: *Antijezsuita vitáiratok az 1870-es évek első felének Magyarországon*. Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica, 23. évf. (2019) 1. sz. 188–207.

⁷⁷ Péteri Károly: *A jezsuiták*. Budapest, 1873. 103–105., 212–213.

nyújtva megfelelt volna az emberi szükségleteknek – evégett pedig az emberiség igenis rászorult az isteni kinyilatkoztatásra. Az emberi lény ráadásul az apologéta szerint nem olyan, mint amilyennek a racionalisták képzelik: olyan vallásra szomjazik, amely biztos fogódzót nyújt a bűnbocsánatot vagy éppen az istentisztelet helyes módját illetőleg, s amely több, mint filozófia: többlete pedig éppen az ész önerejét meghaladó misztériumokban rejlik, amelyek – mint a röpiratok is bizonyítják – a katolikus hit elleni támadások célkeresztjébe kerültek. „Aki komolyan foglalkozik az irodalommal s a kinyilatkoztatástól elfordult emberi tudástól kér vallást, az csakhamar tisztába fog jönni az iránt, hogy ilyen úton elméjének biztos felvilágosítását, szívének valódi megnyugtatót megtalálni nem fogja soha. Csupa kétség, csupa ellenmondás, amit a tudományos fejtegetések nyújtanak; rontani rontanak sokan, tagadnak, gúnyolódnak sokan; de mikor mindez nem az, amit az emberi ész és szív komolyan keres, – mindez nem vallás!” – sommázta álláspontját a teológus.⁷⁸

Röpiratok vallással kapcsolatos attitűdjei az egyházpolitikai küzdelmek idején

Az 1870-es évek közepétől mintegy 1890-ig, legalábbis az előző évekhez képest, némileg alábbhagyott az egyházügyi reformok polémiája, jóllehet a feszültségek továbbra sem szűntek meg teljesen, hiszen nem született törvény például a polgári házasságról, míg a jogi kezek a vegyes házasságokból született gyermekek ügyét sem rendezték megfelelően. 1890-től, az egyházpolitikai küzdelmeknek vagy magyarországi kultúrharcnak nevezett fejlemények idején végül ismét felszínre törtek a mindeddig lappangó feszültségek, s a reformok hamarosan kormányprogram szintjére emelkedtek.⁷⁹ Újfent egyre több egyházpolitikai tárgyú antiklerikális röpirat látott tehát napvilágot – támogatandó a polgári házasságról, illetve anyakönyvezésről, valamint a vallás szabad gyakorlásáról szóló törvények elfogadását. Főbb jegyeiben a kultúrharc retorikájának folytonosságát figyelhetjük meg, ám a magyar nacionalizmus céljainak fokozottabb előtérbe helyezése immár látványosan nyomot hagyott a röpiratok frazeológiájában és érvszkálájában.

Az egyház problémafelvetéseivel vitázva a szerzők természetesen továbbra is szót ejtettek a hit esetleges sérelmeiről. A kormánypárti publicista Beksics Gusztáv (1847–1906) például nagy határozottsággal bizonygatta, hogy az egyházügyi reformok cseppet sem irányulnának a vallásos hitek ellen: Febronius álnéven írt,⁸⁰ 1891-ben publikált röpiratában leszögezte, hogy sem a polgári házasság, sem a polgári anyakönyvezés nem jelentene sérelmet a felekezeti hitelvekre nézve. Emiatt pedig, hirdette, eredménytelennek fog bizonyulni az egyház erőfeszítése, hogy a papok a vallástalanság vádjából fegyvert kovácsoljanak. Ugyanitt ráadásul a hitetlenséget illetőleg is papírra vetette véleményét: „Magyarországon nincs és nem volt gyökere az atheismusnak. Nincs és alig volt a pozitív vallásokkal szemben álló filozófiai

⁷⁸ Dudek: *A keresztény vallás apológiája*, 302–320., 362–366. Idézett szöveghely: 318–319.

⁷⁹ Az egyházpolitikai küzdelmek részletes eseménytörténetéhez lásd: Salacz Gábor: *A magyar kultúrharc története. 1890–1895*. Pécs, 1938. Az újabb irodalomban jól összefoglalja például Fazekas: *Egyházak, egyházpolitika és politikai eszmék az Osztrák–Magyar Monarchiában*, 13–15.

⁸⁰ Az álnévet Salacz Gábor is feloldja. Salacz: *A magyar kultúrharc története*, 119. A „Febronius” álnév a szerző államelvű felfogását sugallta. A 18. században a német Nikolaus Johann von Hontheim püspök publikált ilyen álnéven, és művében az évszázadok során folyamatosan megerősödött pápai hatalommal szemben a – gallikán mintájú – államegyházak és a püspökök jelentősebb szabadsága, függetlensége mellett érvelt. A febronianizmus tehát hajlott elfogadni az államok, a fejedelmek kiterjedtebb jogait az egyház felett. Diós István (főszerk.) – Viczián Janos (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon*. 3. Köt. Budapest, 1997. 520–521.

iskola. A hit ellen nálunk senki sem viselt és visel háborút” – írta, s határozott távolságtartással, sőt rosszallva utalt a francia felvilágosodás filozófiájára, „mely Voltaire óta, támadva a papokat, ostromolta magát a vallást”.⁸¹ A vallásellenes hadjáratot így nem valamely valóban ateista filozófus, hanem Voltaire nevéhez fűzte – minden bizonnyal azért, mert az egyház, illetve a papság kritikájára talán egyetlen más filozófus, így egyetlen materialista sem volt olyan nagy hatással, mint a „gyalázatost” lépten-nyomon eltiporni vágyó deista bölcselel. Beksics elhatárolódása a francia filozófiától jórészt jelen összefüggésben is azt volt hivatott alátámasztani, hogy a reformok általa propagált programja nem egyház- és vallásellenes talajból sarjad.

A vallási „fanatismust”, ami „a túlhajtott vallási érzést teszi a nemzeti érzés helyére”, ugyan ő is bírálta, de ezt már nem valamiféle filantróp gondolat, testvériségeszme jegyében tette, hanem a magyar nacionalizmus céljait helyezte előtérbe. Magyarország vallási tagoltasága a – látásmódja alapján rendkívül kártékony – „felekezeti szellem” túltengésével egytében olyan tényezőt jelentett interpretációjában, amely gátolta a magyar nemzet integrációját, vagyis azt, hogy a Kárpát-medence népei egyetlen nemzetben, az egységes magyar nemzetben forrjanak össze. Röpiratában, mint láthatjuk, nem az egyetemes polgári haladás, nem a felvilágosult szellem volt a fanatizmusba való hajlással vádolt vallások legfőbb kihívója, mint szinte minden eddig vizsgált szövegben, hanem a modern nemzet eszméje, amely a szerző hite szerint a 19. században jellegadóbbá vált a középkorban domináns vallási eszménél. (Érdeemes itt megjegyezni: az a gondolat, hogy a felekezeti sokszínűség nehezíti a nemzeti egység megteremtését, nem volt új, feltűnt már a reformkorban is. Széchenyi István *Hitel* című művében például a nemzeti egység igényéről írva a centrifugális erők sorában utalt a vallási tagoltaságra is.⁸²) Ahogy mások, úgy elvben természetesen Beksics is a vallás fenntartásának elengedhetetlen voltát hangsúlyozta, amikor emellett tört lándzsát, hogy valásra valamennyi kormányformának szüksége van. Olyan vallásra formált viszont igényt, amely minden esetben elfogadja a nemzeti célok elsőbbségét. A folyamatosan ostorozott „felekezeti szellem” talán legfőbb bűnét sem más jelentette szövegében, mint az „először vallási, s csak azután magyar szellem”.⁸³

Nacionalista nézőpontok dominanciája jellemezte a *Flamma* (Pollák Illés) álnéven jegyzett röpiratot⁸⁴ is, amely elsősorban a polgári házasságot propagálta, mégpedig úgy, hogy a házassági jogi reformot egy Róma ellen megvívandó nemzeti-függetlenségi harc víziójával összefüggésben értelmezte. Valláshoz való viszonyulását, a vallás szövegbeli felfogását azért is érdemes jobban szemügyre venni, mert az előzőleg idézett hitvédelmi irodalomban⁸⁵ olyanmire bírált, az egyházi tanítás egyik legfőbb kihívójaként megjelenített evolucionista felfogás jelen szövegben érhető tetten a legerőteljesebben. A darwinista jellegű hatás ugyanis

⁸¹ Febronius [Beksics Gusztáv]: *Ultramontanismus és nemzeti állam*. Budapest, 1891. 21–22., 25.

⁸² Széchenyi olyan magyar nemzeti célok és vívmányok igényével lépett fel, amelyek mentén „szépen egybe olvadna ’s egy testté válna mind azon számtalan felekezet, mellyet vallás, írói gőg, státus, személyes haszon, mania ’s a’ t. úgy mint a’ könnyen eldarabolható követ a fővény, eddig egymáshoz csak gyengén tartott ’s hazánkat töredékeny mosaikhoz tette hasonlónak”. Széchenyi István: *Hitel*. Pest, 1830. 225.

⁸³ Febronius: *Ultramontanismus és nemzeti állam*, 12–13., 31., 67–68., 70.

⁸⁴ Flamma [Pollák Illés]: *Sybilla Rómában*. Budapest, 1894. Az álnevet Gulyás Pál lexikonja is feloldja: Gulyás Pál: *Magyar írói álnév lexikon. A magyarországi írók álnevei és egyéb jegyei*. 2. kiad. Budapest, 1978. 164., 614.

⁸⁵ Vagyis Dudek János apologetikai munkájában.

látványosan jutott érvényre a szerző epokalista⁸⁶ érvelésmódjában. A társadalmi és vallási intézmények összefüggésében is „a természet nagy fejlődési törvényeit” és természettudományi, biológiai analógiák sorát citáló publicista a szövegben nem ateista álláspontot foglalt el, a vallási dogmák viszont az ő kritikájának is célkeresztjébe kerültek. Miután a természet legfőbb törvényét a folyamatos fejlődésben, megújulásban jelölte meg, a dogmák főleg változatlan – értelmezésében: fejlődésképtelen – természetük miatt bizonyultak olyan tényezőknél, amelyek felfogása szerint nem fértek meg az emberi érdekekkel, minthogy „a dogmák változhatatlanok, de az ember változik”. Mindemellett a 19. századi szekularizációs projektek jellemző elvárásait is felfedezhetjük sorai mögött, amikor dogma és társadalom régóta zajló harcáról írt, melynek téje a „theokratikus” rend megtörése. Szintén élt a lehetőséggel, hogy érvelésében Isten saját felfogását igazolandó aposztrofálja: „Isten bölcs keze az örök fejlődésben nyilatkozik meg, a kik pedig őt interpretálni s törvényeit hirdetni magukat hivattaknak vallják, azok a teremtés egy részét örökre befejezettek és megfagyottnak hiszik.” Így a természet szüntelen fejlődésével, megújulásával nézőpontja szerint ellentétes jellegű, örök érvényű vallási törvényekről szólva tagadta, hogy azok „Isten szent akarata gyanánt” lettek volna elfogadva az egyházi zsinatok által.⁸⁷

A nem-dogmatikus kereszténység gondolatát szintúgy megragadhatjuk a röpiratban,⁸⁸ ahogy azt az álláspontot is, amely szerint a papság maga rontotta meg a vallást;⁸⁹ amellet azonban, hogy itt is feltűntek e jellegzetes elemek, jelenlétük a szövegben már nem volt olyan erőteljes, mint némely előzőleg elemzett, régebbi röpirat esetében. A forrás egésze fényében elmondhatjuk, hogy vallási tekintetben meglehetősen közönyös attitűd rajzolódik ki a röpiratból. Ezt szkeptikus felvetések, kérdőjeles álláspontok is jól példázhatják: „Rossz idők járnak a vallásokra s vannak, sokan vannak, a kik azt vitatják, mennyi alappal, nem kutatom, hogy az érvényben lévő vallások általában nem felelnek már meg az emberiség szükségletének.”⁹⁰ Összegezve: Flamma felfogásában a vallás teljes egészében alárendeltje a fennálló emberi szükségleteknek. Feladata pedig az, hogy feltétlenül igazodjon a mindenkori társadalmi – nemzeti jellegű – érdekek követelményeihez, azaz olyan formát öltjön, amely megfelel a profán világ igényeinek.

Azok a korábban körüljárt érvelési stratégiák, frázisok, amelyek a kereszténység eszméjének liberális értelmezésére és a felekezeti keretektől függetlenedett vallás ideájára épültek, továbbra is fel-felbukkantak ugyan a diskurzusterben, de jóval ritkábban és többnyire csekélyebb súllyal. Jó példa lehet itt Deák Albert harcos, nacionalista hangvételű röpirata: ugyan a szerző bevezetőjében visszautalt még a 19. század eleji német értelmiség reményeire, amelyek az „egyházi formák bilincseitől” szabadult hithez és a keresztény felekezetek egyesüléséhez fűződtek, de aztán kizárólag a „nemzeti eszme” és a nemzetek feletti egyház erőpróbájával foglalkozott, és sem a vallási dogmák problematikáját, sem a kereszténység

---

⁸⁶ Az epokalista érvelési sémák szerint a nemzet érvényesülésének legfőbb és elengedhetetlen feltétele az, hogy alkalmazkodjék a korszellemhez, vagyis igazodjon a világ fejlődésének irányvonalához. Lásd: Takáts József: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Budapest, 2007. 64.

⁸⁷ Flamma: *Sybilla Rómában*, 9–17.

⁸⁸ „[A] keresztény hit [...] nem intranszignens dogmák gyűjteménye, hanem fenkölt, bölcs világnézet lételeményes helye, a mely az emberért s annak érdekében lett, nem pedig zelotikus coelibatisták részére.” Flamma: *Sybilla Rómában*, 78.

⁸⁹ „A hitet már alaposan megrontották a papok; Istenre rá sem lehet már ismerni a sok tömjénfüsttől, a melylyel fenséges alakját bekormozták s a sok dogmától melyekkel körülfalzták.” Flamma: *Sybilla Rómában*, 50.

⁹⁰ Flamma: *Sybilla Rómában*, 82.

lényegének mibenlétét nem feszegette a szövegben.⁹¹ Az előzőleg megismert interpretációs hagyományok bizonyos fokú folytonosságát a legjobban talán a Veridicus álnéven írt röpirat példázhatja. A szöveg szerzője ugyanis a házasságjog polgári reformjának útjait egyengetve a jézusi tanok sajátos interpretálási lehetőségeihez nyúlt muníció gyanánt, s amellett érvelt, hogy Jézus a házasságot meghagyta tisztán világi jellegű ügynek. A szerző még azt is megjegyezte, hogy amíg „a hierarchiai-papi uralomra való törekvések képezték a célt, a befogadott papi kasztnak saját személyes és testületi érdekeiért folytatott hajsza [...] a szelid lelkű ember szerető Jézus tanítását sarkaiból forgatták ki”.⁹² Jézus személyét és az egyházat ez idő tájt a fiatal Gárdonyi Géza is szembe helyezte egymással polgári házasság-párti röpiratában, amelyben az alábbi módon faggatta katolikus egyházi megszólítottjait: „Oh tisztelendő uraim, vájjon az a Jézus Krisztus, a ki korbáccsal verte ki az isten templomából a farizeusokat, mit gondolnak, mit cselekednék, ha leszálna az égből, belépne az »egyedül üdvözítő, hét szentséges« római katolikus anyaszentegyházba?» Gárdonyi pamfletjében – egy évszázadok hosszú sorára visszanyúló hagyományt folytatva – az evangéliumi szegénység normatív elvárását állította opozícióba az egyház gazdagságával, s maga is megfogalmazta azt a vádat – a papi család toposzát –, amely szerint a papok Isten nevét „czégérül használják”.⁹³ Összegezve tehát Gárdonyinak is célja volt egymással szembe helyezni Istent és Jézus szellemiségét az egyházzal, hogy ezáltal – egyházellenes fellépésével, programjával – pusztán a pappal szembe, ne pedig a vallással kerüljön szembe polémiájában.

A „kulturharc” idején viszont már olyan szövegek is megjelentek, amelyek nem exponáltak a kereszténység semmiféle eszményi értelmezését, és udvarias félmondatok erejéig sem óhajtották méltatni a vallást, annak lehetséges jótékony állami-társadalmi szerepét. Szigetvári Iván (1858–1932) röpiratában⁹⁴ próbát sem tett, hogy elhatárolja a vallás ügyét az egyháztól, és a vallás mindennapi, szerinte elfogadhatatlan jelenlétére irányozta a figyelmet. Kifogásolta például, hogy a fennálló körülmények közepette egyetlen ember sem képes leélni az életet úgy, hogy függetlenedjen a vallástól, ami a kereszteléstől és az anyakönyvezéstől fogva az iskolai hittanon, majd a házassági szertartáson át egészen a temetésig végig kíséri életútján. Ennek fényében a szöveg szerzője kijelentette, hogy élete során „mindenki kényszerítve van a vallás igájába hajtani fejét”. Miután megállapította, hogy „a vallás a szív, az érzelem dolga”, hamar felfedte saját szerzői pozícióját is: „...mi azok nevében beszélünk, akikben hiányzik ez az érzelem, s akik nem legrosszabbjai az embereknek.” Magyarán, nyíltan felvállalta, ő bizony a nem-vallásos emberek nevében formál igényt a „valláskényszer” megszüntetésére, azaz a felekezetenélküliség lehetőségének törvénybe foglalására. Az általam ismert röpiratok sorában Szigetvárié az első olyan, amely explicite felvállalta a bármifajta vallástól való távolságtartást, a vallástalanságot. Leszögezte ugyanakkor, hogy programjának nem célja felszámolni a vallást, pusztán a teljes lelkiismereti szabadságot kívánja, ami értelmezése szerint a felekezetenélküli státuszt is meg kell hogy engedje. Legfőbb érvül az szolgál, hogy az erkölcsösség nem függ a vallásosságtól: „Ma már túl vagyunk azon, hogy a vallást tekintsük az erkölcs alapjának. Mi azt látjuk, hogy vallás nélkül élnek becsületes emberek

⁹¹ „Trebla Kádder” [(Dr.) Deák Albert]: *Harc a nemzetállam ellen. Vagyis: A kulturharc mai jelentőségében*. Budapest–Kolozsvár, 1894. 3–4.

⁹² Veridicus: *A polgári házasság*. Budapest, 1893. 22–23.

⁹³ [Gárdonyi Géza]: *Hallgassanak a papok! Miért prédikálnak a r. kath. papok a polgári házasság ellen? Írta egy római katolikus polgár*. Budapest, 1894. 5., 16. A szerző személyét Salacz Gábor is azonosítja: Salacz: *A magyar kulturharc története*, 291.

⁹⁴ Rutilus [Szigetvári Iván]: *Lázadó papok*. Budapest, 1893. Álnévét szintén feloldja Gulyás lexikonja: Gulyás: *Magyar írói álnév lexikon*, 380., 635.

milliói, akik soha se jönnek összeütközésbe az állam törvényeivel.⁹⁵ Az a gondolat, amely szerint a morál egészen független a vallástól, már a „fény századában” is fontos szerepet töltött be az ateista filozófusok érveléseiben.⁹⁶ Igaz, ez még nem feltétlenül sugallt materialista álláspontot, minthogy – ahogy Toldy írásai is példázhatják – többnyire az egyházi formájú hit nem-ateista ellenfelei is elválasztották egymástól az erkölcsös magatartást és a tételes vallások gyakorlását.

Ez idő tájt Hatala Péter is hozzászólt a vallás szabad gyakorlásáról szóló törvény vitájához, ám ő röpiratában nem a „valláskényszer” felszámolásáról írt, mint az előbbi szöveg szerzője, hanem a „felekezeti kényszer” megszüntetése mellett érvelt.⁹⁷ Bizonyára nem véletlen, hogy eltérő kifejezéssel éltek ő és Szigetvári. Hatala most is egy a felekezetiesség béklyóiból felszabadult, toleráns vallás eszményét helyezte előtérbe, mialatt a felekezeti elfogultságot és türelmetlenséget bírálta röpiratában. Kényszert ennek megfelelően szerinte csakis a felekezeti kötődés jelentett, nem pedig maga a vallás. Hatala ugyanitt azt is hangsúlyozta, hogy a vallásos hit „[n]em érzet csupán, hanem tudás is, nemcsak a szív hajlandósága, hanem az elmének, az értelemnek meggyőződése”.⁹⁸ Ellentmondott tehát annak a Friedrich Schleiermacher óta népszerű felfogásnak, amely a vallást az érzelmek világába sorolva értelmezte, és amely, mint láttuk, Szigetvárinál is megjelent. (Toldy korábban szintén úgy fogalmazott az egyházreformról írt vitáirában, hogy „[a] vallás a kedély, a képzelet dolga, mint a költészet”.⁹⁹)

A magyarországi „kulturharcz” befejezésekképpen, 1894/1895-ben végül megszülettek az egyházpolitikai törvények: a polgári anyakönyvezésről és házasságról, illetve az izraelita recepcióról szóló reformok diadalra jutottak, továbbá elfogadták a – Szigetvári és Hatala röpiratában is protezsált – törvényt a vallás szabad gyakorlásáról.¹⁰⁰

Összefoglalás

Minthogy a röpiratok elsősorú célja az volt, hogy az egyházpolitikai reformok mellett agítaljanak, a vallás ügyével pedig többnyire csak érintőlegesen foglalkoztak, eredeti és kellőképpen kifejtett elképzelések helyett leginkább olyan gondolatok és interpretációs sémák recepcióját fedezhetjük fel a vizsgált antiklerikális irodalomban, amelyek legalább a „fény századáig” – sőt részint még ennél is régebbre – nyúltak vissza, és amelyek a 18. századi felvilágosult irodalom nyomán magyar földön is szélesebb népszerűsége tettek szert a szabadelvű értelmiség soraiban. Elsősorban egy dogmamentes, toleráns és racionális, vagyis az emberi ész erejével megfoghatatlan elemeitől, természetfeletti jegyeitől megfosztott vallás programja sejlett fel a – még jórészt a 19. század közepe táján felcseperedett szerzők által írt – röpiratok lapjain. Olyan jellegzetes felfogások, sémák jelenlétét figyelhetjük meg, amelyek ha nem is azonos súllyal (Toldy például a hitelvek kérdésében jóval visszafogottabb maradt, mint a Papramorgó álnév mögé bújt szerző), de egyaránt feltűntek a más és más szerzőjú szövegekben. A dogmák s általában az intézményesült vallások, főleg a katolikus vallás kritikája ennyiben tehát – a reformok ügyétől függetlenül – beszűrődött az egyházpolitikai polemikákba is. Az isteni kinyilatkoztatásra alapozott vallásoktól való elfordulás azonban nem

⁹⁵ Rutilus: *Lázadó papok*, 5–7.

⁹⁶ Köpeczi: *A francia felvilágosodás*, 111–114.

⁹⁷ Hatala Péter: *A felekezetenküliség és a felekezeti kényszer*. Budapest, 1894.

⁹⁸ Hatala: *A felekezetenküliség és a felekezeti kényszer*, 3.

⁹⁹ Toldy: *Elmélkedések az egyházreformról*, 52.

¹⁰⁰ Fazekas: *Egyházak, egyházpolitika és politikai eszmék az Osztrák–Magyar Monarchiában*, 15.

járt együtt a kereszténység teljes elvetésével: a szövegek Jézus – meglehetősen laicizált formában felfogott – tanait többnyire összeegyeztették a felvilágosodás és a liberalizmus szellemével, amihez volt honnan inspirálódniuk, hiszen az illetén interpretációs lehetőségek alapjait jócskán kidolgozták már a felvilágosult filozófia, majd a liberális katolicizmus, illetve a protestáns teológiai liberalizmus szellemi műhelyeiben. Összegezve tehát megállapíthatjuk, hogy a kereszténység tipikusan liberális interpretálását fedezhetjük fel az antiklerikális iratokban. Roppant jellemző volt továbbá, hogy a vallási közönyösség problémájáról szólva a szerzők az egyház felelősségét feszegették – ezt főleg az egyházreform, az autonómia vitájában érhetjük tetten. Interpretációjuk szerint tehát a társadalom, elsősorban az értelmiségi rétegek vallástól való elfordulása, eltávolodása a „papuralom” folyamánya volt, és szorosan összefüggött a „papi csalással”, amely toposz szerint az egyház saját hatalmi céljainak megfélemlően formálta – lényegében úgymond megrontotta – a vallást.

Az 1890-es évek első felében, az egyházpolitikai küzdelmek idején a viták középpontjába már olyan reformtervezetek kerültek, melyek 1892-től a kormány programjának is részét képezték. Ebből kifolyólag az antiklerikális diskurzusok fókuszáltabbá váltak. A racionalizmus valláskritikája – a csodák s főleg a dogmák kritikája – többé nem tűnt fel olyan gyakorisággal a szövegvilágban, mint húsz–huszonöt évvel korábban. A koradualista korszak valamennyi idézett szerzőjének érvelési stratégiájában fontos szerepet játszott az, hogy az egyházzal szemben fellépő fél Jézus iránymutatását, eszmeiségét saját programjához fűzte, ezáltal magát tüntette fel a krisztusi örökség voltaképpeni képviselőjének. Az újabb röpiratok egy részénél szintén megfigyelhetjük ezt. Igaz, az effajta érvek már nem minden szövegben jelentek meg, jelenlétük tehát összességében gyérült a röpirat-irodalomban. Hogyan is viszonyultak az újabb irományok a valláshoz? A nacionalista jellegű nézőpontok dominánsabbá válásával összefüggésben jellemző elvárásuk, követelményük volt mindenféle vallásos hittel szemben, hogy a dogmák, illetve a felekezeti célok semmiképpen se gátolják a – nézetük szerinti – nemzeti érdekek érvényesülését, de előtérbe kerültek az olyan tipikus szekularizációs igények is, amelyek jegyében a szerzők az állampolgárok hitvallások gyámsága alól való feloldozását, felszabadítását szorgalmazták. Közös nevezőjük volt azonban továbbra is, hogy mindnyájuk hangsúlyozta: a reformok, amelyek mellett állást foglaltak, nem a vallás ellen irányultak.

Érdemes végül megjegyezni, hogy a dualista korszakban már az ateizmus is szélesebb teret nyert magyar földön. A régebbi egyháztörténeti irodalom elbeszélésében a materialista világnézet térfoglalásának tanújelét elsősorban Ludwig Büchner (1824–1899) *Kraft und Stoff* (Erő és anyag) című könyvének magyarországi népszerűsége mutatta: a Magyarországon ünnepelve fogadott tübingeni egyetemi magántanár írása 1870-ben magyar fordításban is napvilágot látott, és egyes elbeszélések szerint évtizedekig még a katolikus középiskolák diákjai között is közkézen forgott.¹⁰¹ Kutatásom alapján azonban az antiklerikális irományok oldalain a vallás ateista kritikája még nemigen jutott érvényre, a szerzők legjelentősebb hányada – a feltérképezett diskurzustérbe lépve – nem ateista alappozíciót elfoglalva ostorozta az egyházat és a vallás egyházi formáját. A polgárosodó társadalom vallástól, egyháztól való elfordulásáról, közönyösségéről szólva Salacz Gábor olyanokról is szót ejtett, akik „Isten létét nem tagadták, de természetesnek tekintették, hogy elfogadása mellett egyháza tanaitól függetlenül mindenki maga alakítsa ki egyéni hite tartalmát”.¹⁰² Leginkább az ő gondolati pozíciójuk, látásmódjuk jelent meg a feldolgozott a röpirat-irodalomban, jóllehet a század utolsó

¹⁰¹ Lásd: Hermann Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München, 1973. 444.; Salacz: *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában*, 11–12.

¹⁰² Salacz: *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában*, 76.

évtizedéből már citálhatunk olyan szöveget, amely vállaltan a vallástalanság pozíciójából fogalmazódott. Ez persze nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy a századforduló idejétől fogva már az ateizmus hazai tábora is határozottabban hallatta a hangját: az ateista gondolat, amely – hiába a vallási közönyösség, illetve az egyházellenesség fellángolása – a század közepén még csak csekély számú elszigetelt értelmiségi meggyőződését jelentette,¹⁰³ egyre inkább kilépett a napfényre, s az antiklerikális diskurzustérben is nyíltan felvállalhatóvá vált. Az 1908-ban létrejött polgári radikális és baloldali Galilei Kör egyház- és valláskritikája¹⁰⁴ például már ateista-materialista alapon állt. Az eszmetörténeti mező század eleji átrendeződésével tehát új korszak nyílt az antiklerikalizmus történetében is, amelynek témájával viszont tanulmányom már nem foglalkozik.

JÁNOS RADA

Attitudes Towards Religion in Anti-Clerical Pamphlets During the Time of Dualism (From 1867 to 1895)

The study examines the attitudes towards religion in anti-clerical pamphlets published in the last third of the 19th century, which was also a period of Hungarian church policy debates. In other words, it describes how criticism of the Church related to the criticism of religion. The overwhelming majority of publicists praised the sociocultural significance and supernatural elements of religion. Nevertheless, miracles and mysteries were targeted constantly, as the authors stood up for the idea of rational religion that exists without dogmas. In the pamphlets we can observe the effects of the rational and deistic tradition of Enlightenment philosophy of the 18th century. In most cases the authors clearly distanced themselves from atheism. The accusation that the Church itself was ultimately responsible for the denial of religion was often formulated. In this point of view priests filled the formal faith with irrational and superstitious elements, thereby poisoning religion. Therefore, the topos of priestly imposture regularly appeared in these arguments. The liberal interpretation of Christianity, according to which Jesus once proclaimed the ideas of liberty and equality, was also used to good effect in anti-clerical discourse. The atheistic-materialistic approach became more and more widespread in the early 20th century among anti-clericals in Hungary. Although this viewpoint already existed at this point, it was still a marginal phenomenon.

---

¹⁰³ Kósa: *A vallási közönyösség növekedése Magyarországon*, 157.

¹⁰⁴ Lásd: Csunderlik Péter: *Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták. A Galilei Kör (1908–1919) története*. Budapest, 2017. 213–236.

HAJNÁCKY TAMÁS

Magyar Czigányzenészek Lapja 1908–1910

Cigányzenész önszerveződés, érdekképviselet és közélet a századfordulón

A századfordulós Magyarország cigány népességéről az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal 1893. évi „cigányösszeírása” rendkívül részletes adatokat szolgáltatott. A vizsgálat indítékát elsősorban a „kóborcigányok letelepítésének a kérdése” határozta meg, ennek ellenére a teljes cigány lakosságot összeírták, s letelepedettség szempontjából három csoportba sorolták. Az összehasonlítás szándéka munkált, mert úgy vélték, leginkább így lehet a fenti kérdésről levonni a megfelelő következtetéseket.¹ A felmérés időpontjában az országban 274 940 cigány lakos élt, akiknek a kilencven százalékát „állandóan letelepedettnek”, hét százalékát „huzamosabb ideig egy helyben tartózkodónak” és három százalékát „vándorcigánynak” minősítették.² A lakhatás mellett többek között a cigányság foglalkozásáról is bőségesen tartalmazott adatokat a kutatás zárótanulmánya, így a cigányzenészek helyzete is némi rálátást biztosít. (1. sz. táblázat)

1. táblázat

Cigányzenészek területi eloszlása nemi és letelepedettségi bontásban³

Országrészt	Állandóan letelepedett cigányok		Huzamosabban egy helyben tartózkodó cigányok		Vándor cigányok		Együtt	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
Duna bal partja	2102	7	113	-	11	n. a.	2226	7
Duna jobb partja	2679	9	288	7	8	n. a.	2975	16
Duna–Tisza köze	3265	16	117	-	6	n. a.	3388	16
Tisza jobb partja	1817	14	220	1	11	n. a.	2048	15
Tisza bal partja	2134	11	180	3	4	n. a.	2318	14
Tisza–Maros szöge	999	62	139	2	9	n. a.	1138	64
Erdély	2099	13	140	1	5	n. a.	2244	14
Császári és királyi hadsereg	188	-	-	-	-	n. a.	188	-

¹ *A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei.* Magyar Statisztika Közlemények, Új folyam, IX. kötet, 1895. 1. (a továbbiakban: *Cigányösszeírás*)

² *Cigányösszeírás*, 11.

³ *Cigányösszeírás*, 76.

Magyar királyi honvédség és csendőrség	31	-	-	-	-	n. a.	31	-
Letartóztatottak	82	-	-	-	-	n. a.	82	-
Összesen	15 396	132	1188	14	54	n. a.	16 638	146

A cigányzenészekről általánosságban pedig a következőket jegyezte meg a beszámoló: „A zenészek a hazai cigányoknak számra nézve is igen tekintélyes minden tekintetben legelőkelőbb, legintelligensebb és nemzeti szempontból is legjelentékenyebb osztályát alkotják. De úgy társadalmi, mint művészi viszonyaik sokféle correctiora szorulnak.”⁴ Letelepdedtség szempontjából a cigányzenészek hasonló arányokat mutattak, mint a teljes cigány népesség. A szórványosan rendelkezésre álló források azonban rávilágítanak arra, hogy az állandó lakhellyel bíró cigánymuzsikusok a települések belterületén elszórva éltek, sőt nem számított ritkaságnak, hogy jelentős vagyont és kapcsolati tőkét halmoztak fel.⁵ Részben a cigányzenészek meghatározó személyiségeinek kedvező társadalmi helyzete tette lehetővé, hogy a huszadik század első felében egyesületeket hozzanak létre és folyóiratokat alapítsanak. A cigányzenészek múltjának ezen szeletéről ez idáig csak szórványos ismeretekkel rendelkezünk, néhány tanulmányban⁶ említés szintjén vagy néhány bekezdés erejéig írtak róluk, esetleg egy-egy vonatkozó dokumentumot közöltek forráskiadványokban.⁷ Az első átfogó jellegű kötet a témában 2019-ben látott napvilágot, s a Magyar Cigányzenészek Országos Egyesületének és a Magyar Cigányzenészek Országos Szövetségének levéltári és sajtóforrásait dolgozta fel a két világháború közötti időszakból, jelentős mértékben hagyatkozva a szervezetek által kiadott lapokra.⁸ A jelen tanulmány az imént említettek előzményének tekinthető; a kérészerű Magyar Cigányzenészek Egyesületének a tevékenységét, valamint az általa kiadott újságot a *Magyar Cigányzenészek Lapját* kívánja bemutatni. (2. táblázat)

⁴ *Cigányösszeírás*, 59.

⁵ Nyerges Erika: *A kávéházi cigányzene kialakulása és hatása a magyar polgári kultúrára*. Pécel, 2015. 74.; Hajnáczy Tamás (szerk.): *Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete. Cigányzenészek harca a két világháború közötti Magyarországon*. Budapest, 2019.

⁶ Zípernovszky Kornél: „*Ki fog győzni – a jazz vagy a cigány – nehéz megjósolni*”. *A cigányzenészek megvédik a magyar nemzeti kultúrát*. Replika, 26. évf. (2017) 1-2. sz. 67–87.; Binder Mátyás: *Roma etnikai mobilizáció Kelet-Európában. Történeti vázlat*. Le Monde diplomatique, 2012. <https://www.magyardiplo.hu/mitiokitthon/643-roma-etnikai-mobilizacio-kelet-europaban> (letöltés: 2019. szept. 18.); Kállai Ernő: *Vannak-e cigányok és ha nincsenek, akkor kik azok?* REGIO, 22. évf. (2014) 2. sz. 114–146.

⁷ Nagy Pál (szerk.): *Források a magyarországi cigányság történetéből (1758–1999)*. Gödöllő, 2011.; Kereskényiné Cseh Edit (szerk.): *Források a Békés megyei cigányság történetéhez. Dokumentumok a Békés Megyei Levéltárból (1768–1987)*. Gyula, 2008.; Sárosi Bálint (szerk.): *A cigányzenekar múltja az egykorú sajtó tükrében II. kötet 1904–1944*. Budapest, 2012.; Gerelyes Ede (szerk.): *A szocialista művészetért! A művészek és a művészeti dolgozók szakmai szervezeteinek történetéhez*. Budapest, 1974.

⁸ Hajnáczy (szerk.): *Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete*, id. mű.

2. táblázat
Cigányzenész egyesületek és lapok a huszadik század első felében⁹

Egyesület			Lap	
Név	Időszak	Területi kiterjedése	Név	Időszak
Magyar Cigányzenészek Egyesülete	1908–1910	Budapest	Magyar Cigányzenészek Lapja	1908–1910
Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete	1918–1933	országos	Magyar Cigányzenészek Lapja	1924–1931
Magyar Cigányzenészek Országos Szövetsége	1935–1940	országos	Magyar Cigányzene	1938

A Radics dinasztia a cigányzenészekért – A Magyar Cigányzenészek Egyesületének és a Magyar Cigányzenészek Lapjának a megalapítása

Neves fővárosi cigányprímások, Radics Vilmos¹⁰ és Rác Pali¹¹ már 1888-ban szorgalmazták, hogy a cigányzenészek hozzanak létre önszervező egyesületet. Az elgondolás a mindinkább felszínre bukó személyes ellentétek és támogatottság hiányában végül meghiúsult. Közel húsz évvel később az egyesület létrehozása ismét napirendre került az immáron őszbe hajló Rác Pali és Radics Vilmos fiának, Radics Bélának¹² a kezdeményezésére. A Magyar Cigányzenészek Egyesületének 1908-as megalapítása sem volt vizályoktól mentes, olykor a napisajtó rosszálló tekintetével is szembesülni kényszerültek, azonban ez alkalommal azok kerekedtek felül, akik a szervezet megalapítása mellett törtek lándzsát.¹³ A Rác Pali elnökle

⁹ Hajnáczy (szerk.): *Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete*, 17–69.; *Lelkes munkát végez a NMK művészcsoportja*. Új Magyar Munkás, 1. évf. 15. sz. (1940. szeptember 7.) 4.

¹⁰ Radics Vilmos (Harkács, 1841 – Budapest, 1895), híres cigányprímás, több neves magyar arisztokrata udvarában játszott szerződéses zenészként. 1882-ben Németország számos városában muzsikált, s több alkalommal I. Vilmos német császár berlini palotájában is fellépett. In: Markó Miklós: *Cigányzenészek albuma*. [hasonmás kiadás] Budapest, 2006. 28–29.

¹¹ ifj. Rác Pali (Milánó, 1852 – Budapest, 1926) közismert cigányprímás és zeneszerző, már húszévesen másodprímás lett apja, a nagynevű id. Rác Pali (Nagyéc, 1815 – Budapest, 1885) zenekarában. Előkelő kávéházak és éttermek mellett Ferenc József udvarában is játszottak, valamint az első cigányzenészek voltak, akik felléptek az angol királyi udvarban 1873-ban. Apja halála után átvette zenekarának vezetését, és hosszú évtizedekig a főváros egyik legmeghatározóbb cigányzenekarát vezette. In: Markó: *Cigányzenészek albuma*, 64–65.; Horák Magda: „...mint gyémántcsepp a szénben...” *Cigány származású magyar zeneszerzők, nótaszerzők, előadóművészek és pedagógusok 1600–2010*. Budapest, 2015. 172.

¹² Radics Béla (Miskolc, 1867 – Budapest, 1930) neves cigányprímás és zeneszerző, akit már tizenegy évesen, tiszteletbeli prímásnak kiáltottak ki Kassán. Húszéves korától saját zenekara élén játszott a fővárosban és külföldön egyaránt. Zenei pályafutása alatt több ezerre tehető fellépést könyvelhetett el: 1541 elit bál, 568 piknik és házbál, 1043 nyilvános és választási bankett, 462 eljegyzés, 987 lakodalom, 263 keresztelő. In: Markó: *Cigányzenészek albuma*, 67.; Molnár Imre: *A magyar muzsika könyve*. Budapest, 1936. 466.

¹³ Sárosi (szerk.): *A cigányzenekar múltja*, 48–49; *Visszapillantás*. [Parádi E. Lajos] Magyar Cigányzenészek Lapja, 1. évf. (1908) 4. sz. (május 1.) 13.; *Magyar cigányzenészek! Cigányzenészek Lapja*, 1. évf. (1908) 1. sz. (március 1.) 10–13.

alatt álló Magyar Zenészek Otthona, az úgynevezett Cigányotthon adott helyet a gyűléseiknek, később feltételezhetően a Magyar Cigányzenész Otthon nevű kávéház.¹⁴ A budapesti cigányzenészeket tömörítő egyesület vezérégyéniségei a márciusi alakuló ülésen célul tűzték ki, hogy mindenekelőtt lapot indítanak *Magyar Czigányzenészek Lapja* címmel.

A cigányzenészek lapjának szerkesztősége kimondottan színes lapot álmodott meg, a cigányzenészek érdeklődésének megfelelően széles körben merítettek a témából. Idővel újabb és újabb rovatokat indítottak, valamint a laphoz kottamelléklet is járt az olvasóknak. Mindenekelőtt beszámoltak az egyesület tevékenységéről és terveiről, emellett a hazai és külföldi munkalehetőségekről tájékoztatták a cigányzenekarokat. A cigánymuzikusoknak szóló versenyek és nótapályázatok felhívásait, illetve azok lefolyásáról és eredményéről szóló írásokat is közölték. Verseket, irodalmi tárcákat vagy éppen készülő regény részleteit is megjelentették a lap hasábjain, többnyire olyan írásokat, melyek cigányzenészekről szóltak. A szerkesztőség például külön rovatot szánt a lóversenyek, valamint egykoron híres primások élete bemutatásának. A számok utolsó oldalain a cigányzenész társadalom rövid hírei kaptak helyet, valamint szabók, cipészek, fogorvosok és hangszerkészítők hirdetéseit.

A Magyar Czigányzenészek Egyesülete néhány hónappal megalakulását követően a Népszínházban megrendezte az „Ötszáz cigány hangversenye” című koncertet, melynek bevételeiből az egyesület alaptőkéjét kívánták gyarapítani.¹⁵ A hangversenyen a korszak leghíresebb cigányprimásai és közel negyven cigányzenekar lépett fel, mintegy ötszáz fő. A koncerten fellépő cigánymuzikusok a közönség soraiban és a sajtó hasábjain egyaránt jelentős sikert és elismerést könyvelhettek el. A *Magyar Czigányzenészek Lapja* júniusi száma még egy válogatást is közreadott a hangversenyt méltató cikkekből, melyek országos vagy más mérvadó napilapokban láttak napvilágot.¹⁶ A jóhiszemű kezdeményezés ugyanakkor a cigányzenész társadalomban viszályokat, sértődéseket is eredményezett. Voltak, akik elhatárolódtak a rendezvénytől, olykor csak azért, mert az eseményt népszerűsítő plakátokon nem szerepelt a nevük. Találkozhattunk olyan cigányprimással, aki csak tetemes összeg fejében lett volna hajlandó fellépni az egyesület javára megrendezett hangversenyen, míg mások amiatt utasították el a közreműködést, mert nem játszhattak szóló számokat, vagy éppen nem rájuk bízta az ötszáz fős zenészsereg vezényletét.¹⁷ Mindezekon túl azzal is támadták a szervezőket, hogy a hangverseny anyagilag nem váltotta be a hozzá fűzött nagy ívű reményeket, amit a kellő beharangozás hiánya és a gondatlan szervezés számlájára írtak.¹⁸

Elkergették az impresszáriót – a Magyar Czigányzenekarok Ügynökségének tündöklése és bukása

A *Magyar Czigányzenészek Lapja* folyamatosan szem előtt tartotta a cigányzenészek minél eredményesebb érdekvédelmét. Rendszeresen friss írásokkal, adatokkal szolgált a kávéházak azon lépéseiről, melyek a cigányzenészeket kedvezőtlenül érintették, illetve a cigányzenész társadalom azon tagjairól is jelentetett meg leleplező, pellengérré állító cikkeket, akik

¹⁴ Sárosi (szerk.): *A cigányzenekar múltja*, 48–49.; *Kávés változás a Magyar Cigányzenész Otthonban*. Magyar Czigányzenészek Lapja, 1. évf. (1908) 14. sz. (október 1.) 8.; Nyerges: *A kávéházi cigányzene kialakulása*, 72–73.

¹⁵ Sárosi (szerk.): *A cigányzenekar múltja*, 50.; *Hangverseny*. Magyar Czigányzenészek Lapja, 1. évf. (1908) 4. sz. (május 1.) 5.

¹⁶ *Hangversenyünk*. Magyar Czigányzenészek Lapja, 1. évf. (1908) 6. sz. (június 1.) 2–4.

¹⁷ *A tüntetők*. Magyar Czigányzenészek Lapja, 1. évf. (1908) 6. sz. (június 1.) 1–2.

¹⁸ *A „Magyar Czigányzenészek Egyesülete” ügykezelése*. Magyar Czigányzenészek Lapja, 1. évf. (1908) 6. sz. (június 1.) 7–8.

vétettek az írott vagy íratlan szabályok ellen.¹⁹ 1908 szeptemberében például a cigányzenészek orgánuma felháborodva adta hírül, hogy a kávéházak tulajdonosai a szerződésekbe beleirejtik a pónalét (bánatpénz), melynek értelmében abban az esetben, ha a cigányzenekar eláll a szerződéstől, viszonylag magas összeget kell kifizetnie a kávéház tulajdonosa részére.²⁰ A rákövetkező év májusában pedig arról lehetett olvasni a lap hasábjain, hogy a kávéháztulajdonosok szervezkedni kezdtek, hogy beszüntessék vagy jelentős mértékben csökkentsék a cigányzenekaroknak adott előleget.²¹ Nyomon követte továbbá az 1908-ban alapított Magyar Czigányzenekarok Ügynökségének a működését, hogy valóban betölti-e az impresszárió által fennhangon vállalt szerepét: „Felkerestük az impresszáriót Kovács Sándort, hogy tájékozódjunk az ügynökség célja felől. A következőkben vázoltuk az ügynökség célját: Azt tapasztalta, hogy Budapesten a minimumra szorítják le a kávéháztulajdonosok a zenekarok honoráriumát és ennek akarja a megalakult ügynökség elejét venni. Ő ugyanis a lehető legmagasabb árért ajánlja a zenekarokat és az ő díját nem a zenekartól, hanem a kávéháztulajdonostól szedi. Célul tűzte ki a vállalat a külföldre való közvetítést is. Azt az ígéretet is tette az impresszárió, hogy egyesületünket is támogatni fogja évenként megfelelő összeggel. Lapunk ellenőrizni fogja az új vállalat működését és abban a pillanatban, amint azt fogjuk látni, hogy kitér az előző céljától eltér azonnal orvoslást fogunk keresni működése ellen. Felhívjuk tehát e helyen olvasóinkat, hogy az esetben, ha az új vállalat ellen panaszkodni lenne, haladéktalanul forduljanak lapunkhoz, hogy az eljárást megindíthassuk. Ha azonban látni fogjuk, hogy a vállalat a cigányzenészek érdekeit felkarolja, mi leszünk az elsők, akik őt támogatni fogjuk. Egyelőre ellenőrző álláspontot foglalunk el.”²²

A cigányzenészek orgánumában megjelent első cikkek rendkívül kedvezően fogadták az ügynökség munkáját. Hasznos közérdekű felhívásait közölte a lap,²³ s kiemelte, hogy a fővárosban több zenekarnak szerzett felkérést, illetve a külföldi lehetőségeket is elkezdte feltérképezni.²⁴ A rákövetkező év elején az ügynökség tulajdonosát és impresszárióját tisztelettel felkérték, hogy személyükkel gazdagítsák a *Magyar Czigányzenészek Lapjának* szerkesztőségét.²⁵ Nem telt el azonban fél év, és egyre mélyülő szakadék tátongott a Magyar Czigányzenekarok Ügynöksége és a Magyar Czigányzenészek Egyesülete között, mivel az impresszárió a cigánymuzsikások érdekeivel távolról sem törődve folytatta üzelmeit. Az ügynök a cigányzenészek újságjának szerkesztőségi tagjaként saját üzleti érdekeinek rendelte alá a lapot, ami miatt végül kizárták a szerkesztőbizottságból.²⁶ Továbbá felrötták neki, hogy túl

¹⁹ *Fenyvesi Miska nyilatkozata*. Magyar Czigányzenészek Lapja, 1. évf. (1908) 9. sz. (július 15.) 1–2.; *Válasz Fenyvesi Miskának*. Magyar Czigányzenészek Lapja, 1. évf. (1908) 10. sz. (augusztus 1.) 2.; *Válasz id. Rácz Pálnak*. Magyar Czigányzenészek Lapja, 1. évf. (1908) 11. sz. (augusztus 15.) 1–2.

²⁰ *A penale*. Magyar Czigányzenészek Lapja, 1. évf. (1908) 13. sz. (szeptember 15.) 1–2.

²¹ *Mozgalom a budapesti kávéosok között*. Magyar Czigányzenészek Lapja, 2. évf. (1909) 10. sz. (május 15.) 7.

²² *Magyar Czigányzenekarok ügynöksége*. Magyar Czigányzenészek Lapja, 2. évf. (1908) 7. sz. (június 15.) 2–3.

²³ *A Magyar Czigányzenészek Ügynökségének felhívása*. Magyar Czigányzenészek Lapja, 1. évf. (1908) 17. sz. (november 15.) 7.; *Egy pár sor a külföldre küldött zenekarokról*. Magyar Czigányzenészek Lapja, 1. évf. (1908) 18. sz. (december 1.) 6.

²⁴ *Magyar Czigányzenekarok Ügynöksége*. Magyar Czigányzenészek Lapja, 1. évf. (1908) 8. sz. (július 1.) 6.; *A Magyar Czigányzenekarok Ügynöksége*. Magyar Czigányzenészek Lapja, 1. évf. (1908) 13. sz. (szeptember 15.) 7.; *A Magyar Czigányzenekarok Ügynöksége*. Magyar Czigányzenészek Lapja, 1. évf. (1908. október 1.) 14. sz. 8.

²⁵ *Változás lapunkban*. Magyar Czigányzenészek Lapja, 2. évf. (1909) (január 1.) 1. sz. 4.

²⁶ *Változás lapunk keretében*. Magyar Czigányzenészek Lapja, 2. évf. (1909) 16. sz. (augusztus 15.) 5.

magas jutalékot szed, valamint lejáratással vagy más elítélendő eszközökkel kifúrja helyükről a kávéházak cigányzenekarait, hogy más cigányzenészeket közvetítsen helyükre. A budapesti cigányprímások mozgalmát indították az ügynökség ellen, és annak betiltatása végett elhatározták, hogy a küldöttségük felkeresi a belügyminisztert.²⁷ Az egyesület pedig elhatározta, hogy feliratot intéz a kereskedelemügyi miniszterhez azért, hogy az impresszárió iparigazolmányát azonnali hatállyal vonja vissza. Továbbá azt is leszögezte a szervezet, hogy körlevelet fogalmaz a kávéházakhoz és a vendéglátóhelyekhez annak érdekében, hogy önállósítsa a cigányzenekarokat. Felesleges, mert amíg ez az intézmény nem volt, addig teljesen jól érezték magukat a cigányzenészek. Amint felütötte azonban az ügynök a tanyáját, rögtön panaszok és súrlódások támadtak. [...] A budapesti közvetítés nemcsak hogy felesleges, hanem egyszerűen káros. Az ügynök nem tud nagyobb fizetést elérni, tehát a provisió a prímás bóréről megy le. [...] Az ügynök pedig csináljon tisztességes külföldi üzleteket vagy pedig maradjon meg az ő régi krumplici ügynöki mesterségénél és ne vágyódjon az impresszáriói címre.”²⁹

Arckép nélkül nincs szerződés, a „kiöregedett” cigánymuzsikusok veszte – A cigányzenészek országos nyugdíjgyesületének tervezete

Az egyesület újabb célkitűzését a *Magyar Czigányzenészek Lapja* 1908. évi augusztusi számában harangozta be. A szervezet elnöke, Radics Béla a cigányzenészek számára országos nyugdíjgyesületet kívánt létrehozni, ahová nemcsak a budapesti cigánymuzsikusoknak tette volna lehetővé a belépést, hanem Magyarország valamennyi cigányzenészenek.³⁰ A Magyar Cigányzenészek Egyesületének vezetősége továbbra is azon álláspontra helyezkedett, hogy az egyesület nem nyithatja meg kapuit vidéki cigányzenészek előtt, mert az az egyesület megszilárdítását veszélyeztetné.³¹ Az elnök elképzelése szerint az első években az országos nyugdíjgyesületbe befolyó tagdíjakból és adományokból nem lehetett volna segílyt vagy nyugdíjat igényelni, azt csak a későbbiekben tartotta elképzelhetőnek, miután kellő nyugdíjalap halmozódott fel.³² A elnök kezdeményezése égető kérdésre, a „kiöregedett” cigányzenészek megélhetési nehézségeire kívánt választ adni. A kialakult helyzetről a következőképpen számolt be egy későbbi vezércikk: „Napjainkban az egész országban mindenfelé csak fiatal prímásokat keresnek. A külföld még mielőtt tárgyalna, arcképet kér és ha a prímás nem fiatal ember, már tárgyalásokba sem bocsátkozik. Napjainkban első az életkor és csak azután következik a művészet. A fiatal prímás jobban tud hajlongani – mondják a szerződöttetők – és háttérbe helyezik mellettük az öregeket. Eltekintve mindezekről, a cigányzenészek között van a legkevesebb, aki arra gondolna, hogy megöregedés esetén mi fog történni. A bohém

²⁷ *Küldöttség a belügyminiszterhez.* Magyar Czigányzenészek Lapja, 2. évf. (1909) 17. sz. (szeptember 1.) 5.

²⁸ *A Czigányzenészek Egyesületének közgyűlése.* Magyar Czigányzenészek Lapja, 2. évf. (1909) 17. sz. (szeptember 1.) 1–2.

²⁹ *A közvetítés.* Magyar Czigányzenészek Lapja, 2. évf. (1909) 18. sz. (szeptember 15.) 1.

³⁰ *Radics Béla, a Magyar Czigányzenészek Egyesületéről.* Magyar Czigányzenészek Lapja, 1. évf. (1908) 11. sz. (augusztus 15.) 5.

³¹ *A külföldi cigányzenészek érdeklődése a Czigányzenészek Egyesülete iránt.* Magyar Czigányzenészek Lapja, 1. évf. (1908) 13. sz. (szeptember 15.) 7.

³² *Radics Béla, a Magyar Czigányzenészek Egyesületéről.* Magyar Czigányzenészek Lapja, 1. évf. (1908) 11. sz. (augusztus 15.) 5.

természet, ami bennük lakozik, mindig csak a jelennel törődik és vajmi keveset, vagy legtöbbször semmit sem gondol a jövőre. Szó sincs róla, van köztük is olyan, aki jó előre gondoskodik a majdani megélhetéséről, de ilyen minden száz közül esetleg ha akad egy. Ha tehát maguk nem gondoskodnak önmagukról, kell hogy alakíttassék egy egyesület, mely csekély befizetések ellenében gondoskodik a megöregedettekéről, a munkaképtelenekéről. A befizetések talán a legcsekélyebb részét teszik ki majd a nyugdíjalapnak. Minden egyes zenekarvezetőnek gondoskodni kell majd arról, hogy jótékony adományok útján gyarapodjék a nyugdíjalap és olyan szilárd legyen, hogy arra támaszkodva minden tag reménnyel nézhessen a jövő elé, amikor megöregedett, hogy pihenhessen és életének utolsó napjait gond nélkül pihenésben tölthesse. A minisztérium, amely minden hasonló nevű egyesületet támogatásában részesít, lehetetlen, hogy elzárkózzék éppen a cigányzenészek nyugdíjgyesületének támogatásától. A budapesti zenekarvezetők egy része olyan összeköttetésekkel bír, hogy helyzetük ecsetelésével bizonyára odahatnak és keresztül viszik a legfelsőbb és legelőkelőbb körök támogatását is. Alig van az országban foglalkozási ágazat, mely nagyobb népszerűségnek és szeretetnek örvendene, mint a cigányzenészek. Lehetetlennek tartjuk tehát az illetékes körök elzárkózását a nyugdíjgyesület alapjának megteremtésétől.”³³ A vezércikkben egyáltalán nem számított túlzásnak, hatásvadász megjegyzésnek az, hogy külföldön a magyar cigányzenészekről még a tárgyalás, a szerződötetés előtt fotót kértek. Az egyesület lapjában a Magyar Cigányzenekarok Ügynöksége 1908 novemberében a következő figyelmeztető felhívást tette közzé: „Az ügynökség felhívja a külföldre pályázó zenekarokat, hogy fénykép nélkül ne ajánlkozzanak mert hasztalan. Külföldi elhelyezéseknél a fénykép előzetes beküldése szükséges. Legcélszerűbb az egész zenekar képét levelezőlap nagyságban beküldeni.”³⁴

A *Magyar Cigányzenészek Lapja* az egyesület nevében nemcsak a korosodó, pályájuk végén járó cigányzenészekért emelt szót, hanem a cigányzenész társadalom egészéért is. Fennállása alatt rendszeresen közölt írásokat a cigánymuzikusok tarthatatlan helyzetéről, megélhetési gondjaikról. Beszámolt a vidéki cigányzenekarok mindinkább beszűkülő lehetőségeiről, akik Budapesten szerettek volna pódiumhoz jutni a kávéházakban és az éttermekben. Azonban a főváros sem kecsegtetett kedvezőbb lehetőségekkel; a cigányzenészek egy része itt is máról holnapra tengődött.³⁵ Olykor a külföldi lehetőségek is beszűkültek előttük, egy osztrák fürdővárosban például tiltó listára tették a magyar nótát, vagy egy horvát tengerparti városból egyenesen kiűzték a magyar cigányzenészeket, Párizsban pedig a kávéházak zárták be kapuikat a cigányzenészek előtt.³⁶ Az egyesületi újság nem győzte nyugtatgatni a

³³ *A Cigányzenészek nyugdíjgyesülete.* Magyar Cigányzenészek Lapja, 1. évf. (1908) 12. sz. (szeptember 1.) 1–2.

³⁴ *A Magyar Cigányzenekarok Ügynökségének felhívása.* Magyar Cigányzenészek Lapja, 1. évf. (1908) 17. sz. (november 15.) 7.

³⁵ *Küzdelem a megélhetésért.* Magyar Cigányzenészek Lapja, 1. évf. (1908) 8. sz. (július 1.) 1.; *Vidéki zenekarok Budapesten.* Magyar Cigányzenészek Lapja, 1. évf. (1908) 13. sz. (szeptember 15.) 1.; *Nyomor miatt szédelgésnek adta magát. Balogh Gézárt letartóztatták.* Magyar Cigányzenészek Lapja, 2. évf. (1909) 2. sz. (január 15.) 2–3.; *A szegény cigányzenész-gyermekek felruházása.* Magyar Cigányzenészek Lapja, 2. évf. (1909) 4. sz. (február 15.) 1.

³⁶ *Tilos a magyar nóta.* Magyar Cigányzenészek Lapja, 1. évf. (1908) 11. sz. (augusztus 1.) 1.; *Párizsban tilos a magyar cigánymuzika.* Magyar Cigányzenészek Lapja, 2. évf. (1909) 6. sz. (március 15.) 1–2.; *A cigánymuzika alkonya Párizsban.* Magyar Cigányzenészek Lapja, 2. évf. (1909) 6. sz. (március 15.) 4.

cigányzenészeket, egyúttal arra ösztönözve őket, hogy bízzanak a szebb jövőben, és ne engedjenek a reménytelenség sodró árájának.³⁷

Más tollával ékeskedők, szemétkosárban végző pályaművek és az elkobzott százkoronás – Cigányzenészek nótapályázatának sikerei és árnyoldalai

Indításától megszűnéséig a *Magyar Czigányzenészek Lapja* folyamatosan írt ki nótapályázatokat a cigányzenészek számára, a nyerteseket busás jutalmakkal és pályaműveik népszerűsítésével kecsegtetve. 1908 májusában tette közzé az orgánum első nótapályázatát, jelentős összeget, száz koronát, valamint a nyertes dal közlését ígérve az első helyezettnek.³⁸ A felhívást követő hónapokban közel kétszázhusz pályamű érkezett be, amit örömmel könyvelték el a verseny szervezői. Egyúttal a szerkesztőség felháborodásának is hangot adott, mivel számos pályázó csalásra vetemedett, ugyanis sokan mások által írt dalokat küldtek be,³⁹ vagy olyat, amit már korábban megjelentettek. Az első helyezettnek a bírálóbizottság átadta a százkoronás fődíjat, valamint ezen felül a kiemelkedőnek ítélt pályaművek beküldőit dicséret oklevélben részesítették. A szerkesztőség a jelentős népszerűsége hivatkozva rögvest új nótapályázatot írt ki, ismételten száz koronát biztosítva a legjobbnak minősített dal szerzőjének.⁴⁰ A második felhívásra a korábbiak többszörösét, majdnem hétszáz pályázatot küldtek be, melyek közül sok csalás miatt szóba sem jöhetett az értékelésnél. A bírálóbizottság annak is hangot adott, hogy a beérkezett nóták nagy része a legnagyobb jóindulattal is értékelhetetlen, és a szemétkosárban végezte.⁴¹ Ennek ellenére a százkoronás fődíjat ismét sikerült kiosztani, azonban a nyertesről utóbb kiderült, hogy egy elismert cigányprímás művét adta be, s amint felszínre került a becsstelenség, rögvest megfosztották nyereményétől.⁴² A nótapályázat körüli sorozatos visszásságok és botrányok nem szegték a szerkesztőség kedvét, újra és újra kiírták azt a rákövetkező években is. A nótapályázat népszerűsége a pályázók körében is töretlennek bizonyult. A következő felhívásra hatszáz körüli pályamű érkezett be

³⁷ *A Magyar Cigányzenészek Egyesülete*. Magyar Czigányzenészek Lapja, 1. évf. (1908) 9. sz. (július 15.) 1.; *A szeretet ünnepe*. Magyar Czigányzenészek Lapja, 1. évf. (1908) 19. sz. (december 15.) 1.; *Holt-szezon*. Magyar Czigányzenészek Lapja, 2. évf. (1909) 13. sz. (július 1.) 1.

³⁸ *Száz koronás pályadíj*. Magyar Czigányzenészek Lapja, 1. évf. (1908) 1. sz. (május 1.) 6.

³⁹ A tizenkilencedik században sokszor az ismert és az ismeretlen szerzőjű nótákat népzenei vagy közzenei módon használták, valamint a szerzőség, a feldolgozás és az előadás fogalmáról eltérően gondolkodtak. Az imént említettek miatt az adott korszakban számos vita keletkezett abból, hogy egy nóta tulajdonképpen kinek a műve. Sárosi Bálint: *Cigányzene...* Budapest, 1971. 136–170. A következőkben idézett sorok némi adalékkal szolgálnak a szerzőség körüli korabeli nézetletérésekhez: „...fájdalom, napjainkban történik olyan dolog, mit nem szívesen említek! Nemrég Patikárius neve alatt jelent meg Pesten nyomtatásban néhány igen szép szerzemény, lelkesen játszottam el, éltettem Patikáriust – hát egyszer csak megtudtam, hogy a szerző Pecsényánszky.” Sárosi: *Cigányzene*, 161.; „Megesik napjainkban is, hogy híresebb cigányok elmennek vidékre s ott egy füttyös compositortól eltanulnak egy csárdást s aztán Pestre visszajöve valakivel zongorára alkalmaztatván, kiadják mint saját szerzeményüket. Ezt a cigány nem malitiából tesz, azt hiszi amit így tanul azt nevezik compositiónak.” Uo.

⁴⁰ *Népdalpályázatunk eredménye*. Magyar Czigányzenészek Lapja, 1. évf. (1908) 12. sz. (szeptember 1.) 4.

⁴¹ *Népdalpályázatunk eredménye*. Magyar Czigányzenészek Lapja, 1. évf. (1908) 18. sz. (december 1.) 1.

⁴² *Hamis népdal*. Magyar Czigányzenészek Lapja, 1. évf. (1908) 19. sz. (december 15.) 4.; *A vitás népdal*. Magyar Czigányzenészek Lapja, 1909. 2. évf. (1909) 1. sz. (január 1.) 4–6.

a szerkesztőségbe,⁴³ míg a rákövetkezőre már több mint ezeregszáz. Az utóbbi során már két aranyérmes, száz-száz koronát, egy ezüstérmes és díszokleveleket osztottak ki. A beküldött nóták többségének minőségében továbbra is sok kivetnivalót talált a bírálóbizottság, és más tollával ékeskedők is rendre előfordultak.⁴⁴

Fej-fej mellett zenélnek a cigányprímások a hallgatóság szavazataiért – A cigányprímások közönségversenye

A nótapályázat mellett a *Magyar Czigányzenészek Lapjának* szerkesztősége 1909 januárjában az olvasói levelekre hivatkozva meghirdette a cigányprímások közönségversenyét. Kivágható szavazólapot közöltek, melyen a legnépszerűbb magyarországi, illetve budapesti prímásra tehették le voksukat az olvasók. A legtöbb szavazatot kapó cigányprímást aranyéremmel, míg a másodikat ezüstéremmel kívánták kitüntetni. A felhívás rövidesen nagy népszerűségnek örvendett a cigányzenészek és kedvelőik, pártfogóik soraiban egyaránt. A lap kelendősege napokon belül jelentősen megugrott, ugyanis csak a folyóiratból kivágott szavazólapon lehetett szavazni. A fővárosi és a vidéki prímások mindent megtettek a szavazatokért, amiről a következőképpen számolt be a cigányzenészek orgánuma: „A napokban például az egyik vidéki zenekar 200 példányt rendelt lapunkból és úgyszólván az egész várost leszavaztatta. Budapesten lapunk kihordója már kis kocsival viszi a »Magyar Czigányzenészek Lapját«, annyit vesznek, illetve vetetnek a közönség által egyes zenekarvezetők.”⁴⁵ Még néhány hét elteltével is töretlen lelkesedéssel zajlott a szavazás, a zenekarvezetők továbbra is mindent bevetettek a győzelem érdekében: „Egyik budapesti zenekarvezető a legutóbbi napokban 300 újságot osztott szét a közönség között szavazás céljából. Egy másik számára pedig a kávéház tulajdonosa vett meg 100 újságot.”⁴⁶

A nagymérvű érdeklődés és a szavazólapok áradata folytán a szerkesztőség kénytelen volt két főt alkalmazni csak arra, hogy napról-napra számolják a voksokat és vezessék a verseny állását. Tekintettel arra, hogy nemcsak a fővárosi, hanem a vidéki cigányzenészek között is rendkívüli népszerűségnek örvendett a közönségverseny, a díjazást némileg módosították. Immáron egy-egy aranyérmes nyerhetett el a legnépszerűbb budapesti és vidéki prímás, valamint egy-egy ezüstérmes tehetett zsebre a második helyezett a fővárosban és vidéken egyaránt.⁴⁷ A szavazatok száma az utolsó hetekben hatványozottan megugrott, többen szavaztak akkor, mint az azt megelőző hónapokban együttvéve. A cigányprímások közönségversenyének eredményhirdetésére a *Magyar Czigányzenészek Lapjának* áprilisi számában került sor, melyben azt is kifejtették, hogy a fővárosban nagy és kis aranyérmes is osztanak az

---

⁴³ *Népdal- és induló-pályázatunk eredménye.* Magyar Czigányzenészek Lapja, 2. évf. (1909) 7. sz. (április 1.) 1–2.

⁴⁴ *Népdal-pályázatunk eredménye.* Magyar Czigányzenészek Lapja, 2. évf. (1909) 16. sz. (augusztus 15.) 1–2.

⁴⁵ *Melyik a legnépszerűbb prímás?* Magyar Czigányzenészek Lapja, 2. évf. (1909) 2. sz. (január 15.) 5.

⁴⁶ *A szavazatok állása.* Magyar Czigányzenészek Lapja, 2. évf. (1909) 3. sz. (február 1.) 5.

⁴⁷ *A szavazatok állása.* Magyar Czigányzenészek Lapja, 2. évf. (1909) 4. sz. (február 15.) 5.

ezüstérem mellett. Budapesten a nagy aranyérmet Rác Laci,⁴⁸ míg a kis aranyérmet Csóka Józsi⁴⁹ nyerte, az ezüstérmet pedig Sárái Elemér⁵⁰ vihette haza. Vidéken két nagy aranyérmet is osztottak, mert holtversenyben nyert Dick Gyuri⁵¹ és Kozák Dávid⁵², az ezüstérmet pedig Csikay György⁵³ nyerte el (3-4. táblázat).⁵⁴ A díjak átadására a fővárosban ünnepélyes keretek között, a szerkesztőség részvételével került sor, a nyertes cigányprímások székhelyül szolgáló kávéházakban, míg a vidéki díjazottaknak az érmeiket futáron keresztül juttatták el a lap szerkesztői a nagy távolságokra hivatkozva.⁵⁵

3. táblázat

A szavazatok számának alakulása és a díjazottak Budapesten⁵⁶

Helyezés	Budapesti cigányprímások	Szavazatok száma					
		1909					
		Január 15.	Február 1.	Február 15.	Március 1.	Március 15.	Április 1.
Nagy aranyérem	Rác Laci	146	291	506	614	1043	6843
Kis aranyérem	Csóka Józsi	-	-	139	451	509	3986
Ezüstérem	Sáray Elemér	94	194	331	346	818	3864
IV.	V. Kiss Jancsi	62	262	265	291	620	3002
IV.	Babári Józsi	-	84	326	394	804	3002
V.	Sovánka Nándor	39	86	189	340	493	2890

⁴⁸ Rác Laci (Pest, 1867 – Budapest, 1943) világhírű cigányprímás, zeneszerző, aki már tízéves korában segédprímásként zenélt apja zenekarában. Fiatalon muzsikált Szentpéterváron, Bécsben és Londonban az uralkodók palotáiban. Később saját zenekart alakított, amelyela legelőkelőbb budapesti kávéházakban és éttermekben játszott. 1931-ben amerikai körútján is számos helyen fellépett. Markó: *Czigányzenészek albuma*, 66.; Horák: *„...mint gyémántcsepp a szénben*, 171.

⁴⁹ Csóka József (Komárom, 1871 – Budapest, 1921) cigányprímás, nótaszerző, hosszú időn keresztül a Budapesti kávéházban játszott, zenekarával Párizsba is eljutott. Horák Magda: *„...mint gyémántcsepp a szénben*, 102.

⁵⁰ Sáray Elemér (Nagykálló, 1866 – Budapest, 1936) cigányprímás pályafutása elején segédprímásként bejárta Európát, majd saját zenekart alapított. Horák: *„...mint gyémántcsepp a szénben*, 180.

⁵¹ Ismeretlen személy.

⁵² Ismeretlen személy.

⁵³ Ismeretlen személy.

⁵⁴ *A legnépszerűbb prímások. A szavazás eredménye.* Magyar Czigányzenészek Lapja, 2. évf. (1909) 7. sz. (április 1.) 2–3.

⁵⁵ *Az érmeik kiosztása.* Magyar Czigányzenészek Lapja, 2. évf. (1909) 8. sz. (április 15.) 2.

⁵⁶ *Melyik a legnépszerűbb prímás?* Magyar Czigányzenészek Lapja, 2. évf. (1909) 2. sz. (január 15.) 5.; *A szavazatok állása.* Magyar Czigányzenészek Lapja, 2. évf. (1909) 3. sz. (február 1.) 5.; *A szavazatok állása.* Magyar Czigányzenészek Lapja, 2. évf. (1909) 4. sz. (február 15.) 5.; *A szavazatok állása.* Magyar Czigányzenészek Lapja, 2. évf. (1909) 5. sz. (március 1.) 5.; *A szavazatok állása.* Magyar Czigányzenészek Lapja, 2. évf. (1909) 6. sz. (március 15.) 5.; *A legnépszerűbb prímások. A szavazás eredménye.* Magyar Czigányzenészek Lapja, 2. évf. (1909) 7. sz. (április 1.) 2–3.

VI.	Vörös Elek	128	270	280	281	294	2864
VII.	Farkas Pali	-	81	141	332	380	2820
Szavazatok száma összesen		469	1268	2177	3049	4961	29 271

4. táblázat

A szavazatok számának alakulása és a díjazottak vidéken⁵⁷

Helyezés	Vidéki cigányprímások		Szavazatok száma					
			1909					
	Név	Település	Január 15.	Február 1.	Február 15.	Március 1.	Március 15.	Április 1.
Nagy aranyérem	Dick György	Brassó	-	30	123	481	843	4684
Nagy aranyérem	Kozák Dávid	Brassó	-	-	-	100	100	4684
Ezüstérem	Csikay György	Kolozsvár	-	-	-	486	938	2380
III.	Hamza Gyuszi	Nagyvárad	-	42	99	104	244	2200
IV.	Káló Géza	Nagyenyed	-	39	46	152	253	2100
V.	Pongrácz Lajos	Kolozsvár	-	-	-	568	866	2086
VI.	Barcza József	Kaposvár	-	-	219	494	586	2083
VII.	Bebe Károly	Nagyvárad	-	-	31	181	394	1496
VIII.	Magyari Imre	Debrecen	-	-	224	589	960	1490
Szavazatok száma összesen			-	111	742	3155	5184	23 203

A cigányprímások közönségversenyére leadott szavazatok számából közvetve némi képet alkothatunk a *Magyar Czigányzenészek Lapjának* fogyásáról is a vonatkozó időszakban. Megállapítható, hogy 1909. január 15-én legalább 469 példányt vásároltak meg a lapból, azonban a tényleges szám ennél némileg magasabb lehetett. A kisszámú szavazatot kapó cigányprímásokat ugyanis nem tüntették fel a listákon, másrészt feltételezhetően nem minden olvasó élt a szavazás lehetőségével. A lapból hétről-hétre egyre több fogyott, mígnem 1909. április 1-jére elérte legalább az 52 474 eladott összpéldányszámot. A közönségverseny a lap fogyását jelentősen megugrasztotta, ez azonban nem feltétlenül jelentette azt, hogy az olvasók száma is sokszorosára emelkedett volna. Mindenesetre számottevő hírverést és bevételt jelentett a cigányprímások közönségversenye az orgánumnak. A *Magyar Czigányzenészek Lapjának* valós olvasótáborának meghatározásához az 1909. január 15-i adatok nyújtanak

⁵⁷ Uo.

némi támpontot, mert ekkor a több száz példányos említett megrendelések még nem futotak be tömegesen a szerkesztőségbe. (3-4. táblázat)

„Cigányzenészek apostola”, „cigányok fővadjája” – Jótékonyági hangverseny József főherceg szobráért

A cigányprímások megmérettetését követően a *Magyar Czigányzenészek Lapjának* szerkesztősége újabb kezdeményezéssel rukkolt elő. Sikeres külföldi példára és az előkelő közönség véleményére hivatkozva felvetették egy országos cigányzenész verseny megrendezését, a következő indoklással: „Beureuthban minden évben összejönnek a világ legnevezetesebb operaénekesi és hangversenyt adnak. A hangverseny meghallgatására a világ minden részéből odasereglenek a zenekedvelők és zeneértők. Előkelő körök vetették fel azt az eszmét hogy vajon nem volna-e jó és szép, ha a mi cigányzenészeink, az egész országból versenyre kelnének egy, esetleg több nagy kitüntetésért. [...] Az évenkénti országos cigányzenész versenynek az volna a nagy és fontos célja, hogy a fővárosi emberek megismerjék az eddig még ismeretlenség, homályában levő vidéki jó zenekarokat. A pedig már ismert jó zenekarok mutassák be minden évben, hogy még jobbak és nem hanyatlottak. Ezek volnának az előnyei a zenekarok szempontjából. A prímások csináljanak szólószámokat és mutassák be, hogy nemcsak akkor legények a talpukon, amikor egy egész zenekar áll mögöttük, hanem akkor is, ha egy szál hegedűvel kell kiállni az ezerfejű szörnyeteg a nagyközönség bíráló véleménye elé. A zenekari tagok is mutassák be tudásukat. Álljon ki a dobogóra a legjobb kisbőgős és mutassa be tudományát, a legjobb czimbalmos. Hallgassuk meg a legjobb tárogatóst, nagysípóst és kissípóst. Tüntessék ki azokat, akik tudnak és füttyüljük ki azokat, akik a szájukkal nagyok. Nem ahhoz kell a kunst, hogy valaki száz embernek azt mondja, hogy én vagyok a legjobb kisbőgős az országban, hanem ahhoz már sokkal nagyobb művészet szükséges, hogy valakiről száz ember azt mondja, hogy »ez a legjobb kisbőgős«.»⁵⁸

A cigányzenészek országos versenyét 1909 augusztusának idusától szeptember végéig Budapesten kívánták megrendezni Naponta két zenekarnak biztosítottak volna fellépési lehetőséget, a rendezvény harmincöt napja alatt mintegy hetven együttesnek. Mindezeket túl teret óhajtottak engedni a prímások és a zenekari tagok szóló játékanak is. Jelentős hangsúlyt helyeztek volna a vidéki zenekarok népszerűsítésére is: úgy tervezték, hogy a hetven fellépő közül csak huszonöt cigányzenekar nevezhet a fővárosból, a fennmaradó negyvenöt hely a vidéki zenekarokat illette volna. Az utóbbiak útiköltségét és szállással kapcsolatos kiadásait is átvállalták volna a szervezők. Több ezer koronát érő díjakat helyeztek kilátásba, melyeket a gondosan összeválogatott, szaktekintélyekből álló bírálóbizottság ítélhetett oda.⁵⁹ Végül az országos cigányzenész versenyt a jelentős beharangozás ellenére, számos módosítással csak novemberben rendezték meg a Royal Szálló égisze alatt működő Orfeumban. A rendezvény azonban teljesen elvesztette verseny jellegét is, ugyanis jótékonyági arculatot öltött, és valamennyi fellépő cigányzenekarnak aranyérmeket helyeztek kilátásba, a hangversenyből származó bevételből pedig József főhercegnek⁶⁰ a „cigányzenészek

⁵⁸ *Cigányzenész versenyek*. Magyar Czigányzenészek Lapja, 2. évf. (1909) 8. sz. (április 15.) 1–2.

⁵⁹ *Országos cigányzenész-verseny*. Magyar Czigányzenészek Lapja, 2. évf. (1909) 10. sz. (május 15.) 1–2.; *Országos cigányzenész-verseny*. Magyar Czigányzenészek Lapja, 2. évf. (1909) 11. sz. (június 1.) 1.; *Cigányzenészek országos versenye*. Magyar Czigányzenészek Lapja, 2. évf. (1909) 12. sz. (június 15.) 1.

⁶⁰ Habsburg Lotaringiai József Károly (Pozsony, 1833 – Fiume, 1905) főhercegnek, a Magyar Királyi Honvédség főparancsnokának anyagi támogatásával és pártfogásával 1880-as évektől jelentős cigány kutatás zajlott az országban. Támogatásával jelent meg az 1887–1907 között kiadott *Ethno-*

apostolának” szerettek volna szobrot állítani.⁶¹ A rendezvényre a köztisztületben álló elhunyt fiát, József főherceget is meghívták,⁶² aki a kedvező visszhanggal záródó sok hetes jótekonysági eseményt több ízben is felkereste.⁶³ A hangversenyre a *Magyar Czigányzenészek Lapjának* állandó szerzője és későbbi felelős szerkesztője „A fővajda” címmel dicsőítő verset is írt az elhunyt József főherceg emlékére:

A FŐVAJDA⁶⁴
(részlet)

József főherczeg – neve százszor áldott,
E siralomba sas gyanánt tekint
S tekintetére dúsan felvirágozott,
Ahol előbb ugarnak, rögie int;
Hogy szét ne zülljenek nomád úton:
Czigánytelepet alkot Alcsúton;
Czigányszótárba menti nyelvünk kincsét,
Kezenyoma áldást áldásra hint szét.

De hol a kéz, mely gyöngyfűzerbe szedje,
Mily tenger a főherczeg érdeme..!
Naiv szeretet tündököl ki benne,
Czigányajkon „fővajda” a neve;
S ha csókja fizetett a porszemért,

---

logische Mitteilungen aus Ungarn című folyóirat és annak *Mitteilungen zur Zigeunerkunde* című különszámai. Alcsúti birtokán vándorcigányokat próbált letelepíteni, illetve gyermekeiknek iskolát is létrehozott, azonban kezdeményezése végül kudarcba fulladt. Rendszeresen levelezett a Gypsy Lore Society vezetőivel, folyóiratukat nemcsak anyagilag támogatta, hanem cikkeket is írt bele. Landauer Attila: *Utak és problémák a magyarországi cigánykutatásban. Problémavázlat*. In: Nagy Attila – Péterfi Rita (szerk.): *A feladatra készülni kell. A cigányság kulturális beilleszkedése és a közkönyvtár*. Budapest, 2004. 22–23.; Soós István (szerk.): *József főherczeg cigány levelezése*. Romológiai Kutatóintézet közleményei 3. Szekszárd, 2000. 6–12. A versben tévesen szerepelt, hogy József főherczeg cigány–magyar szótárát állított volna össze, ami abból fakadhatott, hogy az ő anyagi támogatásával jelentek meg a következő szótárak: Györfly Endre: *Magyar és cigány szótár. Czigányul mondvá vakeriben*. (1885); Nagyidai Sztójka Ferenc: *Ő császári és magyar királyi fensége József főherczeg magyar- és cigány-nyelv gyök-szótára. Románé áláva. Iskolai és utazási használatra*. (1886) 1888-ban jelent meg a *Czigán nyelvtan - Románo csibákero sziklaribe* című munkája, mely az első tudományos igénnyel megírt kiadvány a magyarországi cigány nyelvjárásokról. In: Györfly Endre: *Magyar és cigány szótár. Czigányul mondvá vakeriben*. Magyar Roma Történelmi Könyvtár 4. Budapest, 2011.; Landauer: *Utak és problémák*, 6–12.

⁶¹ *Felhívás az „Országos cigányzenész-hangversenyekre”*. Magyar Czigányzenészek Lapja, 2. évf. (1909) 19. sz. (október 1.) 1.; *Szobrot József főherczegnek! Országos cigányzenész-hangversenyek*. Magyar Czigányzenészek Lapja, 2. évf. (1909) 20. sz. (október 15.) 2.; *Országos cigányzenész-versenyek*. Magyar Czigányzenészek Lapja, 2. évf. (1909) 21. sz. (november 1.) 4.

⁶² *Lapunk szerkesztője a következő táviratot kapta*. [Főudvarmesteri hivatal távirata.] Magyar Czigányzenészek Lapja, 2. évf. (1909) 20. sz. (október 15.) 1.

⁶³ *Az országos cigányzenészverseny eredménye*. Magyar Czigányzenészek Lapja, 2. évf. (1909) 22. sz. (november 25.) 2.

⁶⁴ *A fővajda*. [Szepessy László] Magyar Czigányzenészek Lapja, 2. évf. (1909) 21. sz. (november 1.) 1.

Mit a fővajda élő lába ért,
Holtából feltámasztja most rajongva,
Örökre álljon a fővajda szobra.

Poétikusabb, dicsőbb szobrot nála
Sosem varázsol költő-képelet,
Miként ha gyomból büszke pálma volna,
Óh mit művel a cigány-kegyelet!
Muzsikaszóbból lesz minden köve
S minden köve miként ha zengene
Rólad, cigányok hercegpártfogója,
Kinek emlékét annyi hú szív óvja.

Szepessy László

A jótékonyági hangversenyt követően a Magyar Czigányzenészek Egyesülete és vele együtt a *Magyar Czigányzenészek Lapja* is megszűnt. Ennek okairól és mikéntjéről forrás hiányában nem rendelkezünk ismeretekkel. Azonban a szervezet feloszlásával az egyetlen cigányzenész egyesület és lap iránti igény korántsem szűnt meg a cigánymuzsikus társadalmon belül. A hajdani egyesület vezetői szűk egy évtizeddel később megalapították a Magyar Czigányzenészek Országos Egyesületét, mely néhány éven belül a *Magyar Czigányzenészek Lapja* címmel orgánumot indított útjára.⁶⁵

TAMÁS HAJNÁCZKY

Hungarian Gypsy Musicians' Journal 1908-1910. Self-organisation, lobbying and social life of gypsy musicians at the turn of the century

The National Royal Hungarian Statistics Office recorded 274,940 Gypsy residents in Hungary, living mainly in Gypsy settlements on the margins of society. The number was based on the 1893 "Gypsy census". This same survey reported the number of Gypsy musicians to be 16,784; their social situation was the most favourable. The Gypsy musicians often lived in towns and dispersed among the non-Gypsy populace, in fact it was not uncommon for them to have accumulated significant financial and social capital. It was in part due to the favourable social status of the defining personalities among the Gypsy musicians that made it possible for them to create an association and to start a journal. The first Gypsy musician organisation was founded in Budapest, in 1908, under the name Hungarian Gypsy Musicians' Association. The association launched the Hungarian Gypsy Musicians' Journal that same year. The editorial board of the Gypsy musicians' periodical imagined a very colourful publication, one seeking to satisfy the interests of the Gypsy musicians. The journal covered a wide range of topics. Over time more and more topical columns were born in addition to a sheet music supplement. Of premier importance were accounts of the work and plans of the association, in addition to domestic and international employment opportunities. Song

⁶⁵ Hajnáczy Tamás: *Magyar Czigányzenészek Országos Egyesülete a sajtóforrások tükrében 1918–1933*. Kisebbségkutatás, 27. évf. (2018) 4. sz. 216–246.

composition and musical competitions were announced, and reports on their progress and results were published. Poems, literary reviews, or passages from soon to be published novels appeared in the columns of the journal; the topics were mainly related to Gypsy musicality. The editors devoted a separate column just to horse racing, and one to biographies of famous first violinists. On the last pages of the issues one could find concise news of Gypsy musical society, as well as advertisements from cobblers, dentists, and instrument makers.

TAMÁS ÁGNES

Egy élclapszerkesztő a vádlottak padján*

Bevezetés

A kiegyezést követő első években tíz ellenzéki sajtótermék ellen indított a közvádoló sajtóper, ezek közül azonban a laikus esküdtek csak az esetek felében ítélték bűnösnek a vádlottat.¹ Már ez az arány önmagában is óvatosságra inthette a kormányzatot, s a közvádoló sem támogatta minden hozzá betérjesztett esetben a vádemelést. Jelen dolgozatunkban azt vizsgáljuk, hogy egy élclap szerkesztője meddig merészkedhetett, mi volt az, ami már felkeltette a miniszterelnökség sajtóosztálya figyelmét, és per megindítását eredményezhette. Ki szorgalmazta az eljárás megindítását? Ki hívta fel a sajtóosztály figyelmét egy-egy kifogásolt szövegre? Mivel indokolták a pert, a sajtótörvény (1848. évi 18. tc.) mely paragrafusa értelmében minősítették vétkesnek a szerkesztőt? Milyen szövegrészek vagy karikatúrák bizonyultak már túlzónak? A sajtóperekre vonatkozó iratanyag csak hiányosan áll rendelkezésünkre, de elemzésünk célja túlmutat – a sajtótörténeti szakirodalom által részben már felhasznált – levéltári akták ismételt vizsgálatán. Az analízis feladata az élclapi tartalmak bemutatása és a *Ludas Matyi* elleni perek sajátosságainak összehasonlítása a kiegyezés előtti idők élclapok elleni sajtópereivel.

A korszak számos, különböző politikai irányvonalához tartozó élclapja közül csak a szélbál, függetlenségi érzelmű *Ludas Matyit* sújtották nem is egy, hanem egymást követően két sajtóperrel, míg egy harmadik eljárást – a közvádoló ellenjavallata következtében – már nem indítottak meg ellene.² A kiegyezésellenes programmal alapított élclap 1867 áprilisában látta meg a napvilágot, a szerkesztői teendőket Mészáros Károly látta el, akinek ez a lap nem az első élclapja volt, s a hatóságokkal sem először került szembe.³

---

* A tanulmány az NKFI K 119664 számú „Államhatalom és politikai sajtó Magyarországon (1861–1875)” című projekt keretében készült. Az idézeteket eredeti helyesírással és kiemelésekkel közöljük.

¹ Révész T. Mihály: *A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon, 1867–1875*. Budapest, 1986. 199., 224.

² A politikai napilapok közül például az ugyancsak a szélbál párti *Magyar Ujság* ellen szorgalmazott több pert a kormányzat, mint ahogy Heckenast Gusztáv, a lap kiadója ellen is tervezték a vádemelést. A minisztertanács 1867. július 5-i ülésén az igazságügyminisztert megbízták a hírlapban megjelent cikkek miatt Heckenast perbefogásának intézésével, mivel a lapban izgató, lázító tartalmú cikkek jelentek meg a törvényhozás és a kormányzat ellen. Azért a kiadót kívánták perelni, mert a cikkírók és a szerkesztő országgyűlési képviselőként mentelmi joggal rendelkeztek. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) K27 Miniszterelnökségi levéltár Minisztertanácsai jegyzőkönyvek, 1867. július 5. 2–3.

³ Mészáros Károly *Dongó* című élclapja 1861-ben szűnt meg, 1864-ben pedig egy másik kiadványa, a *Dongó naptár* ellen emeltek zsidóellenessége miatt kifogást. Deák Ágnes: *Suttogások és hallgatások. Sajtó és sajtópolitika Magyarországon, 1861–1867*. Budapest, 2018. 27., 274.

Az élclapok elleni fellépés nem új jelenség vagy egyedi eset, gyakorlata az 1860-as évek elejére nyúlt vissza.⁴ Az élclapok tartalma elleni ismételt támadások mutatják, hogy nemcsak azok magas előfizetőszáma utal népszerűségükre, hanem a kormányzat is befolyást tulajdonított szövegeiknek és képeiknek. Prenumeránsszámukról pontos adatokkal a kiegyezést követő időszakból az 1868 októbere és 1869 szeptembere közötti hónapokból rendelkezünk. Ekkor az ellenzéki olvasótábor három fővárosi élclapból (*Bolond Miska*, *Ludas Matyi*, *Az Üstökös*) választhatott, így az előfizetők száma is megoszlott, s – a Jókai Mór szerkesztette *Az Üstökös*t kivéve, amelynél az 2825-ről 2850-re emelkedett – előfizetőik száma csökkenő tendenciát mutatott (*Bolond Miska*: 2700-ról 2400-ra, *Ludas Matyi*: 1750-ről 1437-re). Mindhárom élclap előfizetőszáma ingadozott azonban. A *Borsszem Jankónak* nem kellett riválisokkal osztoznia a kormánypárti olvasókon, magas előfizetőszáma azonban ennek ellenére is jelentősen csökkent (6150-ről 3700-ra).⁵

Az 1860-as évekkel szemben, amikor a rendőrhatalóságok intézkedései, illetve a Schmerling-provizórium alatt a haditörvényszékek intézkedtek sajtóügyekben, a kiegyezést követően az igazságügyminiszter által kinevezett közzétartó indíthatta el az eljárást – nem saját kezdeményezésére, hanem meghatalmazás birtokában – a kormányzat vagy intézmények nevében (vagy – rágalmozási ügyekben – a sértett fél), az 1848. évi áprilisi törvények alapján pedig esküdtbíróóságok ítéleztek.⁶

A Ludas Matyi elleni sajtóperek

Az első eljárás – valláserköles elleni vétség

Az 1867. évi karácsonyi számban Mészáros még viccelődik azzal, hogy mit kap karácsonyi ajándékba a *Ludas Matyi*: „No, hát Ludas Matyi semmit se kap? hát biz ő is könnyen kaphat a cs. k. fiskustól egy kis sajtópert, hogy bolondjában annyi szent igazságot kitálal az olvasó elébe.”⁷

Az első sajtóper megindítási szándékáról azután 1868. január 9-én szerzünk tudomást, amikor a *Magyar Ujság* szerkesztője, Böszörményi László ellen – a kortársak kedélyeit igen csak borzoló – sajtóügyi eljárás már folyamatban volt.⁸ A miniszterelnökség sajtóosztályáról Berczik Árpád fogalmazó értesíti a közzétartót, Ráth Károlyt, hogy a *Ludas Matyi* 38. számában foglaltak sajtóvétséget tartalmaznak. Berczik megjelölte a két inkriminált cikk címét is: „Hogy jött létre a vegyes házasság?” és „Eredeti levelek XLVII”.⁹ A miniszterelnökség sajtóosztálya gyorsan reagált, hiszen a kifogásolt szövegek 1867. december 22-én jelentek meg,

⁴ A hazai élclaptörténelem sem tekint vissza sokkal korábbra. Az 1848. év rövid életű élclapjait követően az első, hosszabb távon megjelenő magyarországi, fővárosi élclap *Az Üstökös* volt 1858-tól Jókai Mór szerkesztésében, majd 1860-tól a *Bolond Miska* című lap csatlakozott Tóth Kálmán irányításával.

⁵ Az adatok forrása: MNL OL K26 Miniszterelnökség Központilag iktatott és irattározott iratok (a továbbiakban: ME) 1868:131 és MNL OL K26 ME 1869:145

⁶ A m. k. bel- és igazságügyi miniszternek 1867. március 17-kén kelt rendelete a sajtóviszonyok tárgyában. Paál Vince (szerk.): *Magyar sajtójogi szabályok annotált gyűjteménye 1848–1989*. Budapest, 2017. 113–114.; a sajtóirányítás illetékességi vitáiról, jogosultságáról a kiegyezés előtti években lásd: Deák: *Suttogások és hallgatások*, 18–27.

⁷ *Ludas Matyi*, 1867. dec. 22. 298.

⁸ A Böszörményi-ügyről lásd például: Révész T.: *A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon, 184–185.*; Bényei Miklós: *Kiegyezés és sajtószabadság. Eötvös József kiadatlan beszéd-fogalmazványa a mentelmi jog parlamenti vitájához*. Könyv és Könyvtár, 30. évf. (2008) 148–180.

⁹ MNL OL K26 ME1868:48 A Miniszterelnökség Ráth Károlynak (fogalmazvány), 1868. január 9.

ugyanakkor, amikor a szerkesztő a sajtóper lehetőségét viccében felvetette. A vádemelés és a tárgyalás azonban elhúzódott, ítélet elsőfokon csak 1868. március 30-án született.

A levéltárban nem őriznek további iratokat az ügymenetről, de a sajtóból tudjuk – a szerkesztőnek kötelező volt közzétenni az ellene szóló ítéletet saját lapja hasábjain –, hogy az esküdtek vétkesnek találták a szerkesztőt, és 200 forint pénzbírságra, valamint kilenc hónap elzárásra ítélték. A *Ludas Matyi*ban közöltek szerint csak a „Hogy jött létre a vegyes házasság” című szöveg miatt nyilvánította az esküdtszék bűnösnek a szerkesztőt.¹⁰ Az „Eredeti levelek” esetében valószínűleg Ráth nem tartotta megfelelően megalapozottnak a sajtóvétség tényét, mivel Mészáros Károly védbeszédében sem említi ezt az írást, így az a vádpontok között sem szerepelhetett.¹¹ A vádemelésre Buzinkay Géza kutatásai szerint a katolikus egyház feljelentése alapján került sor. Az aktában a feljelentő személyére vagy intézményre vonatkozó utalást azonban nem találunk, de a *Ludas Matyi* egyik szerzője szerint is Mészáros a „pápista papok miatt” zárták be.¹² Az ítéletet a sajtótörvény 5. paragrafusa alapján hozta az esküdtszék, s nem a kiszabható legsúlyosabb büntetéssel sújtotta Mészáros. A sajtótörvény említett paragrafusa alapján „Ki a nyilvános köz- és vallásos erkölcsiségből, s a tisztességes erkölcsökből csúfot űz, 1 évre terjedhető fogsággal, és 400 forintig emelkedhető pénzbírsággal büntetetik.” A döntést a szerkesztő mégis szigorúnak vélte, s „a súlyos ítélet ellen” a hét-személyes táblához folyamodott. Fellebbezéséről nem maradt fenn levéltári dokumentum, de tudjuk, hogy nem járt eredménnyel.

Ha az 1860-as években élclapszerkesztők ellen hozott ítéleteket szemügyre vesszük, megállapíthatjuk, hogy a kilenc havi elzárás valóban súlyosnak tekinthető. 1861–1862-ben sajtótópert két élclap ellen indítottak.¹³ A nevezetesebb ügyek Tóth Kálmánt és a *Bolond Miskát* érintették (amelyből több számot is lefoglalt a hatóság). Az ítéletek lassan születtek meg, a hatóságok jóval ráérősebben reagáltak, mint a sajtóosztály 1868-ban: az első esetben, amikor egy 1861. évi írást és egy előfizetési felhívást kifogásoltak (1861. december 8-i szám), az ítéletet csak 1862 decemberében hozták meg, amely szerint „Tóthot izgatás útján elkövetett közcsendháborítás vétsége miatt egyhavi fogságra ítélték”.¹⁴ Második pere következményeként az író a bíróság „kéthavi szigorú fogságra ítélte 8 napi magánzárkával (ez utóbbit azután elengedtek), a kiadó Emich Gusztávot pedig egyhavi fogságra”, továbbá a *Bolond Miskát* három hónapra felfüggesztették, majd a későbbiekben sem lehetett Tóth a szerkesztője.¹⁵ Mindkettőjüknek a fogság nagyjából felét kellett letöltenie, utána amnesztiát kaptak,

¹⁰ *Ludas Matyi*, 1868. ápr. 5. 105. A hírt első oldalon, gyászkeretben közölték.

¹¹ Mészáros védbeszédét és fellebbezése szövegét is közölte *A Nép Szava* című hetilapjában: *A Nép Szava*, 1868. ápr. 5. 2–7. A lap kiadó-tulajdonosa és felelős szerkesztője Mészáros Károly volt, első száma 1868. január 5-én jelent meg. Fejlécét egy Kossuth-portré és a „szabadság, egyenlőség, testvériség” felirat díszíti. Az első szám első oldalán megjelent önmeghatározás szerint az „határozott szabadelvű politikai ujság”.

¹² Buzinkay Géza: *Élclapok, 1867–1875*. In: Kosáry Domokos – Németh G. Béla (szerk.): *A magyar sajtó története*. 2/2. köt. Budapest, 1985. 186. *Ludas Matyi*, 1868. ápr. 5. 107. Nem tudjuk, hogy Buzinkay milyen forrásra támaszkodott. A hivatalos lap tudósított a perről, de a szerző nem említette a feljelentő személyét. *Budapesti Közlöny*, 1868. márc. 31. 927–928.

¹³ Deák Ágnes kutatásai szerint Jókainak is meggyűlt a baja a hatóságokkal, nemcsak ellenzéki napilapjában, *A Honban* (emiatt elítélték 1863 tavaszán), hanem *Az Űstökösben* foglaltak miatt is (több számát lefoglalták, vagy szövegeket kellett módosítani). Deák: *Suttogások és hallgatások*, 141., 23., 36.

¹⁴ Deák: *Suttogások és hallgatások*, 230.

¹⁵ Deák: *Suttogások és hallgatások*, 230. 1865-től ismét Tóth Kálmán a lapszerkesztő Emich kérésére megfelelően. Deák: *Suttogások és hallgatások*, 231.

azonban a kiadót „5250 forint kaució letételére” kötelezték, annak ellenére, hogy az élc lap nem volt kaucióköteles.¹⁶ Hasonlóképpen két hónapra ítélték akkoriban a *Fekete Leves* című élc lap szerkesztőjét, akinek ugyancsak a fogság felét kellett letöltenie.¹⁷ Az ítéletek mindegyik esetben rövidebb fogságot írtak elő, mint Mészárosé, s pénzbírságot sem szabtak ki a szerkesztőkre, Emich pedig 1866-ban visszakarta a letett kauciót.¹⁸ Ráadásul Mészárosnak le kellett töltenie teljes büntetését, nem kapott amnesztiát.¹⁹

A sajtóper kimenetelének bemutatása után vegyük szemügyre a két kifogásolt szöveg tartalmát! Elsőként vizsgáljuk meg a „Hogy jött létre a vegyes házasság?” című írást, amely miatt az elmarasztaló ítélet született. A Csalán Péter álnév alatt megjelentetett cikk egy fiktív napló-részlet, amely múltbéli eseményeket örökít meg, az álnév pedig a lap főmunkatársát, Liszky Ferencet rejti.²⁰ A szöveg bevezetője szerint a vegyes házasságok kapcsán sok nehézségbe ütköztek Magyarországon, így a kérdéseket tisztázni kellett, s ennek okán „D. J. püspök ő excellentiájá”-t egyenesen Rómába küldték a pápához, „a minden üdvösségek ingbe gatyába járó kutfeje”-hez.²¹ Amikor az az egyházfőt megpillantotta, ő – nagy meglepetésére – Jézus Krisztussal kártyázott. A pápa és Jézus végig sem hallgatta a püspök kérdését, hanem átküldték egy másik szobába, ahol azonban – teljes megrökönyödésére – József és Szűz Mária játszottak. A püspök előadta, hogy a vegyes házasságok Magyarországon tilosak, de „az eretnekek”-be folyton beleszeretnek a jó keresztények. József válasza szerint az egész ügy „haszontalanság”, felesleges szórszálhasogatás, már csak azért is, mert ő maga zsidó nővel, Máriával él együtt. A püspök hazasietett, s több vegyes házasságot is megkötöttek. A napló-részlet utolsó mondata azonban mást is sugall: „Ez idő olta nem igen válogat osztán az omnipotens klérus se a zsidó se a kálvinista sem semmi más fajtájú leányba, ha még úgy férjhez mehetne is.”²² A *Ludas Matyi* szerzői rendszeresen kifogásolták a római katolikus egyházi személyek magatartását, erkölcstelen viselkedésüket, életmódjukat, karikatúrákon is

¹⁶ Deák: *Suttogások és hallgatások*, 230.

¹⁷ Deák: *Suttogások és hallgatások*, 226.

¹⁸ Deák: *Suttogások és hallgatások*, 231., 292.

¹⁹ A büntetés letöltésének körülményeire rendszeresen panaszkodtak a *Ludas Matyi*-ben (lásd például: *Ludas Matyi*, 1868. ápr. 19. 122.; *Ludas Matyi*, 1868. júl. 19. 228.; *Ludas Matyi*, 1868. aug. 23. 267.; *Ludas Matyi*, 1868. okt. 18. 333.; penészes, nyirkos a cellája, nem sétálhat: *Ludas Matyi*, 1869. ápr. 4. 102.; cellája sötét, a munkavégzéshez nem megfelelő: *Ludas Matyi*, 1869. máj. 23. 155.; Mészáros nem viszik el Vácra: *Ludas Matyi*, 1869. máj. 23. 154.; szigorúan őrzik a szerkesztőt: *Ludas Matyi*, 1869. szept. 5. 277.), a bírság kifizetése céljából pedig adománygyűjtést szerveztek, amely sikerrel járt. A lapot ugyan megvádolták azzal, hogy nem megfelelően kezelték a beérkezett „szeretet fillér”-eket, de a vádakot igyekeztek cáfolni, s részletes elszámolást készítettek a kapott összegről, kimutatták, hogy szükséges a gyűjtést folytatni, mert a második bírság összegét még nem fedezi teljesen a befolyt adomány. *Ludas Matyi*, 1868. okt. 11. 322–323. A *Ludas Matyi* egyik év végén közölt párbeszédében is kijelentik Mészáros hosszú büntetésére utalva, hogy „a magyar kormányoknak válik szegényére, mert sehol a kerek világon nem hallottam, hogy sajtóvétségeket oly sokáig benntartották volna”. *Ludas Matyi*, 1868. dec. 13. 400.

²⁰ Liszky Ferenc (1825–?) gyógyszerész, aki az irodalom iránt is komoly érdeklődést mutatott. A *Ludas Matyi*-ben a Csalán Péter és a Karakán Marcsi álnevet használta, de például *Az Üstökösbe* is írt. A debreceni református kollégiumban tanult. Szinnyi József: *Magyar írók élete és munkái*. 7. köt. Budapest, 1900. 1300–1302. Nevére később úgy bukkanunk, hogy miniszteri fogalmazóból miniszteri titkárrá nevezik ki. MNL OL K27 Miniszterelnökségi levéltár Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1881. április 24. 17.

²¹ A pápa ilyesféle jellemzése „megbotránkoztatja” a sajtóosztály munkatársait. Révész T.: *A sajtósabadság érvényesülése Magyarországon*, 192.

²² *Ludas Matyi*, 1867. dec. 22. 299–300.

megjelentek például ittas papok vagy hölgyekkel kacérkodó egyháziak.²³ Ehhez hasonló kritikát fogalmazott meg a szöveg befejező gondolata is, amely szerint a klérus tagjainak a pápai látogatás óta nem kell már válogatniuk a különböző felekezethez tartozó lányok közül. A humoros szöveg, úgy tűnik, nem vette el a támadások élet, a laikus esküdtek vallásos érzelmeit sérthették Liszky kijelentései.

A szöveg tartalma egy reformkori eseménysorhoz kapcsolható, amire Mészáros is utalt védbeszédében. A vegyes házasságok ügye mind az 1832–1836-os, mind pedig az 1839–1840-es diétán heves vitákat váltott ki, már csak azért is, mert a liberális katolikusok támogatták a protestánsok követelését, hogy legyen érvényes a protestáns lelkész előtt kötött vegyes házasság. Az ügy tisztázása érdekében Lonovics József csanádi püspök a püspöki kar megbízásából Rómába utazott a magyar püspöki kar döntéséről szóló levéllel 1840-ben, ahol a pápa, XVI. Gergely elismerte a protestáns lelkész előtt kötött házasságot,²⁴ s erről az 1843–1844. évi országgyűlés törvényt hozott (1844. évi 3. tc.).²⁵ A *Ludas Matyi* szövege a konzervatív katolikusok reformkori magatartásán gúnyolódott. 1868-ban ismét egyházi kérdéseket érintő viták korbácsolták fel az indulatokat: a vallásfelekezetek egyenjogúságáról szóló törvényjavaslat a képviselőház elé került, s törvény született arról, hogy „vegyes házasságok bármelyik fél papja előtt érvényesen köthetők”. Azt is kimondta a jogszabály, amelyet az 1868. év végén az uralkodó szentesített (1868. évi 53. tc.), hogy a „vegyes házasságokból származó gyermekek közül a fiak atyoknak s a leányok anyjoknak vallását követik”.²⁶ A vitát azonban nem sikerült megnyugtatóan rendezni, mivel a katolikus papok arra törekedtek, hogy a vegyes házasságokból születendő gyermekek vallásáról rendelkezzenek a szülők, méghozzá oly módon, hogy a gyermekeket katolikus hitben nevelik fel. Ez a konfliktus ilhette a *Ludas Matyi* szerzőjét.

Mészáros védbeszédében pontról pontra igyekezett megdönteni a közvádoló állításait, amelyek közül az első szerint a cikk célja „kigunyolni a katolikus vallást és a katolikus clerust”.²⁷ Mészáros ezt azzal cáfolja, hogy a ’katolikus vallás’ kifejezés elő sem fordult az anekdotában. Felrója Ráthnak, hogy ő maga is anekdotának nevezi a történetet, azaz nem annak valóság tartalmát kellene firtatni, hanem humoros oldaláról megközelíteni.²⁸ A

²³ Lásd például: karikatúra: *Ludas Matyi*, 1869. aug. 8. 244.; gúnyvers: *Ludas Matyi*, 1868. dec. 13. 406.

²⁴ Lonovics 1840 szeptemberében indult útnak, s hosszas tárgyalásokat követően 1841 májusában tért vissza Magyarországra a pápai engedményt rögzítő irattal. Marczali Henrik: *Lonovics küldetése Rómába. Adalék a vegyes házasságok történetéhez*. Budapesti Szemle, 51. évf. (1890) 166. sz. 4–5., 8–9. Lásd még: Várady L. Árpád: *Lonovics József római küldetése*. Budapest, 1924.; Bárány Zsófia: *Lonovics József szentszéki delegációjának hazai sajtóvisszhangja. „Vallási catechismusunk van, polgári nincs!”* Médiakutató, 15. évf. (2014) 3. sz. 29–36.

²⁵ Az intenzív diskussziókról lásd: Fazekas Csaba: *Batthyány Lajos egyházpolitikai nézetei a reformkorban*. Kisebbségkutatás, 16. évf. (2007) 3. sz. 525–538.

²⁶ A törvény valójában az 1790/91. évi 26. tc. rendelkezéseit módosította a gyermekek vallására vonatkozóan: „A vegyes házasságokból, melyek mindenkor a katolikus lelkészek előtt lesznek kötendőek, a melyek ellen azonban bármely akadályt akármilyen szín alatt emelni tilos legyen származott és származandó gyermekek, ha az atya katolikus, az ő vallását kövessék; ha pedig az anya katolikus, akkor csak a fiugyermekek követhessék atyjok vallását.” A törvény preambulumban kitért arra, hogy a jogszabály nem teljes egyetértésben született: „Ő szent felsége kegyelmes jóváhagyásával (a papságnak és katolikus világi urak valamely részének ellenmondása nem állván ellen, sőt örökre semmi erővel nem bírván) határoztatik.”

²⁷ *A Nép Szava*, 1868. ápr. 5. 2.

²⁸ A lap egyik számában hónapokkal később is felhánytorgatják, hogy az adoma, amelyért elítélték Mészárosot, „ártatlan” volt. *Ludas Matyi*, 1868. dec. 13. 400.

második vádpont szerint a szerző „csufot űz a köz és vallásos erkölcsiségből”.²⁹ A szerkesztő ezt azzal utasítja vissza, hogy a közzéadló nem részletezte, mit ért a fogalmak alatt. Következésképp azzal gyanúsították, hogy az „atya isten, Krisztus, Szűz-Mária, a pápa [...] közguny tárgyául tétetnek”.³⁰ Az istenkáromlás vádját Mészáros beszédében hosszan tagadja. Kiindulópontja az, hogy az ’isten’ szó nem szerepel a szövegben, így nem is fordulhat elő az anekdotában istenkáromlás.³¹ Tagadja, hogy Krisztusból csufot űzne, ő nem isten, csak tana tette azzá – érvel a szerkesztő –, s kérdi az esküdteket, vádolható-e ilyesmivel például az a zsidó, aki csak prófétaként ismeri el Krisztust. Majd rátér a harmadik szereplőre: „A mi szűz Mária szerepeltetését illet, miután Máriát Krisztus anyját az előtt körülbelül csak hat évvel csatolták az istenség személyéhez³² [...] – a vegyes házasság története pedig több mint 20 év előtt datálódik – a szűz Mária mint isten anyja irányában emelt vád is [...] teljesen elenyészik.”³³ A közzéadló által istenkáromlásnak tartott mondatot³⁴ pedig – Mészáros argumentációja szerint – nem isten, hanem Mária férje, József mondja, tehát a vád nem állja meg a helyét. Nem érti a lapszerkesztő, miért akkora bűn, ha egy anekdotában beszélővé válik József és Krisztus, amikor vallásos festmények készülhetnek róluk, azokon testet ölhetnek. Majd felveti Mészáros, hogy miért nem vonja felelősségre a közzéadló a *Borsszem Jankót*, ami tényleg istenként, villámokat szóró istenként ábrázolta Kossuth Lajost, s így – véleménye szerint – csakugyan kigúnyolja a vallást. A *Borsszem Jankó* egy másik képén pedig Kossuth előtt – aki istenivé válik a karikatúrán – az országgyűlési képviselők térdelnek, akiket ezáltal nevetségessé tett a rajzoló.³⁵ A szélbal nézeteket hirdető Mészáros úgy értékeli, hogy a „valóban undort gerjesztő otromba képleteket elfelejti a közzéadló erkölcsrontó és vallásgyalázó dolgoknak állítani”.³⁶ A pápával kapcsolatban pedig kijelenti, hogy számára a pápa csak gyarló ember, nem csalahatlan, s öszentsége mellett – mivel erre meghatalmazása nincsen – nem léphet fel a közzéadló.³⁷ Emlékeztet arra, hogy a pápához járulás megtörtént esemény, senkit

²⁹ *A Nép Szava*, 1868. ápr. 5. 2.

³⁰ *A Nép Szava*, 1868. ápr. 5. 2.

³¹ Valóban nem említi az ’isten’ szót, helyette szerepel az „öreg ur” és a „Krisztus urunk édes apja” megnevezés.

³² Mészáros a szeplőtelen fogantatás dogmájára utalhat, amelyet IX. Pius emelt a dogmák közé 1854-ben. Török József: *Egyetemes egyháztörténelem*. 2. köt. Budapest, 1999. 226.

³³ *A Nép Szava*, 1868. ápr. 5. 3. Egy évvel később a *Borsszem Jankó* című kormánypárti élclapban arra utal egy szerző, hogy Mészároszt Szűz Mária említése miatt ítélték el: „Nem rég a *Szűz Máriát* minden leg kisebb vallási érzést sértő otromba módra sárba rántá”. *Borsszem Jankó*, 1869. márc. 6. 102.

³⁴ „Ugyan, ugyan édes fiam! – szólt az öreg ur már hogy eshetik az, hogy ily haszontalanságokon skrupulózuskodnak [aggályoskodnak] magok...” *Ludas Matyi*, 1867. dec. 22. 299.

³⁵ A *Borsszem Jankó* említett karikatúráit lásd: Kossuth villámokat szór: *Borsszem Jankó*, 1868. febr. 9. 64., a glóriával megjelenő Kossuth előtt térdelnek: *Borsszem Jankó*, 1868. jan. 5. 5., Kossuth portréja előtt térdelve imádkoznak: *Borsszem Jankó*, 1868. márc. 15. 124. A szélbal vezetők Kossuth nézeteinek hazai hirdetőiként tetszelegtek – bár ezzel Kossuth nem feltétlenül értett egyet –, hazavárták az emigráns politikust, rendszeresen útmutatást kértek és kaptak tőle. A *Borsszem Jankó* alkotói ezen gúnyolódva ábrázolták Kossuthot és a szélbal honatyákat ily módon. Kossuth torinói emigrációjáról, politika szerepéről, a balközép és Kossuth viszonyáról lásd: Szekfű Gyula: *Az öreg Kossuth, 1867–1894*. In: I. Tóth Zoltán (szerk.): *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára*. 2. köt. Budapest, 1952. 341–433. A *Ludas Matyi* egyik szövegében is nehezményezte a szerző, hogy a *Borsszem Jankó* büntetlenül ábrázolhatja Kossuthot istenként, nem „bántják érte a papok”, míg Mészároszt elítélték. *Ludas Matyi*, 1868. febr. 23. 59.

³⁶ *A Nép Szava*, 1868. ápr. 5. 4.

³⁷ A közzéadlónak valóban meghatalmazást kellett kapnia a sértett intézménytől vagy személytől szóban vagy írásban, ezt követően indíthatott sajtóügyi eljárást.

sem botránkoztat meg szerinte, hogy elbeszéli anekdotájában, hogy egy püspök Rómába látogatott.

A közvádoló bizonyos szöveghelyeket is kifogásolt – bár valószínűleg konkrét mondatok idézése nélkül: „...elejétől végig tele van botránkoztató kifejezésekkel az előadási mód által tehát el van követve azon vétség, mely a sajtótörvény 5-ik paragraphusába ütközik, felemlítendő különösen a cikkek 1. 4. 5. 6. 7. 8. 12., még különösebben a 11ik kikezdésben foglalt mondat.”³⁸ A cáfolatban ismét aprólékosan, bekezdésről bekezdésre haladt Mészáros. Az „irmodor”-t a költői szabadság kategóriájába sorolta, s nem értette, hogy az első egységben mi kifogásolni valót lát Ráth. Szerinte a pápát mások is gyakran nevezik „minden üdvösségek ingbe gatyába járó kutfejé”-nek, tehát ezzel nem követett el vétséget. A nyediki részben a pápa Krisztussal kártyázik, ami csupán a költői szabadság, a képzelet szüleménye, így nem büntethető. Az ötödikben a „hol a pokolba jár itt?” kérdés csupán gyakori szólás, teljesen ártatlan megjegyzés. A hatodikban a sértőnek tartott részt az ékesszólások közé utasítja („mink testtel lélekkel kapacitáljuk szüzeinket”), s így magyarázza, mire utalt a szerző: „...a test egy része a szája mozog.”³⁹ A hetedik bekezdés kapcsán rávilágít arra, hogy már kimutatta, Krisztus nem isteni jellegű, majd a nyolcadiknál jelzi ismét, hogy József és Mária kártyázik, s nem illegális játékot játszanak, így abban semmi sem kifogásolható. Hasonlóképpen jár el a tizenegyedik rész esetében is, megismétli, hogy már kifejtette, miért nem istenkáromlás az inkriminált mondat József szájából, s hozzáteszi, hogy az allegória a költői szabadság eszköze csupán. Végül kijelenti, hogy „nem állítottuk az minden püspökről, sem az összes clerusról, hogy tuczatostól van unokahugai, egyesek emberi gyarlóságát pedig, és azt a szerencsétlenséget, hogy a Mindenható az ember természetébe, és így a pap vagy a püspök vérébe is beoltotta a szerelmet, minek következtében a nősülési tilalom folytán kénytelen unokahugákat tartani, csak nem tulajdonítja a catholikus clerus szinte sajátjának? Ha ellenben az élcz valakit talált, – álljon szembe velem –. Ámde itt sértett fél tisztelt esküdszék! nincs.”⁴⁰ Jelzi, hogy a kifogásolt mondatok csupán néhány „szenteskedő reverendás gyarlóságára érthető és alkalmazható, kik a köz- és vallásos erkölcsből maguk üznek gunyt”.⁴¹ Összegzőként megjegyzi, hogy a vádat valójában nem a vallássértés vagy az erkölcsök megsértése miatt emelték ellene, hanem azért, hogy bosszút álljanak a *Ludas Matyin*, mert abban a katolikus egyház gyengeségeire már többször rámutattak. Zárásként felmentését kéri, mert megcáfolta a vádak, sikeresen tagadva a vallás kicsúfolását és az istenkáromlást is.

Mészáros a hétszemélyes táblához írt szövegét is közölte hetilapjában. Ebben is kiemelte, hogy az 'isten' és a 'katolikus vallás' nem szerepelt a szövegben, s az anekdota csupán fikció. Sérelmezte, hogy az esküdtek közül többen nem tudtak jól magyarul, így védőbeszédét sem érthették meg. Mivel csak egy fő többséggel mondták ki vétkesnek, ez jelentőséggel bír, mint ahogy azt is kifogásolta, hogy minden esküdt római katolikus vallású, csak ő maga református. Felteszi a kérdést, vajon református esküdtek is vallássértésként értékelték-e volna a

³⁸ *A Nép Szava*, 1868. ápr. 5. 5.

³⁹ *A Nép Szava*, 1868. ápr. 5. 5.

⁴⁰ *A Nép Szava*, 1868. ápr. 5. 5–6.

⁴¹ *A Nép Szava*, 1868. ápr. 5. 6. *A Ludas Matyiban* ezt az aspektust nevezte meg a párbeszéd szerzője a támadások okaként, s nem az istenkáromlást: „A pápista papok azért pereltetik be szegényt [Ludas Matyit], hogy merte azt kidrukoltatni az ujságba – nagy igazán, a mit az egész világ különben is tud, hogy némelyik püspöknek egy tuczat unaka [!] huga is van a háznál [...] Ismerek én nem csak püspököt de még plébánost is [...] a kinél őt hat csinos feje cseléd sűrög forog a konyhában, persze mind rokon, és mind főzést tanul... hanem a már én előttem is feltűnt szomszéd – hogy nem láttam még a papok unoka hugai között egyet se csunyát.” *Ludas Matyi*, 1868. jan. 19. 23.

történetben foglaltakat. Hangsúlyozza, hogy nem saját írásáért kell felelősséget vállalnia, az ő bűne szerkesztőként csupán annyi, hogy humorosnak találta a történetet, ezért 1868. április 2-án az ítélet „szelidítését” kéri csatolva védbeszédét.⁴²

A másik írás, amely alapján végül nem emeltek vádat Mészáros ellen („Eredeti levelek XLVII”), a lapban rendszeresen megjelenő cikksorozat egyik darabja. A fiktív levél szerzője (Karakán Miska⁴³) koldusbotra jutott Székelyföldön, mivel hangoztatta, hogy nem Deák-párti, hanem függetlenségi eszméket vall. Majd kifejti, hogy Kossuth kormányzósága alatt élhetőbb volt Magyarország, s vágyik rá, hogy újra Kossuth legyen a vezető: akkor nem volt se kvóta, se zsandár, se finác.⁴⁴ Véleménye szerint a parlamentben a jobboldali képviselők egy részének semmi más dolga nincsen, mint megéljenezni Deákékat és igennel szavazni a törvényjavaslatokra. Állítja, hogy Székelyföldön a Bach-huszárok, a kálmínista papok és Schmerling-lovagok mind Deák-pártivá váltak.⁴⁵ Ez utóbbi kijelentése degradálta a Deák-párti tábor, összekötötte a korábbi évtizedek negatív kollektív emlékeivel, ami nem könnyítette meg a rendszer elfogadását, azonban az ilyesféle közlés nem volt ritka jelenség a *Ludas Matyi* hasábjain. A különböző szerzők rendre azzal vádolták a kormánypártot, a kormánypárti tisztviselőket, hogy tagjaik közül sokan viseltek hivatalt a Bach- vagy Schmerling-korszakban, amit az „igazi magyarok” visszautasítottak. A szerző nosztalgiaiával tekint vissza Magyarország 1849-es függetlenségére, Kossuth kormányzóságára, s az új rend ellen agitál. Ez azonban nem érte el a vádhatóság ingerküszöbét, ami érhető, mivel valójában a sajtótörvény egyik paragrafusa ellen sem vétett a szerző: nem lázított és nem rágalmazott. Feltehetően az óvatosságtól is vezérelve, politikai megfontolásból belpolitikai kérdés kapcsán egyetlen alkalommal sem indítottak sajtópert a *Ludas Matyi* ellen.⁴⁶

A második per – a hadügyminisztérium rágalmazása

A második eljárást maga után vonó fiktív levél szerzője a hadügyminisztériumot vádolta pénzügyi visszaéléssel,⁴⁷ s a szöveg időzítése sem volt véletlen: a minisztertanács jegyzőkönyveinek tanúbizonysága szerint a megjelenés időszakában tárgyalták a közös költségvetés tételeit, ezek között a hadügyekre szánt igen magas összegeket.⁴⁸ A második eljárás

⁴² *A Nép Szava*, 1868. ápr. 5. 7.

⁴³ Bár Liszkay számos álnéven írt, Karakán Miska nem őt takarja, s az álnévlexikon sem kínál megoldást kiletének felfedéséhez.

⁴⁴ Erdélyben (és Horvátországban) nem oszlatták fel a csendőrséget, amely a közös hadsereg része maradt. Az ellenzék rendre kifogásolta, hogy nem tartozik a magyar kormány felügyelete alá az erdélyi csendőrség. Csapó Csaba: *A magyar királyi csendőrség története, 1881–1914*. Pécs, 1999. 13–16.

⁴⁵ *Ludas Matyi*, 1867. dec. 22. 298–299.

⁴⁶ Ugyan későbbi ügyről szól, de a kassai *Haladás* című lap ügye is rámutat arra, hogy óvatosságuk nem volt aaptalan. A lap tervezett sajtópere kapcsán a főügyész a következőket írta: „Az eljárást szükségesnek tartom, ámbar tudom, hogy a kassai esküdtszék, melynek illetősége alá esik a megtorlandó sajtóvétség, a kormány ellen a legellenzékibb szellemtől van áthatva.” A tárgyalásra néhány hónap múlva került sor, ahol felmentő ítélet született. Ennek oka Kozma szerint az, hogy az esküdteket összeállító hármas bizottság minden tagja szélbal politikus volt. MNL OL K26 ME 1873:23 Kozma Sándor Szláv Józsefnek. Budapest, 1873. december 31.

⁴⁷ Sikkasztással korábban is meggyanúsítottak minisztert: Karl Ludwig von Bruck báró kereskedelmi miniszter emiatt 1860-ban öngyilkosságot követett el, ártatlanságát később barátja, Ignaz von Plener bizonyította. *Österreichisches Biographisches Lexikon*. Bd. 1. Wien, 1954. 117.

⁴⁸ Az 1868. január 16-i ülés feladata volt a közös költségvetés előkészítése. MNL OL K27 Miniszterelnökségi levéltár Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1868. január 16. 8–10. A közös költségvetéssel, különösképpen a hadügyi költségekkel foglalkozott ekkortájt például Jókai néplapja is – amelyet

elindításáról Ráth sajtóosztálynak címzett válaszleveléből értesülünk 1868 márciusában: „A »Ludas Matyi« című újság folyó évi 10ik számában »Eredeti Levelek« felirat alatt megjelent cikk nem került el a figyelmemet. Abban a közös ministerek, de különösen a közös hadügyminister ellen a sajtótörvény 10. illetőleg 11. §§-ai alá eső rágalmozás foglaltatik.⁴⁹ [...] tisztelettel megkérem a Tekintetes Sajtóosztályt, szíveskedjék Minister Elnök Úr Ó Excellenciájánál kieszközölni, mely szerint a mondott vétség miatti sajtóper megindíthatása tekintetéből, számomra, az ily eseteknél szükségelt felhatalmazás, körülbelül az / alá mellékelt alakban, a közös hadügyminister úr által kiállítva mielőbb megküldessék.”⁵⁰ Ráth válaszból arra következtethetünk, hogy a sajtóper a közös hadügyminiszter, Franz Kuhn von Kuhnenfeld báró feljelentése alapján indította, amit később megerősít a *Ludas Matyi* gyászkeretes híre a címlapon arról, hogy Kuhn feljelentése alapján elítélték Mészáros, illetve a *Budapesti Közlönyben* közölt vádlevelé tartalma is.⁵¹ Ismét gyorsan reagáltak a magyar hatóságok, néhány napon belül eldöntötték, hogy sajtóper kell indítani.⁵²

Az „Eredeti levelek LVII.” című cikk szerzője Karakán Marczí álnév alatt jelentette meg írását. Noha Liszkay álnevei között is megtalálhatjuk Karakán Marczíét, saját bevallása szerint a szöveget Mészáros írta: „...a vizsgálati iratok szerint önmaga beismerte, hogy ő legyen a vádbeli cikk szerzője.”⁵³ Levele elején megállapítja, hogy „sok zsvány van abba a Bécsbe”, majd az itt készülő hátultöltős puskák árát kifogásolja (illetve magát a fegyvergyártást, mert az nem összeegyeztethető a sajtóban hirdetett pacifizmussal), amely olyan magas, hogy véleménye szerint a hadügyminisztériumnak biztos jut belőle valamennyi jutalék (a fiktív levélben szerepel az „inposztura”, a ’csalás’ szó a hadügyminisztérium számlázása kapcsán).⁵⁴ Kifogásolja továbbá, hogy a magyar delegációtagok szerinte mindent „ráhagynak” az osztrák-németekre, így ideje lenne már visszajönniük Magyarországra, mielőtt még ráveszik őket

hasonló olvasóközönségnek szánhatott Jókai, mint Mészáros a *Ludas Matyit*: *Igazmondó*, 1868. febr. 23. 305–306. Jókai *Az Űstökösben* még korábban gúnyolódott a fegyverek magas árán az „Ama bizonyos csizmadia és felesége kérdései és feleletei” című rovatában: „Harmincz milliót kér a finanszminiszter hátultöltő puskák átalakítására. Már most, ha egy puska átalakítása tíz forintba kerül, lesz belőle három millió puska. Asszony! Ebből még neked is jut!” *Az Űstökös*, 1868. jan. 18. 24.

⁴⁹ „10. § Ki törvény által alkotott valamely hatóságot vagy testületet rágalmozással illet, két évig terjedhető fogsággal, és 1000 forintig emelkedhető pénzbírsággal büntetetik. 11. § Ki valamely köztisztviselőt vagy közmegbízásban eljárót, hivatalos tetteire vonatkozólag rágalmozással illet, egy évig terjedhető fogsággal és 600 frtig emelkedhető pénzbírsággal büntetetik.”

⁵⁰ MNL OL K26 ME 1868:48 Ráth Károly a Sajtóosztálynak, Pest, 1868. március 11.

⁵¹ Elképzelhető, hogy Kuhn kezdeményezte az ügyet, mint ahogy az is, hogy a sajtóosztály figyelt fel a szövegre, értesítette Kuhnt, aki megküldte a kért meghatalmazást. MNL OL K26 ME 1868:48 Nye-viczkey József m. k. elnök által kiadott jegyzőkönyv másolata, Pest, 1868. június 2. *Ludas Matyi*, 1868. ápr. 19. 123.; *Budapesti Közlöny*, 1868. ápr. 6. 993.; *Budapesti Közlöny*, 1868. ápr. 18. 1116–1118. Idézhetjük még azt a később publikált kétrészes karikatúrát arról, hogy kik – a papok és Kuhn – juttatták börtönbe Mészáros: *Ludas Matyi*, 1869. febr. 7. 44–45.

⁵² MNL OL K26 ME 1868:48 Ráth Károly a Sajtóosztálynak, Pest, 1868. június 4. A *Ludas Matyi* szerint túl gyorsan is: „...szegény tatáron [a Ludas Matyin] 27 nap alatt elverték a port, holott más közönséges emberek közt e sajtóper legalább is félévig tartott volna.” *Ludas Matyi*, 1868. jún. 14. 191.

⁵³ *Budapesti Közlöny*, 1868. ápr. 18. 1116.

⁵⁴ *Ludas Matyi*, 1868. márc. 8. 74. Jókai lapjára, *A Honra* hivatkozik, amely szerint az egyik fajta puska darabonként 35 forint lesz, a hátultöltős pedig még 12 forinttal drágább. Láthatjuk, Mészáros nem pontosan idézi *A Hon* szövegének tartalmát. (Februárban és március első napjaiban *A Hon* valóban tárgyalta minden számában a közös hadügyi költségek különféle tételeit.) Mészáros élclapjában a perbefogás okaként a puskák magas árát adja meg, mert ezt „még Matyi is megsokallotta”. *Ludas Matyi*, 1868. ápr. 5. 107.

arra is, hogy a holdvilágot „subiczkolják be”. Majd leírja, hogy ha van még valaki Magyarországon, aki komolyan veszi, hogy Magyarország visszanyerte a függetlenségét és a szabadságát az új rendszerrel, azt mutassák meg neki, mert ő pálinkába áztatja, s kiállítja, hogy később is lássák, ki hitte el ezt a képtelenséget. Végül azzal zárja levelét, hogy ha rábíznák az országot, akkor „sok vágó marhát” ki bírna hasítani „a közösügyes csordából”.⁵⁵

Ráth vádleveléből kiderül, hogy volt alapja a kitalált történetnek: „Igaz, hogy »Hon« című lapnak 1868-i február 25-ki reggeli lapjában csakugyan foglaltatik egy, az itt szóban lévő ügyre vonatkozó felületes, s tévutra vezethető közlés. Azonban ugyancsak maga a »Hon« február 25-i esti lapjában, tehát még ugyanazon nap, kiigazította említett közlését, ráutalván a bécsi hivatalos lapbani helyreigazításra. [...] Ezekből kitűnik, hogy vádlott ur, – hamindjárt a »Hon« február 25-ki reggeli lapjából merítette is közlését, – 24 óráig sem lehetett kétségben annak helytelensége iránt. Már pedig vádlott ur incriminált czikke martius 8-án jelent meg, tehát 11–12 nappal később a minden oldalról helyreigazítások után.”⁵⁶ Jókai lapjában tehát bécsi tudósítások alapján megjelent egy cikk arról, hogy a napvilágot látott szerződések szerint a hátultöltős puskákból az új 35 helyett csak 29 forintba kerül, míg az átalakítás 12 helyett 9 forintba. Majd a helyreigazításból kiderül, hogy a hadügyminisztérium további költségekre más cégekkel is szerződött, így alakult ki a magasabb végösszeg. Ráth érvelése szerint a helyreigazítások tartalmát Mészáros pusztá rosszindulatból nem vette figyelembe, s azok ellenére közölte sértő írását.⁵⁷

A hivatalos lap, a *Budapesti Közlöny* tudósításából arról értesülünk, hogy a közös hadügyminiszter rágalalmazásán, a sikkasztás vádján kívül mással is gyanúsították Mészárost, Ráthnak a sajtóosztályhoz címzett levelében foglaltaknak megfelelően: „A 6-ik kikezdés ezen tételt tartalmazza: »Csak látom én ténsuram, hogy hát hiába visel pasamantos frakkot az ember, azért csak úgy kitélik tulle minden kutyaság, oszt a mellett még a törvény sem fogja az eb a lelkét.« A vádbeli cikknek ezen tételei által a közös ministeriumok, illetőleg a közös hadügyminister ur, rágalmaztatnak, elkövetetvén ezen rágalmazás egyrészt azon elferdített, koholt állítás által, hogy a delegatiók által tárgyalt közös hadseregi budgetnél hamis számlák terjesztettek elő, s hogy a közös ministerium a puskák árán nyerni akart; másrészt durván sértő kifejezésekkel.”⁵⁸ Hozzá kell tennünk, hogy a közös hadügyminisztert nem említi a fiktív levél, csupán minisztériumát, s más alkalommal akár karikatúra is készülhetett Kuhnról, amelyen egyértelműen felismerhető, az mégsem járt következményekkel.⁵⁹

Elítélését követően Mészáros ismét a hétszemélyes táblához fordult, ahová „semmisségi panaszt nyújtott be”, mert szerinte a „törvényes forma hiánya forog fenn”, és „alapos kifogásai vannak a felperesi illetékesség ellen”. Bízott benne, hogy ez alapján a hétszemélyes tábla az eljárást meg fogja semmisíteni,⁶⁰ de nem járt sikerrel, beadványát a bíróság május 16-án

⁵⁵ *Ludas Matyi*, 1868. márc. 8. 74–75.

⁵⁶ *Budapesti Közlöny*, 1868. ápr. 18. 1117.

⁵⁷ *Budapesti Közlöny*, 1868. ápr. 18. 1117.

⁵⁸ *Budapesti Közlöny*, 1868. ápr. 18. 1116.

⁵⁹ Lásd például: kikarikírozták Kuhnt, amint falatozik és egy tollas kacsafejet töm a szájába (a „democrazia” feliratú csülök és a „honvédelmi javaslat” torta látható még előtte). A honvédségről szóló törvényjavaslat előkészítése a kép megjelenésekor már zajlott, a minisztertanács 1868. június 12-i ülésén tárgyalta, a javaslat képviselőházi vitája 1868. június 27-én kezdődött. *Ludas Matyi*, 1868. máj. 31. 172. Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. 8. köt. Pest, 1868. 199., MNL OL K27 Miniszterelnökségi levéltár Minisztertanács jegyzőkönyvek, 1868. június 12. 3–6.

⁶⁰ *Ludas Matyi*, 1868. ápr. 19. 123.

elvetette.⁶¹ Mészáros esküdszéki tárgyalásán is kifogásolta Ráth illetékességét, azonban a közvádlnak cáfolta észrevételeit. A hivatalos lap tudósítója lejegyezte, hogy „Mészáros Károly tagadja, hogy a kir. ügyek igazgatója ez ügyben mint vádló léphetne fel; régibb törvényeink szerint ugyanis államhivatalnok magánszemélyek ügyeit nem viheti. Miután b. Kuhn altábornagy itt meg nem jelent, kéri, mozdíttassék el vádjától és téríttessenek meg költségei. Kuhn altábornagy meghatalmazása mint magán-egyéné tekintendő s hivatkozik a sajtótörvény 19. cikkére, mely szerint a közvádlnak kereseti joga nincs.”⁶² Ráth ezzel szemben kijelentette, hogy a 10-ik §-ra kellett alapoznia a vádat, „mert a dolog úgy áll, hogy a vádlott ur több ministeriumokat, vagy legalább a közös hadügyministeriumot, – minden esetre tehát hatásokat rágalmozott”.⁶³ Majd folytatja indoklását: „...az 1867-ik évi october 1-jén kelt ministeri rendelet⁶⁴ által a közvádlnak azzal, hogy bármely köztisztviselő ellen sajtó útján hivatalos tetteire vonatkozólag elkövetett rágalmozás esetében, a sértett fél által megkeresetté, annak nevében felléphetni feljogosított, – a jelen esetben a közös hadügyi minister által a közvádlnak fellépését igénybe vevő megbízás pedig mint hiv. okirat hitelesítést nem is kíván: ezeknél fogva vádlott ezen kifogása is mint alaptalan elvetté, az érdemleges védelem előadására utasítatik.”⁶⁵

Végül 1868 nyarán Dux Lajos, a sajtóosztály tisztviselője értesíti a közös hadügyminister-t, hogy Mészáros Károlyra az „Original Briefe” című szöveg miatt az április 17-i tárgyaláson egy év fogságot és 400 forint pénzbírságot szabtak ki.⁶⁶ A több hónapos időeltérés Mészáros fellebbezésével magyarázható. Ekkor sem a legsúlyosabb büntetést kapta a szerkesztő, akár a 10., akár a 11. paragrafus alapján kiszabható maximális tételeket (két év fogság és 1000 forint, valamint egy év fogság és 600 forint) tekintjük, de láthatjuk, hogy mindkét büntetéstípusban szigorúbb ítélet született, mint az első perében.⁶⁷

⁶¹ MNL OL K26 ME 1868:48 Ráth Károly a Sajtóosztálynak, Pest, 1868. június 4. Az aktában található hitelesített jegyzőkönyvmásolat szerint azért utasították el Mészáros fellebbezését, mert azon kifogása, hogy nem volt tudomása a hadügyminister által kiadott meghatalmazásról, nem állja meg a helyét. A sajtótörvény szerint a hadügyminister szóbeli meghatalmazásával is elindítható az eljárás, de Ráth csatolta már a panaszbejelentéskor a közös hadügyminister meghatalmazását, s az aktákba Mészáros kérhetett volna betekintést. MNL OL K26 ME 1868:48 Nyeviczkey József m. k. elnök által kiadott jegyzőkönyv másolata, Pest, 1868. június 2. A *Ludas Matyi*-ben is közölték azt a levelet, amelyet Mészáros kapott, s ebből kiderül, hogy a „Közvádlnak ur ő mlga panaszt emelt közös hadügyminister b. Kuhn Ferencz altábornagy ur ő exja nevében”, s Mészáros jelenjen meg kihallgatáson március 21-én. *Ludas Matyi*, 1868. márc. 22. 91. A *Ludas Matyi*-ben publikált szövege szerint Mészáros úgy érezte, őt csak az esküdszék ítélte el, a közvélemény nem: „Nyugodtan tűröm én fogságomat, kedves atyámiai! vigasztal azon tudat, hogy az esküdszék ugyan *elítélt*, – de a *közvélemény* meg felmentett.” *Ludas Matyi*, 1868. máj. 17. 157.

⁶² *Budapesti Közlöny*, 1868. ápr. 18. 1117.

⁶³ *Budapesti Közlöny*, 1868. ápr. 18. 1118.

⁶⁴ A m. kir. igazságügyministernek 1867. évi okt. 1-én kelt rendelete az ország valamennyi törvényhatóságához, a közvádlnak sajtóüggyekbeni közreműködésének szabályozása tárgyában, különös tekintettel a magánszemélyek ellen elkövetett sajtó-vétségek bevádolására. *Magyar sajtójogi szabályok annotált gyűjteménye*, 145–147.

⁶⁵ *Budapesti Közlöny*, 1868. ápr. 18. 1118.

⁶⁶ MNL OL K26 ME 1868:48 Dux Lajos a közös hadügyministernek (német nyelvű fogalmazvány), 1868. június 8. Mészáros ismét közzé kellett, hogy tegye az ítéletet saját lapjában is, ahol a szerkesztő az őt elítélő esküdték nevét is nyilvánosságra hozta. *Ludas Matyi*, 1868. ápr. 19. 121.

⁶⁷ Első perében a kiszabható legsúlyosabb büntetés is eleve enyhébb lett volna (egy év fogság és 400 forint). Lapjában később is bírálja, hogy túl súlyos ítéletet hoztak ellene, európai példákat idéz arra,

A sajtóperek okait egy későbbi írásában a *Ludas Matyi* összefoglalta: ebben azon élcelődött, hogy nem érti, hogy lehet igazságos az, hogy a Szűz Mária miatt kilenc hónap fogságot kapott, Kuhn miatt pedig egy egész évet:

„– Tehát még is több ember volna Kuhn! mint a boldogságos szüz?

– Nü persze huyg thübb, mert hiszen szőz Mária lássa khend a szent írás szavai szerint is csakh egy *asszunyu állat*. Kohn pedig egy usztrák generál.”⁶⁸

A harmadik ügy – közcsendháborítás

A *Ludas Matyi* harmadik ügye már nem került az esküdtszék elé. Az élclap 1868. évi első és második számát (1868. január 5. és 12.) kifogásolta a közös hadügyminiszter 1868. február közepén. Andrássynak címzett levele szerint a magyar hatóságok döntenek arról, hogy beavatkozást igényel-e az a két vers (a költemények címét nem említi a bécsi levél szerzője), amelyek egyikében a császári zászlót ócsárolják, illetve amelyekben „az agitátor Kossuth dicsőítése” olvasható. A lapszámokat (más kifogásolt sajtótermékkel, az *Arany furulya*⁶⁹ című versgyűjteménnyel együtt) egy huszártisztnél találták.⁷⁰ Február utolsó napján küldte át Dux a panaszt a magyar királyi ügyek igazgatóságának, illetve értesítette a hadügyminisztert erről az intézkedéséről.⁷¹ Egy héttel később Kuhn levélben sürgeti a magyar hatóságokat, hogy mielőbbi tájékoztatást, vizsgálatot kér a *Ludas Matyi* és az *Arany furulya* ügyében.⁷² Ráth Károly állásfoglalása azonban ebben az esetben nem olyan gyors, mint az előzőeknél, a közvádoló csak március végén válaszolt a miniszterelnöknek.⁷³ Véleménye szerint „A »Ludas Matyi« című képes élclap folyó évi 1. ő száma, habár helyenként gúnyoros nyilai céltáblájául majd a »Delegatiót« majd az országgyűlés többségét, majd ismét az osztrák hadsereget kiszemelte is, sajtóvétséget nem tartalmaz, minthogy a kirontások éle a bohózatok alak által, melyben nyilvánulnak, eltompul.”⁷⁴

Az 1868. évi első szám említésekor tehát Bécsből nem jelöltek meg konkrét verset címmel, és Ráth sem határozott meg olyan szöveget, amelyet kifogásolna. A lapszám tartalmát tekintve nem mutat eltérést a *Ludas Matyi* többi számától, durva kirohanást sem tartalmaz, bár ebben a számban is megjelent Kossuthot éltető karikatúra és őt hazaváró vers, de ezek

hogy fél évnél hosszabb fogságot sajtóvétség esetében nem szoktak kiszabni. *Ludas Matyi*, 1869. márc. 7. 70.

⁶⁸ *Ludas Matyi*, 1869. febr. 7. 48. Mihály gazda rendszeres beszélgetőpartnere a szomszédja, a zsidó Iczik, aki szövegeiben a zsidókra jellemzőnek vélt beszédstílusban szólal meg.

⁶⁹ A kötet teljes címe: *Arany furulya. Dalok és elbeszélések a 48/49-ki szabadságharcz idejéből. A magyar nép számára összegyűjté Áldor Imre.* Pest, 1868.

⁷⁰ MNL OL K26 ME 1868:257 Birodalmi hadügyminisztérium Andrassy Gyulának, Wien, am 15. Februar 1868. „...ob die darin enthaltenen Schmähungen der kaiserlichen Fahne, so wie in einem der Gedichte enthaltene Verherrlichung des Agitators Kossuth's ein Einschreiten der königlich ungarischen Regierungs-Behörden nicht erfordern dürfen.”

⁷¹ MNL OL K26 ME 1868:257 Dux Lajos a Birodalmi miniszternek (fogalmazvány), 1868. február 29.; MNL OL ME K26 1868:257 Dux Lajos a magyar királyi ügyek igazgatóságának (fogalmazvány), 1868. február 29.

⁷² MNL OL K26 ME 1868:257 A közös hadügyminiszter Andrassy Gyulának, Bécs, 1868. március 7.

⁷³ Ráth visszafogott véleménye és lassabb válaszadása magyarázható azzal, hogy eközben az 1868. március 8-i számban a sikkasztásvádat tartalmazó, ugyancsak Kuhnról szóló szöveg is megjelent a *Ludas Matyi*-ban, s valószínűleg Ráth ezt az írást találta alkalmasabbnak arra, hogy sikeres kimenettelű pert indítson Mészáros ellen.

⁷⁴ MNL OL K26 ME 1868:257 Ráth Károly Andrassy Gyulának, Pest, 1868. március 26.

az elemek nem mentek ritkaságszámba a *Ludas Matyi*-ban:⁷⁵ egyik gúnyképén például Magyarország függetlenségének koporsóját láthatjuk. A koporsó előtt a „közös ügy” és a „kvota” felirattal ellátott keresztel Ferdinand von Beust báró közös külügyminiszter vonul, a koporsót pedig az Andrásy-kormány tagjai (felismerhető Andrásyyn kívül még gróf Festetics György király személye körüli miniszter) és Deák Ferenc viszik.⁷⁶ A karikaturista nem torzította el az alakokat, azonban a kép egyértelműen az új rendszer ellen agitál. A kvótát több írásban is elítéli, mint ahogy a delegációkat, az önálló hadsereg hiányát és általában bírálja a közös ügyeket, például a következő verssorokkal: „Közösügyi kolerában / Sinlődik a haza.”⁷⁷

A másik kifogásolt lapszám kapcsán így nyilatkozott a közvádó: „Ellenben a *2ik számban*, ily fölrirat alatt: »Régi nóta új uniformisban«, megjelent költemény komolyabb figyelmet érdemel, mert itt pium desiderium⁷⁸ alakjában felhivatik a nemzet, hogy Buda fokán »*azt a rongyos schwarzgelb színű lobogót ne szivelje*« továbbá, hogy »*a németnek azt a quótát 's a sok disznóporceziót ne fizesse.*«”⁷⁹ Ráth a következőképpen érvel: „Ha tekintetbe vétetik, hogy a zászló színe, mely a budai királyok felett lobog, épp oly törvényes jogosultságú, mint a közösügyi költség hányada, 's az eddig szedett adó – továbbá hogy amannak tetteles eltávolítása, valamint emezeknek megtagadása okvetlenül a közbéke, 's csend megzavarását vonná maga után. Úgy kétségtelen, hogy az, ki ezen bűnök elkövetésére sajtó útján felhívást tesz, büntetésre méltó merényletet követ el. Ezen vétség tényálladáékához sajtótörvényünk 4ik§a szerint megkivántatik, hogy a felhívás *egyenes, és elhatározott* legyen.”⁸⁰ Argumentációja második felében azonban azt adja elő, hogy mégis miért nem elégségesek a versben leírottak a sajtóper megindításához: „Azonban a kérdéses költeménybe foglalt felhívás a törvény kívánta ezen kellékkal nem bír, mert a felhívás *egyenességét* gyengíti azon kívánalmi modor, melyben adatott, az *elhatározottság* pedig, – mely más mint komoly szándékú nem lehet, – merőben hiányzik, mire nézve elég csak azon egy körülményre hivatkozni, hogy a kívánalmak sorában képtelenségek is felemlítettek.”⁸¹ Zárásként nem javasolja az eljárás megindítását: „Ily körülmények között, miután a megindítandó eljárás sikerének reményével nem igen kecsegtethetem magam, alázatosan véleményezem, hogy a kérdéses költemény miatt panaszbejelentés már az okból sem történjék, mert hiszem, hogy a folyó hó 30ára⁸² kitűzött esküdtszéki tárgyaláskor épp ezen lap szerkesztője, egy más közleményért vádiratom folytán meg fog büntettetni, mi valószínűleg a lap beszüntét is hozandja magával.”⁸³

⁷⁵ *Ludas Matyi*, 1868. jan. 5. 4., 6.

⁷⁶ *Ludas Matyi*, 1868. jan. 5. 5.

⁷⁷ *Ludas Matyi*, 1868. jan. 5. 8.; *Ludas Matyi*, 1868. jan. 5. 1.

⁷⁸ Latin: 'jámbor kívánság'.

⁷⁹ MNL OL K26 ME 1868:257 Ráth Károly Andrásy Gyulának, Pest, 1868. március 26.

⁸⁰ 4. §: „Ki valamely bűn, avagy vétség elkövetésére, egyenes és határozott felhívást tesz sajtó útján, de annak nem lón semmi következménye, mint bűnkísérlő tekintetvén, a köztörvények súlya szerint fog büntettetni.” MNL OL K26 ME 1868:257 Ráth Károly Andrásy Gyulának, Pest, 1868. március 26.

⁸¹ MNL OL K26 ME 1868:257 Ráth Károly Andrásy Gyulának, Pest, 1868. március 26.

⁸² Mészáros első perére vonatkozik a „Hogy jött létre a vegyes házasság?” című írás miatt.

⁸³ MNL OL K26 ME 1868:257 Ráth Károly Andrásy Gyulának, Pest, 1868. március 26. Dux áprilisban közli a hadügyminiszterrel a döntést, amely szerint nem indítanak újabb sajtóper Mészáros ellen, mivel a közvádó nem bízik az eljárás sikerében, illetve jelzi előre, hogy a lap meg fog szűnni, mert már elítélték a szerkesztőt kilenc havi fogságra és 200 forint pénzbüntetésre. MNL OL K26 ME 1868:257 Dux Lajos a közös hadügyminiszternek (német nyelvű fogalmazvány), Buda, 1868. április

Mint láthatjuk, Ráth óvatosságra intett, illetve szükségtelennek tartotta újabb per indítását. Elsősorban azzal érvelt, amivel Mészáros maga is argumentált idézett védbeszédében a vegyes házasságról szóló anekdota kapcsán: a szöveg élclapban jelent meg, így tartalmát nem lehet komolynak tekinteni.

A kritikával illetett „Régi nóta új uniformisban” című költeményt népdalt alapul véve írták,⁸⁴ a szerző a *Ludas Matyi*ban egyébként is megjelenő kívánalmakat fogalmazott meg: Buda várában ne fekete-sárga lobogó lengjen, ne viseljen a többség német ruhát, ne kelljen kvótát és magas adót fizetni, Körmöc és Selmec újra aranyat termeljen a magyarnak, a „Honvédségünk valahára /a magyar nyelven komandót”⁸⁵ halljon, a finác „ne hajhássza” a pipadohányt, zárásként pedig azt kéri, hogy Kossuth Lajos térjen haza.⁸⁶ A vers nyelvezete, stílusa – a lap többi írásához viszonyítva – nem szélsőséges vagy kirívóan durva, tartalmát tekintve pedig csupa olyan igényt olvashatunk a strófákban, amelyeket az élclap szinte minden szövege hirdetett. A követelések egy része nem kapcsolódik szorosan a kiegyezéssel rektorikához (alacsonyabb adók és a dohánytermesztés kérdése), de 1867–1868-ban aktuális kérdéseket feszegettek: mind a dohány ügyében, mind pedig az adórendszer tekintetében tárgyaltak új törvényeket, a szélbal politikusok pedig rendre alacsonyabb adókat óhajtottak, illetve ígértek választóiknak.⁸⁷ Ráth esetleges vétségként a zászló,⁸⁸ illetve a kvóta megtaga-

10. A *Ludas Matyi* szerkesztője elleni perek időszakából nem állnak rendelkezésünkre előfizetőkről adatok, csak Mészáros nyílt levele Kuhnhoz, amelyben kifejti, hogy az ellene indított eljárások csökkentették a prenumeránsok számát. *Ludas Matyi*, 1869. márc. 7. 72. A lap megszűnésével kapcsolatban azonban tévedett Ráth, a *Ludas Matyi* még 1873-ig napvilágot látott. A lap 1870. március 6-i számának címloldalán vers adta hírül Mészáros szabadulását. A szerkesztői teendőket 1868. május 10-től 1868. június 7-ig Csorba Ákos, majd Bényei István (1868. június 14. – 1869. november 21.) látta el, végül „Karakán Marczy” szerepel szerkesztőként Mészáros szabadulásáig.

⁸⁴ Legyen úgy mint régen volt... Erdélyi János (szerk.): *Magyar népköltési gyűjtemény*. 1. köt.: *Népdalok és mondák*. Pest, 1846. 342–343. Az ismert népdalok, nóták, versek átirása bevett módszer az élclapszerzőknél, mivel a befogadást megkönnyítette, ha ismerős szövegeket alakítottak át. Többször, előszeretettel átfogalmazott, aktualizált szöveg volt például a Nemzeti dal, a Kossuth-nóta vagy a Szózat a kiegyezést követő években, de az említett, itt felhasznált népdal sem csak ebben az egy változatban élt az élclapok hasábjain (például: *Bolond Miska*, 1860. nov. 25. 101.; *Az Űstökös*, 1860. jún. 2. 33.). Erről bővebben lásd: Tamás Ágnes: *Himnusz- és Szózat-paródiák a kiegyezést követő évek élclapjaiban (1867–1872)*. Irodalomismeret, 29. évf. (2018) 4. sz. 73–91.; Deák Ágnes: *Egy nótaszerzés története 1850-ben*. In: Szajbély Mihály (szerk.): *Mesterek, tanítványok. Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére*. Budapest, 1999. 503–522.

⁸⁵ A honvédség vezényleti nyelve az 1868. évi 41. tc. 18. paragrafusa szerint a magyar nyelv volt, a szerző a közös hadsereg magyar egységeinek vezényleti nyelvére gondolhatott, ahol azonban a németet használták.

⁸⁶ *Ludas Matyi*, 1868. jan. 12. 9–10. (Kondor Marczy – A szerzőt az álnévlexikon segítségével sem tudtuk azonosítani.)

⁸⁷ A kapadohány termesztése, a dohánymonopólium ügye többször előkerült a minisztertanácsokon: 1867. március 17-i, 1867. március 21-i és 1867. július 9-i ülés, adóügyekben, adóbehajtásról lásd például: 1867. július 9., 1867. július 24., 1867. augusztus 26. MNL OL K27 Miniszterelnökségi levéltár Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1867. július 9. 5–6., 1867. július 24. 4., 1867. augusztus 26. 6–7.

⁸⁸ A rendszer legitimációja – ahogy azt például a szimbólumok hiánya mutatja – a Monarchia fennállásának időszakában mindvégig kérdéses és feloldhatatlan dilemmákkal (például: 1849 megítélése, a megtorlás) terhelt volt. A fekete-sárga zászló a dinasztíát képviselte, azonban a közvélemény az abszolutizmussal, az egységes birodalommal kötötte össze. Cieger András: *Megbocsátás, elhallgatás, együttműködés. Az 1867-es rendszerváltás és a múlt öröksége*. In: uő: *1867 szimbolikus világa. Tanulmányok a kiegyezés koráról*. Budapest, 2018. 33–52.

dását nevezte meg. Kossuth éltetését és a hadsereg magyar nyelvű vezényletének a követelését nem sorolta a büntethető cselekmények közé. A vers többi eleme is a korszakban gyakran hangoztatott kívánalmakra utalhat: Körmök és Selmec említésekor az önálló magyar nemzeti bank követelésére asszociálhattak az olvasók.⁸⁹ A „német” ruha elvetése e követelésekhez képest ártalmatlannak tűnik, azonban a ruházat – könnyen megrajzolható volta miatt – az élclapokban identitásmarker: egyféle ruha levetése identitásvesztés, valamilyen új öltözet elfogadása identitásmódosulás. A *Ludas Matyi* szerzői rendszeresen éltek a magyaros öltözet motívumával: annak cseréje árulás, mint ahogy a „német” ruha, a frakk és a cylinder felhúzása is. A magyaros ruházat mint nemzeti és politikai szimbólum nagy hagyománnyal rendelkezik, a neoabszolutizmus időszakában az ellenállás egyik fontos jelképévé, a nemzeti identitás központi elemévé vált.⁹⁰

Összegzés

Megfigyelhettük, hogy a perek indítása nem feltétlenül a magyar kormányzat kezdeményezését mutatja: valószínűsíthetjük, hogy egyházi feljelentés történt, illetve a közös hadügyminiszter indítványozta az eljárások megkezdését, aminek a közvádlo kezdetben nem állt ellen. Ha megvizsgáljuk a Ráth Károly, valamint az esküdtek által kifogásolt szakaszokat, szembeötlő, hogy azok nem belpolitikai vonatkozásúak.⁹¹ Ezzel szemben a kiegyezés előtt a *Bolond Miska* ellen például a „hatóságok intézkedéseinek »lealacsonyítása«”, illetve a „»kormány ellen szórt gúnyos kifakadások«” miatt indítottak pert. Tóth lapjában a királyi biztosokat és az alkotmányos rendszert csúfolták ki 1861-ben, valamint vádlói kifogásoltak például két Schmerlinget kigúnyoló és Deákot éltető szöveget 1866-ban.⁹² A különböző élclapszövegek esetében a sajtótörvény különböző paragrafusaira (5., 10. és 11.§) hivatkozva rendelte el Ráth az eljárásokat, s ezek egyike sem a – kiegyezés előtt leggyakrabban felmerült – közcsendháborítás, izgatás. A Magyarország függetlenségét, Kossuth Lajos visszatérését hirdető írások és képek nem ösztönöztek sajtóperindításra, annak ellenére sem, hogy az új politikai berendezkedést támadták. Hasonlóképpen durva és kitartó offenzívát hirdettek a *Ludas Matyi*-ban a köztisztületben álló Deák Ferenc ellen, személyét, politikai művét (a kortársak egyértelműen őt tartották a kiegyezés megalkotójának) ostromolták, azonban ezen esetek egyikében sem kezdeményeztek jogorvoslatot.

⁸⁹ Ez a követelés nem csak a szélbal honatyák felszólalásaiban bukkant fel, ekkor a balközép is az önálló magyar bank szükségességét hangoztatta. A bankügyről lásd: Kövér György: *A bankkérdés: Két-bankrendszer vagy binacionális bank (1867–1878)*. Századok, 127. évf. (1993) 1. sz. 89–126.

⁹⁰ Lukács Anikó: *Nemzeti divat Pesten a 19. században*. Budapest, 2017. 190–193.

⁹¹ A *Ludas Matyi* megvádolja a kormányzatot egyik szövegében, hogy mivel az élclap túl nagy népszerűsége tette szert, egyre gyarapodtak előfizetői, amit az sem orvosolt, hogy elítélték Mészáros, „egy generálist küldtek ellene egész ármádiával”. Ugyanazon az oldalon, ahol ez a rövid szöveg megjelent, láthatunk egy karikatúrát is a következő gúnyos képaláírással: „Lett volna ennek a képnek fain magyarátja, hanem hát nem mertem kiírni, mert tegnapelőtt czudarul rám ijesztett a gyönyörű alkotmányos sajtóbírótság. Találja ki a publikum maga, de meg ne mondja az én jó ba-Ráthomnak.” *Ludas Matyi*, 1868. ápr. 19. 124. A karikatúrán Ludas Matyi fokosával („sajtószabadság”) és pusztá kézzel készül szembeszállni Kuhnnal és hadseregével. Kuhn egy kardot („hol az erő ott a hatalom”) tart a kezében, s támadásba lendül két kiskutyája is (a *Borsszem Jankó* és a kormánypárti napilap, a Pálffy Albert által szerkesztett *Esti Lap*).

⁹² Deák: *Suttogások és hallgatások*, 229–231., 36. Hozzá kell tennünk, hogy az 1860-as években az 1852 májusában kiadott sajtópátens és az ugyanakkor szentesített büntetőtörvénykönyv alapján történt az ítélezés a sajtóügyekben, ami korlátozza az összehasonlítás lehetőségét. Deák: *Suttogások és hallgatások*, 13–15.

Az 1860-as évek élclapokat érintő sajtópereitől, tervezett eljárásaitól abban a tekintetben szintén különböztek a kiegyezés utániak – a büntetés mértéke mellett –, hogy a későbbi periódusban csak szövegek ellen emeltek kifogást, míg a korábbi időszakban karikatúrák és szövegek is a hatóság támadásainak célkeresztjébe kerültek.⁹³ A *Ludas Matyi* szerzője azonban nem sok különbséget látott a provizórium és az 1867 utáni időszak között: „...megütheti ám a menydörgös menkü az ilyen sajtó szabadságot, nem messze állunk a Schmerling korszaktól” – jelenti ki rezignáltan.⁹⁴

ÁGNES TAMÁS

The Editor of a Satirical Magazine on Trial

Out of the several satirical magazines of the era across the political spectrum only the extreme-left, pro-independence *Ludas Matyi* had been the subject of two consecutive libel suits. Present study aims to examine in what way the editor of the magazine crossed the line, what caught the attention of the press office of the Prime Minister's Office and resulted in a lawsuit. Besides documentation concerning libel suits contents of the magazine are also showcased, and the specifics of the lawsuits against *Ludas Matyi* are compared to libel suits against satirical magazines before the Austro-Hungarian Compromise.

In the first suit the editor, Károly Mészáros was charged with offenses against religious ethics, and the jurors decided on a significant penalty. The author of the fictive letter resulting in the second lawsuit accused the Ministry of War of financial abuses. The editor was given an even harsher penalty this time. On a third occasion the charge was breach of peace, once again due to the concerns of the Imperial and Royal Minister of War. One of the two poems in question reviled the imperial flag, while the other praised Lajos Kossuth. However, the prosecutor did not find the charges to be substantiated and advised against filing a libel suit.

It can be seen in all three cases that the lawsuits were not necessarily initiated by the Hungarian government: it is likely that the first accusation was made by religious actors, while the other two lawsuits were initiated by the Minister of War, therefore these were not domestic political in nature, unlike the libel suits before the Compromise.

---

⁹³ A *Bolond Miska* két lapszámát is karikatúrák és szövegek miatt foglalták le 1861 szeptemberében. Deák: *Suttogások és hallgatások*, 229.

⁹⁴ *Ludas Matyi*, 1868. ápr. 19. 128. A szabadulásakor a *Ludas Matyi*-ban közölt üdvözlőversben újra megfogalmazták, hogy egyrészt a római katolikus egyháznak „köszönheti” a börtönben töltött hosszú időt, másrészt Kuhnnek, azoknak, akik lopnak, csalnak és ráadásul hazaárulók, viszont szabadok, őket nem zárják kóterba. *Ludas Matyi*, 1870. márc. 6. 73.

PAPP VIKTOR

Fösvény és tékozló dzsentrik?

Egy Somogy megyei nemesi família története a 19. században

A dzsentri fogalommal azt a nemesi eredetű társadalmi csoportot jelöljük, mely a 19. század második felében elveszítette birtokát, s tömegesen a hivatali pályákra áramlott. Ez a réteg ráadásul kiváltságos helyzetet kívánt fenntartani más osztályokkal szemben, ami mindennek-előtt életmódjában jelent meg. A dzsentri réteg előbb vázolt képe természetesen már a kortársak körében kialakult,¹ s ezen hagyomány élt tovább a történészek munkáiban is: a kánonteremtő Hanák Péter például úgy nyilatkozott a dzsentirről, hogy az „a parazita lét hullámain mind lejjebb” süllyedt, utánpótlását a „vékonyerű”, erőtlen, politikai szintéren nem érvényesülő „úrhatnám polgárok adták”.²

A *gentry* kifejezés ugyanakkor a jelentős átalakulás elé néző középosztály új magját kívánta jelölni, az eredeti írásmódot megtartva és tág középrétegre alkalmazva. A terminust először az 1850-es években alkalmazták, méghozzá az a Kemény Zsigmond, aki a forradalom előtti korszakra tette a földesurak és civisek gyermekeinek közös mobilitási pályán való elindulását. Kemény feltételezte, hogy ezen utódok az 1850-es években az ipar és kereskedelem, a gazdasági társulások és reáltudományok felé gravitáltak.³

A középosztályról szóló vitát ismertnek véve⁴ két kevésbé jegyzett kortárs szerzőt idézek, főleg mert illetőségük egybeesik a jelen tanulmány kutatási terepével, Somogy megyével. Roboz István újságíró és lapszerkesztő 1880-ban jelentette meg *A tükörből* címet viselő publicisztikai kötetét. Ebben megállapította, hogy a középbirtokos osztály a kiegyezést követő „másfél évtized valóságos martyrja” volt, mivel „a 60–600 holdas birtokososztály, a nemzet e derék testőrsége” nem bírta elviselni a terheket, s megvált földbirtokaitól.⁵ Czigány Károly

¹ A dzsentri életmód legkövetkezetesebb bemutatója Mikszáth Kálmán és Krúdy Gyula volt. A szépirodalom dzsentriképének alaposabb elemzésére lásd: Szócs Máté: *Párhuzamos történetek. A dzsentrik a szép- és a szakirodalomban*. Múltunk, 56. évf. (2011) 2. sz. 20–33.

² Hanák Pétert idézi és elemzi: Gyáni Gábor: *Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében*. Századvég, (1997) 7. sz. 31–32. Hanák Péter tanulmánykötetéből itt most a legfontosabb tanulmány: *Vázlatok a századelső magyar társadalmáról*. In: Hanák Péter: *Magyarország a Monarchiában*. Tanulmányok. Budapest, 1975. 341–404.

³ Kemény véleményére lásd: Kövér György: *Középrend vagy középosztály(ok)? Társadalomteremtő fogalomalkotás Magyarországon a reformkortól az első világháborúig*. Századok, 137. évf. (2003) 5. sz. 1120.

⁴ Az 1880-as évek vitáira és az azt követő elképzelésekre lásd: Kövér: *Középrend vagy középosztály(ok)*, 1128–1165.; Kövér György: *A magyar középosztály-teremtés programjai és kudarcai. Fogalomtörténeti áttekintés a reformkor végétől a nagy válság kezdetéig*. In: Kövér György (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Társadalomtörténeti tanulmányok. Budapest, 2006. 77–160.

⁵ Roboz István: *A tükörből*. Kaposvár, 1880. 140–144.

somogyi publicista hasonlóképp festette le az 1880-as éveket: írásában kifejtette, hogy a „magyar »gentry«[sic] [...] a most haldokló magyar kisbirtokos és középosztály”, s úgy gondolta, hibás, de nem vétkes lesüllyedésében.⁶ A két szerző tehát nem fogalmazott meg ugyan újszerűnek mondható gondolatokat az eddigiekben vázoltakhoz képest, de írásaik is bizonyítják a korabeli felfogást a dzsentri negatív irányú mozgásáról. A *gentry* kifejezés Czigány fenti idézetében látható módon már valóban társult a deklasszálódó réteggel, az angolszász fogalom új jelentést vett fel a hazai publicisztikai közegben. E véleményeket szem előtt tartva nem lehet kétséges, hogy az 1880-as években a néhány évtizeddel korábban adaptált fogalmat (*gentry*) lecserélték, úgymond magyarították: létrejött a *dzsentri*, ami az eredeti koncepciókkal nem egybeeső csoportosulást jelölt, melynek legfőbb ismérvei négy pontban összegezhetjük: a dzsentri 1. nemesi származású, 2. kis- és középbirtokkal rendelkező vagy birtoktalan, 3. hivatali viselő, 4. sajátos (hányaveti, pazarló, úrhatnám) életmódot képviselő társadalmi réteg. Az is megállapítható, hogy a réteg egyfajta állandó mozgásnak volt kitéve: ezt jelentette ugyanis a földparcellák elvesztése, majd a tömeges hivatalba való áramlás.

A tendencia – nevezzük most összefoglalóan deklasszálódásnak – történeti bemutatására többen vállalkoztak már, sőt az utóbbi időben megkezdődött az eddig készen kapott és megmásíthatatlannak vett keretek módosítása, a lesüllyedő dzsentri kérdéskörének újraértelmezése is. E tekintetben kiemelendő Glósz József és Gaál Zsuzsanna munkássága,⁷ Benedek Gábor pedig tételesen cáfolta a hivatalba tömegével vonuló dzsentrik toposzát is.⁸ A jelen tanulmány arra tesz kísérletet, hogy egy Somogy megyei nemesi família két generációjának történetén keresztül tovább árnyalja a dzsentri rétegről alkotott általános vélekedést, s felhívja a figyelmet az ellentétes irányú mozgásokra (vagyongyarapító *gentryre* a „lesüllyedő”-vel szemben), vizsgálva a generációk közötti és családon belüli konfliktusokat.

A „szerző gazda”: Szalay József birtokvásárlásai

A Szalay család⁹ az 1730–1740-es években telepedhetett meg Lellén;¹⁰ hogy pontosan mikor, az nem tudható. A család házasságok révén jó kapcsolatokat épített ki a környező nemesi familiákkal, de a 19. század elejére a birtokaprózódást nem tudták elkerülni. Első szereplőnk, Szalay József 1798. május 24-én született Lellén Szalay Antal és Bárány Julianna gyermeke-

⁶ Czigány Károly: *Lélek naplója. Tárca- és irányzúikkek*. 2. kötet. Veszprém, 1886. 148–149.

⁷ Glósz József: *Kapitalizálódás, tőkeképződés a Tolna megyei kisbirtokos nemesség körében (1830–1867)*. In: Á. Varga László (szerk.): *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*. Salgótarján, 1986. szeptember 28–30. Salgótarján, 1987. (Rendi társadalom – polgári társadalom 1.; Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 15.); Glósz József: *A rendiség alkonya. Válogatott tanulmányok*. Szerk.: Gaál Zsuzsanna. Szekszárd, 2014.; Gaál Zsuzsanna: *A dzsentri születése. A Tolna megyei reformkori közbirtokos nemesség átalakulása a neoabszolutizmus és a dualizmus korában*. Szekszárd, 2009.

⁸ Benedek Gábor: *A minisztériumi tisztviselők mobilitása a dualizmus idején*. In: Á. Varga: *Társadalomtörténeti módszerek*, 1987.; Benedek Gábor: *Ciszlajtániai tisztviselők a neoabszolutizmus kori Magyarországon*. AETAS, 10. évf. (1995) 4. sz. 60–70.; Benedek Gábor: *Dzsentri és Bach-huszár. Társadalomtörténeti vizsgálatok a neoabszolutizmus- és dualizmuskori tisztviselőkről. Kandidátusi értekezés*. ELTE, 1997.

⁹ A család 1572. december 2-án II. Miksa király jóvoltából emelkedett a nemesek közé. Rangjukat 1728. március 10-én a Somogy megyei Tapsonyban tartott nemesi gyűlés igazolta. Horváth József: *Balatonlelle története*. Veszprém, 1943. 89.

¹⁰ Baranyai az 1737-es évre teszi ezt. Baranyai Béla: *Somogy vármegye nemes családjai*. Budapest, é. n. 16.

ként.¹¹ Az nem ismert, hogy Szalay Józsefnek miért vált fontossá a nemesi státusigazolás, mindenestre a vármegye megerősítette nemességében.¹²

Szalay József gyermekkoráról, tanulmányairól nem rendelkezünk információkkal. A forrásokból és a szakirodalomból csak azt tudjuk, hogy a „dégi uradalomban tisztartó, majd jószágkormányzó”¹³ volt. A dégi uradalom Festetich Antal birtokában volt, aki kastélyt és impozáns angolkeretet építtetett az akkor Veszprém vármegyéhez tartozó településen. Szalay valószínűleg az 1820-as évek elején kerülhetett az uradalomhoz, és itt találjuk 1846-ban, második – nagykorúságot megelőző – fia születésekor is.¹⁴ Tevékenységi köre és bére hasonló lehetett a szomszédos uradalom tisztjeiéhez.¹⁵

Dég fontos helyszín más szemszögből is: itt ismerkedett meg ugyanis jövődöbelijével, a dégi jószágkormányzó macsovai Licsek Antal leányával, Karolinával.¹⁶ A házasságra 1825. április 13-án került sor.¹⁷ A házasságkötés után a családalapítás következett: 1827-ben megszületett első gyermekük, Terézia.¹⁸ 1830. június 4-én már egy fiúnak, Károlynak adott életet Licsek Karolina.¹⁹ Károly valószínűleg Dégen nevelkedett, és később az uradalomhoz közel fekvő veszprémi és székesfehérvári iskolákban tanult.²⁰ Dégen született 1836. május 10-én Gyula,²¹ azonban a Szalay családot sem kerülte el a csecsemőhalál: második fiuk még aznap

¹¹ Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL SML) Instantiae. Extractus Matricula Baptisatorum Ecclesia Parochialis Latranyiensis. 23.

¹² MNL SML. Instantiae. Közgyűlési végzés. Kaposvár, 1829. január 21.

¹³ Baranyai: *Somogy vármegye nemes családai*, 41.; MNL SML. Cons. Nob. 1843, 1846.; Horváth: *Balatonlelle története*, 89–90.; MNL SML. Instantiae. Szalay József folyamodványa. [1828].

¹⁴ Szalay Imre 1846. február 2-án született Dégen. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) Mikrofilmtár. A 3615. 815/3. Születési (1827-1857) r. k. anyakönyvek. Dég.

¹⁵ Demeter Zsófia: *Egy hajdani nagybirtok. A munkaerő, a szántóföldi növénytermesztés és az állattenyésztés herceg Batthyány Fülöp enyingi uradalmában (1806–1870)*. Budapest, 2013. (Kodolányi János Főiskola Történeti Műhelyének kiadványai 5.); a bérviszonyokra lásd: 185–205.

¹⁶ Nagy Iván: *Magyarország családai. Czímerekkel és nemzékrendi táblákkal. 7. kötet*. Budapest, [1860]. 151.

¹⁷ MNL OL. A 3615. 815/2. Házassági, r. k. ak. Dég. A felek aznap házassági szerződést kötöttek: Szalay József utóda számára 2000 ezüst forintot írt elő móríngként. A szerződés szerint, ha a feleség halálozna el előbb, akkor ezüstműi és „smukkjai” még élő családtagjait, fehér- és ágyneműi, házasságba hozott eszközei, marhái pedig férjét illetik meg. Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára. IV. 262. Somogy Vármegye Állandó Polgári Törvényszéke. Vegyes iratok: 102.d. (a továbbiakban: MNL SML. IV. 262. ÁPT. 102.d.) Házassági szerződés. 1825. április 13. A házassági szerződésben is említett jegyzék, mely tartalmazta a hozomány tételeit, nem maradt fenn.

¹⁸ Terézia 1827. december 29-én született. MNL OL. Mikrofilmtár. A 3615. 815/3. Születési (1827–1857) r. k. anyakönyvek. Dég.

¹⁹ A szakirodalom Károly születését – tévesen – 1813-ra tette. Szinyei József: *Magyar írók élete és munkái*. 13. kötet. Budapest, 1909. 332. Érdekes továbbá, hogy a kor- és eszmetársak 1833-as születési évről tudtak. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára Oct. Hung. 730. Jüdische Delikatessen. Öregebb Bonyhád Perczel István tulajdona. Zsidókra vonatkozó hírlapkiáogat- és aprónyomtatványgyűjtemény 1880–1885. 51. kötet. – Az antisemita-párt naptára az 1884-ik szököévre. (Szerk. Nagy Imre) Budapest, 1884. (a továbbiakban: *Antiszemita Naptár*) 67. Én – az anyakönyv nyomán – az 1830. évi születést fogadtam el. MNL OL. Mikrofilmtár. A 3615. 815/3. Születési (1827–1857) r. k. anyakönyvek. Dég. A keresztszülők méltóságos Festetics Antal és felesége, Splény Amália voltak.

²⁰ *Antiszemita Naptár*, 67.

²¹ MNL OL. Mikrofilmtár. A 3615. 815/3. Születési (1827-1857) r. k. anyakönyvek. Dég.

elhalálozott.²² 1839. december 25-én újabb lánnyal bővült a család Josepha személyében.²³ A gyermekek közül a legkisebb Imre volt, aki 1846. február 2-án született.²⁴

Szalay József vélhetően az 1848-as események következtében hagyta el az addig híuen szolgált Festetich-családot. A hazatérésben szerepet játszhatott felesége halála, aki 1848 októberében hunyt el. Témánk szempontjából azonban mindenekelőtt Szalay József birtokszerzéseinek története a fontos.

Levéltári források tanúsítják, hogy szereplőnk szüleitől vajmi kevés birtokot örökölt: Szalay Antal 8 [magyar]²⁵ hold földet hagyott rá Lellén, de „semmi vett jószágom nem volt oly drága mint mennyi adóssággal a[z] volt terhelve”.²⁶ Az anyai örökség már Bogláron²⁷ feküdt: összesen 6 hold, ezeket a földeket nem terhelte adósság. Házassága révén Szalay földbirtokai nem, de vagyona bővült a hozományának és a Licsek-örökség 1847-es kiosztásának köszönhetően.²⁸ Ebből is feltételezhető, hogy Szalay József elsősorban felesége hozományát használta fel földvásárlás céljára. Az első – forrásokkal bizonyítható – vásárlás 1835-ben történt. Ekkor adta el gulácsi Farkas László özvegye, jáprai Spissich Borbála lellei „részjószágait” a Szalay házaspárnak. A vételár 15 000 váltóforint volt.²⁹ Szalay József így 150 2/8 holdat szerzett Lelle községben.³⁰

A következő ügylet körülményeiről egy Horváth nevű tisztartó által írt levél és egy dátum nélküli adásvételi szerződés tudósít.³¹ A szerződés értelmében kislaludy Guzits József özvegye, Káldy asszonyság³² eladta lellei birtokát Szalay Józsefnek és feleségének 16 000 váltóforintért. A vételárból és a fent idézett levélből arra következtethetünk, hogy ezúttal is nagyobb méretű (150 hold körüli) földet szemelt ki magának Szalay József.

Az 1840-es években a földszerzés tovább folytatódott. 1845-ben Bakalovics Józseftől és annak feleségétől, Illés Szidóniától vásárolt 18 500 ezüstforint értékben földbirtokot.³³ Az iratban nem említették, hogy pontosan milyen részekből tevődött össze az új szerzemény, s hol feküdt a lellei határon belül.³⁴ Ugyanebből az évből maradt fenn az a Szalay József által jegyzett számadás, ami a Viza család örököseitől vásárolt birtok kifizetéséről tanúskodik, az

²² MNL OL. Mikrofilmtár. A 3615. 815/3. Halálozási r. k. anyakönyvek. Dég.

²³ MNL OL. Mikrofilmtár. A 3615. 815/3. Születési (1827-1857) r. k. anyakönyvek. Dég.

²⁴ Uo.

²⁵ A továbbiakban – ha külön nem jeleztem – magyar holdban adtam meg a területmértéket. Egy magyar hold 1200 négyszögölnek felelt meg.

²⁶ MNL SML. ÁPT. 102.d. Szalay József első számú nyilatkozata. 1861. január 29.

²⁷ Ma Balatonboglár, Lellel szomszédos település.

²⁸ MNL SML. ÁPT. 102.d. Licsek Karolina osztálylevele lánytestvéreivel. 1847. december. 9.

²⁹ A váltóforint 1811-ben bevezetett papírpénz volt. Két és fél váltóforint felelt meg egy ezüstforintnak, de ez a gyakorlatban ingadozott. Az ezüstforint (más néven: pengő forint vagy konvenció forint) az 1753 és 1857 közötti ezüstpénz alapegysége volt. Egy ezüstforint 60 krajcárt tett ki. Vári András: *Urak és gazdászok. Arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon 1821–1898*. H. n., 2009. 528.

³⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára XIII. 55. Szalay család iratai. 1. d. (a továbbiakban: MNL SML. Szalay 1. d.) Jáprai Spissich Borbála és Szalay József adásvételi szerződése. 1835. június 16.

³¹ MNL SML. Szalay 1. d.

³² Káldy asszony keresztnevének, a keltezés helyszínének és időpontjának helye üresen maradt a másolati példányon.

³³ MNL SML. ÁPT. 102.d. N. 276. Kiírás a Fő Tisztelendő Weszprémi káptalan kezelése alatt levő országos levéltári jegyzőkönyvből. 1845. május 21.

³⁴ Uo.

árváktól és az özvegytől 96 holdat és 400 négyszögölt vett át. Az irat szerint Szalay a tranzakciót követően építkezéshez vagy felújításhoz látott hozzá, tehát a vásárlást követően maradt tőkéje a birtok fejlesztésére, de az is szembeűnő, hogy 3500 ezüstforint kintlévősége volt, tehát nemcsak birtokba fektetett, hanem hitelezésre is kiadta vagyona egy részét.

A forradalom és szabadságharc eseményei alatt özvegygé váló Szalay József életében kevés vigaszt jelentett a polgári tulajdonná vált, volt úrbéres földek után járó kártérítés, melynek összege 3093 forint 45 krajcár volt.³⁵ Az új korszak kihívásaira Szalay az 1850-es években valószínűleg elsősorban az addig megszerzett birtokok korszerűsítésével és azok fenntartásával kívánt válaszolni. Az első – az '50-es évekből származó – forrás pedig egyenesen arról tanúskodik, hogy miképp került veszélybe az Illés-féle birtokrész Lellén.

Az 1850-es évek első felének mozdulatlansága után 1858-ból áll rendelkezésünkre dokumentum arra vonatkozóan, hogy az 1848-ig gazdatisztként szolgáló, ekkoriban már földbirtokos Szalay József tovább bővítette birtokegyüttesét.³⁶ Ugyanekkor vett szőlőföldeket a Lelléhez tartozó Kishegyen, de a szántóföldek, rétek és szőlőföldek mellett maradt tőkéje más jellegű befektetésekre is, hiszen 1859 tavaszán lakóházat vásárolt – a hozzá tartozó 3 hold telekkel együtt – Kaposváron, a Pap utcában.³⁷

Szalay József feltételezhetően hitelekbl jutott hozzá megfelelő nagyságú összegekhez. A szakirodalom szerint Somogyban a hitelek 60%-át fordították zálogkiváltásra és adósságtörlesztésre, tehát az adósság újbabbakat indukált.³⁸ Nem tudható, hogy Szalay miből és miképp tartotta fenn gazdaságát, de annak 1850-es évek második felében való kiterjedése és fekvése meghatározható az ideiglenes kataszteri felmérés segítségével.

Az 1850-ben indult ideiglenes felmérés során csak a községek és dűlők határát mérték fel, az egyes telkek méretét bevállás alapján állapították meg. 1856-ban kezdődött a részletes, telkenként történő felmérés, ami az ország nagy méretarányú (1:2880) térképezését jelentette. Az ideiglenes kataszterek elkészítéséhez általában már korábban rögzített összeírások

³⁵ MNL SML. ÁPT. 102.d. Szalay Károly másodnyilatkozata. 1861. február 15. A Somogy megyei kárpótlásokra lásd: T. Mérey Klára: *Az úrbéri birtokrendezések hatása a Somogy megyei települések alakulására az önkényuralom idején*. In: Farkas Gábor (szerk.): *A Dunántúl településtörténete III. 1848–1867. A székesfehérvári településtörténeti konferencián elhangzott előadások, korreferátumok szövege*. 1978. május 24–25. Székesfehérvár, 1978. (MTA Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottságának értesítője). 56. A történészek által már közölt gyakori tulajdonosváltások az 1850-es évekre vonatkozóan is bizonyítják, hogy Somogy megyében nem ment könnyen a korszerű, új elvárásoknak megfelelő mezőgazdasági termelés kialakítása, bár kétségtelen, hogy a Dunántúl egyes részein a feudális járadék viszonylag korlátozott, inkább csak kiegészítő szerepet játszott, így pótlása csak átmeneti zökkenőt s nem vést hozó megrázkódtatást jelentett. Szabad György: *A társadalmi átrétegződés folyamatának előrehaladása: A nemesség felbomlása*. In: Hanák Péter – Erényi Tibor – Szabad György (szerk.): *Magyarország története IV. 1849–1918. Az abszolutizmus és a dualizmus kora*. Budapest, 1972. 66–67.; T. Mérey: *Az úrbéri birtokrendezések hatása*, 57–58.

³⁶ Ekkor özvegy Bárány Ágostonnéval (szül. Viza Apollónia) kötött adásvételi szerződést, melyben 172 forint 30 krajcár értékben megvásárolta a szőlőskislaki „Mettszési dűlőben fekvő” másfél holdas parcellát. MNL SML. ÁPT. 102.d. Adásvételi szerződések 1858–1860.

³⁷ A lakóépület és a telek tulajdonosa Jobszt Márton volt, aki 3680 forintért adta el Szalay Józsefnek az ingatlant. Az adásvételi szerződés 1859. március 20-án kelt Kaposváron, s Jobszt Márton és Szalay Károly szignózta. MNL SML. ÁPT. 102.d. Adásvételi szerződés Jobszt Mártonnal. 1859. március 20.

³⁸ Tóth Tibor: *Hitelezők és adósok. A kölcsönforgalom kérdéséhez Somogyban 1756–1812*. Budapest, 1979. 40.; Glósz József: *A megyei betáblázások és a középbirtokos nemesség*. In: Glósz: *A rendiség alkonya*, 69–72.

kat használtak fel.³⁹ A birtokegységeket 1600 négyszögöles, úgynevezett kataszteri holdakban tartották nyilván. A szakemberek – a központi utasítás részletekre kitérő iránymutatásának⁴⁰ segítségével – parcellánként feljegyezték a telekkönyvbe a birtokosok nevét, lakhelyét, házsámát, a parcella méretét és művelési ágát.

Szalay József kúriája a mezőváros északi részén, a 255. számú telken feküdt. A kúria mellett gazdasági épületek és a kiszolgáló személyzet szállásai álltak, magát a nemesi házat pedig karéjban fogta közre a 2 kataszteri hold 1172 négyszögöles gyümölcsös kert, valamint az 59 nöl-es zöldségeskert. A teljes lellei birtokállomány 1858-ban 495 kat. hold 363 nöl volt, ez magyar holdban 660 hold 363 nöl-t jelentett. Az 1848-tól 1858-ig tartó időszakban tehát Szalay József ezen adatok szerint Lellén 102 (magyar) hold növekményre tett szert.

A lellei kataszter feltárása mellett ugyanakkor szükséges más települések anyagának átvizsgálása, hiszen ismert, hogy Szalay 1858-ban nem csak Lellén volt földtulajdonos. Így például Szőlőskislakon 64 k.hold 1118 nöl kiterjedésű birtoka feküdt, míg Boglár esetében három parcella mellett szerepelt Szalay József neve.⁴¹ Az 1850-es évek végétől valószínűleg haszonbéri formában is bevételhez jutott az ekkor már hatvan év körüli kisnemes. Ezt a megállapítást erősíti, hogy 1859 novemberében a szintén Lellén birtokos Dezső árvákkal kötött szerződést hat évre.⁴²

A következő évtized megtörte az addigra már több mint 600 holdat bíró Szalay Józsefet, hiszen ekkor került sor arra az örökösödési perre, melyből rekonstruálható az apa és a fia viszonyulása a gazdálkodáshoz, s melynek segítségével képet alkothatunk egy másik generáció attitűdjéről is.

„Fösvény” és „tékozló” Szalayak: az 1861-es családi konfliktus

1861 januárjában indult meg az ominózus örökösödési eljárás. Szalay Károly keresete az 1848-ban elhunyt édesanya reá eső örökségére irányult. Szalay József 1861. január 19-én hajlandónak mutatkozott ezt kiszolgáltatni, de az „igazságos elosztás” végett választott bíróságához fordultak. Az apa Kacsokovics Ignácot, a fiú Jakab Istvánt nevezte meg bírónak. A két – jogban járatos – nemesember teljes körű felhatalmazást nyert az ügy alapos kivizsgálására és az ítélethozatalra. A peres felek kizárólag a „birtokon Kivüli fellebbvitelt” tartották fenn a maguk számára. Az ítélet végrehajtásával és a szükséges tanúk eskütételével a járási szolgabíró bízta meg.⁴³

Szalay Károly keresetében követelte az apa által 1848-ban bírt 922 hold földbirtok,⁴⁴ a 13 500 forint tőke, a 3093 forint 45 krajcár kárpótlási összeg, az 1848 óta évenkénti és holdankénti 5 o. é. forintos haszonvételek és egyéb kamatok, valamint az édesanya halála után

---

³⁹ Kóvér György: *A tiszaezlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek*. Budapest, 2011. 110. A kataszter alkalmazására lásd: uo. 110–123.; Keleti Károly: *A telekadó és kataszter közgazdasági és statisztikai szempontól*. Pest, 1868.

⁴⁰ A központi utasítás eredeti (német) és magyar nyelven is hozzáférhető a Catastrum évnegyedes folyóirat internetes portálán: <http://www.castrum.hu/index.php/hu/> (letöltés: 2019. nov. 27.)

⁴¹ MNL OL. S.79. Kataszteri-gyűjtemény (1786–1948) 628. 1. Balatonboglár. Kataszteri telekkönyv.

⁴² MNL SML. Szalay 1. d. Haszonbéri szerződés Szalay József és a Dezső árvák között. 1859. november 6.

⁴³ MNL SML. ÁPT. 102.d. Egyezség Szalay József és Károly között. 1861. január 19.

⁴⁴ Mint a korábbiakban láttuk, az apa 1848-ban jóval kevesebb birtokkal rendelkezett. A 922 holdat a per során becsültként kezelték, és a tényleges állapotokat csak 1861 augusztusában Péchy Imre mérnök által mérték fel.

fenmaradt ingóságok egy hatodát.⁴⁵ Fő érve az volt, hogy az apa alig bírt vagyonnal, és a szerzett birtokokat, ingatlanokat felesége, Licsek Karolina hozományából és családi örökségből vásárolta meg. Mivel ezek a közös vagyomból lettek kifizetve, közszerzeménynek minősültek.⁴⁶ Szalay József – bár néhány nappal korábban még hajlandóságot mutatott – nyilatkozataiban élesen kikelt fia ellen, és számtalan irattal próbálta felhívni a bírák figyelmét Károly hányaveti életmódjára és haszonleső mentalitására. Mivel Kacskovicsék fejenként három beszámoló előadását engedélyezték, 1861 februárja és márciusa során 'nyilatkozatháború' vette kezdetét.

Szalay Józsefet a szintén Lellén birtokos Gyulassy Ignác ügyvéd képviselte. A beszámolók közreadása után, február 18-án a felek a bírák és Gyulassy jelenlétében találkoztak, de meg egyezésre nem került sor.⁴⁷

A tekintetben, hogy mit követett el a fiú apja ellen, amivel az utóbbi szerint jogosulatlanná vált az anyai örökségre, az általa fogalmazott beszámolók kínálnak támpontokat. A válasz előzetesen egy szóban foglalható össze: pazarlás. Pontosabban a korábban Károlynak átadott pénzüsszegek és eszközök nem megfelelő befektetése, felhasználása. Fiának ezen cselekedeteit Szalay József egészen 1850-ig vezette vissza. 1850. július 25-én Károly ugyanis Pestre utazott, vélhetően magasabb fokú tanulmányokat folytatni.⁴⁸ A huszoneves Károly kevés jövedelemmel rendelkezett, gyakran hazautazott, hol Lellén, édesapjánál, hol Kötcsén, „szeretőjénél” töltötte a szabadnapokat. Ez idő alatt a huszonkét éves fiatalember 1852-ben feleségül vette a kötcei nemesi família sarját, kisfaludy Kisfaludy Atalát,⁴⁹ ezt követően pedig a mezőgazdálkodás terén próbált érvényesülni.

Az önálló, atyai ortalomtól független élet ekkor még azonban nem adatott meg Szalay Károly számára. 1853-ban eltartási szerződést kötött édesapjával, melyben évi 300 o. é forintos jussra tett szert.⁵⁰ A történet szempontjából kívánatos lenne tudni, hogy mi történt 1855 és 1858 között Szalay Károssal, ám ezen időszakról csak annyi információ áll rendelkezésre, hogy Kaposváron vállalt a törvényszéknél állást mint jegyző, majd mint vizsgálóbíró.⁵¹ Az apa sem taglalta beszámolóiban ezeket az éveket. Talán még érdekesebb kérdés, hogy a fentiekben előadott rossz családi viszony milyen irányt vett az 1850-es évek második felében. A kaposvári újonnan vásárolt lakóház átengedése az „életre alkalmatlan” fiúnak azt feltételezi, hogy a családi kapcsolat nem bomlott fel végérvényesen.⁵²

⁴⁵ MNL SML. ÁPT. 102.d. Szalay Károly második nyilatkozata. 1861. február 15.

⁴⁶ A közszerzemény olyan vagyon, melyet a házastársak a házasság fennállta alatt visszterhesen szereztek. Törvényes öröklés esetén a közszerzeményi vagyon fele részét a férj, másik felét a feleség lemenői öröklik. Homoki-Nagy Mária: *A törvényes öröklés jogi szabályozása Magyarországon 1861-ig*. In: Acta Universitas Szegediensis. Acta Juridica et Politica. Szeged, 2000. (Különnyomat a Bérczi Imre Emlékkönyvből) 221.

⁴⁷ MNL SML. ÁPT. 102.d. Választott bírósági ügye Tekintetes Szalay József és Károly Uraknak. Az iratot folyamatosan vezették a vizsgálat során, az utolsó dátum: 1861. március 21.

⁴⁸ Jogi és filozófiai tanulmányokról írtak a kortársak és Szinnyei József is. *Antiszemita Naptár*, 67.; Szinnyei: *Magyar írók élete és munkái*. 13. kötet. Budapest, 1909. 333. Ez ideig nem sikerült kiderítenem, hogy pontosan mikor és milyen eredménnyel tette le ügyvédi vizsgáját.

⁴⁹ Kisfaludy László: *A kisfaludy Kisfaludy család története*. Debrecen, 2004. (Régi magyar családok, 2.) 126–127.

⁵⁰ MNL SML. ÁPT. 102.d. Szalay József első nyilatkozata. 1861. január 29.

⁵¹ *Antiszemita Naptár*, 67. Az első – és nem melleleg megbízható – tiszti címtár szerint Kaposváron mint „*Gerichts-Adjunct*” állt alkalmazásban. *Staatshandbuch der sämmtlichen Verwaltungsgebiete des Königreiches Ungarn für das Jahr 1859*. Wien, 1859. 155.

⁵² Szalay József a peres tárgyalás során ezt az engedményt is fia „tékozló” mivoltának kontójára írta.

Mint arra a földbirtokos apa is utalt peres leveleiben, állításait az 1850-es évekről szóló, de 1860-ban keletkezett iratokkal támasztotta alá.⁵³ A fia számára átadott összegeket és a felhalmozott adósságokat ismertető forrást táblázatos formában közlöm.

I. táblázat

	Kiadott összeg váltóforintban (Forint)	Kiadott összeg váltóforintban(Krajcár)
1850 ⁵⁴	2 065	-
1851	823	45
1852	987	30
1853	572	30
1854	430	-
1855	920	-
Összesen	5 798	45

Forrás: MNL SML. ÁPT. 102.d. Szalay Károly fiának naplóm szerint kiadott pénzek feljegyzése 1850-tól 1856-ig bezárólag. 1861. február 20.⁵⁵

Sajnálatos módon az összegek mellé ritkán került oda, hogy azok milyen szándékkal kerültek átadásra. Mire költötte Károly az apja által folyósított forintokat? A kérdés megválaszolatlan marad, mint ahogy az is, hogy túlköltekezett-e, vagy ténylegesen ekkora kiadást jelentett a pesti életvitel, majd a kötcsei házas- és társasági élet fenntartása.

Az 'utólagos finanszírozásról' egy átmásolt, terjedelmes adósságjegyzék tanuskodik. Ebben Szalay József tételszerűen felsorolta, hogy kinek mekkora adósságot térített meg.

II. táblázat

Az adósság megnevezése ⁵⁶	Az adósság mértéke				Az adósság kifizetésének dátuma
	„Váltóban”		„Czédulában” ⁵⁷		
	Ft	Kr	Ft	Kr	
Löwehenfeld „tóthi” zsidónak			55	8	1855. szept. 21.
Volátt János lellei molnár			74	-	1855. márc. 31.
Brül tabi kereskedőnek 4 db kötelező	300	-			1855. márc. 31.
Wáisz Mózesnek 1 db kötelező	250	-			1855. márc. 31.
Wáisz Adolfnak 220ftos kötvény kiválata	180	-			1855. márc. 31.
Spitzer tabi zsidónak 1 db kötelező	100	-			1855. márc. 31.
Bárány Ábrahámnak 1 db	30	-			1855. márc. 31.

⁵³ A számadások alapját egy korábban készített és vezetett napló képezte.

⁵⁴ A kiadott váltóforintokat Szalay József dátumra pontosan lejegyezte, de az adatok kezelhetőség miatt évenkénti megoszlásban közlöm.

⁵⁵ Az irat másolat formájában került az örökösödési ügy iratanyagai közé. Az eredetivel Kacs Kovics Ignác vetette össze. A forrás fejlécében 1856-ig tüntette fel a kiadásokat a szerző, de az utolsó pénzügyi összeg 1855. december 29-ei kifizetésével az irat lezárul.

⁵⁶ Az adósságok megnevezését betűhív átiratban közlöm.

⁵⁷ A „czédula” megjelölés minden bizonnyal nem váltó minőségű, de ahhoz hasonlatos kötelevényeket takar.

Hoffman tóthi zsidónak	30	-		1855. márc. 31.
Baán Gáspár urnak szerződésék szerint	91	-		1855. márc. 31.
4 db váltók szerint 50+200+200+100	500	-		1855. márc. 31.
Horváth Gábor tiszteletesnek 1 db	20	-		1855. márc. 31.
Hoffman Ábrahámnak 1 db kötelező	200	-		1855. márc. 31.
Mittler orvos urnak nyugta szerint	61	-		1855. márc. 31.
Lövenschon Leopoldnak 1 db kötelezvény	100	-		1855. márc. 31.
Hogy ezen kötelezőt megkaphattam Izsó segédbírónak fáradozásáért	60	-		1855. márc. 31.
Lövenschon Péternek nyugta szerint	100	-		1855. márc. 31.
Károly fiam tulajdon kötelezője diet A. 852.	200	-		1852
Ugyan annak kötelezője de A. 858.	400	-		1858
[ua.] 860.	300	-		1860
Svastics Jóseftül a hátra volt kamatott felvette mirül mai napig sem adott semmit	256	-		?
Jobszt Mártontól vett házam árából visszatartott 23a Sep.1860.	95	-		1860. szept. 23.
Ttes Gyulassy Urnak fiam ellen folytatott pöre füzettem Karádon	110	-		?
Kaposi házam árának hátra volt kamatját tartozott volna fizetni	120	-		?
Felesége nagyanya halálához adtam	20	-		?
Fisser lellei zsidónak kölcsönvett pénzre kifüzettem 28a marc. 1860.	20	-		1860. márc. 28.
Szabó contóra kezéhez küldöttem mirül mit sem tudok	25	-		?

Forrás: MNL SML. ÁPT. 102.d. *Károly fiamnak kiadott pénzek feljegyzése és helyette kifizetett adóságok elsorolása.* 1860. november 30.

Az adóságok megnevezését végigtekintve kidomborodik, hogy Szalay Károly – kevessevel édesapja pénzbeli segítségét – környékbeli hitelezőkhöz fordult, és kisebb-nagyobb „kötelezvények” formájában jutott tőkéhez. Bevétel híján azonban nem tudta rendezni számláit, ezért az adóságokat Szalay József egyenlítette ki. A hitelezők között feltűnően nagy a zsidó származásúak száma.⁵⁸ A tartozásoknak jelentős részét 1855-ben vállalta magára

⁵⁸ Felhívom a figyelmet a táblázatban Leopold és Péter által képviselt „Lövenschon” családra. A Löwensohnok kiterjedt kereskedői hálózattal rendelkeztek Somogy megye északi részén. 1869-ben a család kereskedeleméből élő tagja volt Löwensohn Fülöp (kereskedő-haszonbérelő, lakhelye: Szőlőgyörök), Löwensohn Jakab (lakhelye: Boglár), Löwensohn Lipót (lakhelye: Látvány) és

Szalay József, ezek a kötelezvények az 1850–1855 közötti időszakban keletkeztek. Mindenestre látható, hogy az apa mindenre kiterjedő számadást készített és tárt a választott bírák elé.

Szalay József szemében Károly a „tékozló fiú” volt, a beszámolók során többször a felelőtlen vagyoni költekezés volt a kifogás tárgya: „...szerentsétlen fiam, ki jövedőjéről mit nem gondolva, [...] elpazarolt”-a azt az összeget, amit az apa számadásaiban „elősorolt”. Miután Károly – pénzt felélvén hazatért Pestről – „jajgatta, hogy a’ pénznek jobban fogja gondját viselni [...] és ezen alatomosságot mind addig követte míg utóbb talán magais bele nem ment”. Ezt támasztotta alá, hogy „a Fiu felment Pestre 25ik July 850. és az ugy nevezett Pesten lételevél fel hagyott 25ik Januaris 851. ezen ött holnapok alatt el költött 2295 f 87x. Kérdezzem nem pazarlás e ez?”⁵⁹

A pazarlás fakadhatott Károly fiatal korából, erről tanúskodik az apa által 1850-ben írt levél első bekezdése: „Kár hogy jobban nem vigyázol holmidra, szegény özvegyatyád ajándékát kevésre böcsülend, a legnagyobb tolongásban is vigyázhattál volna böcsös jószágodra, nem kell semmit oly könnyen venni, mint ti fiatalok szoktátok. Már most látod mikor tudsz magadnak olyat szerezni, pedig ez után díszesebb lenne [ha] orád lenne.”⁶⁰ Azonban az életmódot negatívan befolyásoló más tényezőket, a nőket és a zsidó hitelezőket is megemlítette az apa. József fia nőkhöz való ragaszkodását és „a határt nem ösmerő női vágyok” kielégítését kárhóztatta, azt mint „betegséget” írta le, „fájdalom – uralkodók”-nak tartotta a nőket fia életében, aki „nem férfi, mert nem tudja az asszonyt kormányozni és vezetni”. Szalay József beszámolóiban többször megemlítette, hogy a közös szerzeményeket másik két gyermeke nevében védelmezi, mivel Károly „célirány nélkül maga és Testvérei sérelmével elköltött az ugy nevezett Anyai Hozománybul”⁶¹ jelentős összegeket. A súlyos kiadások miatt az utód nem érdemel további pénzeket, és ha mégis szert tenne vagyonra, azzal nem tudna bánni. Az apa szerint „soha sem lesz belőle semmi mert nintsen néki élni való esze”,⁶² és „életpályáján megtévedett”.⁶³

Miképp válaszolt a vádakra Szalay Károly? Válaszleveleiben meglehetősen nyugodt hangvételt ütött meg, édesapja személyére és viselkedésére ritkán tett pejoratív megjegyzést. Legelőször a házassági szerződést vette górcső alá: az apa állítását cáfolta, mivel a szerződés csak akkor hatalmazná fel a férjet az öröklésre, ha „minden maradék nélkül halálozott volna el” a feleség. Érveit olyan gondolatmenet köré kívánta csoportosítani, mely igazolja, hogy az 1848-ig szülei által jegyzett vagyon közkeresmény volt. Mivel édesanyja végakarát nélkül hunyt el, Károly biztosítva látta saját öröklését a hatályos törvények értelmében. Felkiáltó jelekkel lezárt mondataival, érvelésének technikájával az apa által alkalmazott ’érzelmekre való apellálás’ módszerét hasznította. A fiatal jogász megállapítása szerint apjának „Atya kötelessége” volt számára kisebb-nagyobb összegeket kiadni, függetlenül attól, hogy ezek apai, anyai vagy közszereményi forrásból származtak, mivel ezek tanulásra és nevelésre fordítottak.⁶⁴ Utolsó válaszlevelében ekképp vélekedett apja érzelmeiről: „...házasságom után

Löwensohn Henrik (lakhelye: Látvány). Löwensohn Salamon korcsmáros volt Lengyeltótiiban. Récese Balázs: *Somogy kereskedőinek és iparosainak összeírása 1869-ben. Forrásközlés*. In: Bősze Sándor (szerk.): *Somogy megye múltjából – Levéltári évkönyv 36*. Kaposvár, 2005. 118–123.

⁵⁹ MNL SML. ÁPT. 102.d. Szalay József első nyilatkozata. 1861. január 29.

⁶⁰ MNL SML. ÁPT. 102.d. Szalay József levele fiához. 1850. szeptember 8.

⁶¹ MNL SML. ÁPT. 102.d. Szalay József második nyilatkozata. 1861. február 6.

⁶² MNL SML. ÁPT. 102.d. Szalay József első nyilatkozata. 1861. január 29.

⁶³ MNL SML. ÁPT. 102.d. Szalay József harmadik nyilatkozata. 1861. február 20.

⁶⁴ Uo.

nekem törvény szerént az által[,] hogy házánál elfogadott[,] velünk érintkezésbe lépett[,] megbocsátván[,] törvényes kötelességeit csak is az atyai érzések hiányában rázhatta le magáról.”⁶⁵

A felek nyilatkozatétele után a bírákon volt a sor. A választott bírák 1861. május 4-én olvasták fel ítéletüket. Az irat elején összefoglalták a felek érveit, és kimondták, hogy „Szalay József úr bíróilag köteleztetik a fentebb elszámolt javak s jogok felének egy harmadrészét [...] a fent körülírt értelemben Szalay Károly úr fia részére ki és átadni”. A fiú ekképpen szerzett vagyonát megterhelték a közszerzeményen levő adósság egy hatodával (1766 forint 40 krajcár). A bírák azért utasították el Szalay József követeléseit, mert a fiúnak adott korábbi összegek és az adósságok rendezése „szinte csak morális hajlammal tulajdonítható, mert ami nem kötelezte a kiskorú fiut, azt atya kötelezővé nem tehetette”.⁶⁶

Az ítélet ellen Gyulassy Ignác május 8-án nyújtott be fellebbezést „birtokon belül”, de mivel erre lehetősége – a januárban kötött egyezség értelmében – nem volt, így azt csak „birtokon kívül” adhatta be a megyei törvényszékhez.⁶⁷ A választott bírák külön levélben is értesítették a főszoigabíró, hogy terjessze az ügyet a Polgári Törvényszék elé, mivel azt Szalay József nem fogadta el.⁶⁸ Az apai fellebbezéssel párhuzamosan a végrehajtás napját 1861. július 10-ére tűzték ki. Az időpontról a földbirtokos is tudott, mivel 1861. június 20-án Farkas Pál „Tek. Somogy vmegyé esküdtje” kézbesítette a végrehajtási bejelentést.⁶⁹

Szalay Károly megkapta a családi vagyon – 1848-as állapotoknak megfelelő – egy hatodát: a 110 14/16 hold földbirtokot, a szőlőkislaki telken fekvő lakóházat, pajtát és istállót, a kis-hegyi Spissich-szőlőnél levő házat, a kaposvári Pap utcában található 134. számú lakóházat és egy kötelezvényt 1000 forintról. Hertelendy János ügyvéd ezt követően az ingóságok egy hatodát 1500 o. é. forintra becsülte, és felajánlotta a pénzbeli kifizetést az ingóságok átadása helyett. Ezt elfogadva József egy 1861. december 29-én lejáró kötelezvényt állított ki fia nevére, aki a közszerzeményi tőke és az úrbéri kárpótlás után még 998 forint 57 krajcárhoz jutott hozzá. A regáléból és egyéb más jövedelmekből 42 forint 89 krajcár esett Károlyra, ez az összeg teljes egészében fedezte a rá kirótt perbeli költségeket (42 ft 75 x).⁷⁰

Az 1861-es év cezuráját követően Szalay József tovább műveltette kezén maradt birtokait, malmokat is vásárolt, majd felhalmozott vagyonát kisebb fiára, Szalay Imrre hagyta, és 1872. október 14-én végegyengülésben elhunyt. Testét a családi sírboltba temették Lellén.⁷¹

Szalay Károly ügyvédi tevékenysége és életvitele

Károly az 1861-ben kiszolgáltattott birtokrészek nagyobb hányadát – feltételezhetően – örökjogon eladta. A kezdeti nehézségek miatt Szalay Károlyt kevésbé érdekelte a gazdálkodói életforma, ráadásul a megszerzett földek Kaposvártól messze, Szőlőkislakon és – kisebb

⁶⁵ MNL SML. ÁPT. 102.d. Szalay Károly harmadik nyilatkozata. 1861. március 15.

⁶⁶ MNL SML. ÁPT. 102.d. Ítélet. 1861. május 4.

⁶⁷ Uo. A „birtokon kívüli” fellebbezés azt jelentette, hogy az ügy másodfokra kerül további tárgyalásra, de az elsőfokú ítélet ezen idő alatt is végrehajtható.

⁶⁸ MNL SML. ÁPT. 102.d. Tekintetes Kerületi Főbíróur! 1861. május 8

⁶⁹ MNL SML. ÁPT. 102.d. Írásbeli értesítés a végrehajtásról. 1861. június 20.

⁷⁰ MNL SML. ÁPT. 102.d. Végrehajtási jegyzőkönyv. 1861. augusztus 30.

⁷¹ MNL OL. A 3905. 983/12. Halálozási, r. k. ak. Látrány. „A patriarchalis vendégszeretetéről ismert Szalay József, megvéknnek nem csak jobb, de szerző gazdái közül is egyik kiválóbb szorgalmu, - közelébb halt meg Lellén hosszabb betegsékeskedés után.” *Somogy*, 1872. október 22. Ujdonságok.

részben – Lellen feküdtek. Bár az értékesítésről csak egy irat maradt fenn, mégis ezt a tendenciát tartom jellemzőnek.⁷²

A jogászi hivatást s azon belül az ügyvédi foglalkozást választó Szalay Károly a jogot már fiatal felnőttként éppen édesapja ellen sikerrel használta fel érdekeinek érvényesítésére.⁷³ Az ügyvédség azonban ennél sokkal többet jelentett számára: az éppen ekkoriban kiterjedt autonómiát elnyerő szakma⁷⁴ széles perspektívát kínált a városi életben való érvényesülésre, megtalálva a boldogulást ezen a polgári társadalom által megbecsült pályán, ugyanakkor – mivel az ügyvédség 1867-től mindenki számára nyitottá vált – számolnia kellett az egyre szaporodó pályatársak konkurenciájával.

Nem sok forrás tudósít arról, hogy az 1860–1870-es években milyen hírnévnek örvendett ügyvédi irodájára, mennyi és milyen minőségű ügyekben járt el, és hány ügyfelet képviselt. Az biztosnak látszik, hogy Kaposváron az elsők között volt, aki praxist nyitott. Már 1862 júliusában hirdette magát az akkor induló, Nagykanizsán kiadott *Zala-Somogyi Közlönyben*.⁷⁵ A hirdetés szerint saját lakásán, a Pap utca 134. szám alatt fogadta peres feleit. Az ügyvédi tevékenységére vonatkozó első információ szintén 1862-ből származik. Ekkor a már érintett Löwensohn család Péter nevű tagját képviselte egy váltóügyben. Ügyfele ellen rokona, Löwensohn Leopold nyújtott be keresetet 1000 váltóforint értékben, ennek hatására a hátralékos átengedte a Kacskovics Károly által 1861. szeptember 25-én kibocsátott, 3000 forint-ról szóló váltóját.⁷⁶

Szalay – általam feltárt – első pere, melyben egy zsidó kereskedőt képviselt egy másik zsidó kereskedővel szemben, a sikeres jogesetekhez tartozott. A Löwensohnok egy szűk évtizeddel később, 1871-ben ismét felbukkantak Szalay Károly életében. Ekkor az édesapa, Szalay József kötött peregyezséget Löwensohn Péterrel. Az ügy pikantériája abban rejlik, hogy Károly az iratot mint tanú írta alá, de nem tudni: az apa vagy Löwensohn bizalmasa volt-e. A történet, hogy egy később antiszemitává váló szereplő életében a zsidók meghatározó vagy legalábbis fontos szerepet játszanak, nem egyedülálló.⁷⁷

Azt nem lehet megállapítani, hogy ekkoriban és az 1870-es években milyen mértékű terhet rótt vállaira ügyvédi praxisa, mennyi ügyben kellett eljárnia. Egyedül az 1880-as évekből áll rendelkezésre adat arra, hogy peres elfoglaltságra hivatkozik. 1881 decemberében ugyanis a *Népjog* főmunkatársi feladatkörét nem tudta ügyvédi teendői miatt kellőképp ellátni, így

---

⁷² 1873 májusában vált meg a Tót-hegyen található szőlőjétől. A telket Jankovich Tivadar vásárolta meg 2000 o. é. forintért. MNL SML. XIII. 14. Szőlősgyöröki Jankovich család iratai. 23. d. Adásvételi szerződés. 1873. május 23. A csatolt telekjegyzőkönyvi kivonatból tudható, hogy 1862-től 1871-ig Szalay Károly 9600 forinttal terhelte meg birtokrészeit. A hitelező – az apánál már említett – Bárány Pál volt. MNL SML. Jankovich. 23. Telekjegyzőkönyvi kivonat. 1873. május 23.

⁷³ A témáról legújabban Navratil Szonja publikált: *A jogászi hivatásrendek története Magyarországon. 1868/9-1937*. Budapest, 2014. (ELTE Jogi Kari Tudomány, 25. Sorozatszerk.: Varga István).

⁷⁴ Erre lásd: Korsósné Delacasse Krisztina: *Az ügyvédi autonómiák létrejötte és működésük megkezdése Magyarországon a polgári korszakban*. PhD-értekezés, Pécs, 2009.

⁷⁵ *Zala-Somogyi Közlöny*, 1862. július 10. 2. sz.

⁷⁶ MNL SML XIV.6. Gyulassy Ignác lellei ügyvéd iratai. Löwensohn Péter boglári lakos keresete Löwensohn Leopold látrányi lakos ellen. Dátum nélkül. [1863]

⁷⁷ Istóczy Győző antiszemizmusának eredetére lásd: Welker Árpád: *A baltavári ügy. Egy pályakezdő antiszemita politikus – Istóczy Győző – kulcsélménye*. Vasi honismereti és helytörténeti közlemények, 25. évf. (1998) 4. sz. 44–64. Szendrey Gerzson a *12 Rőpiratban* számolt be zsidókkal való konfliktusáról. *12 Rőpirat*, 1884. szeptember 15. Ügyvédek ellen intézett zsidó-üzelmek az ügyvédi kamarák és bíróságok előtt.

közölte, hogy írásait ezentúl ritkábban olvashatják a lap hasábjain.⁷⁸ 1884-ben az országgyűlési mandátuma miatt növekedett teendőinek száma, ügyvédi irodáját ekkor vejére, dr. Obetkó Károlyra bízta.

Ez időben, 1883-ban szerzett magának országos „hírnevet” mint a tiszaezlári per magánvádlója.⁷⁹ A *Népjog* tudósítása szerint özv. Solymosi Jánosné, az eltűnt leány édesanyja kérte fel a vád képviselőre őt,⁸⁰ aki késve érkezett meg a tárgyalásra. Ezt megerősítette maga is a per végtárgyalásán elmondott, ügyvédi szónoklatokra reagáló beszédében.⁸¹ A tárgyalás során folyamatosan új tanúk felderítésén munkálkodott,⁸² egy – nyilvánvalóan Szalay irányában elfogult – beszámoló szerint felderített a zsidók és védőügyvédjeik által lefizetett két tanút „Tokaj környékéről”.⁸³ Védbeszédében sérelmezte, hogy az egész tárgyalás alatt némán kellett meghallgatnia a „törvénytaposó [...] czinizmust”. Elítélte a királyi főügyész-helyettes tevékenységét, aki szerinte nem megfelelő kérdésekkel élt a tanúk meghallgatása során, s így mulasztás terheli. A magánvádló elvetette és nevetségesnek találta azon nyilatkozatokat, miszerint Solymosi Eszter önkezével vetett véget életének. Felháborítónak tartotta továbbá, hogy a zsidók minden eszközzel el akarták hitetni, hogy a Tiszadadánál megtalált lány holtteste Solymosi Eszteré. Ezután az orvosi szakvéleménnyel szemben is kritikát fogalmazott meg, valamint hamis tanúzással vádolt több megjelentet. Vádbeszéde antiszemita körökben széles körű helyeslést váltott ki, ezen megnyilatkozások egy részét saját lapjában közölte.⁸⁴ A beszédet követően a védőügyvédek észrevételeire reagált, majd ismételten a Tiszából kiemelt lány hullája és Eötvös Károly ezzel kapcsolatban felhozott érvei kerültek terítékre. A válaszbeszéd vége egyenesen személyes offenzívába ment át, Eötvös ellenében. Szalay elsorolta azon pontokat, melyekben szerinte kollégája tévedett, és kifejtette: az antiszemitizmus védelem, melyet semmilyen erő meg nem gátolhat.⁸⁵

A tiszaezlári vérvádpert követően Szalay Károly az antiszemita ügyvédek idológává vált; ennek köszönhető, hogy számtalan zsidók ellen zavargó személy védelmére kérték fel a

⁷⁸ *Népjog*, 1881. december 9. Szerkesztői üzenet. A *Népjogot* Szalay Károly testvére, Imre (balaton)lelei földbirtokos és képviselő alapította Krátky János újságíróval 1881-ben. Az alig egy éves közös munka azonban 1882 nyarán véget ért: Krátkyt a szerkesztői székben Szalay Károly váltotta, aki az alapítástól kezdve munkatársa volt a lapnak. A *Népjog* ekkoriban közölte Ónody Géza vérvád-elméletét Tiszaezlár kapcsán, majd Szalay Imre 1882. augusztus 18-ai vezércikke A zsidó-kérdés címmel már egyértelműen az antiszemita mozgalom szolgálatába állította a kezdetben a Függetlenségi Párt megyei lapjaként alapított orgánomot. A lap alapítására és szemléletmódjára lásd: Papp Viktor: *Antiszemita közéleti szereplők a 19. századi Magyarországon*. MA szakdolgozat, Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest, 2017. 85–96. Az 1881 és 1886 között megjelent sajtótermék számai az Országos Széchényi Könyvtár Mikrofilmtárában állnak rendelkezésre.

⁷⁹ Tiszaezlár társadalmára és a perre lásd: Kövér: *A tiszaezlári dráma*, id. mű.

⁸⁰ *Népjog*, 1883. június 22. Kanizsai: Tisza-eszlár.

⁸¹ *Népjog*, 1883. augusztus 17. Szalay Károlynak, mint Solymosi Jánosné megbízásából magánvádlónak válasza a védők beszédeire.

⁸² *Népjog*, 1883. július 6. Nyíregyháza.

⁸³ *Népjog*, 1883. július 20. Nyíregyháza.

⁸⁴ *Népjog*, 1883. július 20. Üdvözlő Táviratok.

⁸⁵ *Népjog*, 1883. augusztus 31. Szalay Károlynak, mint Solymosi Jánosné megbízásából magánvádlónak válasza a védők beszédeire. Vége.

tárgyalást követően. Az első ilyen – statáriális⁸⁶ – tárgyalás a berzenciek ügye volt.⁸⁷ Itt az ügyész lázadás büntetében kívánta elítéltetni a zavargókat, de Szalay szerint sem lázadás, sem „a nemzeti becsület” elleni támadás nem történt, csak „néhány részeg berzenczei siheder” által elkövetett ablakbeverés.⁸⁸ Az ítéletet 1883. december 6-án hozta a bíróság, s a fő vádlottakat fegyházbüntetésre ítélte. A vádlottak és a királyi ügyész ezt nem fogadta el, a bíró – új tanácskozást követően – ezután egyedül a fő vádlott Tibold Vilmost ítélte két évi fegyházra, a többiek felmentést kaptak.⁸⁹ Szalay Károly ezúttal részsikert aratott.

Ekkoriban Szigetváron is történtek zavargások, a beidézett ágenseket itt ugyancsak Szalay képviselte. Érvei ismétlődtek: nem lázadás a büntett; nem vallásfelekezet, hanem csak néhány személy ellen irányult a fellépés; nem volt cél zsidó személyek tetteleges bántalmazása. Az ügyvéd újra előhozakodott azon technikával, melynek segítségével a fő vádlott Kálmáncsi Albert „csitító” tevékenységét kívánta előtérbe helyezni.⁹⁰ A bíró három évre ítélte az előbb említettet, valamint három hónapos fegyházzal sújtotta a lopás bűncselekményével vádolt személyeket.⁹¹ Az ügyész és Szalay egyaránt fellebbezést nyújtott be, aminek eredménye nem ismert.

1884 februárjában a csurgói zavargókat pártfogolta szereplőnk Psik Gyula⁹² és Szebényi Lajos kollégáinak segítségével.⁹³ A munkamegosztást jól tükrözte a fizetések aránya: Szalay 400, Psik és Szebényi 100-100 forintot kaptak a védelemért.

Az eddigieket tanulmányozva megállapítható, hogy Szalay Károly ügyei családi kapcsolatai vagy az antiszemitizmus révén kerültek látókörébe. Minden bizonnyal más jellegű képviselőket is elvállalt, a konkurenciával ugyanis végig számolnia kellett. Elég ehhez végigtekinteni, hogy az általa szerkesztett *Népjogban* mennyi hirdetés jelent meg ügyvédi irodákkal kapcsolatban.⁹⁴ Szalay ügyvédi teendői mellett más tevékenységi körökben is feltűnt. Ezek ismertetése elengedhetetlen, mivel a bevezető részben kiemeltük: a kortársak számára nemcsak a származással és a földbirtokkal, de az életmóddal, a társasági kapcsolatokkal is összefonódott a dzsentri életvitel.

Szalay neve a Somssich Lőrinc által jegyzett „Somogy-kaposvári Földkereskedelmi és ipar hiteltársulat” alapítása körül is felbukkant. A beszámoló szerint a két említett, Somssich

⁸⁶ A tiszaezlári tárgyalást követően országszerte zavargások robbantak ki, ennek következtében Somogy megyében statáriális bíróságot neveztek ki. Bősze Sándor: *Az 1883-as somogyi antiszemita zavargások*. In: Szili Ferenc (szerk.): *Somogy megye múltjából*. Kaposvár, 1991. (Levéltári Évkönyv, 22) 73–93.; Kubinszky Judit: *Politikai antiszemitizmus Magyarországon. 1875–1890*. H. n., 1976. 170.; Kövér György: *Zavargástól választásig. Csurgó és vidéke az 1883–84-as antiszemita „áramlatban”*. In: Fischer Ferenc – Hegedüs Katalin – Rab Virág (szerk.): *A történelem szálai. Tanulmánykötet Vonyó József 65. születésnapjára*. Pécs, 2010. 292.

⁸⁷ Kövér: *Zavargástól választásig*, 298–299.

⁸⁸ *Népjog*, 1883. december 7. Dunántúli zavargások I.: Berzencziek ügye.

⁸⁹ *Népjog*, 1883. december 7. Dunántúli zavargások I.: Berzencziek ügye.

⁹⁰ *Népjog*, 1883. december 14. Dunántúli zavargások II.: Szigetváriak ügye.

⁹¹ *Népjog*, 1883. december 14. Dunántúli zavargások II.: Szigetváriak ügye.

⁹² A megyei élet szövevényességét jól tükrözi, hogy Psik Gyula ügyvéd testvére Psik Lajos, királyi ügyész volt, aki a zavargások tárgyalása során a másik oldalt képviselte. Kövér: *Zavargástól választásig*, 298.

⁹³ Kövér: *Zavargástól választásig*, 299.

⁹⁴ Ezek szerint Kaposváron 1883 februárjában Gruber János, augusztusában Haidekker Károly, 1884 őszén Obetkó Károly, 1884 nyarán pedig Dr. Mayer Ignác Marcaliban nyitott ügyvédi irodát. De a somogyi székhelyen ismertek voltak az 1880-as években Vörös János, Szép Dénes, Belovary János és Löwentritt Ödön, Nagyatádon pedig Noszlopy Gáspár ügyvédek.

és Szalay kérelmet adott be az illetékes miniszterhez vállalatalapítási szándékkal.⁹⁵ Bár az engedélyt megkapták, és a hitelintézet megkezdte működését 1872 nyarán, Szalay neve többé nem fordul elő a társulattal kapcsolatban a *Somogy* oldalain – s másutt sem.

Szalay társas élete szorosan összekapcsolódott felesége, Kisfaludy Atala társadalmi pozíciójával. Az 1850–1860-as évektől Kaposváron élt feleségével az apjától szerzett/kapott Pap (ma Zárda) utcai, Michel-féle lakóházban.⁹⁶ A Kisfaludy Atala életével és költészetével foglalkozó szerző szerint a házaspár jó módon, úri rangnak megfelelően élt, bár utcájuk meglehetősen poros és sáros volt, annyira, hogy a közelben lévő piaci árusok nem szívesen szállítottak semmit a Pap utcába.⁹⁷ Ennek ellenére – az ezidőn még gyermek Kozma Andor későbbi visszaemlékezése szerint – a korszakban Kaposvár Fő utcája és éppen a Pap utca tűnt ki leginkább városias képével.⁹⁸

A nyugodt, vidéki városi életet azonban Szalay felesége nem élvezhette felhőtlenül. Egyre súlyosbodó szembetegsége⁹⁹ gátolta költemények írásában, könyvek olvasásában. Roboz István¹⁰⁰ megjegyezte, hogy Kisfaludy Atala „soha nem dolgozik kenyérkeresetből, hanem az ihlet ösztönzésére; ezért nincs egy munkája sem, mely magán ne viselné a tehetség bélyegét”.¹⁰¹ Amikor pedig nem akadt ihlete, betegeket gyógyított, szegényeket vigasztalt, de főleg vendégeket fogadott. Így a Szalay-ház olyan neves személyeket is vendégül látott, mint Bródy Sándor, Ambrus Zoltán, Fenyő Sándor, Hazafi Veray János, 1909-ben pedig Ady Endre. 1899-ben a Szalay házaspár meghívta azt a – nem mellékesen zsidó származású – Kiss

⁹⁵ *Somogy*, 1872. május 28. Ujdonságok.

⁹⁶ Roboz: *A tükörből*, 255.

⁹⁷ A költőnő 1836-ban született Kötcésen. Kisfaludy: *A kisfaludy Kisfaludy család története*, 126. Rokonságban állt Kisfaludy Sándor, Anyos Pál és Endrődi Sándor író-költőkkel. Életében fontos szerepet játszottak a költői gyermekévek, a Balaton hangulata, a vidéki idill. A házasságot követően komoly betegség miatt kénytelen volt ágynak dőlni, ekkor ismerkedett meg Ariosto költészetével és fogott verselésbe. Roboz Istvánnak, a megye már ekkor ismert alakjának megmutatta szerzeményeit, aki azok közül egyet megjelentetett a *Hölgfutárban*. Ezt követően írt a *Divatcsarnokba*, a *Családi Körbe*, az *Alföldiek Segély-Albumába* is. 1861-ben – *Atala költeményei* címmel – kiadták első verseskötetét Pesten. Ugyanebben az évben Szabó Richárdal megindította a *Gyermekekről* című lapot, mely nagyon hamar, 1863 júliusában meg is szűnt. Cséby Géza: *A Petőfi Társaság első írónöve: Kisfaludy Atala*. In: Stirling János (szerk.): *Kötése monográfiája*. Kötése, 1996. 692.

⁹⁸ Kozma Andor: *Életem. Marcali – Kaposvár – Pest – Buda – Pápa az 1860-as években*. (S. a. r. Varga Éva) Kaposvár, 2001. 28. Kiegészítésképp megemlíteném, hogy Kozma beszámolt a család Főli-házból a Jakab-házba való költözéséről. Az új, földszintes épület sok tekintetben hasonlíthatott Szalayék lakházára. Kozma: *Életem*, 32–33.

⁹⁹ Csak érdekességképp megemlíjtük: Szalay Károly „az 1848-iki hadjáratban túlságos rövidlátása miatt részt nem vehetett” – tudósította az antiszemita naptár. Országos Széchényi Könyvtár Kéziratára Oct. Hung. 730. Jüdische Delikatessen. Öregebb Bonyhád Perczel István tulajdona. Zsidókra vonatkozó hírlapkvívágat- és aprónyomatványgyűjtemény 1880–1885. 65. kötet. *Antisemita Naptár. 1885. II. év.* (Szerk. Nagy Imre) Budapest. 38.

¹⁰⁰ Roboz István széles körben ismert volt a korabeli Somogyban. Forradalmi, Kossuth-párti beállítottsága miatt a provizórium idején számtalan megpróbáltatást kellett átélnie. Felelt a *Zala-Somogyi Közlöny* megjelentetéséért, majd elindította a *Somogy* című lapot. Deák Ágnes: *Egy vidéki újságíró megpróbáltatásai a Schmerling-provizórium idején*. In: Szorosadtól Rijekáig. Tanulmányok Bősze Sándor emlékére. Budapest, 2015. (A Magyar Levéltárosok Egyesülete kiadványai, 14.) 163–169.

¹⁰¹ Roboz: *A tükörből*, 256.

Józsefet, aki *A Hét* szerkesztője volt,¹⁰² s aki lányuk, Szalay Fruzina¹⁰³ verseinek megjelentetésében segédkezett. Ez alkalommal „dzsentrí csillogású estélyt rendeztek [Kiss József] tiszteletére, amelyen a város vezetői mellett természetesen megjelent Roboz István is” – írta Laczkó András.¹⁰⁴ A fogadások, látogatások fáradságait Atala nyaranta „többnyire [...] a szőlőben, melyet férje nagy költséggel rendez be, és meleg égálji növényekkel díszít fel kényelmére”, pihente ki.¹⁰⁵ A család barátjának tudósítása szerint tehát Szalay Károly nem adta el mindennemű földbirtokát, vagy ha így is tett, vásárolt szőlőparcellát, engedve a lugasban való kikapcsolódás örömeinek.

De nemcsak a város határain kívül volt helye a szórakozásnak és kikapcsolódásnak. Szalay Károly látogatta a helyi színtársulat előadásait, egy alkalommal még adományozott is a színészeknek.¹⁰⁶ Felesége és lányai pedig a táncmulatságokat részesítették kitüntetett figyelemben.¹⁰⁷ A társasági élet legkedveltebb színterét mégis a fogadók és kocsimák jelentették. A Szarvas-fogadóban egy alkalommal például a Szalay által vezetett függetlenségi elveket vallók (Németh Ignác, Csorba Ede, Svarcz Samu) emlékeztek meg az 1848–1849-es forradalomról és szabadságharcról.¹⁰⁸

Egy sikeresen gazdálkodó dzsentrí: Szalay Imre története

Szalay Imréről eddig kevés szó esett. Az már ismert, hogy tanulmányait Székesfehérváron folytatta, majd „gazdasági praxisra” járt a Batthyányak enyingi uradalmába. Itt Farkas Imre tiszttartó¹⁰⁹ keze alá került, de a kortárs vélemény szerint Imre nem sok tudást halmozott fel: „Itt azonban többször vivott párbajt, mint mennyit a magtárba járt, s többször segédeskedett, mint a szántóföldet tiportta. Neki a párbaj az volt, mí[g] másnak a foghagymás rostélyos; kívánta, kereste, s sportot űzött belőle.”¹¹⁰ Ezt követően hazatért a szülői házhoz „nem valami vastagon ruházkodva fel a teljhatalmu Farkas tiszttartó szép birodalma – akaránk mondani – herceg Batthyányi Fülöp uradalmában szellemi tanulmányokkal”.¹¹¹ Erre az 1860-as évek derekán kerülhetett sor, amikor az édesapa már meglehetősen koros volt a gazdálkodás egyedüli folytatásához.

¹⁰² Kis József 1843-ban született Mezőcsáton (Borsod megye) Klein István zsidó kereskedő fiaként. Már fiatalon a költészet iránt érdeklődő Józsefet a Petőfi Társaság 1877-ben tagjai közé fogadta. *A Hét* című napilapot 1890-ben indította el. Színyei: *Magyar írók élete és munkái*. 6. kötet. Budapest, 1899. 341–344.

¹⁰³ Szalay Fruzina 1864 szeptemberében született Kaposváron. MNL OL. Születési anyakönyvek (A 3886 – 974/4. kötet), Kaposvár (1852–1876). Sully-Prudhomme írásai és édesanyja neveltetése nagy hatást tettek rá, így a költőni pályát választotta. Versei 1890-től *A Hét*-ben jelentek meg. Cséby: *A Petőfi Társaság első írónője*, 697.

¹⁰⁴ Laczkó András: *Két pályakép: Sárközy István és Roboz István*. Kaposvár, 2011. (Örökség-Kaposi Kiskönyvtár, 38.) 95.

¹⁰⁵ Roboz: *A tükörből*, 259.

¹⁰⁶ *Társadalom*, 1884. március 15. Hírek.

¹⁰⁷ Lásd erre a *Népjog* következő számain: 1882. január 13.; február 10.; április 21.; 1883. március 2.; 1884. február 1.

¹⁰⁸ *Somogy*, 1881. március 22. Ujdonságok.

¹⁰⁹ Farkas Imrére lásd: Demeter Zsófia: *A munkaerő problémái és a megoldási kísérletek herceg Batthyány Fülöp enyingi uradalmában (1806–1870) 1848 után*. In: Szirácsik Éva (szerk.): *Feudális társadalom? – Discussiones neogradieneses*. Salgótarján, 2011. 65–98.

¹¹⁰ Roboz: *A tükörből*, 301.

¹¹¹ Roboz: *A tükörből*, 301.

Szalay Imre pályája így előre meghatározott volt: beletanult(?) a földek művelésébe, és fokozatosan átvette Szalay Józseftől a birtokokat. Arról nincs tudomásom, hogy ez pontosan mekkora örökséget jelentett, vélhetően pár száz holdat örökölt édesapjától. A birtoknagyságra vonatkozó egyetlen információ az 1890-es évek közepéről származik. Ekkor 206 kataszteri hold szántóval, 3 kat. hold kerttel, 25 kat. hold réttel, 19 kat. hold szőlővel és 42 kat. hold legelővel rendelkezett, emellé került feljegyzésre „nem hasznosítható” 77 kat. hold terület. Az összesen 372 kat. holdas birtokon vetőgépek, egy gőzmeghajtású cséplőgép, számtalan eke és borona, valamint 74 szarvasmarha, 13 ló és 13 sertés volt található. A gazdaságban 15 cseléd állt alkalmazásban.¹¹²

Az 1860-as években, amikor szereplőnk átvehette az atyai földek feletti rendelkezést, súlyos problémák nehezítették a gazdálkodást. 1868-ban például jelentősen csökkent a gyapjú és a gabona piaci ára (egy pozsonyi mérőnyi búzáért 6 forint helyett 4,9 forintot ígértek), ráadásul kevés volt a szabad, felfogadható munkaerő. Ez különösen a nyári munkálatok elvégzésében korlátozta a földbirtokosokat. A tűzifa ára is az egekbe szökött, köszönhetően a birtokosok felelőtlen erdőgazdálkodásának, az erdők pusztulásának.¹¹³ A válságjelek a következő évtizedben is megmutatkoztak. T. Mérey Klára szerint elsősorban a volt középnemesi birtokok kerültek nehéz helyzetbe a földesurak állattenyésztéstől idegenkedő mentalitása, az állati és az emberi munkaerő csökkenése nyomán. Az igavonó erő drasztikus visszaesésében a Belső-Somogyban és a Dráva-mentén pusztító keleti marhavész játszott kitüntetett szerepet, de napirenden maradt a takarmányhiány is. Ekkoriban egy 1000–1200 négyszögöles holdról alig 1–1,5 szekér szénát tudtak betakarítani, így sok gazda kénytelen volt ősszel eladni, majd tavasszal – jóval magasabb áron – visszavásárolni állatállományát.¹¹⁴ Ezen tényezők minden bizonnyal Szalay Imre gazdálkodói karrierjét is megnehezítették.

A szántóföldi gazdálkodással és az állattenyésztéssel szereplőnk valószínűleg keveset foglalkozott, mivel már a kezdetektől fogva a szőlőművelés iránt mutatott fokozott érdeklődést. Szalay Imre szőlőműveléséről és bortermeléséről több beszámoló is fennmaradt. 1881-ben a borászati kormánybiztos szakemberei kíséretében járta be Magyarország bortermelő vidékeit, s így jutott el Szalay kishegyi szőlőhegyére. A tudósítás szerint „az első általános áttekintés meggyőzött bennünket, hogy szószeros értelmében szakemberrel és paszionátus szőlőtermelővel van dolgunk”.¹¹⁵ 1893-ban a budapesti szőlészeti tanfolyam diákjai látogattak el Szalayhoz. Megtekintették a gazda közvetlenül a Balaton mellett fekvő homokszőlőjét, melyet észak felől egy erdőcske védett. A beszámolót író tanonc megjegyezte, hogy vendéglátójuk gazdálkodása az okszerű szőlőművelés „eklatáns példája”, s elismerését fejezte ki Szalay iránt.¹¹⁶ Mielőtt a fenti sorokat elfoglultnak tartanánk, fontos megemlíteni, hogy Szalay Imre több esetben rangos elismerést kapott termelt borainak köszönhetően. 1876-ban a budapesti novemberi borvásáron „jó fehér pecsenye borával”¹¹⁷ tűnt ki. Két évre rá már Párizsból hozott haza ezüstérmét,¹¹⁸ majd ugyanezen borával Székesfehérváron is elismerést

¹¹² *Magyarország földbirtokosai*. S. a. r. Baross Károly. Budapest, 1893. 106.

¹¹³ T. Mérey Klára: *A gazdasági és társadalmi viszonyok fejlődése Somogy megyében a dualizmus korában*. Kézirat. 1972. 25–34.

¹¹⁴ T. Mérey: *A gazdasági és társadalmi viszonyok*, 37.

¹¹⁵ *Borászati Lapok*, 1881. október 10. 28. sz. Somogy megye borászata.

¹¹⁶ *Borászati Lapok*, 1893. december 3. 49. sz. A balatonmelléki tanulmányút.

¹¹⁷ *Borászati Lapok*, 1876. január 10. 1. sz. A nov. 7-iki borvásár alkalmával kitüntetést nyertek névsora.

¹¹⁸ *Borászati Lapok*, 1878. november 25. 22. sz. Az 1878-iki párisi kiállítás nemzetközi bíráló bizottsága által kitüntetett magyarországi bor kiállítók.

aratott.¹¹⁹ 1882-ben ismét Franciaországban, ezúttal a bordeaux-i borkiállításon diadalmas-kodott kishegyi vörösborával,¹²⁰ majd Triesztben szerzett arany- és ezüstérmet.¹²¹

Ó- és újborait újsághirdetések segítségével értékesítette.¹²² Ezekben felhívta a figyelmet az éppen esedékes borvásárookra, ahol meg lehetett vásárolni palackozott és hordós borát egyaránt. 1876-ban például 150 akó kishegyi vörös- és fehérborat árult, valamint raktáron volt pincéjében palackozott vörösbor 67 krajcárért és fehérbor 57 krajcárért.¹²³ Elvitte termékeit Nagykanizsára is, s „borával sok zalai fekete bort levert”.¹²⁴ A jövedelmezőség azonban az elvárt szint alatt maradt, elkeseredésének Szalay Imre hangot is adott 1880-ban. Állítása szerint a hirtelen megnövekedett termelés nagy konkurenciát idézett elő, ráadásul a munkaerő megrágult, és gépeket nem lehetett alkalmazni a szőlőművelésben. A problémát tetézte, hogy a kormányzat nagyon magas adóval sújtotta a termelőket, és a vámrendszer sem volt előnyös rájuk nézve.¹²⁵ A bor jövedelmezősége így évről évre csökkenő tendenciát mutatott. Ismerünk azonban olyan forrást, mely Szalay prosperáló üzletéről tanúskodva árnyalhatja az eddig elmondottakat. Így tudható, hogy egy 1200 négyszögöles holdról 500 forint hasznót húzott, és óborait szokatlanul magas áron árulta.¹²⁶

A szakmai tevékenység és a hozzáértés azonban nem közömbösíthette a szőlőtőkékre hatást gyakorló kedvezőtlen tényezőket. Sorozatos problémát okoztak a májusi fagyok,¹²⁷ a rossz termésű évek.¹²⁸ 1872-ben majdnem az egész termés odaveszett a rendkívül előrehaladt rothadás következtében.¹²⁹ A legnagyobb gondot mégis a filoxéra nevezetű betegség okozta.¹³⁰ A filoxéra elleni küzdelemből Szalay Imre is kivette részét. 1877-ben felkérték, hogy mondjon véleményt a pancsovai állapotokról. Pancsova környékén jelent meg ugyanis először magyar földön a betegség, itt hamar a tőkék kiirtásához fogtak. Szalay a további irtást nem találta kifizetődőnek, javaslata az volt, hogy kordonnal kerítsék el a veszélyeztetett

---

¹¹⁹ *Borászati Lapok*, 1879. július 10. 13. sz. Kitüntetett borkiállítók a székesfehérvári kiállításon.

¹²⁰ *Népjog*, 1882. november 24. Hírek.

¹²¹ *Borászati Lapok*, 1882. november 20. 32. sz. Apró közlemények.; *Népjog*, 1882. szeptember 22. Hírek.

¹²² Lásd például: *Magyar Lap*, 1885. április 12. Hirdetések.

¹²³ *Borászati Lapok*, 1876. március 10. 5. sz. Közelki állandó borvásár naplója.

¹²⁴ *Borászati Lapok*, 1876. szeptember 10. 7. sz. A nagy-kanizsai gabona- és borvásár.

¹²⁵ *Borászati Lapok*, 1880. június 10. A legújabb borászati értekezlet. (Vége)

¹²⁶ *Népjog*, 1883. október 26. Hírek.

¹²⁷ *Borászati Füzetek*, 1873. július 7. sz. Lesz-e valami a cserepes szőlő kiállításunkból?

¹²⁸ *Borászati Lapok*, 1875. január 10. 1. sz. Nemzetközi borvárás: II. Somogy megye.

¹²⁹ *Somogy*, 1872. szeptember 10. Ujdonságok.

¹³⁰ A szőlőnövények gyökerét megtámadó rovarbetegséget Észak-Amerikában fedezték fel 1855-ben. Ezt követően Franciaországban, 1875-ben pedig Magyarországon jelent meg. A kártevő felbukkanását követően a közel 350 ezer hektáros szőlőterület 200 ezer hektár alá csökkent, voltak megyék (Esztergom, Nógrád), ahol a veszteség 100%-os volt. A magyar állam – annak ellenére, hogy minden eszközzel felvette a harcot a szőlőhegyek megmentésének érdekében – kénytelen volt beismerni, hogy a filoxéra hatalmas gazdasági és szociális pusztítást végzett az országban. A védekezés részét képezte az Országos Phylloxéra Bizottság és a Magyar Királyi Rovartani Állomás felállítása, valamint a hegyközségek – francia mintára megszervezett – hálózatának kiépítése. Beck Tibor: *A filoxéravész Magyarországon*. Budapest, 2005. (Mezőgazdaságtörténeti tanulmányok 10.) 17–22.

területet.¹³¹ Szakmai jártasságának köszönhetően beválasztották az Országos Phylloxéra Bizottságba,¹³² melynek hosszú ideig tagja maradt.¹³³

Szalay Imre a szőlőművelés és a borászat mellett számtalan más területen otthonosan érezte magát. Kedvenc tevékenysége a vadászat volt. A már említett Roboz István szerint „harsogott a berek, erdő, merre ő járt, mert igaz, hogy bravourral lőtte agyon az őzbikát, de ráduplázott az ökörszemre is”.¹³⁴

A gazdálkodó Lellén élt életvitelszerűen az 1860–1870-as években. Gondozta birtokait, fenntartotta nemesi kúriáját. 1868-ban, huszonkét évesen frigyre lépett az akkor huszonegy éves, földbirtokos családból származó Ferenczi Ilonával.¹³⁵ Néhány évre rá megszületett első gyermekük, Béla, aki öt hónapos korában, 1870. augusztus 27-én elhunyt.¹³⁶ Más forrásokból ismert, hogy volt még két közös gyermekük: Szalay Ilona és Szalay Olga. Ilona 1887 tavaszán ment feleségül Kacsokovics Géza őrspusztai földbirtokoshoz.¹³⁷ Szalay kisebb lánya viszont nem élte meg a felnőttkort: 1889-ben, tizennyolc évesen ragadta el a halál.¹³⁸

De nemcsak lányát veszítette el: valószínűleg 1872–1873 táján meghalt felesége, Ilona. Ezt követően 1874-ben ismét házasságot kötött, ekkor Detrich Herminával. A felek között létrejött házassági szerződés megerősítette a két leány örökségi jogosultságát.¹³⁹

A társasági élet tárgykörébe tartozó baráti látogatásokról alkalmanként a *Népjog* is megemlékezett. Így tudjuk, hogy vendége volt 1882-ben „herceg Odeschalky Arthur”¹⁴⁰ és dr. Herczeg Mihály egyetemi tanár, akivel közösen fedezték fel egy elhagyott régi llelei ház padlásán gróf Teleki László költeményeit.¹⁴¹ Akad ezeken kívül egy hosszabb, Bartha Miklós¹⁴² által jegyzett cikksorozat, mely a szerzőnek Szalay Imrénél tett látogatását mutatja be. A vadászatok és túrázások mellett szereplőnk előszeretettel ült vitorlás hajóba, de nem csak a Balatont ismerte jól.¹⁴³ Vadászatainak hála járt Horvátországban és Boszniában, 1886

¹³¹ *Borászati Lapok*, 1877. március 25. 6. sz. Apró közlemények: Phylloxerairtás Pancsován.

¹³² *Borászati Lapok*, 1881. január 20. 2. sz. Apró közlemények: Országos phylloxera-bizottság.; Beck: *A filoxéravész Magyarországon*, 50.

¹³³ Beck: *A filoxéravész Magyarországon*, 153.

¹³⁴ Roboz: *A tükörből*, 301.

¹³⁵ MNL OL. Anyakönyvek. Látrány – Balatonlelle filia (A3905-983/12.) Házassági, r. k. (1868–1893). 1868. június 17.

¹³⁶ MNL OL. Anyakönyvek. Látrány – Balatonlelle filia (A3905-983/15.) Halálozási, r. k. 1870. augusztus 27.

¹³⁷ MNL OL. Anyakönyvek. Látrány – Balatonlelle filia (A3905-983/12.) Házassági, r. k. (1868–1893). 1887. március 3. A bejegyzésből tudható, hogy Ilona ekkor tizenhét éves volt, így születésének időpontját 1870/71-re datálhatjuk.

¹³⁸ *Vasárnapi Újság*, 1889. 36. sz. Halálozások.

¹³⁹ MNL SML. Szalay 1. d. Házassági szerződés. 1874. március 1.

¹⁴⁰ *Népjog*, 1882. november 3. Hírek.

¹⁴¹ *Népjog*, 1882. január 6. Hírek.

¹⁴² Bartha Miklós később a „kazárkérdés” témakörében írt munkájával tett szert ismeretségre. Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmétörténet*. Budapest, 2001. 356–362. Életére lásd: Bosnyák Zoltán: *Bartha Miklós*. In: Bosnyák Zoltán: *A magyar fajvédelem úttörői*. Budapest, 1942. 183–188.

¹⁴³ *Vadász- és Versenykép*, 1882. július 27. 30. sz. Győri levelezőnk f. hó 19-ről írja; *Népjog*, 1883. június 29. Hírek: Balaton-egylet.; *Somogy*, 1883. július 24. 30. sz. Roboz István: A Balatonpartról. Két antiszemita a hullámok közt; *Somogy*, 1884. július 22. Vízi sport a Balatonon.; *Népjog*, 1884. július 25. Hírek.; 1884. augusztus 29. Érdekes körutazás a Balatonon. Ez alkalommal Éhn Kálmán és unokatestvérével, Szalay Bertalannal szállt vízre Senta nevű vitorlásán, hogy a Fonyód –

tavasán Olaszországba utazott,¹⁴⁴ 1894-ben pedig barátjával és vadásztársával, Latinovits Gézával toboroztak útítársakat egy dél-amerikai körutazásra.¹⁴⁵ Dél-Amerika helyett azonban Egyiptomba látogatott el Szalay, egyedül, mivel Latinovits megbetegedett. Utazásáról részletes útinaplót publikált.¹⁴⁶ Legegzotikusabb és leghosszabb kalandját Ceylon-szigetén élte át, útjára elkísérte Latinovits Géza és Madarász Andor.¹⁴⁷

Összegzés

A három Szalay családtag, József, Károly és Imre életútja kiválóan alkalmas arra, hogy a bevezető részben ismertetett és a köztudatban a mai napig meghatározó dzsentri-képet árnyaljuk, e társadalmi réteg kontúrjait a Somogy megyei familia történetének segítségével árajzoljuk. Az elemzésbe ráadásul nemcsak a lesüllyedést feltételező terminust (dzsentri), hanem az eredetileg átvett fogalmat, a *gentryt* is be tudtuk vonni.

A tanulmány elején felállított attribútumokat érdemes összevetnünk a bemutatott Szalayak társadalmi állásával és foglalkozásával, illetve életmódjukkal. Szereplőink származásukat tekintve egyértelműen nemesek voltak, tehát mind a kortárs, mind a történelmi feltételeknek megfeleltek e tekintetben. A földbirtoklás mikéntje azonban némileg megkérdőjelezi a dzsentrikről alkotott képünket. Szalay József gazdatiszt, aki alig néhány hold birtokot örökölt, házasságának és szakmai hozzáértésének köszönhetően felülemelkedett a kismemesi léten, és az 1850–1860-as években már több mint 600 hold felett bírt tulajdonjoggal. Ezek szerint az édesapa nem felel meg a lesüllyedő dzsentri modelljének, sőt ahogy az láthatóvá vált a *Somogy* már idézett tudósításából, a kortársak mint „szerző gazdára”, gyarapító birtokosra emlékeztek Szalay Józsefre.¹⁴⁸ Az 1860-as évek elején József és Károly között lezajlott örökösödési per emellett segít értelmezni az apai és fiúi motivációkat, az eltérő attitűdöket. Bár a Pesten jogot tanuló Károly kísérletet tett az apai gazdálkodás átvételére és megőrzésére, ez sorozatos kudarcokba fulladt, s végül a két Szalay között a legerősebb kötelék, a családi összetartozás is meglazult.

A generációs szakadék következtében Szalay Károly más utakon építette fel saját karrierjét: a jogi tanulmányok belépőt jelentettek a hivatali világba, ám alanyunk a szabad verseny szellemében működő ügyvédi hivatást választotta, s emellett közéleti téren is aktívan tevékenykedett. Az ügyvédi foglalkozásnak és a nemesi származásnak köszönhető széles

Keszthely – Szigliget – Tihany – Almádi – Siófok útvonalon körbehajózzák a Balatont. Szalay Imre: *Vitorlás kalandok a Balatonon*. Budapest, 1885.

¹⁴⁴ *Somogy*, 1886. április 20. Ujdonságok.

¹⁴⁵ *Vadász- és Versenylap*, 1894. december 25. 73. sz. Érdekes utazás.

¹⁴⁶ Szalay Imre: *A piramisok hazájából. Utazási emlék*. Budapest, 1895.

¹⁴⁷ Kalandjairól könyvet írt: Szalay Imre: *A rubinok hazájából. Ceylon*. Budapest, 1897.

¹⁴⁸ Lásd fentebb, 71. sz. jegyzet. Szalay József birtokszerzései és házasodása révén jól illeszkedik abba a képlékeny társadalmi csoportosulásba, mely a 19. század első két harmadában meg tudta erősíteni társadalmi állását, anyagi potenciálját. A „modell” ugyancsak sikeresen alkalmazták a Szabolcs megyei Ónody család tagjai. Kövér: *A tiszzaeszlári dráma*, 252–260. A sikeres felemelkedés mellett további párhuzamokat is találunk a két család történetében: a jogi tanulmányokat Kassán elvégző Ónody Géza valószínűleg családi feszültség miatt távozott el Szabolcs megyéből, és gyakornokoskodott ügyvédek és közjegyzők mellett Somogy, illetve Zala megyékben, hogy később segédszolgabírói kinevezést is elnyerjen Somogy megyében. Az nem tudható, hogy mikor találkoztak először a Szalay fivérek és Ónody, a földrajzi közelség csak következtetni enged az 1860–1870-es évekre. Az azonban biztos, hogy a földbirtokos, dohánytermesztéssel is foglalkozó, később pedig már csak földbérlő Ónody az 1884-es évben – az Antiszemita Párt kötelékében – párt- és eszmetársa volt Szalay Károlynak és Imrének. Kövér: *A tiszzaeszlári dráma*, 260–269.

kapcsolati háló lehetőséget teremtett arra, hogy ugyancsak nemesi eredetű feleségével biztos egzisztenciát alakítson ki Kaposváron, s az 1880-as években – antiszemita oldalról – az országos politikában is kifejtthesse véleményét. Szalay Károly és Kisfaludy Atala életmódja és társadalmi állása egyszerre jelölhető a polgári és a dzsentri fogalmával. Szalay életmódja szerint igen, de földbirtokai és foglalkozása tekintetében kevésbé feleltethető meg a dzsentri idoljának. Bár rendelkezett kisebb méretű szőlőparcellával, számára a földbirtok már nem a megélhetést jelentette, hanem a kikapcsolódás, pihenés terepéül szolgált, mely kikapcsolódás polgári életvitelének szerves részét képezte.

Szalay Imre ezzel szemben a tipikusnak mondható dzsentri életét élte a dualizmus derekán: vidéki, gondozott kúria, nemesi kiváltságra visszanyúló kedvtelés (vadászat), párbajok, vendéglátások sokasága, széles kapcsolati hálózat. Csak néhány jellemző, melyek meghatározták azt az életmódot, melytől bátyja több ponton eltávolodott. Nem mellékesen Imre a szőlőt és a földbirtokot azért sem hagyhatta maga mögött, mert – tanulmányok híján – nehezen tudott volna érvényesülni más foglalkozási területen. Ám a fiatalabb Szalay sem felel meg teljes egészében a dzsentriről élő képnek, hiszen az 1890-es években 370 hold birtokkal rendelkezett, ráadásul jól jövedelmező és racionális gazdálkodásának, de különösen szőlőtermesztésének hála sikerrel megfelelt az elé gördülő kihívásoknak, életformájának fenntartása tehát nem ütközött akadályokba.

A Szalay-história újfent arra hívja fel a figyelmet, hogy a dzsentri gyakran alkalmazott fogalma milyen sok árnyalatbeli, sőt lényegét érintő tényezőt eltakar. A terminus egyidejűleg hivatott jelölni a kisnemesi származású birtokgyarapítót, a gazdálkodástól elforduló ügyvédet és a nem lesüllyedő, hanem birtokain jövedelmező gazdaságot kialakító szenvedélyes vadászt és politikust. Mi sem lehet jobb példája az egymás mellett létező, illetve az egymásba fonódó életformáknak és társadalmi állásoknak a két Szalay, Károly és Imre aktív politizálása és az ugyancsak közösen gyakorolt újságírás- és szerkesztés.

VIKTOR PAPP

Miserly and Squandering Gentries? The Story of a Noble Family from Somogy County in the 19th Century

The decline of the middle strata of nobility was a significant social process in the 19th century according to historians. The causes of this included the distraintment of their estates, the accumulation of debt by the nobility, and their subsequent migration to administrative fields. This social group was referred to as gentries. This paper presents the opportunities this group of nobility had to avoid losing social status through the history and inner conflict (an 1861 inheritance dispute) of a noble family. One of these options was adopting state-of-the-art management practices, keeping the administration of their estates in one hand, and even acquiring new properties. However, besides the pragmatic nobles, there was another type of gentries who left their lands and adopted a freelancing lifestyle. They were more akin to modern intellectuals than to land-owning nobles. The middle ground between these two career paths and attitudes was the younger son's gentry lifestyle and rational management style.

I'm aiming to use the family and court documents to call attention to a dichotomy in mentality between generations: the father took on characteristics of the old-fashioned, "miserly" attitude, while the son was the "squandering" person in this conflict. This contra-

position was made possible by the statements made during the dispute and the argumentation techniques used in these statements. However, it is important to consider that these different lifestyles can also be discussed in juxtaposition, as the mixing of these lifestyles was not uncommon during this period.

DEVESCOVI BALÁZS

Eötvös József betegeskedése és halála*

Eötvös József élete végső szakasza, betegeskedése és halála elsősorban Ferenczi Zoltán 1903-ban született nagy monográfiájából ismert. S alighanem jól ismert: semmi okunk sincs alapjaiban megkérdőjelezni az általa leírtakat, Eötvös fiának, Eötvös Lorándnak írt leveleit használta forrásként, kiegészítve Molnár Aladár (aki 1867-től 1872-ig a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban dolgozott, és Eötvös közeli munkatársa volt) beszámolójával az utolsó közös újtúkról, amikor 1870. szeptember 3-án Karlsbadból együtt utaztak Regensburgba a német Walhalla meglátogatására.¹ Gángó Gábor megjegyzése szerint Ferenczi „adatainak egy részét minden jel szerint a családtagoktól gyűjtötte össze”, Eötvös halálának leírása „szinte szóról szóra megegyezik azokkal a tudósításokkal, melyeket Pauler Tivadar küldött Münchenbe Eötvös Júliának” Pestről 1871. február 2-án és 7-én.² Megállapítása annyiban árnyalható, hogy a Ferenczi által leírtak a korabeli politikai lapok, elsőként a *Pesti Napló* 1871. február 3-i esti kiadásában, majd *A Hon* 1871. február 4-i számában olvasható tudósítások szövegével is szinte szóról szóra megegyeznek. A tények ismertek tehát, mégis úgy vélem, a jelek szerint mind Eötvös kortársaival, mind Ferenczivel szemben érdemes más szemmel tekinteni azokra, érdemes kissé másra helyoznünk a hangsúlyt Eötvös József halálának és az ehhez vezető betegségnek a megítélésében.

„Betegsége vagy inkább betegeskedése, mely kora sírba vitte, több évvel azelőtt kezdődött. Előttünk fekvő leveleiben mindegyre említi romlott gyomrát, idegességét, fáradtságát, melyek miatt pihenést óhajtana”³ – indítja Ferenczi leírását. E ponton csupán Eötvös második miniszteri időszakáról esik szó, s csupán a kimerültséghez kapcsolódó dolgokról. Alaposabban belelapozva Eötvös leveleibe azonban már jóval korábban regisztrálhatjuk a gyomor-bajra való panaszkodást, ráadásul a halál szempontjából determináló más jelenségeket is észlelhetünk.

1854 májusában Eötvös Loránd megbetegedett, június 24-én az apa ezt írta Szalay Lászlónak, fiatalkora óta bizalmas barátjának: „Loránd fiam majdnem három hét óta iszonyatosan köhög, anélkül, hogy e köhögésnek valóságos okát esmernék. Mióta öcsém hektikába [a tüdővész, vagyis a tuberkulózis legfontosabb alakjának népies neve – D. B.] esett, és én magam az idén három hétnél tovább vért köptem, a mellbajt [így akkoriban közönségesen a tüdő krónikus, többnyire tuberkulózisos megbetegedését szokták nevezni – D. B.] családi

---

* A tanulmány a NKA Szépirodalom és Ismeretterjesztési Kollégiuma Alkotói támogatása (azonosító: 3802/5330) révén készült.

¹ Lásd: Molnár Aladár: *Eötvös „Karthausi”-jának eredete. – Nyílt levél Urváry Lajoshoz. –* Pesti Napló, 1871. december 23. Reggeli kiadás.

² Gángó Gábor: *Eötvös József az emigrációban*. Debrecen, 1999. 49–50., 127. jegyzet

³ Ferenczi Zoltán: *Eötvös József*. Budapest, 1903. 287.

örökségnek tekinthetjük, s képzelheted az aggodalmakat, melyeken feleségemmel együtt keresztülmegyek.”⁴

Loránd ekkor csakugyan nagyon sokáig beteg volt, tavasztól karácsonyig nem gyógyult meg: „Lorántom májustól mostanig folyvást köhög, s ő, kit elébb, mi erőt s izmosságot illet, fiad mellé állíthattam, most sápadt, vézna gyermekké változott”, panaszkodott Eötvös szintén Szalaynak ugyanazon év december 26-án.⁵ 1855. február 15-én Pestről szintén legjobb barátjának ezzel mentegetőzik elmaradt leveleiért és a hosszú hallgatásáért: „Oly régen nem írtam, hogy komoly szemrehányásokat tehetnék magamnak, ha a levelezésben való lustaság nem tartoznék megrögzött hibáim közé, melyeket barátaink is megszoktak, s végre magunk is könnyebben bocsátunk meg magunknak. Azonkívül a bajoknak, melyek akadályoztattak, sem voltam hiányában, nem történt semmi szerencsétlenség, de elég kellemetlen, s ha elmondom, hogy Újesztendőtől óta anyám, Ágnes és négy gyermekem betegeskedett, természetesen fogod találni, ha ennyi köhögés között levelezésre kevés kedvem vala.”⁶

Ilyen vagy hasonló tünetű szövődményes betegségben valóban gyakran szenvedett a familia a későbbi időkben is: 1858 nyár végén például Gasteinben a család több tagja ágyba került, és az ápoló apa sem volt jól, amint barátjának írta: „Magam is rosszul érzem magamat, s azonkívül Nóm s 3 gyermekem ágyban fekszik. Meglehet, a baj nem nagy, s csak e medve klímának eredménye (reggel 3–5 fok s naponként eső), de hideg lakásban, kényelem nélkül s oly orvossal, kihez sem feleségemnek, sem nekem a legkisebb bizodalunk nincs, ez is elég keserves.”⁷

Eötvös József öccse, Dénes 1878. augusztus 23-án halt meg, minden jel szerint tüdőbajban. Pauler Tivadar jogtudós, a család közeli barátja, aki Eötvös utódjaként Trefort Ágoston előtt rövid ideig vallás- és közoktatásügyi miniszter volt, *Napi jegyzetek* címmel „Egyedül saját használatomra” vezetett naplójában feljegyezte halála körülményeit: „Ma 7 órakor és néhány percczel előbb jön egy hordár, hogy Dénes igen rosszul van; hamar öltözködöm, de míg oda érek már meghalt. 6 orakor szokásosan reggelizett, azután szivarra gyújtott, akkor kezdett véres nyálkát kiköpní, azt kovette vérhányási roham és e szavak után Jetzt sterbe ich – néhány perc múlva csak ugyan kimult; véres egész inge; dr. Löwy volt nála...”⁸

Buday Tibor és Budayné Mosonyi Klára Eötvös Lorándról szóló kismonográfiájukban Eötvös Dénes halálához kapcsolódóan egy másik családtag elvesztésére is felhívják a figyelmet, majd gyanújukról írnak a családon belüli fertőződéstről: „Vieregg Fritz, gróf Vieregg Károlyné Eötvös Júlia fia 33 éves korában vérhányási roham folytán meghalt. Mivel maga Eötvös József is a mellét fájlalta, és halvány arcszínét emlegeti, felmerül a gyanú, hogy a tüdőbaj talán egymásra átvitt fertőzés révén szedte áldozatait a családban. Az a tény, hogy Eötvös Loránd kisdíák korában, 1860-ban 64 napot mulasztott betegség miatt, a következő évben »a tanodát súlyos betegség miatt május 9-én elhagyni kényszerült«, szintén hasonló –

⁴ Eötvös József: *Levelek*. S. a. r. Oltványi Ambrus. Budapest, 1976. 246.

⁵ Eötvös: *Levelek*, 253.

⁶ Eötvös: *Levelek*, 255.

⁷ Eötvös: *Levelek*, 288.

⁸ Pauler Tivadar: *Napi jegyzetek*, 1878. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (a továbbiakban: OSZK KT) 2611 II. Quart Hung. 251^v. (A szöveget némi kihagyással és hibákkal közölte: Buday Tibor – Budayné Mosonyi Klára: „A fizika fejedelme”. *Eötvös Loránd élete és munkássága*. Budapest, 1986. 146.)

szerecsére átmenetinek látszó – fertőzés gyanúját kelti, mivel a szokásos gyermekbetegségek rendszerint rövidebb lefolyásúak.”⁹

Másrészt arra is felfigyelhetünk, hogy Eötvös a gyomrára messze nem csak minisztersége idején panaszkodott. Bár kezelő orvosa, Balassa János valóban csupán három évben, 1868-ban, 1869-ben és 1870-ben küldte pihenni és vízkúrára Karlsbadba, ugyanezt a gyógymódot rendelte el 1867-ben is, csak más helyszínen, Ragazon. Fürdőbe pedig már korábbi években is járt Eötvös. Vachott Sándornénak többször aprólékosan számot adott egészségi állapotáról, általában nyugtatgatva őt, hogy baja – legtöbbször valamifajta gyomorfájdalom – nem súlyos. 1863-ban például a születésnapján ezt írta: „Július végétől mostanig szünet nélkül betegeskedem. A baj nem aggasztó, mert csak máj- és lépбайomnak következése, mely ötven éves embernél soká tarthat, de nem gyógyul meg; de nagyon kellemetlen, főképp mert éppen most ide s tova kell járnom. Tegnapelőtt jöttem vissza Bécsből, hol az alföldi vasút dologában jártam Ponciustól Pilátushoz [...], holnap lemegyek az alföldre, s onnan valószínűleg ugyanezen dologban ismét Bécsbe, s ez még úgy sem lenne mulatságos, ha jó kedvben s egészségben lennék, mi jelenleg egyiránt hiányzik.”¹⁰

De Deák Ferenc már 1859. március 16-án Pulszky Ferencnek írt levelében is így számolt be Eötvösről: „Eötvös gyermekeit neveli, ír és az akadémiánál elnököl. Pesten lakik, sokat panaszkodik májbajairól.”¹¹ Úgy tűnik tehát, bár a mellbajt családi betegségnek tekintette Eötvös, ő maga az öregedéssel együtt járó gyomor- és májbajára panaszkodott. Ferenczi Zoltán így a jelek szerint Eötvös évek óta tartó betegeskedéséről szólva romlott gyomrát, idegességét, fáradtságát és a pihenéshiányt tárgyalta: „Előttünk fekvő leveleiben mindegyre említi romlott gyomrát, idegességét, fáradtságát, melyek miatt pihenést óhajtana; de hivatala az év tizenegy hónapját legalább is igénybe veszi. A fennmaradt hónapot évenként többnyire Karlsbadban töltötte, hová Balassa tanár küldte; de a budget-vita miatt 1868-ban csak augusztus közepén, 1869-ben augusztus 1-én, 1870-ben szintén csak augusztus elején mehetett el. Eközben egy alkalommal, 1870 március 5-ikén, a képviselőházban elsédült, miből a lapok nagy zajt ütöttek; de kevéssel utána megint jobban lett.”¹²

Ezt a képviselőházi szélütést maga Eötvös is próbálta ignorálni, a külföldön tartózkodó Lorándot legalábbis nyugtatta, bár végül azzal zárta az ide vonatkozó bekezdést, hogy foglalkozzanak a gondolattal, mi történjen halála után: „A baj, mely minap a képviselőházban ért, nem volt oly súlyos, minővé azt a lapok festették. Nem volt gutaütés, csak emlékeztetés reá. A halál csak csendesesen kocogtatott, s reményilem, még nem azonnal fog beköszönteni, azonban szükség, hogy a lehetőségéről komolyan gondolkozzunk, s pedig nem csak én, hanem Te is, mert végre ha én nem leszek, te vagy családodnak nem csak feje, hanem föltartója is. – Anyádnak támasza van szüksége, s mert könnyen meglehet, hogy én soká támasza nem lehetek, mentül elébb férfivá kell válnod, hogy helyemet pótoljad.”¹³

Trefort Ágoston, Eötvös barátja és sógora emlékbeszédében Eötvöst szintén 1861-től betegeskedve, egyre romló gyomorral, ám a fürdőkúrákon felüdülve és főként a haza érdekében

⁹ Buday–Budayné Mosonyi: „*A fizika fejedelme*”, 148. Pauler Tivadar 1866. augusztus 12-én írt a halálesetről naplójában: „Denestől azon megdöbbenő hirt hallom hogy szegény Vieregg Fritz Gaiben 7. vérhányási roham folytán meghalt 33 éves, élte teljes erejében; szegény anyja! kétségbe esett lesz; nem képzelhetni nagyobb csapást, mert ha nem is volt minden kifogáson felül egyetlenegy fia!” Pauler: *Napi jegyzetek*, 1866. OSZK KT 2611 II. Quart Hung. 9°

¹⁰ Eötvös: *Levelek*, 367–368.

¹¹ Idézi: Pulszky Ferenc: *Életem és korom*. Budapest, 1884. 1. köt. 224.

¹² Ferenczi: *Eötvös József*, 287.

¹³ Eötvös: *Levelek*, 646.

mindig aktívan tevékenykedve festi le: „De azon éretlenség, mely 61-ben országszerte mutatkozott, s az országgyűlést meddővé tette – ismét undorral töltte el a politika iránt. Egészsége is romlani kezdett, vidámsága s jókedve is gyérebben mutatkozott – fürdőkhöz is kellett minden évben folyamodni – annak dacára, ha valami nemes törekvést előmozdítani – valami bajon segíteni kellett, Eötvös mindig talpon volt. [...]”

Összes tevékenysége – megrongált egészsége dacára – arra volt irányozva, hogy a ki egyenlítés létrejöheszen, s az alkotmányos, törvényes állapot helyreállítassék. Csak hosszú lelki küzdelmek után szánta el magát a közoktatás[i] s kultuszminisztérium tárcája elfogadására – de miután elfoglalta, egész erejét annak szentelte. [...]

Visszaemlékezünk mindnyájan az 1870-ki hosszadalmas bűdzsé-vitákra. Sajátságos, hogy az ellenzék egész virulenciája Eötvösre volt irányozva. A meddő vita 13 napig tartott – idegeit nagy izgalomba hozta – s ez ismét a gyomrára hatott. Étvágját elvesztette – nem tudott rendesen táplálkozni. – Az országgyűlés augusztus 4-ig tartott – Eötvös már nagyon ki volt merülve – kívánczozott Karlsbad után, melynek többszöri használata mindig igen jót tett neki.¹⁴

Eötvös elképesztő munkabírásának alátámasztására a halálát követően megjelent írások közül a *Magyarország és a Nagyvilág* 1871. február 12-i számában olvasható cikket idézzük, amely a halál okaként szintén a túlfeszített munkát jelölte meg: „Bámulatos volt Eötvös munkássága; a szó szoros értelmében halálra dolgozta magát, miután különben is gyenge testalkattal birt. Naponkint 9 órákor már hivatalában volt s szakadatlanul dolgozott 1 óráig; ekkor haza ment s 3-ig magánkihallgatáson fogadott minden osztálybeli panaszos és kérelmező feleket, aztán gyorsan ebédelt, többnyire 10–15 perc alatt, s ismét hivatalos dolgai után látott, ha ugyan minisztertanács vagy pártértekezlet nem vette igénybe. Este ismét íróasztalához ült, – vagy inkább állt, mert állva dolgozott, – s reggeli három-négy óráig szünet nélkül tudományos vagy szépirodalmi munkával foglalkozott. E roppant megerőltetésnek természetes következménye lőn, hogy gyenge testalkata megtörött.”¹⁵

Valóban, Eötvös maga is kimerültségre panaszkodott 1870 nyara végén, külföldi utazása előtt személyesen szerette volna felkeresni Simor János hercegprímást, ám erről lemondott: „Elhatároztam, hogy mielőtt Karlsbadba indulok, Hercegségedet Esztergomban keresem fel. Egészségem állapota nem engedi azt, s mit szóval oly szívesen tettem volna, csak e sorokban fejthetem ki az örömet, melyet H[ercegsé]ged szerencsés hazaérkezésén annyiakkal együtt érzek.”¹⁶ A kúra alatt Lorándnak augusztus 11-én némi javulásról, a pihenés szükségességéről és felépülése iránti reményéről adott hírt: „Bajom, hála Istennek nincs, az idő is, habár minden különös mulatság nélkül, elég kellemesen folyik, és egészségi állapotom is javult, csak hogy még nagyon fáradt vagyok. Csak ismét érzem, mennyi szükségem volt a pihenésre. Ha azonban 5. v[agy] 6 hetet henyélhetek, reményelem, helyrejövek.”¹⁷ Hasonló tartalmú szavakkal zárta Tanárky Gedeonnak címzett levelét augusztus 21-én: „Végül csak még azt jelentem, hogy a fürdő nagyon jót tesz, én máris egészségesebbnek érzem magamat; de hogy annyira elgyengülve jöttem ide, hogy orvosom állítása szerint legalább két hétig a kúra után távol kell magamat tartani minden munkától, mi senkinek nem kellemetlenebb, mint magamnak, azonban, ha csak lehet, engedelmeskedni fogok, s így még körülbelől 4 hétig nem

¹⁴ *Trefort Ágoston és Lónyay Menyhért Eötvös-émlébeszède, 1872.* S. a. r. Gángó Gábor. Aetas, 13. évf. (1998) 2–3. sz. 213–214.

¹⁵ Anonim: *Apró vonások b. Eötvös életéből, Magyarország és a Nagyvilág, 1871. február 12.* 77.

¹⁶ Eötvös: *Levelek*, 659.

¹⁷ Eötvös: *Levelek*, 661.

jövők haza.”¹⁸ Apának és fiának sikerült megszerveznie, hogy a karlsbadi kúra után együtt töltsenek egy hetet utazgatással. Erről az utolsó közös útról legalább négy forrás áll rendelkezésünkre. Egyrészt Eötvös 1870. augusztus 6. és november 30. közötti naplója,¹⁹ másrészt Lorándnak az Országos Pedagógia Könyvtár és Múzeum gyűjteményében található, tudtommal publikálatlan levelei édesanyjához, harmadrészt Trefort Ágoston már hosszabban idézett emlékbeszéde, végül pedig a tanulmányom elején említett Molnár Aladár-visszaemlékezés.²⁰ Ezek a feljegyzések egyaránt tanúsítanak jobbulásra mutató, illetve aggasztó jeleket.

Trefort Ágoston emlékbeszédében így festette az utat és Eötvös állapotát hazatérte után: „Karlsbadban igen ismert, tisztelve szeretett személy volt. – Ismerte a karlsbadi vidék minden zugát – az utolsó évben, valamint általában kevesebbet érintkezett az emberekkel, úgy nem is tett oly nagy sétákat, mint máskor, s panaszkodott, hogy melle fáj, ha felfele megy. – De azt mindenki képzelődésnek tekinté. – Szeptember kezdetén Salzburgon át hazajött. Az aigeni parkban fiát s barátit, kik vele voltak, körülvezette, figyelmeztetvén őket a legszebb pontokra s kilátásokra, visszaemlékezvén az 1849[-i] nyárra, melyet itt töltött. – Lelke és esze oly eleven volt – mint 21 év előtt.”²¹

Az apa naplójában inkább fáradtságáról ír, a karlsbadi kúra zárónapján rosszul érezte magát, így 57. születésnapja közeledtével egészsége miatt aggódott, szembeállította magát a fiatal, erős és férfias Loránddal, és rezignáltan megállapította, immáron fárasztja az a táv, amit néhány éve még észre sem vett. 1871. szeptember 2-án, születésnapja előestéjén némileg önmagát korholva ezt írta naplójába: „Ma végzem kúrátam s ma van az első nap, midőn ittlétem alatt rosszul érzem magamat s mi e négy hét alatt nem történt velem, ismét aggódtam egészségemen. Ma végzem 57-ik évemet, vajha holnap újonnan születve indulnék hazám felé, legalább a tekintetben, hogy nem foglalatokodom egészségemmel.”²² Loránddal szeptember 5-én találkoztak Salzburgban, az apa naplójában így örvendezett a sziklamászásból érkező fiúnak: „Ma délután érkeztem meg. Mióta Szalay meghalt, e hely, melyen úgyis számkivetésem egy idejét töltöttem, mindég csak szomorú bényomást tesz reám, ma először érkeztem meg más érzelmekkel. Itt vártam fiamat, s itt találtam őt. Csak egy órával érkezett meg ép egészségben. Tirolból jött, hol a Gross Venedigert mászta meg, s a szép kilátásért ott hagyta, ha nem is egész, legalább arca bőrét. Nem láttam soha amerikai indiánust, de ha a vörösbőr elnevezés találó, úgy nézhetnek ki, mint most Lórándom. Szalonban e vörös arc, melynek félbőre léhámlik, úgy hiszem nem igen tetszenék, én nem győztem reá nézni. Valóságos képe a fiatal erőnek és férfiaságnak. Frugalis thea mellett víg estét töltöttünk együtt, melyet a hazulról vett hírek még fűszereztek.”²³

¹⁸ Eötvös: *Levelek*, 671.

¹⁹ A napló Földeákról, ahol Eötvös Ilona nevű leánya élt Návay József feleségeként, került 1948-ban a Tiszáninenni Református Egyházkerület Nagykönyvtárának kéziratárába a kollégium egyik tanítványa révén, aki a második világháború során feldúlt kastélyból mentette azt meg. Modern közlése: Eötvös József: *Naplójegyzetek 1870. augusztus [6]-tól kezdve 1870. november 30-ig*. S. a. r. Czeglé Imre. *Történelmi Szemle*, 20. évf. (1978) 2. sz. 364–410.

²⁰ A naplójegyzetekre és az apa–fiú levelezésre támaszkodva (Loránd ezen ismeretlen leveleit először publikálva) Kis Domokos Dániel közölte az útról összeállítást, kiegészítve azt Loránd apja halálós ágyánál írt imájának közlésével: Kis Domokos Dániel: *Apa és fia – Az utolsó közös út*. In: uő: *A csúcson. A hegyek szerelmese – báró Eötvös Loránd*. Budapest, 1998. 143–148.

²¹ *Trefort Ágoston és Lónyay Menyhért Eötvös-emlékbeszéde*, 214.

²² Eötvös: *Naplójegyzetek 1870. augusztus [6]-tól*, 382.

²³ Eötvös: *Naplójegyzetek 1870. augusztus [6]-tól*, 384. Eötvös számára Salzburg egyrészt mint a forradalom utáni önkéntes emigrációja egyik helyszíne, másrészt mint bensőséges barátja, Szalay László 1864. július 17-i elhalálzási helyszíne szolgálatott okot szomorúságra.

A következő napokat együtt töltötték, kirándultak, sétáltak, ha kedvező volt az időjárás. Eötvös ekkor állapította meg, hogy már nem tudja tartani a lépést fiával, sőt a következő napon inkább lent maradt, nem ment magasabbra. Szeptember 6-án Salzburg környékén sétáltak: „Gyönyörű napot töltöttem fiammal és Molnár Aladárral Bertholsgardenben s a királyi tavon, melyen végigeveztetjük magunkat. A vidék bájló és soha szebb időben nem láttam azt. Ha volt valami, mi élvezetem közé egy kis keserűséget vegyített, az azon tapasztalás, hogy oly sétálás, melyet még pár év előtt észre sem vettem, most már kifáraszt. – Szomorú lenne, ha ez nem múltó tünemény, hanem korom következése lenne már. Még erőre lenne szükségem, hogy annak, mit eddig megkezdtem, csak egy részét fejezzem be. – Már késő este volt, mikor visszatértünk.”²⁴

Másnap, szeptember 7-én az apa lemondott a kirándulásról: „Gaisbergre akartam menni, de oly fáradtnak éreztem magamat a tegnapi séta után, hogy Aigenben maradtam, s az egész délelőttöt, míg fiam a hegyről visszajött, a kertben töltöttem.”²⁵ Szeptember 8-án az esőbe forduló idő miatt nem gyalogoltak Abtenauba: „...a napot nyugodtan töltjük kocsmánkban, olvasva s levelezve, mintha otthon volnánk.”²⁶ A következő napon átmentek Salzburgból Gollingon át Abtenauba, Gollingon megnézték „a vízesést a legszebb időben”.²⁷ Szeptember 11-étől ismét esett, kirándulásuk utolsó napjait kocsiban vagy vonaton töltötték, így utoljára szeptember 10-én tudtak együtt sétálni. Aussében írta az apa napjuk összefoglalásaként: „Ismét élvezetes napunk volt. Eltérve utunktól felmentünk a Gosaui tóhoz. Nagyon fáradtnak éreztem ugyan magamat, de fiam vágyódott e séta után, mert mikor vele utolszor itt valék, ez volt azon hely, hol a természet szépsége őt először megragadta. Bőven meg lettem jutalmazva fáradságomért. Az ég tiszta vala s még egészen fellegtelen, mi ily kilátásoknál a legkedvezőbb. Soká ültünk a parton gondolatainkba merülve. Fiam, hihetőleg közelebb fekvő, kedves emlékekkel foglalkozott. Én visszagondoltam az időre, midőn gyermekeimmel utolszor itt voltam, és vidám lármájok és csengő gyermek nevetésök kedves zajjal töltötte körömet. Leányaim akkor a parttól néhány lányyra a vízből kiálló nagyobb sziklához töltést csináltak. Nagy fáradsággal összehordva a köveket s egymásra rakva míg a szikla a parttól össze volt kötve s ők száraz lábbal mehettek volna reá, ha Ilona el nem csúszik s ez alkalommal térdig nem ázik meg. – Nagy volt az öröm a roppant mű felett, mely – mint Ilona komolyan hívé – bizonyosan meg fog maradni, mert hisz kőből van. Felkerestem s megtaláltam a sziklát, a töltésnek nincs nyoma. A tizenkét év, mely azolta eltelt, nagyobb dolgokat mosott el.”²⁸

Loránd szeptember 7-én többek közt arról számolt be mamájának Salzburgból, hogy apja egészségesnek látszik, gyomra rendben van: „Papa jól néz ki, és nagyon jó kedvű, s mi gondtalanul kóborolhatunk körül ez szép vidékeken. [...] A tónál ebédeltünk, részint a hely szépsége miatt, részint hogy együnk egy bizonyos Schmarnit, melyet papa régente oly kítűnőnek talált s most is nagy appetitussal evett. – E kis detail, hozzá téve, hogy a papa e schmarnit meg is emésztette, meggyőzhet róla, hogy az emésztési szervek is jó karban vannak.”²⁹

Úgy tűnik tehát, Eötvös gyomor- és májbajára panaszkodott leginkább, ezzel a panasszal küldte orvosa kúrára, és családja is ezért aggódott leginkább. Ferenczi Zoltán 1870 vége

²⁴ Eötvös: *Naplójegyzetek 1870. augusztus [6]-tól*, 384.

²⁵ Eötvös: *Naplójegyzetek 1870. augusztus [6]-tól*, 385.

²⁶ Eötvös: *Naplójegyzetek 1870. augusztus [6]-tól...*, 385.

²⁷ Eötvös: *Naplójegyzetek 1870. augusztus [6]-tól*, 386.

²⁸ Eötvös: *Naplójegyzetek 1870. augusztus [6]-tól*, 387.

²⁹ *Eötvös Loránd levele Eötvös Józsefné, Rosty Ágneshez*, Salzburg, 1870. szeptember 7. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum D.88.25.24. 1 v. A Múzeumban történő kutatáshoz nyújtott segítségért Bogdán Melinda igazgatónak ezúton is szeretnék köszönetet mondani.

tájára az utazás után újrakezdett, újfent fárasztó munka következményeként ír Eötvös régi bajának visszatértéről, ám némileg váratlanul január elején fellépő lázról és tüdőbajról szól, s a két különböző betegség kapcsolatát illetően nem szolgál kellő magyarázattal: „[...] feküdni kellett, mert a láz s étvágy hiánya teljesen kimerítették.”³⁰ Trefort Ágoston is hasonlóan hirtelen bekövetkező eseményként mutatja be Eötvös 1870. téli megbetegedését, ágynak dőlését és halálát: „Hazatérvén fáradhatlan szorgalommal vitte hivatalos dolgait – s alig múlt el nap, hogy nem adott volna kifejezést azon óhajításának, bárcsak tárgyalatnának törvényjavaslatai az egyetemről s. a. t. A ház magát Karácsonyra elnapolván, Eötvös a Tanügyi Bizottságot január 4-re megjelenésre kérte meg. Azonban éppen az elnapolás napján rosszul kezdte magát érezni, úgyhogy szobájában kellett maradnia, melyből ugyan meg kétszer kiment a szabadba – de melyben egypár hét múlva végezze földi pályáját.”³¹

A betegség végső kifejlődéséről, valamint Eötvös agóniájáról és haláláról a különböző források egybehangzón adnak számot.³² A *Pesti Napló*ban a már említett 1871. február 3-i tudósítás részletesen így számolt be az eseményekről: „Eötvös b. egészségi állapota már az utóbbi években aggodalmat gerjesztett és megfeszített munkássága annyival inkább káros hatással volt, mert régi gyomorbaja következtében ereje ugys meg volt gyengítve. Orvosa s környezete nem egyszer figyelmeztették a bárót, az erőmegfeszítés káros voltára, de ő ilyenkor mosolyogva azt szokta mondani: »Nekem a munka pihenés! A munka engem soha sem erőltet meg!«

Mint minden évben, 1870-ben is használta a karlsbadi fürdőt s onnan visszatérve meglehetősen felüdültnek látszott, de mivel csakhamar neki adta magát megfeszített munkásságának s talán mivel a külföldi politikai fejlemények is nyomasztólag hatottak kedélyére, különösen mult évi december elejétől kezdve rosszul kezdett kinézni és december végén már kénytelen volt néhány napot szobájában tölteni. Január elején lázas állapot fejlődött ki, mely habár eleinte nem volt összekötve semminemű veszélyt sejtető tünetekkel, mégis azon aggodalmat kelté, hogy tüdőbaj keletkezik. – A láz s a tökéletes étvágytalanság ugy felemésztették erejét, hogy január elejétől ágyban feküdt. A beteg azonban ezen idő alatt is folyton értesítette magát az országgyűlés s a különféle bizottságok tárgyalásairól s a napilapokat is

³⁰ Ferenczi: *Eötvös József*, 290.

³¹ *Trefort Ágoston és Lónyay Menyhért Eötvös-émlékezése*, 214.

³² Eötvös József haláláról Pauler Tivadar is megemlékezik naplójában a tudósításoknál lényegesen rövidebben. A több helyütt igen nehezen olvasható részlet (a kiolvasásához nyújtott segítségért az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára munkatársainak, elsősorban Rózsafalvi Zsuzsának és Deák Ágnesnek ezúton is köszönetet mondok):

„Februar.

2. [...] Denes van itt és aggályát fejezi ki testvére iránt. Skoda tegnap estve itt volt ma reggel elutazott, állapotát aggasztonak, de nem reménytelennek nyilatkoztatta ki; a Baroné ír nekem delben néhány sort, hogy jöjjenek és pedig mielőbb 1/2 3 oda megyek épen tavozik Korányi; ott van Lorand is; felszólít, írjak Juliennek miután ő nincs abban a helyzetben; én tészem és pedig még vigaszteljesen, mert a baj ugyan veszedelmes, de nem olyan hogy desperálni lehetne; [...].

3. Ma reggel hat ora után Eotvös Loránd levelét veszem, hogy szegény atyja 11 orakor északa meghalt, értesítsem Denit; én ¾ 7kor oda kocsizok, ébren van már es miutan 10 oraig testvérénél volt, kinek kezei hidegülni kezdettek, gyanítja a bajt es elég nyugodtan fogadja. Onnan tüstént [olvashatatlan]-hoz megyek de mind alszanak majd Wredenek telegrafirozok; azutan leczkére megyek; leczke után Eötvösékhez, hol Kárfy Treffort. Rosty Pallal Loranddal találkozom, kik is mesélik hogy csak elszenderült; nem nézhetem meg be van zárva szobája; delben Lóczy disputatioja estve Denest latogatom hol Treffort var. Szegény Eötvöst csak beszentelik, kívansága szerint és Erscibe viszik a kápolnához.” Pauler Tivadar: *Napi jegyzetek*, 1878. OSZK KT 2611 II. Quart Hung. 76^v–77^r. A szöveget hibákkal és kihagyásokkal közölte Buday – Budayné Mosonyi: „*A fizika fejedelme*”, 109–110.

nagy figyelemmel olvasta. Egy ezen időben valamely lapban közölt tudósítás betegségének súlyos voltáról láthatólag igen meghatotta őt, ki különben is talán sejtette állapota veszélyességét és ezért környezete gondoskodott, hogy semmi oly hír ne szivároghasson át a nagy közönségbe, mely a lapok útján a betegnek talán ismét értésére jöhetne. Január közepe körül a báró betegségi állapota javult, a lázak elmaradoztak: az azelőtti köhögés megszűnt s már már reményeket lehetne táplálni a beteg javulása iránt. E remények – fájdalom – csak néhány napig tartottak, mert a sorvasztó láz ismét beállott s a többször tartott orvosi tanácskozmányok rendeletei e baljóslatu lázat nem voltak képesek megszüntetni.

Január 29-kén igen kínos csuklás szegődött a lázhoz s e csuklás különösen 30-dikán ért el igen magas fokot; csak 31-dikén sikerült a csuklást némileg enyhíteni. Ekkor hivatott Skoda bécsi tanár a beteghez, de – fájdalom – Skoda is kénytelen volt megerősíteni a tüdőbaj vészes voltát. Az erők gyorsan hanyatlottak a folytonos csuklás, álmatlanság és láz hatása alatt és febr. 2-án reggel a beteg hangja oly gyengévé lett, hogy csak nehezen lehetne érteni, a mit mondott. Mindamellett a nyújtott gyógyszereknek sikerült déltájban annyira felüditeni a beteget, hogy valamit ehetett is; a csuklás tökéletesen megszűnt, azonban ezen látszólagos nyugalom a légző izmokban beállott szélhűdés következménye volt, mely a légzést mind nehezebbé tette.

A beteg öntudata folyton zavartalan volt s habár beszédét alig lehetne már érteni, egyes elejtett szavaiból s arckifejezéséből mégis ki lehetne venni, hogy utolsó óráiban végig futott áldásos élte folyamán. Egyes szavakat ejtett fiatal koráról, a hazai politikai eseményekről, családjáról, fiáról stb.

Éjjeli ½ 11 órakor még levest kívánt, de míg ezt behozták, a beteg már visszahanyatlott párnájára és oly nyugodt arckifejezést nyert, mint a nyugodtan szendergő ember.

Ezen álomból többé nem ébredett fel. Végtagjai lassankint meghidegedtek, a lélegzés mind ritkább lett és 11 órakor minden legkisebb vonaglás vagy látható halálküzdelem nélkül a nemes szív megszűnt dobogni, Eötvös József nem volt többé.

Halálos ágyát családjának a fővárosban időző tagjai, háziorvosa Korányi egyet. tanár, és a beteg régi barátja Markusovszky tudor, állották körül.

Az utolsó napokban míg beszéde még erősebb volt, élénk érdekeltséggel beszélt tanintézetekről, s különösen az egyetemről. Szavai filozofiai elmefuttatások voltak az emberiség haladásáról s midőn a jelen vérengző háborúról szólt, szavai magukon hordták a legmélyebb meghatottság jellegét. Skoda tanár látogatása igen jótékony – bár fájdalom rövid ideig tartó – hatással volt a betegre. A beteg Skoda látogatása után egészen felvillanyozva beszélt házi orvosának a roppant haladásról, melyet Skoda az orvosi tudományban előidézett. – A tudomány felvillanyozta őt még akkor is, midőn már nem vala menekülés. – Eötvös özvegyet és három leányt s egy fiúból álló családot hagy hátra. Két leánya férjnél van, Návay és Inkey uraknál. Közvetlenül utolsó órái előtt sokat beszélt fiával, azt ajánlva, legyen tanár, s ne lépjen politikai pályára, miután az sok keserű félreértéssel jár.”³³

A *Hon* 1871. február 4-i számában *Eötvös József végórái* címmel szinte szó szerint ugyanez olvasható, egy-két ponton azonban részletgazdagabb ez az egy nappal későbbi híradás. A tudósítás például néven nevezi Eötvös hazai orvosait: „Később a betegség rosszabbra

³³ Anonim: *Eötvös József*. Pesti Napló, 1871. február 3. Esti kiadás. Az itt idézett második bekezdésben szereplő, „valamely lapban közölt tudósítás betegségének súlyos voltáról” talán *A Hon* 1871. január 7-i esti kiadásában hírt adó cikként azonosítható (a *Pesti Napló* ekkor nem szólt a tárgyról), valószínűleg ez izgathatta fel őt: „– *B. Eötvös József* régóta gyengélkedő; legújabbban azonban azon szomorú hírt veszszük, hogy ágyban fekvő beteg. Betegsége folytán a képviselőház tanügyi bizottsága az ő szállásán fogja tartani üléseit.”

fordult. Január 22-től fogva Wagner és Korányi egyetemi tanárok és dr. Markusovszky napokint konziliumot tartottak nála, melyekbe később Kovács Endre is meghívott.” Az apa által Eötvös Lorándnak adott intés említése után a beszámoló szintén színesebb: „A halál – így szólt, mikor már közel állt hozzá – nem bántja őt; érzi, hogy az élet terhe immár nehéz neki, s hogy nemsokára nyugalomra tér; de mégis örült volna, ha egy szerető apa gondos szemeivel továbbra is kísérhette volna reményteljes fia fejlődését.

Tegnap délben – elfeledte, hogy ünnep van, – azt kérde sógortól, Treforttól, volt-e a képviselőházban, mit tárgyaltak ott? Egész tíz óráig este tökéletesen öntudatánál volt. Neje, fia, legifjabb leánya és Trefort álltak körül halálos ágyát s ők fogták be lehunyo szemeit.”³⁴

Trefort Ágoston az emlékbeszédben a betegség alatt végig öntudatánál lévő Eötvösről szólt, és megerősítette *A Hon* cikkében olvasható információkat: „Eötvös betegsége kezdetén érezte, hogy súlyos beteg lesz, s hogy meg fog halni. De azáltal nem volt lehangolotva, sőt betegségének egész lefolyása alatt tanúsított magatartása jellemzi kitűnő szellemi s kedélyi tehetségeit. – Olvasott, olvastatott magának, figyelmét mindenre terjeszté ki, s minden, mi az országgyűlésen történt, valamint a porosz-francia háború eseményei rendkívül érdekelték. Még február 2-án délben érdeklő hallgatta az akkor Pesten székel delegáció kebelébe[n] történt dolgokat. – Esmélete utolsó percig nem hagyta el, nem sajnálta, hogy életétől el kell válnia, többször ismételte, hogy két dolgot mégis szeretett volna elérni – fia további fejlődését, s 3. leánya fér[j]hezmenését – rendelkezett temetése iránt, kívánván hogy Erzsibe[n] temessék el, s többször mondván, hogy nem akarja, hogy azok, kik halálig kínozták, koporsója körül komédiázzanak.”³⁵

Ferenczi Zoltán a jelek szerint ezekből a tudósításokból festette le Eötvös élete legutolsó időszakát (és talán Pauler Tivadar is hasznosította ezeket Eötvös Júliának Münchenbe küldött 9-i levelében).

A források viszont felhívják a figyelmet arra, hogy nem feltétlenül helytálló a két külön betegséget számon tartó egykori diagnózis és értékelés, továbbá nem indokolt a megfeszített munkásságnak tulajdonítani a vég bekövetkeztét, ahogy nem áll helyt a közismert óvás sem, miszerint Lorándot – ahogy Ferenczi írta: „...ez alkalommal is lebeszélte a politikai pályáról, mely végre is az ő kora halálának főokául tekinthető.”³⁶ Az erre vonatkozó mondat egyébként már a *Pesti Napló*-ban és *A Hon*-ban sem egészen így szerepelt: „Közvetlenül utolsó órái előtt sokat beszélt fiával, azt ajánlva, legyen tanár, s ne lépjen politikai pályára, miután az sok keserű félreértéssel jár.”³⁷

Kétségtelen ugyanis, hogy Eötvös évek óta panaszkodott májbjára, s alighanem évek óta valóban kimerült volt, a miniszteri évek bizonyosan fokozták megviseltségét, idegességét és ezzel étvágytalanságát – mindezek azonban csak áttételesen, pontosabban igazi betegsége következményeiként kergették halálba.

A gümőkór vagy tüdővész (phtisis, népiesen hektika) mint a tuberkulózis legfontosabb formája ugyanis önmagában is lefolyhat az Eötvösnél látott módon. E betegség olyannyira gyakori volt, hogy „Magyarországon a dualizmus korában a *morbus hungaricus*nak is” nevezték, és „évi 40–50 ezer halálos áldozatot követelő népbetegséggé vált (az 1880-as évek elején az elhalálozások 12%-a, 1913-ban 13,5%-a tuberkulózis miatt következett be).”³⁸

³⁴ Anonim: *Eötvös József végórái*. *A Hon*, 1871. február 4. Reggeli kiadás.

³⁵ *Trefort Ágoston és Lónyay Menyhért Eötvös-émlékbeszéde*, 214.

³⁶ Ferenczi: *Eötvös József*, 292.

³⁷ Anonim: *Eötvös József*. *Pesti Napló*, 1871. február 3. Esti kiadás.; Anonim: *Eötvös József végórái*. *A Hon*, 1871. február 4. Reggeli kiadás.

³⁸ *Magyar Nagylexikon*, 17. kötet, Szp–Ung. Budapest, 2003. 765.

Miután Robert Koch berlini egyetemi tanár, a bakterológia modern módszertanának egyik megteremtője 1882-ben bejelentette a tbc-bacilus felfedezését, tudjuk, hogy ezzel a fertőzéssel szemben a szervezet éveken, évtizedeken át harcolhat. A *Pallas Nagy Lexikona* 1897-ben így ismertette a betegség lefolyását: „A betegség kezdete többnyire homályos tünetekben jelentkezik: étvágytalanság, könnyű elfáradás, gyöngülés érzete, soványodás, vérszegénység, amelyeket esetleg nem lehet mint a T. első jeleit felismerni és csak nyilvánvaló hajlam mellett nyerne biztosabb jelentőséget. Később száraz, látszólag alig aggasztó köhögés lép fel. Sokszor ebben a stádiumban vérköpés, mellhártyagyulladás, szabálytalan hőemelkedések vezetnek a betegség helyes felismerésére. Később a T. jellemző tünetei mind jobban kifejeződnek. A tüdőcsúcsok fölött először többnyire a bal oldalon katarrhus jelei észlelhetők, amelyekhez előbb-utóbb a légtartalom kibebbedése, zsugorodás és szétesés tünetei járulnak (éres sejtés lélekzés, hangos, megnyult kilélekzéssel, szakadozott, később határozatlan, sőt hörgő lélekzés, eleinte kevésbé kifejezett, később határozott tompulat, esetleg dobos kopogtatási hang stb.). [...] E közben naponta ismétlődő lázak lépnek fel, amelyeket mély hőleesések választanak el egymástól és sokszor igen kínzó éjjeli izzadás fejez be. A lázak, a köhögés, az éjjeli izzadások által elkínzott betegek étvágya, ereje napról napra fogy. A lesoványodás folyton fokozódik. A hörgők útján kiszabaduló bacillusok a gégénél fennakadva, gégetuberkulózist, a lenyelt köpettel a bélbe jutók béltuberkulózist okoznak, amely azután az általa okozott hasmenés folytán a gyászos véget gyorsítja. A szétesés a hörgőket a mellhártyaüreggel hozhatja közlekedésbe, amikor légmell (pneumothorax) képződik, edények megszakadása által bőséges vérzésekhez, vérköpéshez vezethet. Végére a szervezet teljes kimerülése által létrehozott rendkívül kínos állapot a betegeket megváltó halálhoz vezet.”³⁹

A boncolás eredményét és a halál okát ismét csak a korabeli tudósításokban olvashatókkal egybehangzóan írja le Ferenczi. A *Reform* 1871. február 6-i, valamint a *Fővárosi Lapok* 1871. február 7-i számából ismert a halál pontos oka: „Tegnapelőtt boncolták föl a holttetemet és az orvosi vizsgálat után kitünt, hogy tüdejét, máját, lépét gümösödés lepte el, mely nem öröklött, hanem a megfeszített munkásság, kitartó szorgalom, éjjeli buvázkodás s izgatottságban töltött álmatlan éjek következménye volt. A boncolás után dr. Arányi Lajos bebalzsamozta a tetemet.”⁴⁰ A „boncolásnál kitünt, miként a nagy férfiú a munkásság áldozata lón. Tüdeje, mája és lépe gümösödve voltak. Hulláját dr. Arányi bebalzsamozta be.”⁴¹ Ferenczi szinte szóról szóra átvette mindent: „A boncolás megállapította, hogy mája, lépe, tüdeje elgümösödött s hogy e betegségeket álmatlan éjjeleivel és a sok éji munkával szerezte.”⁴² A boncolás eredményét a lipótvárosi római katolikus plébániatemplom Halottak anyakönyve is rögzítette: „Vásáros Naményi Báro Eötvös József. magy. Kir. vallás és közoktatásügyi Miniszter. Rosti Agnes férje”, férfi, 58. éves halála oka „Gümökör”.⁴³

Eötvös József tehát – mint családja több tagja – tuberkulózisban szenvedett, ez vezetett végül viszonylag korai halálához. Kortársai ezen betegségről tudtak, mégis, talán magát Eötvöst is követve, gyomorbajról és májbajról gondolkodtak és írtak, és valamelyest ezzel, illetve, némileg heroizálva őt, a miniszterként, felelős államférfiként rá háruló és általa hősiiesen elvégzett sok munkával indokolták a halálát. Újra szemügyre véve azonban a betegség lefestett tüneteit, valamint a halál boncoláskor megállapított okát, egyértelműen tuberkuló-

³⁹ A *Pallas Nagy Lexikona*. Az összes ismeretek enciklopédiája tizenhat kötetben. XVI. kötet Téba – Zsuzsok. Budapest, 1897. 446.

⁴⁰ Anonim: *Báro Eötvös József*. *Reform*, 1871. február 6.

⁴¹ Anonim: *B. Eötvös temetése*. *Fővárosi Lapok*, 1871. február 7. 142.

⁴² Ferenczi: *Eötvös József*, 292.

⁴³ Szent István Bazilika Plébánia Halottak anyakönyve C 1862–1872. 392. fol.

zsról beszélhetünk Eötvös betegsége és halála kapcsán, aminek az ismertetett valamennyi tünet (vérhányás, gyomorhaj, láz, etc.) természetes velejárója volt.

FÜGGELÉK

I.

Eötvös Loránd levele Eötvös Józsefné Rosty Ágneshez. Lienz, 1870. szeptember 3.
Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum D88.25.23

Lienz, 1870. Szept. 3.

Kedves anyám!

Ma vettem bucsút a hegyektől, melyek között a lefolyt⁴⁴ hetet töltöttem, s Markusovszkyéktól,⁴⁵ kikkel jó és rossz sorsban osztottam. E hét kellemesen folyt el, mert ha az idő nagyobb kirándulásokra alig volt alkalmas, mégis nem múlt nap melyen 5–6 órát ne jártunk volna. Markusovszkyék nekem mindig nagyon sympathicusok voltak, ez⁴⁶ alkalommal annyira összeszeszoktunk, hogy a válás tőlük nehezemre esett. – Tovább is követtem volna őket, ha nem lennék már türelmetlen papával találkozni, mi holnapután este Salzburgban csakugyan meg fog történni. [verso]

Kirándulásaimat, mint már említém, nagyrészt Markusovszkyékkal tettem, s természetes hogy velük csak a 6–7 ezer láb magas régióig jutottam. E magaslatok is már sűrű hólepelbe voltak burkolva, s a friss hó, e legnagyobb ellensége a hegymászonak, a főcsúcsokat csaknem elérhetetlenné tette. – Mégis mikor megláttam egyszer a Venedigernek élesen körvonalazott ragyogó fehér hócsúcsát a ködből, mely rendesen elborította[,] kiválni, nem állhattam ellent, hogy újra megmászását ne tervezzem. E tervemet kivittem, de csak nagy nehézségekkel, melyek leírására most nincs időm, s csak annyit említek, hogy egy álmatlan éj után [p 2.] (roppant haraptak a bolhák) 2^{kor} indultam s este 8^{ig} folyton útban voltam. – Mi⁴⁷ ebben az élvezet? nem más mint a küzdés élvezete, és pedig e⁴⁸ küzdést meg ugyancsak nagy győzelem koronázza. –

Isten veled, maradok

szerető fiad

Loránd

⁴⁴ [Előbb:] az utolsó

⁴⁵ Markusovszky Lajos (1815–1893) – orvos, az MTA tagja, Balassa János mellett a modern magyar egészségügyi oktatás egyik megszervezője, 1867-től a Vallás- és Közoktatási Minisztériumban dolgozott, többek közt az Eötvös és a Trefort család házi orvosa volt.

⁴⁶ [Előbb:] na

⁴⁷ [Előbb:] A tanulás ebből csak annyi, hogy egészségem

⁴⁸ [Előbb:] a

II.

Eötvös Loránd Eötvös Józsefné Rosty Ágneshez. Salzburg, 1870. szeptember 7.
Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum D88.25.24

Salzburg, 1870 Sept. 7

Kedves anyám!

Windisch – Matreyből 5^{ikén} csakugyan ide jöttem, s azóta lettem elvadult s leburnult képű hegymászóból szelíd turista. Ez utóbbi minőségemben, úgy látszik több szerencse és több öröm vár reám, mint az előtt – mert az idő már is kitisztult; a papával, kit szép pontok és kilátások láthatólag lelkesedésbe hoznak, szintén lelkesedni kell. – Papa jól néz ki, és nagyon jó kedvű, s mi gondtalanul kóborolhatunk körül ez szép vidékeken. – Tegnap Berchtesgadenben s a Königseeneél voltunk; velünk volt Molnár Aladár is, s a vidék bámulásának egyformaságát felfrissítette bureau – vicekkel. – A tónál ebédeltünk, [verso] részint a hely szépsége miatt, részint hogy együnk egy bizonyos Schmarnit, melyet papa régente oly kitűnőnek talált s most is nagy appetitussal evett. – E kis detail, hozzá téve, hogy a papa e schmarnit meg is emésztette, meggyőzhet róla, hogy az emésztési szervek is jó karban vannak. – Ma Aigenben voltunk, meglátogattuk újra e régi ismerősünket, s örültünk e viszontlátásnak. – Én nem ismerem volna meg újra e helyet, nem mintha megváltozott volna, hanem mert még egyáltalában nem ismertem. – Meg vagyok róla győződve, hogy otlétem alkalmával⁴⁹ nagyon kitűnő fiatal ember voltam (talán olyan, mint mostan Tomi), de a tárgy [p 2.] mely akkor minden szellemi tevékenységemet igénybe vette, t. i. a dada nincs semmi összefüggésben a hegyekkel és a szép vidékkel, melyek e tárgyat, a dadát körülvették. – Így történt, hogy Aigent újra meg nem ismertem. – De ha én a vidéket csak mint⁵⁰ új szépséget üdvözöltem, annál nagyobb örömet szerzett papának a kertben, s egykori lakházunk előtt üldögelni, s visszaemlékezni; míg én a Gaisbergre szaladtam. Az egykori reményekből emlék lett, szép az egyik, mint⁵¹ a másik – s nem hiszem, hogy papa reményei nagy részben ne teljesedtek volna. – Sok az, miben papát követnem kell, közös [verso] főkötelességünk a tevékenység, s⁵² a tér is melyben ezt tesszük, nagyon közel fekszik egymáshoz. – Papát követve reményelek így, egykoron én is örömmel visszaemlékezhetni. – Egyelőre holnap Gollingba, onnét talán holnap⁵³ után Ausseeba megyünk, s sok örömet várunk ez úttól .. Kezeidet csókolom kedves mamám, köszöntsd Jolánt, Pistát s Mariskát nevemben

Loránd

⁴⁹ [Előbb:] alkalmában

⁵⁰ [Előbb:] csak, mint

⁵¹ [Előbb:] szép

⁵² [Előbb:] s törekednem

⁵³ [Előbb:] onnét holnap

III.

Eötvös Loránd Eötvös Józsefné Rosty Ágneshez. Pest, 1870. szeptember 16.
Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum D88.25.25

Pest, 1870 Sept. 16
Kedves anyám!

Hosszasan nem szándékom neked írni, mert hiszen mind azt, mi levelem tárgyát képezhetné papától fogod meghallani. – E soroknak célja nem is egyéb,⁵⁴ mint hogy megköszönjem neked először is a 100 jó szívat, másodszor a fáradságot, mellyel törekedtél mostani szobámat lakhatóvá tenni, s jövődőlbeli⁵⁵ lakásomat bebutorozni. – E szobában működésed folytán van egy kis „heimlich austrich”, s este gyertya fényénél csak nem csinósna mondható. – Mindenesetre jól fogom itt tölteni időmet addig is, míg lakásomba költözhetem; ez pedig a bútor-
[verso] gazdagság mellett, mellyel elláttál bizonyára nagyon⁵⁶ kényelmes lesz. A köszöneten kívül gondos fáradozásodért,⁵⁷ nincs más mondanivalóm, mint hogy csókolom Ilonát s Tamást, s köszöntöm Lajost, neked pedig maradok szerető fia

Loránd

---

⁵⁴ [Előbb:] nem egyéb,

⁵⁵ [Előbb:] jövő

⁵⁶ [Előbb:] bizonyára,

⁵⁷ [A forrásban:] faradozásodért,

LÁSZLÓ ANDOR

Szekfű Gyula a 19. század magyar történetírásáról

A magyar közéletben és a történettudományban elterjedt az ún. kuruc–labanc (vagy függetlenségi–aulik, protestáns–katolikus) szembeállítás, napjainkra sem sikerült felülemelkedni rajta, tovább kísért a megosztottság, amely megnehezíti, hogy tisztábban lássuk történelem elődeink munkásságát csakúgy, mint históriánk egyes fejezeteit. Az alábbiakban azt vizsgálom, mennyiben közzönhető mindez Szekfű Gyulának, hogyan vélekedett a megelőző időszak történetírásáról, mennyire változott felfogása az évtizedek során.

A 20. század elején kezdte pályáját, amikor a szellemi élet forrong, az európai irányzatok hatása végigsöpör Magyarországon, új törekvések jelentkeznek, hosszú évtizedekig meghatározó egyéniségek tűnnek fel a magyar közéletben.¹ Közös bennük a múlttal, a korábbi generációkkal való szembehelyezkedés: „eleven, dinamikus radikális-progresszív ellenkultúra” bontakozik ki. A különféle művészeti ágakban csakúgy, mint a tudomány berkein belül jelentős mozgás indul meg. Az 1910-es években feltűnt konzervatív tudósnevezdek ugyancsak új irányokat keres: „...ki szeretett volna törni a szaktudomány »magányából«, hatni akart, az eleven szellemi élet részese kívánt lenni”. A történetírás ekkor vált „ideológiai »kulcstudománnyá«, ahogyan évtizedekkel később Németh László rámutat: „...a tudománynak világias hajlamai támadnak, a szaktudósok nem érik be a szerzetesi étellel, a monográfiák magányos imáival; nagy témákhoz nyúlnak, olvasókat gyűjtenek a szakon kívül, mintha csak a regényírókkal akarnának versenyezni”.²

A magyar történettudomány túl van az intézményesülés kezdeti szakaszán, több kiválóan felkészült, európai látókörrrel rendelkező tudós tevékenykedik itthon, a forrásközlés mellett számos feldolgozás születik, köztük a millennium alkalmából a reprezentatív tízkötetes szintézis. A historikusok érdeklődése túllép a hagyományosan fontos politikatörténeten, számos területet vonnak be a kutatások körébe, új nézőpontokkal gazdagítják a történeti vizsgálódások körét.

Az ifjú Szekfű *A száműzött Rákóczi* megírásával 1913 végén valósággal berobban a magyar közéletbe. Megjelennek átfogó koncepciójának csirái, melyek ádáz viták során kapnak egyre határozottabb formát, hogy aztán nagysikerű hanyatlásmélethez illeszkedve olyan rendszerré álljanak össze, amely mindmáig nagy hatással bír a magyar történettudományra és a közéletre. Az újításra való hajlam Szekfűnél sajátos szkepticizmussal párosult. Lackó Miklós szerint „ez nem átmeneti állapot, »pozitív« szerepet nyer [...] a racionalizmus állandó

¹ Erről lásd például: Litván György: *Magyar gondolat – szabad gondolat*. In: uő: *Magyar gondolat – szabad gondolat. Válogatott történelmi tanulmányok*. Budapest, 2008. 20.

² Lackó Miklós: *Szekfű-problémák*. In: uő: *Korszellem és tudomány 1910–1945*. Budapest, 1988. 21.; Lackó Miklós: *Történetírás és irodalmi élet*. In: uő: *Sziget és külvilág. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 1996. 345–346.; Németh László: *Újabb történelmi munkák. Történetírás*. tanú, 1. évf. (1932) 106.

kísérőjévé és korrigálójává válik”.³ Kezdetől szembefordul a szerinte Thaly Kálmán neve által fémjelzett, nemesi liberális, romantikus, kurucos-szabadságharcos hagyománnyal, „a mindig megújuló magyar hagyományhoz híven máris Dévénynél jelentkezik új időknék új módszereivel”.⁴ Hírhedt kötetével a tabudöntő tudós szerepkörét vállalta magára: „Amilyen örömmre szolgál a munka, annyi aggodást, sőt keserű csalódást hozott a Thaly–Márki-féle Rákóczi-felfogást illetően”. Legközelebbi barátja, Horváth János, akinek rendszeresen elküldte a készülő könyv fejezeteit, lelkesedik: „Elsápadnak az irigyek! Megrettennek a hatalmasok!” Sejtí azonban, micsoda hatást válthat ki a könyv: „Nem érzed-e jönni a radikalizmus és hazafiatlanság vadját?” Módosítási javaslataiban igyekszik tompítani az élesebb megfogalmazásokon és figyelembe venni az olvasóközönség érzékenységet.⁵

A munka „hadüzenet volt minden délibáos kuruc történetpszemlélettel szemben a magyar világnál nagyobb perspektívát hordozó, európai jelentőségű Habsburg-monarchia értékelése nevében”,⁶ kétségtelenül kapcsolódott a kor közéleti kérdéseire, burkolt Kossuth-kritikaként értelmezhető.⁷ Amikor Szekfű a Rákóczit eszményi hősként beállító Thaly ellen fordul, máig hatóan a magyar történetírás egyik jelképes alakjává emeli őt. Közvetlen kritikáját az előző korszakról egy öt oldalra rúgó lábjegyzetben fejt ki; „az eleven oroszlanfi rúgása a vén halott számaron!” – minősíti azt barátja, Lukácsi Károly.⁸ A hatvanas években „gyönyörűen indult meg az új Magyarország történetírása: nyugati előkelő színvonalon és igaz magyarsággal, az újonnan felfedezett kútfők friss színeiben”. A korszakból Szalay László, Salamon Ferenc, Szécsen Antal és Szilágyi Sándor alakját emeli ki.⁹ Később Thaly „ragadta magához a vezetést”, akinek „sikerült keresztülvinnie a Rákóczikor történetének monopolizálását, s jaj volt annak, ki a szélbali-kuruc felfogásától mentesen mert volna belefogni e kor tanulmányozásába. S e diktatúra alatt nemcsak a Rákóczikor feldolgozása, hanem az egész magyar historiográfia kárt szenvedett”, erőszakos fellépése a „történeti kritika elnémulását” eredményezte.¹⁰ Ehhez az alaptéziséhez Szekfű mindvégig ragaszkodott; munkássága hősiességként fogható fel a korábbi korszakkal való szakításra, ami egyszerre erény és fogyatékoság, nem csupán előremutató többre vágást, hanem az elődökön minden áron való túllépés kényszerét is jelentheti.

³ Lackó: *Szekfű-problémák*, 30–31. Gábor Andor éppen e „szkeptikus történetírás”-t értékeli benne. Gábor Andor 1916-os levelét lásd uo.

⁴ Kosáry Domokos: *A történetíró (Szekfű Gyuláról)*. Magyar Szemle, 44. köt. (1943) 5. sz. 235.

⁵ Szekfű 1913. július 29-i levelét Tagányi Károlyhoz idézi: Lackó: *Szekfű-problémák*, 34–35.; Horváth 1913. június 18-i levelét Szekfűhöz idézi: Dénes Iván Zoltán: *A „realitás” illúziója. A historikus Szekfű Gyula pályafordulója*. Budapest, 1976. 53–54.

⁶ Bibó Istvánt idézi: Dénes Iván Zoltán: *Szekfű Gyula*. Budapest, 2001. 222.

⁷ Hatós Pál: *Szekfű Gyula és a nemzedék toposza*. Kommentár, (2013) 3. sz. 27. A műből a szerző Károlyi Árpád tanácsára kitorolte a Kossuthra és az 1849-es emigránsokra utaló részeket. Szekfű 1913. szeptember 25-i levelét Riedl Frigyesnek lásd: Dénes: *A „realitás” illúziója*, 55.

⁸ Idézi: Dénes: *A „realitás” illúziója*, 82.

⁹ Salamonról és Szilágyiról már öt évvel korábban nagy megbecsüléssel írt, amikor kifejtette, mekkora megtiszteltetés számára, hogy ugyanúgy a Budapesti Szemlébe írhat, mint ők. Szekfű 1908. november 21-i levele Angyal Dávidnak. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára (a továbbiakban: MTA KIK Kt) Ms 804/229.

¹⁰ Szekfű Gyula: *A száműzött Rákóczi*. Budapest, 1913. 372.

A vita

A Thaly-kritika jogosságát sokan elismerték, ám a sajtóhadjáratban elhangzó szélsőséges álláspontok dacosabbá tették Szekfűt, bántotta őt egyesek (például a Századok) hallgatása. Mindenekelőtt a viharos közéletnek, az újra ellenzékbe szorult függetlenségi párt nyomásának köszönhetően öltött országos méreteket az ellene irányuló kampány. Thaly ugyanebben az időben kirobbanó „kuruc dalpöre” cseppet sem kavart akkora port, megmaradt a tudományosság keretei közt, mivel nem lehetett azt kellőképpen kihasználni.

A könyve kapcsán ellene folytatott hajsza Szekfű „kulcsélményévé” vált, ezekben az években, a vita hevében alakul ki a magyar történelemtől és a magyar történetírásról vallott sajátos nézőpontja, ekkor „készítette el későbbi historiográfiai koncepciójának első vázlatát”.¹¹ Az elmaradottnak ítélt felfogás meghaladása, a nemzeti önámítást tápláló illúziókkal való leszámolás a célja, ennek nyomán személye jelképpé emelkedik: kiállnak mellette mindazok, akik a tudomány autonómiáját fontos értéknek tartják, bár Szekfű művével általában nem tudnak teljes mértékben azonosulni.

Ilyen körülmények között fontossá vált saját helyének meghatározása. Szempontjai „magyarságának” bizonygatása közben jut el historiográfiai fogódzó pontjainak kijelöléséhez:¹² Ipolyi Arnold, Salamon Ferenc, Pauler Gyula, Szabó Károly, Szilágyi Sándor, Gyulai Pál, „a magyar történettudomány legkiválóbb művelői, a nemzeti renaissance történetírói” utódjának vallja magát, akik „a nemzeti hagyományok és a tudomány szabadsága megvédését tartották szükségesnek”.¹³ Szilágyit a „tudományos jellemesség” példaképének tekinti, Szabóval és Salamonnal együtt ők a „régí nagy generáció” tagjai.¹⁴

Érőtlenül szembe fordul az egyoldalúnak, szélbalinak minősített kuruc felfogással, melyet Thaly neve félmjelzett: az „lidércnyomásként nehezedett” a magyar történetírára „azóta, hogy Salamon Ferenc és Gyulai Pál kritikájától nem kellett tartania”. Miközben sokan kétségbe vonták hazafiságát, ő a függetlenségiakat vádolja azzal, hogy „a nemzeti ideálok megmentésének ürügye alatt a nemzet szellemi kincseinek egész tömegét szórják ki felelőtlen pazarlással”.¹⁵ A vita megfelelő alkalmat kínálna a bírált szemlélet alapos bemutatására, jelentőségének tisztázására: Melyek annak legfontosabb jellemzői? Mennyire elterjedt az a magyar történetírásban? Kik legfontosabb képviselői és kritikusai? Milyen érveket szegeztek korábban ellene? E kérdések helyett azonban Szekfű elsősorban vitapartnere, Ballagi Aladár, rajta keresztül pedig az úgynevezett függetlenségi irányzat lejáratására összpontosít.

Szekfűt sajátos elhivatottság-tudat jellemzi, a legnagyobb magyar konzervatív gondolkodók egyikeként úgy gondolja, feladata szembe fordulni az elavultnak tartott, uralkodó szemlélettel, „mert a viszonyok olyanok, hogy építés csakis a meglévőnek gyökeres megváltoztatása árán lesz lehetséges”.¹⁶ Konkrét szerzők idézése nélkül azzal vádolja az elítélt iskolát,

¹¹ R. Várkonyi Ágnes: *A pozitivisták történetnézete a magyar történetírásban I. A pozitivisták történetnézete Európában és hazai értékelése 1830–1945*. Budapest, 1973. 245.

¹² Glatz Ferenc: *Történetíró és politika. Szekfű, Steier, Thim és Miskolczi nemzetről és államról*. Budapest, 1980. 196.

¹³ Szekfű Gyula: *Felelet A száműzött Rákóczi dolgában*. Akadémiai Értesítő, 25. köt. (1914) 4. füzet 259.; Szekfű Gyula: *Újabb válasz bírálóimnak*. Történeti Szemle, 3. évf. (1914) 3. sz. 452.

¹⁴ Szekfű 1914. június 16-i levele Angyalnak. MTA KIK Kt Ms 804/285.; Szekfű 1916. február 5-i levele Angyalnak. Uo. Ms 804/ 338.

¹⁵ Szekfű: *Újabb válasz bírálóimnak*, 470.

¹⁶ Szekfű 1914. februári 22-i levelét Schöpflin Aladárnak idézi: Dénes: *A „realitás” illúziója*, 86. Újabb Gyurgyák János véli úgy, hogy a konzervatív történetnézet legkiemelkedőbb alakjaként „történetkutatói és történetírói munkásságának [...] lényege paradox módon egyfajta lázadás...

hogy árulónak minősíti azokat a hősokeket (mint Nádasdy Tamás, Losonczy István, Károlyi Sándor, Görgey Artúr), akiket magyarként büszkén kellene vállalni. Érzelmi húrokat pengetve egyértelműen állást foglal: „Eddig is tudtuk, hogy ezen felfogás szerint a magyarságnak fele, a nyugati fél, az, amely napról napra fegyverben talpon állva védte a török ellen a magyar földet, az a magyarság, mely a török mellett, a német és vallon katonák pusztítását is némán, honvédelemmel megosztott munkában görnyedezve tűrte, ez a magyarság kétszáz éven át áruló volt, eladta magát az idegen királynak!” Mivel a pártszenvédélytől való elvakultság tesz valakit kuruccá vagy labanccá, „újra” el kell jönnie „a nyugodt, tényeknek megfelelő, komoly felfogás uralmának [...] amely sem nem kuruc, sem nem labanc, hanem egyszerűen magyar nemzeti, minden nemzetit átfogó felfogás, a Széchenyi és Deák hagyatéka”.¹⁷

Két év múlva tovább szélesíti azok körét, akiknek örököseként kíván fellépni, a közvélemény előtt nem vállalja a „lázádo” szerepet, ellenfeleit minősíti annak. A „helyes” útra való visszatérést szorgalmazza, a klasszikus magyar felfogás letéteményeseként tűnik fel, a tudomány „természetes fejlődésének” tartja azt, hogy „az újabb generáció felismeri a közvetlen elődnek hibáit és visszatér a korábbi irányokhoz, hogy az új adatokkal elődjei művét kiegészítse”. Azt állítja, „nem én vagyok forradalmár, nem én újítok merészen a hagyományok elvetése árán. Nem én, hanem Thaly Kálmán.” Ő az, aki „forradalmi hévvel toltta el magától elődjeinek, köztük Szalaynak, felfogását és új Rákóczit alkotott magának [...] a tőle elfordulás nem egyéb, mint a magyar klasszikusok hagyományaihoz visszatérés, a 48-iki és 67-iki nagy nemzedék egyetemes, minden magyart átfogó felfogása előtti gyermeki tisztelettel meghódolás. Munkám *nem politikai*, hanem *igenis történetkritikai reakció Thaly Kálmán felfogásával szemben*, és mint ilyen, *tudatos visszatérés* a Thalytól mellőzött egyetemes *klasszikus magyar* felfogáshoz.”¹⁸

A polémia során hosszasan idéz azoktól, akiket tekintélyként tart számon, „védelmükbe” húzódba igyekszik elszigetelni Ballagit.¹⁹ Tsétsi János, Katona István, Széchenyi mind hozzá hasonlóan mutatták be a fejedelmet, „nem kisebb író és hazafi járt előttem, mint Szalay László”. Felfogásban, kritikában és hazafiságban az ő „egyenes utódjának” vallja magát, a „Rákóczi-konstrukció egyik pillérét változtatás nélkül” vette át tőle, a „hazafias magyar történetírás” a fejedelemben a legújabb időkgig nem látta „a nemzeti függetlenség megszemélyesítését”, kultusza még a reformkorban „sem tartozott a hazafias történetírás kötelező kellékei közé”. „Jobb hazafit nem tudnék erre nézve megszólaltatni, mint a negyvennyolcas idők lánglelkű püspökét, a későbbi emigránst, Horváth Mihályt [...] nemzeti író volt, aki

---

Lázadás [...] egy modern *polgári történetnézet* nevében a régi, megcsontosodott történeti látásmód ellen, amelyet az egyszerűség kedvéért *kurucos-rendiesnek* nevezhetünk”. Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Budapest, 2007. 293. Néhány évvel korábban Gyurgyák János: *Szekfű Gyula nemzetnézete*. In: Ormos Mária (szerk): *Magyar évszázadok*. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára. Budapest, 2003. 294.

¹⁷ Szekfű: *Újabb válasz bírálótinnak*, 471. „Bizonyos vagyok benne, hogy pártszenvédélytől el nem vaskult emberek, akik sem nem kurucok, sem nem labancok többé, hanem érzik az egész magyarság történeti és faji összefüggését, a tőlem rajzolt alakra tisztelettel, *szertő és meleg részvétellel fognak tekinteni*.” Szekfű: *Felelet A száműzött Rákóczi dolgában*, 259. (Kiemelés minden idézet esetében az eredetiben.)

¹⁸ Szekfű Gyula: *Mit vétettem én? Ki gyalázta Rákóczit?* Budapest, 1916. 131–133.

¹⁹ Ebben segítségére van legfőbb mentora, Angyal Dávid, aki segíti őt a historiográfiai tájékozódásban. „Szalay és Horváth Mihály idézeteket *nagyon* köszönöm – írja neki Szekfű –, ez utóbbinak 1844 és 1858. magyar történetében igen súlyos passzusokra akadtam, hasonlóképpen Katonánál.” Szekfű 1916. február 14-i levele Angyalnak. MTA KIK Kt Ms 804/339.

nemzetéről jót, rosszat, kötelméhez híven megírt, nem pedig Rákóczi udvari történetírója”, ezért tárgyilagosan beszámol a felkelés árnyképeiről is. „Ki merné őket meggyanúsítani, hogy nem voltak hazafias ideáljaik, hogy nem élt lelkükben a független állam és szabad nemzet égető vágya!”²⁰

Figyelemreméltó a megidézett tekintélyek jellemzése, hazafiasságuk, elismertségük hangsúlyozása: „Békefi Rémy, a magyar ciszterciák apátja, a magyar művelődéstörténet modern megalapítója, könyvtárra menő hazafias szellemű történeti művek szerzője, tanítványaitól rajongva tisztelt egyetemi tanár”; Károlyi Árpád „Bocskai szabadságharcának és a magyar vallásszabadság megszerzésének történetírója, 35 év óta a magyar tudományok idegenben képviselője, aki emellett a magyar állam története gerincét a Magyar Országgyűlés Emlékeinek kötetét írja meg”.²¹ Glatz Ferenc megfigyelése szerint Tagányi Károlyt már nem a tudománytalan közfelfogás tudományos-szakmai bírálójaként idézi, mint négy évvel korábban a Werbőczy-kritika eszmetörténeti fejtegetései közben.²² Most „nemzeti eszményünknek, az Árpádok független államának elsőrangú kutatója, kinek nevét a közönség akadémiai vagy Szent István-Társulati szereplésekor hallja”. Takáts Sándor „hazafias rajongással írt” tárcáiban népszerűsítette tudományos eredményeit: „a török–magyar vitézi élet és kultúra felfedezését”, „a rendje hazafias hagyományait ápoló piarista tudós [...] csodálatosképpen meg van elégedve könyvem hazafiságával”.²³ Ugyanebben az időben ugyanakkor Takátsot egy levelében legendaképzéssel vádolja, amiért a török hódoltság korát jótéteményként állítja be.²⁴

A „nemzet jobbjaihoz”, a „tisztéletreméltó emberek”-hez, „a nemzeti hagyományok igaz hívei”-hez fordul, bízunk benne, hogy belátják, műve „semmiképpen sem tört a hagyományok ellen, nem volt forradalmi jelenség, hanem éppen a nemzeti hagyományok, az igazi nagy idők, nem a tegnap, hanem a tegnapelőtt, a magyar renaissance követése folytán állott elő. Igaz, nem vagyok Thaly Kálmán irányának híve, de becsületes törekvéssel iparkodtam másokat, egyetemesebb magyar szellemeket, követni.”²⁵

Amikor magát a „nemzeti”, „hazafias”, „igaz magyar” történetírás, Horváth és Szalay örökösöként állítja be, saját soraiban azok történetfilozófiájának „*magyarabb* visszhangját” véli kihallani. Figyelmeztet az egymással szembenálló megközelítésekre, magát pedig egyensúlyozó helyzetben tünteti fel: „Rákóczi eszménye, a kurucok ideálja csak *egy része a nemzeti eszmének* [...] rajta kívül még nemzeti érzések, kívánságok és eszmények egész sora létezhetik, melyek tőle sok tekintetben különbözhetnek [...] a kuruc ideál [...] *nem kizárólagos ideál*, csak egy része, helyesebben *egy formája az egyetemes magyar nemzeti eszmének*.” A nemzetet „nagyszerű virágjaitól fosztanánk meg”, ha csupán Rákóczi nevére, „a kurucideál formulájára akarnók összerörítani”.²⁶

Itt nem hivatkozik a megelőző nemzedékekre, pedig az általa más összefüggésben idézett Pauler, Salamon, Fraknói Vilmos, Szécsen már a dualista korszak elején tisztában voltak az

²⁰ Szekfű: *Mit vétettem én?* 129–140.

²¹ Szekfű: *Mit vétettem én?* 8.

²² Glatz: *Történetírás és politika*, 199.

²³ Szekfű: *Mit vétettem én?* 9–10.

²⁴ „Egy új legendaképződésnek vagyunk tanúi, és majd megcsenvedhetünk, ha megkíséreljük kútfők alapján, legenda ellenére dolgozni. Lassanként alig lesz a magyar történetnek részlete, hol ilyen szentesített legendák nem állnak a tudomány útjába.” Szekfű 1914. március 10-i levele Angyalnak. MTA KIK Kt Ms 804/266.

²⁵ Szekfű: *Mit vétettem én?* 127–128.

²⁶ Szekfű: *Mit vétettem én?* 140–142.

ellentétekkel, és igyekeztek felülemelkedni azokon, sok tekintetben megvalósították az ún. „nagy magyar” szemléletet. Tanára, Angyal Dávid több mint harminc évvel korábban éppen Thaly kapcsán figyelmeztet az egyoldalú beállítottság veszélyére: „...mintha a százados tusát egy külső ellenség az összes Magyarországgal s nem két magyar párt külső segítségre támaszkodva vívta volna.”²⁷ Másik tanára, Marczali a századfordulót követően mutat rá ugyanerre: „...a történész, ha tárgyilagosan nézi a múltat a maga egészében”, ezzel „egy pártot sem elgíthet ki, mert világos, hogy minden párt szükségkép egyoldalú és ezt az egyoldalú igazolását keresi a történetben is. Abban a történetben, mely az egész nemzeté.” Számára természetes, hogy „a kuruc és a labanc — mindegyik párt [...] olyan idő remélem soha sem lesz, a melyben a hazafinak azonosítania kell magát mindenképp egy párttal. Én előttem legalább, és azt hiszem ebben mindnyájan egyetértünk, a magyar fölötté áll a kurucnak és labancnak is.”²⁸

Egyik első értő kritikus, Braun Róbert fölöslegesnek tartja Szekfű igyekezetét, tudományos berkekben tisztában vannak a primitív nézetek tarthatatlanságával: „...szükség-e ezt ma azok előtt bizonyítani és még hozzá oly hosszasan, akik akadémiai kiadványokat olvasnak?” Ugyanerre hívja fel a figyelmet majdnem egy évszázaddal később R. Várkonyi Ágnes: „A száműzött Rákóczi író fiatal Szekfű nem magányosan vette fel a harcot a romantikus felfogással szemben. A török hatalomtól megszabadult Magyarország történetéről már számos szigorúan vett, színvonalas szakmai eredmény született előtte. Ezek különböző területeken messze meghaladták a felszínes 19. századi kuruc–labanc romantikát. Szekfű előtt alaposan elő volt készítve a talaj. Az előző nemzedékek megkezdték „egy új, igazabb történelmi kép kialakítását. Hevesen bírálták a romantikát, Thaly történetírását, és a magyar történelem addig ismeretlen területeire világítottak rá.”²⁹

Szekfű Thalyt szemérettel szemérettel veti, hogy „kuruckodik”, maga viszont „magyarkodik” kezd, „behátrál a tisztázatlan fogalmak és az érzelmek útvesztőjébe”. Így nem csupán a nemzeti hagyományok méltó örökösének tűnik, hanem egy magasabb rendű álláspont, egy korszerűbb irányzat képviselőjeként léphet fel, mely magában foglalja mindkét (kuruc és labanc) szemléletet; amikor az egymással szembenálló irányzatok egyensúlyba hozataláért száll síkra, azt akarja bizonyítani, képes felülemelkedni az ellentéteken.³⁰

Íme egy hosszabb idézet mindenek igazolására: „Magyar tragédia, magyar lélekkel láttam meg és magyar szomorúsággal adtam elő. Nem panaszkodom, sorsom is magyar érette: gúny, félreismerés, üldözés, hazaárulás vádja! Nem vagyok sem kuruc, sem labanc. Magyar történetet írok, nem labancot, bár ilyet írni éppen úgy nem volna szégyen és rossz magyarság jele, mint kuruc történetet írni sem az. Közvetlen előttem járó Thaly Kálmán ez utóbbit cselekedte s mikor én utána jövén, egyetemesebb magyar alapokra helyeztem történetem, még jóindulatú emberek is könnyen labanc vonásokat fedeznek fel ott, ahol csak hiányoznak a kurucos zínerek. Pedig igazában nem is tudtam Szalay László irányához egészen visszatérni, az ő objektív felfogását mindig hidegen követni. Mert nem sikerült elfojtanom

²⁷ Angyal Dávid: *Ócskay László*. Budapesti Szemle, 30. köt. (1882) 65. sz. 197.

²⁸ Marczali Henrik: *Andrássy Gyula: A magyar állam főnmarradásának és alkotmányos szabadságának okai*. Jogállam: jog- és államtudományi szemle, 4. évf. (1905) 1. sz. 66–68. Visszaemlékezésiben feleleveníti: Gyulai Pál „nagyon örült, mikor e könyv bírálatában a gróf ellen fordultam, mert úgy Deákot, mint tulajdon atyját labancsorba állítja. Úgy írtam: a magyar eszmét többnyire a kuruc fejezte ki, igen ritkán a labanc. Mindegyik csak párt. Fölöttük áll a magyar”. Marczali Henrik: *Emlékeim*. Budapest, 2000. 275.

²⁹ Braun: *A magyar történetírás revíziójához*, 71.; R. Várkonyi Ágnes: *A pályakezdés esélyei. Szekfű Gyula levelezése Angyal Dáviddal*. In: Ujváry Gábor (szerk.): *A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében*. Budapest, 2011. 35.

³⁰ R. Várkonyi Ágnes: *Duna-táji labirintusok*. In: uő: *A tűzvész tanúi*. Budapest, 1995. 194.

szubjektív magyar érzésemet, mikor néha Rákóczi, mostoha sorsa kénytelenségéből, ezzel az egyetemes magyarsággal ellentétbe jutott.

Gondolják meg a nemzet jobbjai a tényekkel és tekintsék meg az összefüggéseket ők, akik védik a nemzeti eszmét és harcolnak a nemzeti hagyományokért. És azután ítéljenek felettem, aki szenvedtem és szenvedek, nemzeti érzésért és hagyományokért egyaránt.”³¹

Egy ekkoriban megjelentetett forrásközlés előszavában Szekfű nagy elismeréssel ír az 1849 utáni magyar történetírásról, amely „nem klasszikus vagy francia formulák vagy konstrukciók” alkalmazásából áll, a francia romantikus irány elhagyása, a német kútfőgyűjtési mozgalom átültetése jellemző rá. A források felfedezésével járó „megható, tökéletesen őszinte mámor a kiegyezés boldogabb idejében megújult, a széles műveltségű emigránsok hazatérésével szélesebb, európai körre terjedt ki”. Bírálatként fogalmazza meg ugyanakkor, hogy a feldolgozás, a kiadott anyag értékelése nem tartott lépést a megjelent nagy mennyiségű forrással.³²

A világháború utolsó évében keletkezett összefoglalója, *A magyar állam életrajza* bevezetőjében ad először rövid historiográfiai áttekintést.³³ Ebben Horváth és Szalay „nemzeti irodalmunk klasszikusai”, akik „iparkodtak szabadulni úgy a romantikus, mind a liberális történet szemlélet doktrínér nyűgétől,” mindkettejüknek „vannak lapjai, melyek a múltnak tökéletesen elfogulatlan, szabad szemmel meglátott képét nyújtják”. Az 1867 utáni időszak „határozottan a komoly, céltudatos munka korszaka, a tetőpont”, az akkori elődök munkássága „a történeti irodalom terén érett gyümölcsökkel kecsegtető ifjú tavaszt varázsolt elő”. A vita során már említett tekintélyeket sorolja fel, Tagányit hosszasan méltatja, Salamon több mint fél évszázados munkája „Magyarország török korszakának alapvető s máig legjobb feldolgozása”, Szilágyi Erdély-története „ma is használható [...] különösen művelődéstörténeti részei érdekesek”, Andrassy Gyula kötetéből „sok új szempont meríthető”, Széchenyi „működésének mai napig legjobb méltatása” Grünwald Bélánál olvasható.

Külön dicséri Szilágyit, amiért szorgalmazta az ifjú tehetségek külföldi tanulmányait, halála után – véleménye szerint – „elzárkóztunk, lebecsültük a sorompókat”. Az 1890-es évektől „félreismerhetetlen hanyatlás” tapasztalható, egyenesen „huszonöt év óta rajtunk uralgó dekadencia”-ról beszél egy olyan korszakban, amikor Marczali korszerű szemináriumra kevésnek bizonyult, „az átvételre váró külföldi eredmények mindinkább feltorlódtak ott a nyugati határon”. Ilyen körülmények között „a nagy közönség továbbra is megmarad a negyvenes éveknek immár végképp antikvált, szinte gyerekesnek tetsző, színpadias – másutt romantiko-liberálisnak nevezett – történet szemléletében, meg lévén szíve mélyéig győződve, hogy ez a felfogás az igazi nemzeti, az őseinktől öröklött, amelyhez jó magyarnak ragaszkodnia kötelessége”. A magyar történetírás állapotáról nyújtott kép korántsem oly borús, mint öt évvel korábban. Akkor úgy látta, a megélőző korszakban Thaly „ragadta magához a vezetést”, az általa bevezetett „diktatúra” miatt „az egész magyar historiográfia kárt szenvedett”. Most Timon Ákos híres munkája „elszigetelt jelenség”, álláspontja „túlhaladott”, több mint egy évtizede „visszautasításra talált a jogtörténet művelői körében”,³⁴ nincs igaza annak az

³¹ Szekfű: *Mit vétettem én?* 143.

³² Szekfű Gyula: *A Hódoltság korabeli török történetírók I-II. (Kütfőkritikai tanulmány)*. Történeti Szemle, 5. évf. (1916) 3. sz. 322–324.

³³ Szekfű Gyula: *A magyar állam életrajza. Történelmi tanulmány*. Budapest, 1918. 9–14., 227–239.

³⁴ Szekfű már egy 1911-es levelében élesen elítélte „Timonék” felfogását „a középkori magyar állam alkotmányos, sőt parlamentáris (!) jellegéről”. Szekfű 1911. március 11-i levele Angyal Dávidnak. MTA KIK Kt Ms 804/237.

osztrák tudós, aki „Timont bírálva, nemcsak őt, de az egész magyar jog- és alkotmánytörténetet a nyugati, modern módszerek nem ismerésével vádolja”.³⁵

A munkában továbbra sincs nyoma az alapos elemzésnek, az általánosságok szintjén magasztal és marasztal el.³⁶ Egy ekkori levelében Szekfű beismeri, hogy „tudása és olvasottsága” is hiányzik a 19. század második harmada magyar történetírásának bemutatásához.³⁷

Hamarosan újabb, jelentős fordulat következik felfogásában.

Fordulat

A világháború, a forradalmak, az ország szétesése nyomán a magyar történelem tragikus fordulatot vesz, az előzmények átértékelődnek. Mi vezetett ide? Ki a felelős? A közéleti ügyek iránt oly fogékony Szekfű mindezt mélyen átéli, szembe akar nézni „azon erőkkal, amelyek az egészséges fejlődés sodrából kivetették a nemzetemet”. Nem tud, talán nem akar kitérni a kínzó kérdések elől; őszintén vall erről néhány év múlva: „Mi, a trianoni fagnak fázós gyermekei [...] korszakok mezsgyéjén léptünk át és csak most, visszatekintve, borzong igazán lelkünk, látva a kitölthetetlen mély szakadékat, mely a múltat jelenünkötől elválasztja.”³⁸

Megszületik legismertebb könyve, a *Három nemzedék*, „mellyel a száműzött tudós az elit élére került”.³⁹ A korszak végén azt írhatja róla Joó Tibor, hogy e munkából indult ki „e két évtizeden át jóformán minden szellemi fejlődés – beleértve világnézeti és politikai mozgalmat is”.⁴⁰ A széthullás belső okait keresve Szekfű határozottan szembefordul az előző korszak „liberalizmus”-ával, amiért a tönk szélére sodorta az országot, megakadályozta, hogy a magyarság élni tudjon a kiegyezés nyújtotta nagyszerű lehetőséggel. A cél, Németh László szavaival: leszámolni a romlásba vivő liberális kurucszággal, „a magyar természet nagyobb felével”.⁴¹

Átfogó koncepció alapján írta Szekfű a művet: Ranke nyomán úgy véli, a tudós kötelessége nemzetpolitikai kérdésekben útmutatást adni, „bármennyire hajlamos volna is bezárkózni a tiszta tudomány korlátjai közé, mindenkor kénytelen volt egyúttal állami, nemzeti célok szolgálatában is dolgozni”.⁴² Előtérbe kerül az ideológus, akit nem a múlt megértésé-

³⁵ Kivételként egyetlen konkrét példát: a „romantiko-liberális történetnéző” soha nem tudta felfogni „Szent István egyéniségének igaz magyar nagyságát”.

³⁶ Braun, akárcsak több kortárs kritikus, úgy véli, Szekfű „óvakodik a közfelfogással ellentétbe kerülni, sőt néha, kellő mérséklettel, tüntet nemzeti érzelmeivel”. Ő az egyetlen, aki megállapítja, hogy ez alól éppen „a magyar történetírásról bevezető és befejező jegyzeti tesznek kivételt. Az ebben való dicséret és gáncok, elhallgatások és megemlékések oly kevéssé következetesek, hogy tárgyilagosságuk iránt gyanút keltenek.” Braun: *A magyar történetírás revíziójához*, 72.

³⁷ Amikor 1917 nyarán Lukinich Imre felkérte Szekfűt, hogy a Magyar Történelmi Társulat fennállásának ötven éves évfordulójára írja meg a magyar történetírás 1825–1867 közti történetét, ő kitért a feladat elől: „...tudásom és olvasottságom is hiányzik a témához” – vallotta be ekkor, azt nem fiatalra kellene bízni. Az új nemzedéknek ugyanis egészen más felfogása van a közelmúltról, „és könnyen megeshetik, hogy egyes kérdéseket az idősebbek nézeteitől eltérőleg ítélünk meg, pedig az 50 éves fennállást illető munkának inkább konzervatívnak kellene lennie”. Szekfű 1917. július 22-i levele Angyal Dávidnak. MTA KIK Kt Ms 804/368.

³⁸ Szekfű Gyula: *Állam- és nemzetfenntartás*. In: uő: *Történetpolitikai tanulmányok*. Budapest, 1924. 11.

³⁹ Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet*. Budapest, 1935. 508–509.

⁴⁰ Joó Tibor: *Szekfű Gyula 60 éve*. Magyarságtudomány, 11. évf. (1943) 2. sz. 168.

⁴¹ Németh László: *Szekfű Gyula*. In: uő: *Sorskérdések*. Budapest, 1989. 535.

⁴² Szekfű Gyula: *Bevezetés*. In: uő: *Történetpolitikai tanulmányok*. Budapest, 1924. 10.; Szekfű Gyula: *Trianon revíziója és a magyar történetírás*. Magyar Szemle, 12. köt. (1931) 8. sz. 328.

nek vágya vezérel, hanem koncepciójának alátámasztására keres adatokat. Műve vádirat, talán ennek köszönheti népszerűségét. Válaszokat ad és felelősöket nevez meg, ám „amilyen szuggesztív, olyan káros [...] azokat a nagy történelmi folyamatokat, amelyek a közép-európai térség balkanizálódásához vezettek, úgy mutatta be, hogy eleveneket és holtakat ültetett a vádlottak padjára”.⁴³ Gyurgyák János szerint zsákutcába vezette Szekfűt a „sokakat kísértő *csalfa ideál*”, amikor megpróbálta a nemzeti érdekeket becsempészni a tudományos rendszerbe. Az ugyanis „nem valamiféle statikus, állandó tényező, hanem pontosan ellenkezőleg: a nemzeti érdek folytonosan alakul a külső és belső körülmények változásával. S mivel ezt a tényezőt Szekfű történetírása immanens részévé tette, a magyar történelmi fordulatok szűkszerűen maguk után vonták történetiszemléletének átalakulását.”⁴⁴ Mindez komoly hatást gyakorolt historiográfiai képére.

A nemzeti érdek Trianon után a kritikus önvizsgálatot, az előző korszak bírálatát, eszmének felülvizsgálatát követelte. Erre vállalkozott Szekfű. Az itt megjelenő erős ideológiai elkötelezettség rányomja bélyegét a Mohács utáni magyar történelemről és a megelőző korszak történetíróiról alkotott véleményére. Mindezzel maga is tisztában lehetett, néhány évvel később így méltatja egyik példaképét, Károlyi Árpádot: „...minél *objektívebb* a történetíró és minél *kevésbé* romantikus és minél nyugodtabban, megértő mosollyal, felindulás nélkül bontja szét az arc rajzát és jelöli meg az egyes vonások különleges természetét és eredetét, annál inkább lesz inaktív és húzódik vissza a közélettől s ennek nyilvánulásaitól, elsősorban a zsurnalizmustól, mely korunkban az embert ismertté avatja”.⁴⁵ E sorok papírra vetésekor Szekfű már a magyar közélet egyik meghatározó alakja,⁴⁶ az „igazi” történészi munka iránti nosztalgiaát olvashatjuk ki szavaiból – bár ezt követően is számos történelmi szakmunka kerül ki keze alól, egyre inkább „véleményvezérré” vált, aki hatni akart kora társadalmára.

Bár Szekfű tudta, hogy a tudósnak törekednie kellene a pillanatnyi áramlatoktól való távolságtartásra, a politikai események mély nyomot hagytak munkásságán. A kortárs Asztalos Miklós számára ő az időszak „legnagyobb hatású publicistája, esszéírója”. „Soha magyar történetíró annyira nem volt megáldva a napi problémák iránti érzékkel, mint ő. Bármiről írjon is, a máról ír és a mának ír. A *Harmadik nemzedéktől* kezdve minden írása tanítás a mának [...] soha sem volt csak historikus, minden műve »időszzerű« is volt és tulajdonképpen publicista, aki a kor időszzerű kérdéseire történelmi témákon keresztül utalt [...] Ez az erős publicisztika is tette őt nagy hatásúvá. Ezért lettek hívei és ezért ellenségei is.”⁴⁷ Csécsy Imre szerint is lehetetlen elválasztani Szekfű történetírói és publicisztikai tevékenységét.⁴⁸

⁴³ Miskolczi Ambrus: *Szellem és nemzet. Babits Mihály, Szekfű Gyula, Eckhardt Sándor és Zolnai Béla világról*. Budapest, 2001. 73–74. Vagy ahogyan másutt fogalmazott: „A pamflet a bűnbakkezesésnek adott táptalajt.” Miskolczi Ambrus: *Csoportkép történészekkel. Az antiszemitizmus ürügyén?* Aetas, 19. évf. (2004) 3-4. sz. 292.

⁴⁴ Gyurgyák: *Ezzé lett magyar hazátok*, 333–334.

⁴⁵ Szekfű Gyula: *Egy hetvenéves történetíró (Károlyi Árpád)*. Napkelet, 1. évf. (1923) 8. sz. 786.

⁴⁶ „Ma már nem lehet vitatni, hogy az újabb magyar köztudat kialakításában jelentékeny része volt” – írja a *Három nemzedékről* Szabó István. Szabó István: *Három nemzedék után*. Protestáns Szemle, 43. évf. (1934) 6. sz. 364.

⁴⁷ Asztalos emlékiratait idézi Miskolczi Ambrus: „A történelmi Erdély” és az „Állam és nemzet” öröksége. *Historiográfiai kérdőjelek*. Századok, 137. évf. (2003) 1. sz. 226., 230.

⁴⁸ „Nem lesz könnyű dolga annak a történetírónak, aki egyszer majd higgadtabb korban mérlegre teszi Szekfű Gyula történetírói munkásságát. Ezt a munkásságot nem lehet elválasztani a kortól, amelyben az író élt s amelynek szellemét a magyar tájon nagy és súlyos mértékben ő maga is formálta. Nem lehet elválasztani, egyszóval Szekfű történetírói munkásságát publicisztikai tevékenységétől.”

Két év alatt nagyot fordult a világ, nyoma sincs már a korábbi elismerő soroknak, saját álláspontját a '48 után „uralkodó liberális történetfelfogástól diametrálisan eltérő”-nek mondja.⁴⁹ Míg korábban elsősorban a Thaly nevével fémjelzett, szélsőségesen elfogult szemlélet ellen szól, magát a hazafias, nemzeti hagyományok örököséként állítja be, most bírálatait kiterjeszti az előző generációk elitjére, így annak történész-társadalmára is.

Már a reformkorban megtalálja a két szembenálló típus mintáit: az ifjú Bajza Józsefet és az idős Horvát Istvánt. Az előbbi gúnyolódik, pökhendi stílusban szólja le mindazokat, akik nincsenek ínyére – akárcsak Szekfű példaképe, a „még oly mérsékelt és méltányos” Szalay, aki szintén lenézte, „élhetetlennek” tartotta az „obvalláló” kort, a hon sülyedésén búsongó érzélgősséget!⁵⁰ Bajza bűne, hogy liberális, „híve az észnek és egyéni szabadságnak”. Szekfű a különbségekre helyezi a hangsúlyt, így a romantikus Kölceyvel állítja őt szembe,⁵¹ bár két éve még „romantiko-liberális” történetírásról beszélt. Horvát, akít Bajza „könyörtelenül szétmarcangol”, „a régi magyar múlt tisztas kutatója, ki módszerben sokat tévedett ugyan, de magyar érzése és jószándéka kétségbe nem vonható”. Így lesz a már életében neveltségessé váló, bibliai szereplőkben magyar ősoket tisztelő Horvátból konzervatív előkép, és így válik a „magyar érzés”, a „jószándék” tudományos értékmérővé! Bajza viszont „a múlttal szemben idegen”, a reformkor ifjú titánja nem elégszik meg a történeti események egyszerű felsorolásával („mi történt”), hanem meg szeretné érteni, miféle okok, milyen erők állnak ezek mögött („miért történt”) – ez a történetírói program elbizakodottságra vall, „az emberi ész és értelem teljhatalmába” vetett túlzott hit a hibája. „Boldog illúzió, róla nekünk rég le kellett mondanunk.”⁵²

Meglepő félreértésről vagy szándékos félremagyarázásról van szó. Az előző korszakkal öntudatosan szembeforduló, „elbizakodott” történetírói program egyik legszebb példája éppen a *Magyar történet* Hóman–Szekfű-féle bevezetése. Bajza a pusztán adatközlő történetírás ellen szól, nem az érdekli, „milyen hímzetű vala Szent István palástja”, hanem az, milyen volt nagy királyunk „szelleme”, hogyan mozdította elő a közjót.⁵³ Szekfű ugyanezt a képet

Csécsey Imre: *Szekfű Gyula az asszimilációról és a disszimilációról*. Századunk, 14. évf. (1939) 3. sz. 128.

⁴⁹ Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Budapest, 1920. 3.

⁵⁰ R. Várkonyi Ágnes szerint az ifjú Szalayt Bajzához hasonló hév fűti a múlttal való szakításra, szintűgy célja „kimondani a szakadást a múlt és jövő között”. R. Várkonyi: *A pozitivisták történetnézete*, I. 246–247.; R. Várkonyi: *A pozitivisták történetnézete a magyar történetírásban II. A pozitivisták gyökerei és kibontakozása Magyarországon 1830–1860*. Budapest, 1973. 172.

⁵¹ „Kell-e nagyobb eltérés két egyéniség közt, mint ami a romantikus Kölcey és a liberális Bajza közt van.”

Németh elutasítja a szembeállítást: „Bajza és Kölcey közt pedig tiszta kitalálás a szakadék.” Németh: *Szekfű Gyula*, 540. Pach Zsigmond Pál azzal vádolja Szekfűt, hogy reformkori irodalmunk életében erőszakos cezúrát konstruál 1830 után, hogy imigyen előkészítse a politikai fejlődés hasonlóan ábrázolt menetét. Pach Zsigmond Pál: *Az ellenforradalmi történetnézete kialakulása Szekfű Gyula Három nemzedékében*. Történelmi Szemle, 5. évf. (1962) 3-4. sz. 408–409.

⁵² Szekfű: *Három nemzedék*, 92–95.

⁵³ „Én nem elégszem meg annak tudásával, mi történt, hanem azt kívánom kifejtetni filozófiai szellemmel [...] miért történt ez vagy amaz így és nem másképp, s miért kellett szükségképpen így történnie, s én megvallom [...] nem annyira arról leszen kedvem beszélni, milyen hímzetű vala Szent István király palástja, hanem inkább arról, milyen vala azon ember szelleme, kit e palást ékesít; nem annyira arról, egyenesen állott-e a kereszt valaha a magyar koronán vagy görbén, hanem arról, mi hasznos és kárt hoztak a közjóra azon fejek, melyeken e korona fénylett.” Bajza József: *Levél a Kritikai Lapok III. füzeté iránt*. Kritikai Lapok, 5. évf. (1834) 110–111. (megjelent még: Bajza József: *Válogatott művei*. Budapest, 1959. 195–199.)

használva marasztalja el az előző nemzedéket: „Egyes individuumokat láttunk, s megtanultuk, ki milyen ruhába öltözve élte le földi életét, de gondolkodásuk sajátosságait, akaratuk és álmaik képeit már nem ismertük meg.”⁵⁴ A szellemtörténeti iskola vezéralakjaként a későbbiekben Bajzához hasonlóan több ízben kipellengérezte a forrásokat sorakoztató historikusokat, akik képtelenek szintézist nyújtani.

Bajza és Horvát szembeállítása a nemzedékek ellentétét kívánta szemléltetni: a fiatalság lelkes naivsága elveti és lerombolja apái örökségét, a hagyományokat, melyeket éltetni kellene. Valójában a liberálisok optimizmusa zavarja, amely a történeti fejlődés törvényeit kutatja, az alapvetően pesszimista Szekfű nem tudja elfogadni a reformkor fejlődésbe vetett hitét. Bajza ezért a második generációhoz kerül, míg kortársai, Szalay, Horváth, Telesi József, akiket „bátor nemzeti érzésben, józan kritikában, művészi kompozícióban és nemesi előadásban azóta is senki meg nem közelített”, az elsőhöz. Önkényesen kiemeli őket korukból, elérhetetlen magasságba emeli, ellenpontként állítja be gyarló és elfajzott utódaikkal szemben. Bár munkásságuk a második nemzedék idejére esik, „ezen ifjabb kortársaikra szinte semmi hatást nem gyakorolnak és utód és iskola nélkül tűnnek el”.⁵⁵

Néhány éve még idilli képet festett az „új Magyarország” 1860-as években induló történetírásáról, csupán a harmadik generációtól fedezte fel a hanyatlás jeleit. Most, ahogyan R. Várkonyi Ágnes fogalmaz, „kemény vádak zuhatagába kerül a 19. század második felének egész történetírása. Nem vált központi irányítójává a nemzeti életnek, anyaggyűjtésbe sülyedt...” Nagyszabású víziója felülírja korábbi álláspontját: a dualizmus korában „történetírásunk sápadt arculatján [...] a hanyatló kor minden betegsége olvasható”, annak „liberalizmusa megakadályozta a régi korok nemzeti munkájának értékelésében”, „a nemzeti illúziók hatása alatt [...] tartózkodott” bizonyos – Szekfű által meg nem nevezett – problémáktól, melyeknek tárgyalásával „a budapesti sajtót felingerelné”.⁵⁶ Egyszerre hibája a történetírásnak a múlttól való elfordulás (!) és az illúziók megléte. Bár „a nemzeti élet központi irányítója kellene legyen”, nincs bátorsága a nagy közönség elé vinni eredményeit. „Hanyatló korunk történetírása [...] nem nyitotta fel az emberek szemeit, mert magának sem volt bátorsága a beteg társadalom közepette, tisztán erkölcsi öntudatára hagyatkozva, tudományos lelkiismerettel munkálkodni.”⁵⁷

A nagy visszhangot kiváltó mű 1922-es, második kiadásának előszavában alaposabban kifejti véleményét tudománya múltjáról, melynek utóbbi félszázadát „egyoldalúnak” minősíti. Talán az őt ért kritikák miatt fogalmaz határozottabban: „Mivel a jelen legégetőbb problémájának 1867 óta az osztrák birodalomhoz való viszonyunk, a magyar függetlenségnek Ausztriával és a dinasztiaival szembeni megvalósítása tűnt fel, ezért történetírásunknak is legkedveltebb tárgya éppen a magyar állami függetlenség volt. Mindaz, ami ezt a múltban dicsőségesen illusztrálja, méltó tárgyat tette a kutatásnak, és amennyiben készült ilyen, a feldolgozásnak.”⁵⁸ Ismét általánosít, név szerint senkit sem említ, a teljes dualista korszak

⁵⁴ Szekfű Gyula: *Előszó*. In: Asztalos Miklós – Pethő Sándor: *A magyar nemzet története. Ósidóktól napjainkig*. Budapest, 1934. V.

⁵⁵ Szekfű: *Három nemzedék*, 225. Fejtegetéseiből nem derül ki, mely 19. századi magyar historikus teremtett iskolát minálunk! Talán Thaly?!

⁵⁶ *A száműzött Rákóczi* körüli hajszra csupán a sajtó felingerléséből származott volna? – teszi fel a kérdést R. Várkonyi Ágnes. R. Várkonyi: *A pozitívista történet szemlélet*, I. 247.

⁵⁷ Szekfű: *Három nemzedék*, 303–304.

⁵⁸ Szekfű Gyula: *Bevezetés a Három nemzedék második kiadásához*. In: uő: *Nép nemzet, állam. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 2002. 64.

történetírásának teljesítményét minősíti, nem teszi világossá, mit ért „függetlenségi” irányzat alatt, mennyire volt ez uralkodó a korszakban.

Hol vannak már *A magyar állam életrajzának* lelkesítő képei? Két nemzedék „Erdélyországának a magyar függetlenséget védelmező törekvéseit és akcióit [...] tartotta az igazi nemzeti történetírásnak. Aminthogy az is volt, de csak része az egésznek, és keleti magyar egyoldalúságában úgy viszonylott az ideális, valóságban még csak ezután, újabb generációk munkájával elkészítendő magyar nemzeti történetíráshoz, mint a porosz a nagynémethhez.”⁵⁹ Így lesz az előző félszázad „tisztán a nemzeti függetlenség érdekei iránt érdeklődő erdélyi történetírása a minden magyart, kurucot és labancot átfogóval ellentétben –, kismagyar történetírás”, amely nem ismerte fel „a nagy nemzeti egységet [...] meglegedett egy történeti rész, az egész egy töredéke viszonyainak kutatásával”.⁶⁰

Itt bukkann fel elsőként a kismagyar jelző: az előző korszak homályosan körülírt, elavultnak tartott szemléletét kívánja jellemezni így. Kétségtelenül szerencsétlen minősítésről van szó, amire egyik legközelebbi barátja, az irodalmár Horváth János azonnal felhívta figyelmét: „Kismagyar: nem szerencsés megnevezés; degradáló értelmű nemcsak terjedelemben, hanem érdemben (»függetlenség«) is: uszításra alkalmas.”⁶¹ Szekfű ennek ellenére megmaradt használata mellett, a későbbiekben kiterjesztette azt, nem csupán a történetírásra alkalmazta.⁶²

Az igazi „nemzeti történetírás nem a pártpolitikától függő, nem egy országrészben gyökerező történet szemléletet, hanem [...] kezdettől fogva tudatában van minden magyar egységének”.⁶³ Mint másutt, itt is adós marad annak kimutatásával, hogyan függött a pártpolitikától a dualista korszak történetírása, miként gyökerezett egy országrészben, és miért nem volt tudatában „minden magyar egységének”.⁶⁴

Magáról így vall: „...már korábban felszabadultam az egyoldalú kismagyar ideológia alól és utána szinte egyedül – ezt nem büszkeséggel, sajnálattal mondom – próbáltam meg kuruc és labancnak történeti szintézisét adni”. A színpadias egyedülállóságnak, az új irányzat zászlóvivőjének pózából Szekfű a későbbiekben sem tud szabadulni.⁶⁵ A továbbra is mércének számító Szalay és Horváth óta „történetírásunk formákban mindinkább kiszáradt és egyszerű tények egymás mellé sorakoztatására senyvedt össze”. Ebben elfogultságot lát: még a forráskiadás terén sem figyelhető meg a kellően objektív szemlélet, megkülönbözteti a

⁵⁹ Korábban Kemény Zsigmond, majd Beöthy Ákos hasonlította a fejedelemséget Poroszországhoz: „Erdély a nemzeti fejedelmek korszaka alatt a hiteshelmék irányában olyforma szerepet játszott, mint éjszakai Németország; Magyarhon pedig: mint déli Németország.” Kemény Zsigmond: *Visszatekintések Erdély múltjára és gr. Bethlen János politikai pályájára*. In: uő: *Élet és irodalom. Tanulmányok*. Budapest, 1971. 46.; Beöthy Medici Katalint, Piemontot, illetve Brandenburgot említi példaként, mint amelyek „a szomszédos nagyhatalmasságok vetélkedését oly módon használták ki, hogy hol az egyik, hol a másik részére állottak [...] Az erdélyi fejedelmek és miniszterek ezt a taktikát nagy virtuozitással kezelték, és így a török Scylla és az osztrák Charibdis között elég szerencsésen áteveztek.” Beöthy Ákos: *A magyar államiság fejlődése, küzdelmei. Politikai tanulmány I. A régi Magyarország a honfoglalástól az 1825-iki országgyűlésig*. Budapest, é. n. [1900] 317.

⁶⁰ Szekfű: *Bevezetés a Három nemzedék második kiadásához*, 64.

⁶¹ Horváth 1921. november 5-i levelét idézi Lackó: *Szekfű-problémák*, 109.

⁶² Bocskai például. „Kismagyarországot” hozott létre. Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet III*. Budapest, 1935. 382.

⁶³ Szekfű: *Bevezetés a Három nemzedék második kiadásához*, 64.

⁶⁴ Szekfű: *Bevezetés a Három nemzedék második kiadásához*, 65.

⁶⁵ Lásd például: Szekfű Gyula: *Válaszom a Magyar történet dolgoiban*. Budapesti Szemle, 242. köt. (1936) 706. sz. 371.

„kismagyar”, illetve a „nagy magyar” történetre vonatkozó irodalmat, és azt állapítja meg, hogy az elsöre „sokkal több kútfőnk ismeretes”.⁶⁶

Míg korábban a nagy magyar történetiszemlélet „minden magyart, kurucot és labancot átfogó”, azaz tartalmazza a kismagyart (tehát a kismagyar forrás egyben nagy magyar is), itt szembeállítja azokat, vagyis ami kismagyar (forrás), az nem nagy magyar!⁶⁷ Ugyanitt a két szemlélet szintéziséről beszél, amire természetesen nem lenne szükség (hiszen ha a nagy magyar része a kismagyar, akkor tulajdonképpen az lenne a szintézis). Bár a terminológiát, német mintára, ő vezette be, úgy tűnik, számára sem volt mindig világos használata.⁶⁸

Egyértelműen a (részben általa felnagyított és abszolutizált) kettősségen való felülemelkedést jelöli meg célként, úgy állítja be, mintha számára ez sikerült volna, pedig rokonszenve a nyugatiakhoz húzza, és ezt nem rejti véka alá. Miközben az egység megvalósításáról beszél, folyton az ellentétet hangsúlyozza, a pillanatnyi politikai helyzet hatására egymással szembenálló irányzatokat mutat be; ezért lesz Braun Róbertnél a Három nemzedék „efemer értékű könyv [...] nem mozdítja elő ezt az egységet [...] A gyűlölet oltára az, amelynek tüzét Szekfű e könyvével élesíteni igyekeznek.”⁶⁹

Szekfű zárójelbe teszi az előző korszak teljesítményeit: az ún. „függetlenségi” szemlélet túlsúlyát feltételezi akkor, amikor a kor kiemelkedő történései kiegyensúlyozott álláspont kialakítására törekedtek, és a pártatlanság volt az egyik legfontosabb elvárás egy tudományos munkával szemben. Szekfű „megfelelkezik” az előző nemzedékekről, amikor saját magát állítja be a szélsőséges értelmezések elleni küzdelem élharcosaként, mint aki „már korábban” felszabadult a „kismagyar ideológia” alól, és „szinte egyedül” próbált meg azon felülemelkedni, megvalósítani a „kuruc és labanc történeti szintézisét”. Ezzel figyelmen kívül hagyja azon historikusok erőfeszítéseit, akik több-kevesebb sikerrel, de mindenképpen tudatosan ennek a szintézisnek a megvalósítására törekedtek.

1918-ban lenézően írt az 1840-es évek történetiszemléletéről, egy évtizedre rá Bethlen Gáborról szóló monográfiájában úgy látja, akkor „még a liberális szabadság-ideológia nem kerítette hatalmába a történéseket”, Jászay Pál képes pártatlan képet nyújtani a fejedelemtől, politikájában „személyes motívumokat is meglát, sőt kritizál is”.⁷⁰ A munka körüli vitában azonban az 1840-es éveket újra „a liberáliszafias frazeológia” korszakaként említi, az akkora tehető „hazafias klisék”, a „nemzeti hősök testetlen alakja” megmaradt „a szegény publikum fejében”.⁷¹ Továbbra is dicséri a „fáradhatatlan” Szilágyit, egykori mentorát, Angyal Dávidot, és természetesen Szalayt, viszont először szól elítélően Horváth Mihály „látszólag egyeztető és pártatlan, valójában szabadságigézetes felfogását”-ról.⁷² Nem fejt ki, mit ért ez alatt. Elmarasztalja az előző generációt, amiért nem vette át Lamprecht és Below eredmé-

⁶⁶ Szekfű: *Bevezetés a Három nemzedék második kiadásához*, 65.

⁶⁷ Matematikai nyelven fogalmazva: K részhalmaza, majd kiegészítő halmaza N-nek! Erre az ellentmondásra más is felhívta már a figyelmet: „A nagy magyar út tehát nem egy ellentét egyik pólusa, hanem egyszerre jelöli a kismagyar út kizárását, tagadását, és az ellentétben való felülemelkedést. Az ellentétben felülemelkedés tehát – furcsa módon – az ellentét egyik pólusának a tagadásával azonos.” Dénes Iván Zoltán: *A magyar politikai skizofrénia feloldási kísérletei – Ötven éve halt meg Szekfű Gyula*. Magyar Tudomány, 111. évf. (2005) 12. sz. 1562.

⁶⁸ Az ellentmondás a későbbiekben is felbukkan nála. Lásd például: Hóman – Szekfű: *Magyar történet III*, 63. és Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, 1934. 428., 479.

⁶⁹ Braun Róbert: *Új előszó egy régi könyvhöz*. Szocializmus, 12. évf. (1922) 9. sz. 429.; Braun Róbert: *A liberalizmus bukása*. Aurora, 2. évf. (1921) 1. sz. 11.

⁷⁰ Szekfű Gyula: *Bethlen Gábor. Történelmi tanulmány*. Budapest, 1983. 254.

⁷¹ Szekfű Gyula: *Kritika és terror II*. Magyar kultúra, 16. évf. (1929) 7. sz. 304.

⁷² Szekfű: *Bethlen Gábor*, 253–255.

nyeit, az ő szempontjaik helyett „adatokat közölt, anélkül, hogy azokat fel tudták volna dolgozni”. Azt a Lamprechtet állítja be példaként, akiről korábban úgy írt, mint „kitűnő, de nagyszájú sörivő germán, akit bámulói úgy elrontottak, akárcsak egy primadonnát”.⁷³

Szekfű összegzése

A nagy szintézis, a *Magyar történet* minden korábinál jelentősebb kísérlet a korábbi korszak szemléletével való szakításra, egy új megközelítés elfogadtatására. A rövid előszó az előző nemzedék fölött mondott ítélet. A szerzőtárssal, Hóman Bálinttal közösen ismétli meg korábbi állításait: a 19. század historikusaira az eseménytörténet, a politika, valamint a közjogi kérdés középpontba állítása, a pártállásnak megfelelő állásfoglalás jellemző. Műveik, köztük Szalay összefoglalása, bár saját korukban nagy haladást jelentettek, „mind elavultak”, a múlt iránti érdeklődést „a bár csak harminc év előtti, mégis régenmúlt korszak történetírói már ki nem elégíthetik”. Meglepődve olvassuk a magabiztos kijelentést: a megújult történetírás felszabadult „a napi politika nyomása alól. Ítéletét nem zavarják többé mellékes publicisztikai szempontok; világosan megláthatja, mi volt az osztrák–magyar viszonyban a magyar nemzet kárára vagy hasznára”. Most már „sokkal tökéletesebb eszközök állnak rendelkezésére a kútfők használhatóságára, hitelességének megítélésére”, mint akár egy emberöltővel korábban, a segédtudományok szinte egzakttá váltak.⁷⁴ „Boldog illúziók” – mondhatnánk Szekfűvel...

Több cikkében öntudatos újítóként lép fel, az „új módszer” szerinte „nem szélesíteni és mélyíteni fog, nem is átértékelni, hanem egészen új történetet” ad majd, amely csupán politikai ítéleteiben meríthet Szalay Lászlótól és elődeitől, „de minden egyes más téren újat kénytelen alkotni”.⁷⁵ A 19. század vége óta a történettudomány „szinte teljesen megújodott, s problémalátásban és módszereiben ma már messzebb áll az 1850–60-as évek történettudományától, mint akár ez utóbbi Thukydidesétől és Liviusétól”.⁷⁶ A nemzedéki ellentét jegyében úgy vélte, sikerült túllépni elődeiken és korszerűbb, modernebb szemléletet meghonosítani. Egy ekkoriban kelt levelében például azt írja Károlyi Árpádról, hogy „egy élet nehéz munkáját áldozta a korábbi módszer és ideál szolgálatában”, ám „nem hajlandó többé az újat úgy méltányolni, mint tenné akkor, ha a hatás alá korábban került volna”.⁷⁷ Másik egykori mentorának arról ír, hogy a köztük számos történeti kérdésben meglévő nézetkülönbség „úgy látszik elkerülhetetlen folyománya manapság a »Generationsproblem«-nak”.⁷⁸

A kortársak felismerték Szekfű fellépésének jelentőségét: munkássága nem más, mint „a megelőző történetírói gárda mentalitásával szemben való tudatos állásfoglalás”. A műben „az új átértésen, a tudós és költő formáló munkáján van a hangsúly. Csaknem kíméletlenül mondható függetlenséget parancsol magára a szerző, az eddigi irodalom s főként a közfelfogás ítéletétől.”⁷⁹

⁷³ Szekfű 1914. szeptember 5-i levele Angyal Dávidnak. MTA KIK Kt Ms 804/296.

⁷⁴ Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Előszó*. In: uőik: *Magyar történet I.* Budapest, 1935. 7–9.

⁷⁵ Szekfű: *Kritika és terror II*, 304–305.

⁷⁶ Szekfű Gyula: *Új színek a Bethlen Gábor arcképhez*. Erdélyi Helikon, 2. évf. (1929) 9. sz. 771.

⁷⁷ Szekfű 1931. október 29-i levele Angyalnak. MTA KIK Kt Ms 805/38.

⁷⁸ Szekfű 1933. március 9-i levele Angyalnak MTA KIK Kt Ms 805/60. Angyal válaszában elutasítja a leegyszerűsítő feltevést: „Nem a generációkról van itten szó.” Angyal 1933. március 11-i levele Szekfűnek. Az ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: EKK) G 628/220.

⁷⁹ Asztalos Miklós: *Krónika. Szekfű Gyula: Magyar történet. A tizenhetedik század*. Protestáns Szemle, 40. évf. (1931) 8–9. sz. 562.; Hajnal István: *Szekfű Gyula: Bethlen Gábor*. Napkelet, 7. évf. (1929) 17. sz. 299–300.

E szakítás legfontosabb terméke a *Magyar történet* (s az ehhez kapcsolódó Bethlen-monográfia), valamint *A magyar történetírás új útjai* című 1931-es tanulmánykötet, „a szellemtörténeti módszer kézikönyve”,⁸⁰ amely egy nemzedék korszakváltónak szánt törekvéseit volt hivatott összegezni. A szerkesztő, Hóman Bálint mellett kétségtelenül Szekfű írása a programadó, itt olvashatjuk legrészletesebb historiográfiai áttekintését. A továbbiakban elsősorban ezek alapján igyekszem összefoglalni Szekfű véleményét a 19. századi magyar történetírásról az 1930-as évek elején.

Szembetűnő a kettősség: egyszerre bírál és dicsér. A '48 előtti liberális korszak „nem lelkesedett” a történelemért, „szükségtelennek találta a végképp meghalt múlttal való foglalkozást”. A dualista időszak tudományát „materializmus” jellemzi, nem becslüli eléggé a „lelkiek”-et, elzárkózik a „magasabb szellemi távlatok megnyitásától”. E hanyatló időszakban Szalay László „magas erkölcsi színvonalával, a magyarságra gyakorolt szellemi hatások megjelölésével soha nem lett népszerű”, vele szemben Horváth Mihályt „erősen etatisztikus hazafiság” jellemzi, „a szín, nem pedig a tartalom” teszi kedvelté. Szekfű korábban Thaly ellenében hivatkozik Horváthra, ezúttal a káros függetlenségi szemlélet ósatyjaként jelenik meg, munkáira vezethető vissza „a történeti felfogás, mely a kiegyezés korának tömegeit hatalmába kerítette”. Nagyságát elismeri, helyét „mindjárt Szalay László után” jelöli ki, ám felrója neki, hogy szemléletében „egyetlen állandó pont [...] a szabadságidea”.⁸¹ Ezzel a német Alexander Flegler véleményét veszi át, akinél Horváth, miután „a tizenkilencedik század eszméit magáévá tette [...] a magyar történelemnek minden elhatározó korszakát, és különösen az alkotmány fejlődésének főmozzanatait a modern liberalizmus szempontjából ítélte meg”.⁸²

A bizonyíték, Horváth elméletének „legvilágosabb összefoglalása” Szekfű számára egy 1867-es német nyelvű munkához írt előszava, amelyben a szerző a magyar népnek a múlton végigvonuló szabadságszeretetét emeli ki, így a magyar történelem „a szabadságidea történetévé egyszerűsítették”. 1918-ban még azt írta róla, hogy igyekszik szabadulni a romantikus és a liberális „történet szemlélet doktrínér nyűgétől”, most maga felelős annak terjesztéséért! Mivel egy 18. században született eszméről van szó, nevetséges azt visszavetíteni korábbra, annak „mint rendszerező elvnek feltétele nem kevesebbet jelentett, mint *a priori* félreismerését a magyar történet egész századainak”. Szekfű egyetlen mondatban beszél Horváth alapelvéről, programjáról (korábban: rendszerező elvéről) és arról, hogy azt tapintatosan, túlzásoktól mentesen, sőt hosszú fejezeteken át meg sem próbálja (!) alkalmazni.⁸³ Ezek után nem könnyű eldönteniünk, valójában volt-e ilyen „programja” Horváthnak vagy sem?

A folytatás hasonlóan talányos: „...az objektivitás külszínét azzal tartja fenn, hogy a szabadságelvi és azzal ellenkező nézeteket egymás mellett sorolja fel, anélkül, hogy nyíltan állást foglalna mellettük vagy ellenük [...] csak utólag, s akkor is csak elejtett szavakból értesül az ember, hogy ő egész lelkével azok mellett van, akikben a szabadságidea hordozóit látja”.⁸⁴ Nem az a fontos tehát, hogy egymás mellett felsorolja a különböző nézeteket, hanem az,

⁸⁰ Léderer Emma: *A magyar polgári történetírás rövid története*. Budapest, 1969. 118.; „a szellem-történeti átértékelés programját tartalmazó kötet”, Dénes Iván Zoltán: *A történelmi Magyarországi eszménye. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus*. Pozsony, 2015. 296.

⁸¹ Szekfű Gyula: *Politikai történetírás*. In: uő: *Nép, nemzet, állam. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 2002. 87., 90–92.; Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet V*. Budapest, 1936. 528.

⁸² Flegler Sándor: *A magyar történetírás történelme*. Budapest, 1877. 221.

⁸³ „El kell ismernünk, hogy alapelvét Horváth Mihály különösen a régi korokban tapintatosan, túlzásoktól menten alkalmazza, azaz hogy a magyar történet hosszú fejezetein át meg sem próbálja alkalmazni, maga is felismerve programjának kivihetetlen voltát.” Szekfű: *Politikai történetírás*, 93.

⁸⁴ Például Rákóczi és Károlyi vagy Kossuth és Görgey esetében.

amiről „elejtett szavaiból” értesülünk. E rész zárómondata jellemző Szekfű zavaros ítéletére: „A szabadságidea mint központi eszme Horváth Mihály magyar történetéből nem derül ki, de olvasóival kétségtelenül sikerült elfogadtatni azt az egyszerű tételt, hogy a magyar történet lényege a szabadság érvényesülésének kérdése.”⁸⁵

Vérbeli ideológusként, kiragadott idézettel próbálja megbélyegezni Horváthot. A *Három nemzedékben* oly átütő erővel ábrázolt hanyatló korszak historiográfiái lenyomatát kívánja megalkotni, ezért ki kell mutatnia, miként került tévútra a magyar történetírás, meg kell neveznie a „felelősöket”. Ehhez kellően tekintélyes személyiségre van szüksége. Horváth „közéleti” hatásáról beszél, összemossa a korszak politikai irányzatait, a publicisztikát és a történetírói teljesítményt. A tudomány felfogása és „a hatvanhetes korszak szélsőbal, majd függetlenségi pártjának történetnézete között könnyű megállapítani az összefüggést, bár az is kétségtelen, hogy a Horváth-féle kultivált liberalisztikus előadás a politikai párt stílusában vidéki szónoklatok pufogó frázistömegévé vagy a pamflet-irodalom brutálisan támadó és szidalmazó nyelvvé alakult át”.⁸⁶ Arról nem szól, hogy Horváth a kormánypártban politizált, élénk vitába keveredett Kossuthal a kiegyezés védelmében, Deák halála után pedig éppen annak helyére választották képviselőnek.

Mindeközben a *Magyar történet* szakirodalmat tárgyaló részében Horváth *Magyarország története* azok közé az összefoglalók közé tartozik, amelyeket Hóman „eredménnyel forgatott, részletmegállapításaitak [...] nem egyszer magamévá tettem”. Szekfű I. Ferenc uralkodásának korára „ma is a leghasználhatóbb”-nak mondja Horváth két munkáját: „...ő talán az egyetlen, aki e korra a főfontosságú országgyűlési irományokat és naplókat átnézte és itt-ott levéltári anyagot is használt.” Az 1848–1849-ről szóló műve „ma is használható, részletes leírás”.⁸⁷

Szekfűnek a már évtizedek óta halott Paulerről írt gúnyos sorai kétségtelenül bántották e nemzedék még életben lévő tagjait, akik saját munkásságuk bírálatát olvasták ki e sorokból: „A korszak felemelkedésének legmagasabb fokát jelentette, mikor Taine petit fait-jei utánzásával vonalnak vonal mellé állításával akarták a múlt tablóját megfesteni, Pauler Gyula így módon, a kis tények kimerítő, aprólékos felsorolásával írta meg a korszak főműveit,⁸⁸ a Wes-selényi-összeesküvést és a magyar nemzet régi történetét, az Árpádok korában. A filozófiai érzék teljes hiányára vall, hogy ezt a módszert maga is a Comte-féle pozitívizmus módszerének tartotta.”⁸⁹ Tulajdonképpen megismétli 1922-ben megfogalmazott állítását, miszerint az előző nemzedékek csupán a forráskiadás terén jeleskedtek, a „tények” sorakoztatásával „kiszáradt” a történetírás.

Ítélete meglepő, ugyanis Szekfű korábban és később is méltatja Paulert,⁹⁰ aki már a dualista korszak hajnalán pontosan ugyanezt veti egy bírált mű szemére: az a történeti

⁸⁵ Szekfű: *Politikai történetírás*, 93.

⁸⁶ Szekfű: *Politikai történetírás*, 93.

⁸⁷ Hóman–Szekfű: *Magyar történet*, I. 628.; Hóman–Szekfű: *Magyar történet*, V. 625., 632.

⁸⁸ Kérdés: mennyiben lehet Pauler két fontos munkáját a korszak főműveiként számon tartani?

⁸⁹ Hóman–Szekfű: *Magyar történet*, V. 528.; másutt: „A korábbi történetkutatás sok-sok tényt állapított meg, pozitív dolgokat, ezért is hívjuk pozitívista történetírásnak, de óvakodott a tények közti belső összefüggéseket keresni és azokat felfedni.” Szekfű: *Előszó*, V.

⁹⁰ Szekfű: *Felelet A száműzött Rákóczi dolgában*, 259.; Szekfű: *Újabb válasz bírálóimnak*, 452. Megbízható szövegkritikáját dicséri: Szekfű: *A magyar állam életrajza*, 10., 227., 230., 237.; később: Szekfű: *Politikai történetírás*, 96–97. Legjobb régi kutatóink közé sorolja. Szekfű Gyula: *Még egyszer középkori kisebbségeinkről*. Magyar Szemle, 39. köt. (1940) 9. sz. 171.

elbeszélést okmánygyűjteménnyel helyettesíti.⁹¹ Szekfű a szakirodalmat tárgyaló részben szerkesztőtársával együtt elismerően ír a két hivatkozott műről. Hóman például így: „A forrásanyagot kimerítően tárgyaló gazdag jegyzetanyagokkal és többnyire ma is helytálló kritikai megállapításaikkal igen sok fáradságtól kíméltek meg. Az események kronológiája s a források és tények külső kritikája tekintetében Pauler eredményei ritkán szorultak módosításra.” Szekfű számára pedig a Wesselényi-monográfia „teljesen megvilágítja” az eseményeket, nagyszámú levéltári forrás alapján „a bonyolult témának világos, bár szűkszavú, de éles kritikával készült felfejtését” adja. Paulert a Thaly-féle felfogással szemben álló, józan tekintélyek sorában említi, Tagányival együtt „legjobb régebbi kutatóink” közé sorolja.⁹²

Miként lehetséges, hogy ugyanazok a művek, amelyek a főszövegben az elmaradottság jelképei, a szakirodalmi ismertető szerint alapos, használható, helytálló alkotások? S nem csupán Paulerről van szó. Salamon Ferenc több mint hatvan esztendő műve ez utóbbi rész szerint „ma is kitűnően használható, alapvető munka [...] páratlan elmeállással konstruálja meg a kezében lévő, igen töredékes adatokból a török uralom nyomasztó voltát; külön kiemelendő biztos, reális politikai pillantása”. Hasonlóan ír a millenniumi tízkötetes ötödik kötetéről, a *Magyar történet* Szapolyai János és Werbőczy jellemrajzát Szekfű Szalay alapján dolgozta ki. Angyal az 1608-i királyválasztással kapcsolatosan „a tényeket éles kritikával és az anyag alapos ismerete alapján tisztázta”, Szilágyi „kitűnő, nyugodt, tárgyilagos feldolgozás”-t készített Erdély történetéről. Természetesen kritikus észrevételeket itt is megfogalmaz Szekfű (például Acsády szintézise „pozitívista és racionalisztikus, hervatag képződmény”), összességében azonban cseppet sem oly borús a kép, amint azt az előszó vagy több korabeli cikke, tanulmánya alapján gondolnánk.⁹³

Ennek ellenére a historiográfiai tanulmányban a „nagyérdemű” Szilágyi neve függetlenségi tábor, a kismagyar szemlélet képviselői közé kerül. Pedig a *Magyar történet* szerint „a Thaly-féle felfogással ellentétben [...] józanabb felfogást képviselt”.⁹⁴ A dualista korszak talán legbefolyásosabb történésze, a kutató, szerkesztő, szervező, pártfogó Szilágyi *A száműzött Rákóczi és A magyar állam életrajza* hasábjain példakép, másutt „az otthoni történetkutatói üzem tiszteletreméltó vezetője [...] személyi elfoglaltságtól ment, objektív egyéniség”, a Bethlen Gábor-monográfiájában „legnagyobb dicséret illeti” „fáradhatatlan” forrásközlései miatt.⁹⁵ Ez utóbbi műben „nyugati előkelő színvonalon és igaz magyarsággal, az újonnan

⁹¹ „...a történetírásnak fő-, hogy ne mondjam egyedüli feladata az elbeszélés, mert a reflexiók is csak annyiban jogosultak, amennyiben a történeteket felvilágosítják. Fel kell mutatni az eseményeket, azok rugóit, és hogy az utóbbit tehessük, meg kell ismertetni a cselekvő személyek jellemét. De mit tesz Szilágyi? Hívségesen leír minden jelentéktelen levelet, országgyűlési végzést; egy betűt sem enged el a 17. század nehézkes nyelvezetéből, sőt még a latin bevezetés és befejezéstől sem kíméli meg az olvasót, mintha minden sor, mit ő fedezett fel, fontos is volna: de nincs egy szava, egy vonása, mellyel egy Bocskaynak, Homonnaynak, hőseinek a Rákóczyaknak egyéniségéről, jelleméről fogalmat nyújtana.” Pauler Gyula: „A Rákóczyak kora Erdélyben”. Írta Szilágyi Sándor. Ismertetés. Századok, 2. évf. (1868) 4. sz. 256–257. Idézhetnénk Salamont is: „Mert a mai tudomány azon kívül, hogy mi történt és hogy történt, tudni akarja s főképp ez teszi tudománnyá, miért történt. A históriát az alapos indokolás teszi tudománnyá [...] a történetírás szelleme fuldokolni kezd a csupa adatok halmaza alatt.” Salamon Ferenc: *A történelmi vizsgálatról*. Budapesti Szemle, 1. évf. (1873) 1. sz. 3–5.

⁹² Hóman–Szekfű: *Magyar történet*, I. 628., 652.; Hóman–Szekfű: *Magyar történet*, IV. 590., 598.

⁹³ Hóman–Szekfű: *Magyar történet*, III. 575., 583., 604., 612.; Hóman–Szekfű: *Magyar történet*, IV. 77.

⁹⁴ Hóman–Szekfű: *Magyar történet*, IV. 598.

⁹⁵ Szekfű: *Egy hetvenéves történetíró*, 787.; Szekfű: *Bethlen Gábor*, 253.

felfedezett kútfők friss színeiben” alkotó tudósként jelenik meg, aki az ifjú tehetségek felkarolásával sokat tett a dualizmus történész-nemzedékei tudományos képzésének előmozdításáért. Korábban halálától számolta a hanyatlást, amikor „elzárkóztunk, lebecsáltván a sorompókat”. Talán Hóman hatására⁹⁶ szól 1931-es tanulmányában Szilágyi „egyoldalúságá”-ról, amely „erdélyi származásából magyarázható”, ráadásul „finoman és tartózkodóan jelentkezett” elsősorban abban, hogy „az erdélyi történetre óriási anyagot publikálván, e történetfelfogás számára bőséges kútfői anyagot biztosított”.⁹⁷ Csakúgy, mint példaképe, Szalay – tehetnénk hozzá.⁹⁸ Szekfű érzi, a forrásközlés önmagában nem lehet elfogult, ezért Szilágyit „előd”-nek tekinti, akinek munkássága „az utódoknál, s még inkább a történeti eredményeket politikailag reprodukáló hírlapi közvéleményben az erdélyi momentumok kritikátlan dicsőítésére és a királyságbeli, nyugati magyarság durva lebecsülésére vezetett”.⁹⁹

Saját személyes meghurcoltatása, majd a trianoni sokk hatására nem kíméli a dualista korszakot, tanulmánya tulajdonképpen 1920-as műve historiográfiai változata. A korszak történészei elmulasztottak kimondani két „népszerűtlen” tételt „a nagy tömegek előtt”: a török tette tönkre „a magyar állam és nemzet egyenes fejlődési vonalát”, velük szemben a magyarság elsősorban a Habsburg-birodalomra és a pápaságra számíthatott. „A nemzet mintha elfelejtette volna legdicsőbb és leghősiesebb korszakát életének.”¹⁰⁰

Tizenöt esztendeje még arról írt, hogy „a francia romantikus irány elhagyása” jellemezte az 1849 utáni magyar történetírást, most annak „vonavezetése” nem szerencsés, francia mintára „elsősorban a liberalizmus szempontjait alkalmazta”, „kiterjedt korszakok [...] amelyekben a szabadság kérdése csekély vagy semmi szerepet nem játszott”, kiestek az érdeklődés köréből. Megíratlan maradt a 16. század, a „nemzetietlen” 18. század első fele története, a III. Károly és Mária Terézia idején folyó „nagy helyreállító munka”, amely „a magyar erők hatalmas nekilendülésével ment végbe”, erről az időszakról „lenézőleg, megvetőleg, mint hazafiatlan, nemzetietlen korról szokás nyilatkozni”. Ezért Toldy Ferencet hibáztatja, akinek „felfogása meghódította az egész tudományt”, később a liberális szabadságelv bűvöletében hiányolták ebből a korszakból a szabadságharcokat.¹⁰¹ Pedig egykori tanára, Marczali Henrik cseppet sem megvetőleg írt a korszakról, számos kötetet szentelt annak, *A magyar nemzet történetében* ő jegyzi az ezzel foglalkozó részt, ugyanott Acsády Ignác sötét képet fest a török hódoltságról.

Tévesnek tartja Szekfű azt a liberális felfogást, amely Erdély összes megmozdulását „szabadságküzdelemnek” tünteti fel, és a fejedelemséget a magyar szabadság szimbólumává emeli. „Ez a »kismagyar« történeteszmélet az egész magyar történelemre nézve épp oly méltánytalan, volt, mint a kisméret az egész német történetre.” Míg ez az irányzat Erdély szerepét túlbecsülte, „csekély figyelemre méltatta a nyugati Erdély-ellenes magyarság szolgálatait, csöndes, megszakítatlan munkáját, török–német közti önfeláldozó túrését, és végletektől óvakodó politikai bölcsességét”, mivel az nem volt beilleszthető a szabadságideát szem előtt

⁹⁶ Szilágyit Salamon Ferencsel együtt már korábban hibáztatta. Hóman Bálint: *Történelem és katolicizmus*. In: uő: *Történetírás és forráskritika*, II. 27.

⁹⁷ Szekfű: *Politikai történetírás*, 102.

⁹⁸ Szalay saját forrásközlő sorozatban adta ki Kemény János, Bethlen Miklós és Károlyi Sándor emlékiratait, naplóit, tanulmányt írt Erdély és a Porta viszonyáról, Szapolyai diplomatáiról, Rákóczi emigrációjáról.

⁹⁹ Szekfű: *Politikai történetírás*, 102.

¹⁰⁰ Több helyen ír arról, hogy eluralkodott „a törökkel szimpatizáló, a török elnyomást bagatellizáló történeti felfogás”. Lásd még: Hóman–Szekfű: *Magyar történet*, III. 614.

¹⁰¹ Hóman–Szekfű: *Magyar történet*, III. 584., 602.; Szekfű: *A politikai történetírás*, 100–101.

tartó történet szemléletbe. A kismagyar szemlélet szorosan kapcsolódott „az uralkodó függetlenségi pártideá”-hoz, kizárólagossá vált „az egész magyarságot átfogó, s így a kismagyar momentumokat valamivel háttérbe helyező nagymagyar történet szemlélet helyett”. Ennek ellenére a kiegyezés óta Erdély-történet sem készült, ami oda vezetett, hogy a korszerű módszereket azóta nem alkalmazták a fejedelemség történetére, „mint egyetlen, önmagában szerves folyamatra”.¹⁰² Úgy volt Erdély-központú a kor történetírása, hogy annak történetét valójában nem írta meg.

Szekfű azonban túloz, hiszen például Marczali Henrik 1906-ban szembehelyezkedett a közkeletű „dogmával”, amikor számba vette a 17. századi felkeléseket Bocskaitól Rákócziig: „A történeti igazság szerint, mely ebben az esetben könnyen meg állapítható, az összes felkelések közt legföljebb kettőben, az 1619–21-ben és az 1644–45-ben játszik Erdély döntő szerepet akkor, mikor Magyarország alkotmányos és vallásos szabadságáról van szó. Magyarország pedig legalább és ugyanannyiszor szerezte vissza szabadságát e kis hazának.”¹⁰³

Ha felidézünk Szekfűnek a fejedelemségről ebben az időben alkotott véleményét, jobban megérthetjük historiográfiai ítéletét. Erdély megalakulása Ausztria létrejöttéhez hasonlít, szavai a keleti országrész elszakításába való belenyugvás képtelenségét tükrözik. A kettéválás nem „magyar nemzeti szükséglet: hatalmi szónak, külpolitikai kényszernek lett az eredménye, s e tekintetben a szultáni parancs, mely nem tűrte, nem tűrhette a keleti és nyugati magyarság egyesülését, az európai történetben szinte példátlan erőszakot konstituált, melyhez hasonlóra csak a világháború utáni békediktátumok mertek vetemedni”. Első évtizedeiben „éppen úgy erőszakcsinálta, fenyegetésalkotta állam, akárcsak a német birodalomtól eltiltott osztrák alakulat”. Bocskai nevezetes koncepciója nem más, mint „kis Magyarország” létrehozása, ami „kiszorítandó volt a lelkekből Nagymagyarország ősoktól örökölt képét, mit eddig még minden magyar öröknek, a magyar faj egyetlen lehető területi életformájának tartott”.¹⁰⁴ A nagyformátumú historikus nem tudta, talán nem is akarta magát kivonni saját korának hatása alól, Trianon-élménye kétségtelenül befolyásolta történelmi szemléletét.

A politikai érdeklődés kizárólagosságával vádolta a magyar történettudományt, amelynek e miatt Bonfiniót Horváth Mihályig „nincs iránytűje, mely az elmúlt események valószínű leírásában vezethetné”. Ranke „történeti ideatana” a követendő: „...nem az a lényeges, hogy egy elmúlt kor minden vagy minél nagyobb számú eseményét megismerjük”, hiszen „a történeti ideák egyrészt rendszerező, kiválasztó elveket nyújtanak az író számára, melyek megszabadítják őt a tények és események mindent elborító áradatáról, másrészt pedig parancsolólag objektivitásra tanítják, a történet szemléletnek a napi politikától, az adott pillanatnyi közösségérzésektől, a klánösztonök kizárólagos uralmától való felszabadítás érdekében”.¹⁰⁵ Mi ez, ha nem elbizakodottság, „az emberi ész és értelem teljhatalmába” vetett túlzott hit, amit a *Három nemzedékben* a „lázdó” Bajza szemére vetett?

A legfőbb tekintély továbbra is Szalay László, akit „érett politikai ítélet és teljes pártfüggetlenség [...] nemes nacionalizmus” jellemez, kiemeli őt saját korából, amely nem képes értékelni őt: „...munkája igazában nem is tudott soha népszerűvé válni a liberális világban,

¹⁰² Hóman–Szekfű: *Magyar történet*, III. 602.; Szekfű: *A politikai történetírás*, 101–102.

¹⁰³ Marczali: *Andrássy Gyula*, 69.

¹⁰⁴ Hóman–Szekfű: *Magyar történet*, III. 286., 382., 602. Másutt: Erdély és a királyi országrész „különállásához a török államférfiak éppoly lelketlen következetességgel ragaszkodtak, mint a mi időnkben a világháború győztese Ausztria és Németország különállásához”. Szekfű: *Bethlen Gábor*, 102.

¹⁰⁵ Szekfű: *Politikai történetírás*, 79.

mely a múlt történetében mindenkor a saját tükörcképét akarta megcsodálni.¹⁰⁶ Pártatlanságra való törekvése, a „keleti” irányból megkísérelt országegyesítés elítélése, a nyugatiakkal szembeni megértés vívta ki Szekfű tiszteletét, munkásságában az általa célként kitűzött kis-magyar–nagy magyar szintézisre tett kísérletet látta. Az „angol típusú történetírók” közé Szekfű ez alkalommal ifjabb gróf Andrássy Gyulát, Beöthy Zsoltot, Grünwald Bélát sorolja. Andrássy „a közvélemény hatalmával szemben teljes függetlenséget tanúsított”, a polgári liberális kor pedig „inkább behunyta mind a két szemét és hallgatással mellőzte a neki nem tetsző részleteket”.¹⁰⁷ Valójában a kor talán legnagyobb tekintélye, Marczali nagy elismeréssel mutatta be Andrássy legfontosabb történeti munkáját.¹⁰⁸ Korábban Grünwaldot dicsérte Szekfű, most elmarasztalja, munkája „a történeti módszer híján szintén alig emelkedik a tudományos művek körébe”.¹⁰⁹

A „függetlenségi történet szemlélet” bemutatásakor továbbra sem világos, milyen mértékben vádol konkrét személyeket, a politikát, a sajtót, esetleg a tudósokat. A középkor elejtéséért szerinte „a függetlenségi pártpolitika” a felelős, mivel abban „vezetőinek szabadkőműves voltához híven, sötétséget, fekete papi és pápai uralmat látott, ezért legjobb esetben szóra sem érdemesítette”. Szintén az ellenzéki párt programjának eleme a Habsburgokkal szembeni ellenszenv, amely jó és rossz küzdelmeként állította be a magyar múltat, ezért dicsőítik azokat a mozgalmakat, amelyek szembefordultak az „idegen” házból származó uralkodókkal. Mindez „pártpolitikailag bizonyára megokolható, de tudományos szempontból annál több hibában leledző felfogás,” mely az „újságírók, vagy kompiláló, pszeudotörténészek által” terjedt el. A szaktörténészeket elmarasztalja, amiért nem hozzá hasonló pályát futottak be, vagyis nem folytattak kiterjedt publicisztikai tevékenységet, nem írtak történetpolitikai tanulmányokat: „...nem állottak a nemzet szélesebb rétegeivel kontaktusban [...] eltávolodtak a tömegektől s ezek politikai történeti szükségleteit ki nem elégítve, kiszolgáltatták őket olyan elemeknek, melyek a tudomány szabályait nem érezték magukra nézve kötelezőknek.”¹¹⁰

Hosszasan ír a politikai hangulatról, ismételten a szabadkőműves, szabadságideáékért rajongó, nagy befolyású politikai vezetőket, köztük az emigráns Kossuthot hibáztatja, amiért szakmai kérdésbe avatkozott, amikor úgy ítélte, hogy a közölt források bántók lehetnek a liberális szemléletű nagyközönség számára. Thaly munkássága ismét csak arra bizonyíték, miként nyomja el, teszi szolgájává a politika a történettudományt, ami „gyermetegnek nevezhető objektivitás-hiány”-hoz vezet a rajongóvá váló szerzőnél, akit a közvélemény Rákóczi udvari történetírójaként ünnepel. Pauler, Láczy Gyula, majd Knauz Nándor kritikái csak kivételnek számítanak, és szembementek a közvéleménnyel. Számomra megdöbbentő volt azzal szembesülni, hogy Szekfű, aki már 1913-ban Thaly-féle diktatúráról és a „történeti kritika elnémulásáról” ír, majdnem húsz esztendővel később sem ismerte az egyik legfontosabb Thaly-bírálatot. Ez a korszak egyik kiemelkedő folyóiratában jelent meg, szerzője pedig

¹⁰⁶ Szekfű: *Politikai történetírás*, 88.

¹⁰⁷ Szekfű: *Politikai történetírás*, 88–89.

¹⁰⁸ Marczali: *Andrássy Gyula*, 67.

¹⁰⁹ Szekfű: *Politikai történetírás*, 89.

¹¹⁰ Szekfű: *Politikai történetírás*, 90., 93–94. Idézzük csak ismét egyik pártfogójáról írt „meleg” sorait: „...minél objektívebb a történetíró és minél kevésbé romantikus és minél nyugodtabban, megértő mosollyal, felindulás nélkül bontja szét az arc rajzát és jelöli meg az egyes vonások különleges természetét és eredetét, annál inkább lesz inaktív és húzódik vissza a közléttől s ennek nyilvánulásaitól, elsősorban a zsurnalizmustól, mely korunkban az embert ismertté avatja”. Szekfű: *Egy hetvenéves történetíró*, 786.

éppen saját tanára, sokáig mentora, aki *A száműzött Rákóczi* körüli elhúzódozó polémia során legfőbb támasza és tanácsadója.¹¹¹

A korszakban „a magyar történet olvasásának és tanulmányozásának célja a nemzeti lelkesedés ébrentartása volt. A lelkesedés pedig a dicsőség képein éledt fel és a nemzet széles köreiből azt tisztelték igazán nemzeti történetíróként, aki a nemzeti múltat minél dicsőbb és felemelőbb folyamatként tudta rajzolni”. Az akkori történetírás megelégedett a „gyökértelenül” ábrázolt nagy egyéniségek „külsőséges” rajzával, „individualista” volt, akár az egész „boldog kiegyezéskori félszázad”. A háborús korszakok mellett elsikkadt a békés időszakok bemutatása. Hatásos képet használ, amikor szembeállítja a régi, elavult történetírást és az általa képviselt korszerű irányzatot: „...a sallang egyáltalán kiment a divatból, a malterdiszitéseket mindenütt levakarják a falakról, a poros plüsskarosszékeket kiteszik a lakásokból és az ablakokat kitárják a napnak, levegőnek...” A „névtelen és politikátlan nép” életének vizsgálatára van szükség, csak így van esély a nemzet életének megismerésére.¹¹² Figyelemre méltó, hogy majdnem egy évszázaddal korábban mennyire hasonló szavakkal hirdet programot az ifjú Kazinczy Gábor: „...az egykor dicső várak értéktelen bagolytanyákká váltak; ki kell tární színes gót ablakaikat, hogy a friss levegő beáramolhasson rajtuk, hogy a régi világ, a középkor kísértetei, a párducos és kacagányos vitézek emlékeit kiszellőztethessék”.¹¹³ Kazinczy abban az időszakban fogalmazza meg mindezt, amiről Szekfű több alkalommal lesújtó véleményt alkotott.

A *Három nemzedék* egyoldalú beállítása nyomán Szekfű a kiegyezési korszak „antitudományos jellegé”-ről értekezik, majd ugyanabban a mondatban (!) elismeri, olyan történeti munkák születtek, „amelyeket bátran odaállíthatunk az egykorú osztrák vagy német irodalom hasonló termékei mellé”. Felsorolja a szerinte európai színvonalon alkotó elődöket (Pauler, Salamon, Marczali, Szilágyi, Angyal, Károlyi, Fraknoi, Takáts és Tagányi), ám hangsúlyozza, kutatásai alig érintkeznek a közvélemény „nyomása alatt álló területekkel”, ahol a közvélemény volt „a politikai történet diktátora”.¹¹⁴ Az előzőek alapján azt hinnénk, a 17. századra utalt hiányként, ám Tagányi kivételével mindannyian írtak jelentős műveket erről a korszakról, Salamon, Szilágyi, Angyal, Károlyi és Takáts elsősorban ezzel az időszakkal foglalkozott, munkásságuk a Szekfű által *par excellence* „kismagyar” témának tartott Erdélyi Fejedelemség teljes történetét lefedi! Talán csupán a Thaly által dicsőített Rákóczi-korra gondol, ám például Angyal számos tanulmányt szentelt a szabadságharcnak, a fejedelem *Vallomásait* pedig az a Fraknoi Vilmos adta ki, akit napjaink legújabb historiográfiai összefoglalója a „kurucos, függetlenségi” irányvonallal szemben álló „aulikus és markánsan

¹¹¹ „Sajnos, Tanár Úr szép Ocskay-bírálatát a Budapesti Szemlében csak most láttam, s így nem idézhettem ebben a kötetben.” Szekfű 1931. okt. 14–i levele Angyalnak. MTA KIK Kt Ms 805/37. Angyal egy levelében kifakad saját mellőzése miatt, miután tanítványa alig idézte őt a *Magyar történetben*: „...meg kell nyugodnom abban, hogy mindaz, amit írtam komoly igyekezettel, kárba veszett”. Angyal 1933. március 11-i levele Szekfűnek. EKK G 628/220. Szekfű ezt követően a nagy mű második kiadásában sem hivatkozott e kritikára, ami kiváltotta egykori tanára keserű tiltakozását: „Ki venné ki azt jegyzeteiből, hogy először én bíráltam Thalyt forráskritikája hibái miatt? (Gyulai csak felfogását és compositióját bírálta.)” Angyal 1936. november 6-i levele Szekfűnek. EKK G 628/270.

¹¹² Szekfű: *Előszó*, III-V.

¹¹³ Kazinczy Gábor beköszöntőjét tervezett Népbarát című lapjához idézi: R. Várkonyi: *A pozitivisták történetiszemlélet*, II. 51.

¹¹⁴ Szekfű: *Politikai történetírás*, 97–98.

katolikus történet szemlélet” legjellegzetesebb alakjaként tart számon.¹¹⁵ Marczali ugyancsak foglalkozott a fejedelemmel.

Konkrét szerzők megnevezése nélkül azt állítja, hogy „Bethlen Gáborhoz tudományos kritikával közeledni a Kossuthtól követelt karitás hiányának tünt fel és Esterházy Miklós nádornak hazafiatlan aulikusként szidalmazásán senki sem akadt fenn, mert ez is hozzátartozott a liberális–nemzeti történet szemlélethez”. Szemére veti „a nemzeti ideával egyesült liberalizmus”-nak, hogy nem érdeklődött a jobbagyság elnyomása iránt, számára csakis a közjogi szabadság létezett, a nemzeti szabadságharcok érdekelték, az egyéni és társadalmi elnyomás kérdéseit csupán a századelő radikálisai vetették fel. Ezek után megelégedő módon úgy összegezte, hogy „nincs okunk elkeseredni és a hazai fejlődést a nyugatinál rosszabbnak, alacsonyabb fokúnak tartani.”¹¹⁶

Magát, akárcsak *A száműzött Rákóczi* körüli vitában, a régi, megszakadt „nagy romantikus és klasszikus” történetfelfogás követőjének vallja, egy olyan tradícióról beszél, amelynek képviselői a romantikus írók: Kölcsey és Vörösmarty, a politikus Széchenyi és Deák, valamint a történetíró Szalay. Ők „nem tesznek különbséget erdélyi szabadsághős és nyugati aulikus között, s egyikük sem a szabadságideát, hanem az emberi erkölcs és művelődés tükröződését keresi az egész nemzeti történetben”. Amikor nyomdokukba lép, az előző nemzedék mulasztását pótolja. Továbbra is a két történeti erő (kismagyar–nagy magyar) szintézise mellett tör lándzsát.¹¹⁷

A harmincas évek második felében, a *Magyar történet* befejezése után Szekfű fokozatosan föladta (szak)történetírói pályáját, figyelme egyre inkább kora súlyos társadalmi, politikai kérdései felé irányult, miközben számos kérdésben változott nézőpontja. Hitler hatalomra kerülését követően már nem hangoztatta a magyarságnak a germán-keresztény kultúrközösséghez való tartozását, Magyarország és a német Közép-Európa érdekközösségét. Egyre megértőbb fordult a korábban elítélt irányzatok, történelmi szereplők, a „keletiek”, „kismagyarok” felé.

Mindez hatással volt a magyar történetírás múltjáról vallott nézeteire is, bár ebben a témában már nem írt átfogó tanulmányt. Nevezetes esszéjében, a *Mi a magyar?* című 1939-es kötetben a korábbihoz képest egészen új hangnemet üt meg. Míg előzőleg éles szavakkal ítélte el a szabadságidea visszavetítését a 18. század előtti időkre, itt tanulmánya egyik vezérmotívumává teszi azt! Bölcs Leó nyomán úgy látja, a honfoglaló „magyarok szabadságszeretők, vitézek és körmönfont politizálók [...] szabadságszeretetük bizonyára egész más tartalommal bírt, mint amit ma értünk alatta”, ám ez nem akadályozza meg abban, hogy újra és újra hangoztassa ennek meglétét, a magyar jellem legfontosabb összetevői között tartva számon. Számtalanszor ír az „ősi,” „eredeti”, „magyar” „szabadságszeretetről,” a „szabadságszeretet hajtóerejéről”, a magyar vitézségről mint a „szabadságszeretet derivátumáról”. Az egységet hangoztatja, téves a kálvinista és a pápista magyar jellem megkülönböztetése, „a valóságban a katolikus és protestáns magyar között a nemzeti jellem dolgában nincs számbavehető különbség, akárcsak egykoron I. Rákóczi György és Pázmány Péter, Zrínyi Miklós a költő és II. Rákóczi György, vagy Thököly és Rákóczi közt sem volt, nem is lehetett nemzeti

¹¹⁵ Romsics Ignác: *Clio búvóletében. Magyar történetírás a 19-20. században – nemzetközi kitekin-téssel*. Budapest, 2011. 130.

¹¹⁶ Szekfű: *Politikai történetírás*, 100–102.

¹¹⁷ Hóman–Szekfű: *Magyar történet*, III. 584.; Szekfű: *Politikai történetírás*, 104.

jelleghelyi eltérés”. A korábbi, általa felállított, kismagyar–nagy magyar ellentétről hallgat, a „labanc és kuruc szellemiség” hasonlóságait sorolja.¹¹⁸

Egy 1941-es tanulmányában a katolikus történetfelfogásról szólva ismét felbukkan azonban a szembeállítás: bírálja a 19. század második felének történetírását, mert mindegyre az erdélyi fejedelmek hadjáratait és felkeléseit állította a középpontba, ezzel alacsonyabbrendűségi érzést keltve a katolikusokban. „Egyoldalú, antikatólikus történetírói korszak”-ról beszélt, amelyben „a protestáns, kuruc magyarság lett a jó magyar, a katolikus pedig az esendő, elesett, labanc, rossz magyar”.¹¹⁹

Végszó

Szekfű történelmi műveiben saját kora kérdéseire is keresi a válaszokat – többek közt ennek köszönheti népszerűségét, nem zárkózik el a közélet benyomásaitól, így lesz irányadó vezéregyéniség, akinek befolyása messze túlterjed a történészceh keretein, a közvélemény szélesebb rétegeire képes hatni. A megelőző kor történetírásáról alkotott változó, időnként ellentmondásos ítéleteinek megértésére csupán akkor van esélyünk, ha azokat nagy hatású hanyatlásméleletbe illeszkedve látjuk: dualisztikus szemléletének megfelelően a régi tudománnyal a korszerű szellemtörténetet állította szembe. Miközben sok téren támaszkodott a megelőző nemzedékek eredményeire, munkásságukat elavultnak bélyegezte, pedig ő éppen úgy saját korának gyermeke volt, ahogyan az általa oly kegyetlenül kritizált történészek. Mint a liberalizmuson túllépő, borúlátó generáció képviselője a hanyatlónak tartott korszak tudósai ellen támad. Nehezményezi, hogy visszavetítik a 18. század végén felbukkant szabadságeszmét a múltba, ám ő a világháború utáni időszak kiábrándultságát, szkepticizmusát kéri számon rajtuk. Amikor kellő vizsgálat nélkül nyilvánítja idejétmúltnak, érvénytelennek a megelőző korszak historikusainak erőfeszítéseit, történészhez méltatlan módon jár el. Elsősorban nem bemutatni, értelmezni igyekszik a megelőző korszakot, hanem elítéli azt, amivel messze eltávolodott Ranke magasztos eszméjétől.

Az iránt a korszak iránt mutat Szekfű csekély megértést, amely szerte a nyugati világban elterjedt, és amelynek a történettudomány kialakulása is köszönhető: ahogyan Reinhart Koselleck rámutatott, a 18. század végén a haladás és a történelem modern értelemben vett fogalmai egymással „messzemenően fedésben voltak”. Így „a múlt kritikai feldolgozása, a történelmi iskola megszületése ugyanazon a felismerésen alapszik, mint ami a jövőbe tartó haladásnak is szabad utat nyitott”. „A történelmet a haladásban levő emberiség minden egyes új nemzedékének újjólag szemügyre kell vennie, újra kell magyaráznia”, szól egy német szerző felhívása a liberalizmus szellemében 1803-ban – Szekfű éppen ezt teszi!¹²⁰

Kortársa, az angol Carr meglehetősen hasonlóan látja a 19. századi angol historikusok álláspontját, akik „a történelem alakulásában a haladás elvének bizonyítékát látták”, a lenyűgöző fejlődés korának ideológiáját fogalmazták meg. Amíg a dinamikus változások fényes

¹¹⁸ Szekfű Gyula: *A magyar jellem történetünkben*. In: uő (szerk.): *Mi a magyar?* Budapest, 1939. 494., 496., 532. A tanulmány megsemmisítő kritikája: Szűcs Jenő: *A magyar szellemtörténet nemzet-konceptiójának tipológiájához*. *Történelmi Szemle*, 9. évf. (1966) 3-4. sz. 254–261.

¹¹⁹ Szekfű Gyula: *Magyar katolikus történetfelfogás*. In: Almásy József (szerk.): *Katolikus írók új magyar kalauza*. Budapest, 1941. 409., 413–414.

¹²⁰ Ekkor változik meg ugyanis a korábbi többes számban értett különféle történetek értelme a napjainkban használt, egyes számú, általában vett történelemmé, amely minden egyes történet összességét jelöli. Koselleck, Reinhart: *Rendelkezésünkre áll-e a történelem?* In: uő: *Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája*. Budapest, 2003. 306.; Koselleck, Reinhart: *'Tapasztalati tér' és 'várakozási horizont' – két történelmi kategória*. Uo. 420.; Georg Friedrich Creuzer idézetét lásd uo.

jövővel kecsegtettek, „a történelem a »szájuk íze szerint« alakult, az angol történészek „meg voltak győződve arról, hogy jelentése van”, jó irányba halad, és támogatták ezt az irányt. Az első világháborúval, midőn „a történelem kegyetlen fordulatot vett, eretnokségnek számít, ha valaki ilyesmit tételez fel”, csupán e kor „pesszimista és szorongó hangulata fordult szembe” az előző kétszáz év eszméivel. A nagy angol történész, lord Acton világképéről szóló sorai Szekfű Horváth-portréjára emlékeztetnek: „A történelmet, az események menetét a szabadság felé való haladásként, a történetírást, ezen események krónikáját pedig a szabadság megértése felé való haladásként fogta fel, és meg volt győződve arról, hogy e két folyamat egymás mellett halad.” Ő is megállapítja, hogy „a haladás eszméje immáron érvényét veszítette”, ám ezért nem bírálja az előző nemzedékek történészeit, természetesnek tartja azt, amit Szekfű kifogásol: „Acton saját kora eszméit vetíti vissza a múltba.” Számára nyilvánvaló, hogy a történész a társadalom „terméke”, munkássága annak viszonyait tükrözi.¹²¹

Ha a német történetírást vesszük szemügyre, hasonló következtetésre jutunk. Bár az ottani társadalomfilozófusok kritikusan viszonyultak a francia és angol pozitívizmus haladáselméletéhez, Georg G. Iggers szerint „a német historizmus hite a történelmi fejlődésben a jövő kultúrájára vonatkozó olyan optimizmust foglalt magába, ami semmivel sem maradt el a Nyugatnak a haladásról és társadalmi fejlődésről vallott, inkább klasszikus elméletei mögött”.¹²² Szekfű jeles kortársai, mint Max Weber, az általa idézett Ernst Troeltsch vagy Friedrich Meinecke, éppúgy, mint a korábbi német liberális történetírók, „nyugat-európai ideálokat vettek át”, demokratikus, sőt mérsékelt szocialista nézeteket vallottak. A német történetírók kevés kivétellel nemzeti liberális módon gondolkodtak.¹²³ Miközben Szekfű a politikai érdeklődés kizárólagosságát veti a magyar historikusok szemére, ez ugyanúgy jellemző a német történetírásra, amely a 20. század elejéig túlnyomórészt „az államférfiak, a hadvezérek és a diplomaták cselekedeteiről tudósított, és mellette teljesen figyelmen kívül hagyta az intézményeknek és anyagi alapoknak azt a keretét, amelyen belül ezek az emberek meghozták döntéseiket”.¹²⁴

A pozitívizmus körüli fogalmi zűrzavarra jellemző, hogy Iggers szerint nincs az irányzatnak a német történészek közt említésreméltó képviselője; leginkább Karl Lamprecht munkássága áll közel hozzá, „amennyiben az összehasonlító kutatásokon túl történelmi fejlődéstörvényeket akart felfedezni” (akárcsak a természettudományok képviselői). Szekfű számára Lamprecht követendő minta,¹²⁵ a pozitívizmus pedig elvetendő, letűnt, meghaladott „materialisztikus felfogás”, amely beéri az adatok összegyűjtésével és közlésével.¹²⁶ Másutt ugyanó a „fő pozitívista” Comte-ot azzal vádolja, hogy a „leglégiesebb, minden lényeges adatnak elmentmondó történetfilozófiát” alkotta meg...¹²⁷

Szekfűnél többet talán senki sem tett az előző korszak szemléletével való szakítás érdekében, gyakran sajátos látásmódjának, ideológiai céljainak megfelelően mutatta be a magyar történettudományt. Bár pályáját egy Szamosközy Istvánról szóló tanulmánnyal kezdte,¹²⁸ és

¹²¹ Carr, E. H.: *Mi a történelem?* Budapest, 1993. 29., 39–40., 108., 111., 120. Ford. Bérczes Tibor.

¹²² Iggers, Georg G.: *A német historizmus. A német történetfelfogás Herdertől napjainkig.* Budapest, 1988. 197. Ford. Telegdy Bernát.

¹²³ Iggers: *A német historizmus*, 198., 201., 270–271.

¹²⁴ Iggers: *A német historizmus*, 29.

¹²⁵ Iggers: *A német historizmus*, 367.; Szekfű: *Kritika és terror*, II. 304.

¹²⁶ Szekfű: *Politikai történetírás*, 90.; Szekfű: *Előszó*, V.

¹²⁷ Szekfű: *Még egyszer középkori kisebbségeinkről*, 171.

¹²⁸ Szekfű Gyula: *Adatok Szamosközy István történeti munkáinak kritikájához.* Budapest, 1904.

egyik utolsó jelentős szakmunkáját az erdélyi szász történetírókról¹²⁹ írta, a 19. századi elődökről megfogalmazott súlyos állításait nem előzte meg körültekintő historiográfiai kutatás.¹³⁰ Úgy minősítette őket, hogy teljesítményüket nem vizsgálta alaposan, R. Várkonyi Ágnes szerint talán nem is gondolta „szakszerű, beható vizsgálatokra érdemesnek”.¹³¹ Ennek ellenére az általa kialakított leegyszerűsítő historiográfiai képet átvette a kortársak jelentős része, és tanítványainak köszönhetően az utókor is. Mindennek kimutatása azonban már további tanulmányok témája.

---

¹²⁹ Szekfű Gyula: *Az erdélyi szász történetírás I.* Magyarságtudomány, 2. évf. (1943) 2. sz. 174–198.; uő: *Az erdélyi szász történetírás II.* Magyarságtudomány, 2. évf. (1943) 3. sz. 325–373.

¹³⁰ Ennek ellenére akad olyan cikke, ahol úgy emlékszik, „másutt kimutattam”, hogy „a korábbi iskola” képviselői „a magyar történetet erdélyi szemmel nézték, s ezáltal elhanyagolták az általános magyar álláspontot, igaztalanokká váltak a nyugati magyarság működése iránt”. Szekfű Gyula: *Az erdélyi probléma.* Napkelet, 3. évf. (1925) 5. sz. 455., 462–463.

¹³¹ R. Várkonyi: *A pozitivisták történetészete*, I. 252.

NAGY PÁL

Parasztok, cigányok, proletárok

*Az alsó kaszt és a cigány etnicitás történeti értelmezéséhez
(19–20. század)*

Bevezetés

Magyarországon a cigányokról/romákról folyó *mainstream* diskurzusokban, a közéletben, a politikában és a tudományterületek egy részében is a primordialista gondolkodásmód domináns. A cigány, illetve cigánynak tartott népséget úgy értelmezik, mint történelmi diaszpórát. A cigányokat mint egységes, ugyanolyan kulturális és társadalmi mintázatokkal, közös eredettel, hagyományokkal, nyelvvel jellemezhető népet/népcsoportot írnak le (szigorúan véve, etnográfiai értelemben a 'cigány népcsoport' kategória használata indifferens, mert a népcsoport, illetve néprajzi csoport a nép fogalmának alrendszer), minden cigányra azonosan jellemző speciális életformát feltételezve. Alapvetően ez a szemlélet határozza meg a forrásokat feldolgozó levéltáros-történész megközelítéseket,¹ valamint a romológiai és etnográfiai értelmezéseket, részben a kulturális antropológiáit is.² Ezzel szemben a terepmunkában tapasztalatokkal rendelkező társadalomkutatók a „cigány” mint szituatív kategória árnyalt leírását nyújtják.³

A szociológiában a Kemény István irányításával folytatott kutatásokban kidolgozott módszertan lett domináns, a mára elterjedt, ám már-már sztereotípiává vált definícióval: „cigány az, akit a környezete annak tart”.⁴ A Szelényi Iván és Ladányi János által kidolgozott strukturalista értelmezés részben egybevág ezzel, amennyiben „rendkívüli újításnak” tekinti az 1971 óta folytatott Kemény-féle kutatásokat, és elfogadja az etnikum, illetőleg a cigány etnicitás társadalmi konstrukcióként történő meghatározását,⁵ de nem követi annak evoluzionizmusát és asszimilacionizmusát.⁶

---

¹ Az írásom szorosabban vett témájához nem használt, de a domináns kutatói attitűdöt mutató szakirodalmat lásd a Binder Mátyás által összeállított *Romák a magyar történetírásban* című szöveggyűjteményben az MTA Kisebbségkutató Intézet honlapján: <https://kisebbssegkutato.tk.mta.hu/romak-a-magyar-tortenetirasbanszovegtar> (letöltés: 2019. júl. 17.)

² Vö. Balatonyi Judit: „Kis helyek – nagy (roma) témák”: *Romakutatások és a hazai kulturális antropológia*. In: Cserti Csapó Tibor (szerk.): *Alapirodalmak a hazai cigány/roma népségre vonatkozó társadalomtörténet, társadalomismeret oktatásához*. Pécs, 2015. 463–484.

³ Kovács Éva – Vidra Zsuzsanna – Virág Tünde: *Kint és bent. Lokális és etnicitás a peremvidéken*. Budapest, 2013. 78–111.

⁴ Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella: *A magyarországi cigányság 1971–2003*. Budapest, 2004. 12–13.

⁵ Szelényi Iván: *Strukturális mobilitás, új munkásosztály és etnicitás (mint társadalmi konstrukció)*. Replika, 28. évf. (2017) 4. sz. 15.

⁶ Ladányi János – Szelényi Iván: *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Budapest, 2004. 163.

Mivel a hazai történettudományban nincsenek a Kárpát-medence cigány népességének múltjáról kidolgozott értelmezési modellek, jó néhány kérdés vizsgálatánál más tudományterületek módszertanából kell meríteni, leginkább a szociológiából, különösen a társadalmi folyamatok értelmezésénél.⁷ Minden cigányokra vonatkozó kutatásban visszatér alapvető problémaként az etnicitás és az identitás. Valamennyi kutató szembekerül azzal, hogy a cigányok kulturális csoportnak (*exotic community*) vagy marginális csoportnak (*marginal community*) tekinthetők-e. A probléma a *who are the Gypsies?* kérdésben koncentráldik.⁸ Magyarországon két nagy vita zajlott erről, először szociológusok között, majd szociológusok és egy kulturális antropológus között. Az elsőben Kemény István és munkatársai vitáztak Szelényi Ivánnal és Ladányi Jánossal,⁹ a másodikban Michael Stewart vitázott Szelényiékkel.¹⁰ E viták legfontosabb tanulsága az, hogy a cigány népesség hagyományos, fentebb említett, egyoldalúan primordialista értelmezése a Kárpát-medence cigány csoportjai múltjának kutatásában nem járható út.

Az utóbbi két-három évben egy történeti módszertan kidolgozásának lehetőségeit keresve több tanulmányban foglalkoztam a kulturális csoport *versus* marginális csoport történeti aspektusaival.¹¹ Arra jutottam, hogy a Kárpát-medence cigány, illetve cigánynak számító népessége nem írható le egyetlen, valamennyi cigány azonosságát feltételező értelmezési modellel. Azt, hogy a „cigányság” kibújik a különféle kategorizációk homogenizálási szándéka alól, a kutatók közül sokan közös tapasztalatnak ismerik el.¹² Azt, hogy a 20. század közepétől ismert „cigányság” a nemcigány népességből lett „cigánnyá”, már csak kevesen. Az ebből adódó nézetkülönbségek koncentráltan mutatkoztak meg az úgynevezett *underclass*-vitában, okát pedig jelentős részben a tudományágak különbözőségeiben kereshetjük.¹³ Bizonyítható, hogy a 19–20. században a parasztságból kiszakadó és lesüllyedő népességből lett a cigányok egy jelentős része, ami mindenképpen megerősíti Szelényiék strukturalista-konstruktivista megközelítését, mely szerint a cigányokat elsősorban a klasszifikációs küzdelmek és a társadalmi egyenlőtlenségek teszik cigánnyá, nem pedig biológiai és/vagy

⁷ A cigányok/romák általános, egyfajta egyetemes történetét feldolgozó nemzetközi szakirodalomból legfontosabb: Crow, David M.: *A History of Gypsies*. New York, 1996. Jelen írásom kérdésfeltevéséhez hasonló megközelítés: Lucassen, Leo: *The power of definition. Stigmatization, minorization and ethnicity illustrated by the history of Gypsies in the Netherlands*. The Netherlands Journal of Social Sciences, vol. 27. No. 2. 90–91.; Lucassen, Leo – Willems, Wim – Cottaar, Anne-Marie: *Gypsies and Other Itinerant Groups. A Socio-Historical Approach*. H. n., 1998. Lásd még: Fosztó László: *Van-e cigány nemzettudat?* In: Fedinec Csilla (szerk.): *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. Budapest, 2002. 207–224.

⁸ Marushiakova, E. – Popov, V.: *Between Exoticization and Marginalization. Current problems of Gypsy Studies*. Behemoth A Journal on Civilization, 2011. 1.

⁹ A vita írásai kiadva együtt: Forray R. Katalin (szerk.): *Romológia–Ciganológia*. Pécs–Budapest, 2000. 13–41.

¹⁰ Ennek összefoglalása: Ladányi János: *Leselejtezettek. A kirekesztett népesség társadalom- és térszerkezeti elhelyezkedésének átalakulása Magyarországon a piacgazdasági átmenet időszakában*. Budapest, 2012. 13–21.

¹¹ Legfontosabb: Nagy Pál: *Ki beszél itt cigány történelemről?* In: Cserti Csapó (szerk.): *Alapirodalmak*, 50–127.

¹² Oblath Márton: *A „cigány” kategória diszkurzív és történeti konstrukciója*. *Anthropolis*, 3. évf. (2006) 1. sz. 51.; Kovai Cecília: *„Élhető volt az a világ, de sok mindenbe leredukált minket – tehát valamit kaptunk, valamit meg elvettük.”* In: Kovács Éva (szerk.): *Tükörszilánkok. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben*. Budapest, 2008. 175.

¹³ Ladányi: *Leselejtezettek*, 17.; Stewart, Michael: *Deriváció, romák és az underclass*. Beszélő, 6. évf. (2001) 7–8. sz. 82–94.

kulturális meghatározottságok, a cigány etnicitás pedig társadalmi konstrukcióként alakul ki. Egyszerűbben szólva: a „cigányként” ismert népesség, illetve legalábbis egy része társadalmi helyzete nem etnikai hovatartozásának következménye (nem is született cigánynak), hanem társadalmi helyzete miatt számít „cigánynak”.

Ladányi János és Szelényi Iván az *underclass*-elméletre épülő csenyétei kutatásukkal arra nézve is irányt mutattak, milyen közvetlen módszerekkel vizsgálhatók a társadalom strukturális átalakulásainak és az etnikai transzformációknak a kapcsolódásai. A levéltári források összevetése, anyakönyvi rekonstrukciók és a falu térszerkezeti változásainak térképeken történt követése együttesen vezettek annak felismeréséhez, hogy a 19. században még nemcigányként (parasztként) megjelenő családok egy részét néhány évtized múltán a kirekesztődötték között találjuk cigányként. Rendkívül fontos volt, hogy adataikat a helyi társadalom egésze hosszú távú változásainak kontextusába helyezték.¹⁴

Hasonlóan hosszú időtartamban kutatta az egri cigánytelepek változásait Farkas Zsuzsanna. Doktori disszertációjában a társadalmi integráció elméleteinek mintaértékű áttekintésében rámutat Giddens *marginális osztály* és Myrdal *underclass* elméletének hiányosságaira. Nincsenek kellő tekintettel arra, hogy az általuk kidolgozott kategóriák a többségi társadalom mélyszegénységben élő tagjait is magukban foglalják, illetve az etnikai kisebbségnek csak egy részére vonatkoznak. A marginális osztályba vagy *underclass*ba a többségi társadalom tagjai is belesodrónak, a kisebbség tagjai pedig a középosztályba emelkedhetnek. Fontos megjegyeznünk, hogy Ladányi János és Szelényi Iván ezeket a hiányosságokat kiiktatva alkalmazták az *underclass* fogalmát. Jőmagam pedig ezért helyezem adataim értelmezését a lesüllyedés és a felemelkedés kettősségének összefüggéseibe. A csenyéteihez hasonló etnikumváltást Farkas Zsuzsanna nem mutatott ki, de a 18. századtól összeírások, anyakönyvek, térképek és földtulajdoni lapok adatait összehasonlítva határozott kapcsolódást talált ő is a 19. századi társadalmi változások és a szegregációs folyamatok között.¹⁵

Annak nyomait, hogy a lesüllyedés nemcigányokat cigánnyá tesz, magam is tapasztaltam az érpataki cigányokra irányuló kutatásaimban. Érpatakon levéltári forrásokból, anyakönyvekből és a romák szóbeli családtörténeti adataiból mutattam ki, hogy a 19. század végétől nemcigány és cigány népesség került a falu szélén létrejött telepre. Találunk közöttük cigány nőkkel összeállt székely katonaszökevényeket és utódaikat, akik a falu belsejéből kerültek elszegényedés miatt a dögter melletti szegregátumba, családjából kitagadott parasztfiút, vonaton hagyott zsidó gyermeket és erdélyi románból lett, tönkrement zenészt. A faluban lakó muzsikusoktól térben elkülönülő, de társadalmilag eltérő mértékben érintkező telepiek közötti differenciák egészen a közelmúltig meghatározták a rokonsági rendszerek közötti kapcsolatokat, a házasodást és az egymás közötti konfliktusokat.¹⁶ A családtörténetek feltárását és családfák összeállítását Szabolcsban jelentősen segítik a megye cigány népességének 1957-es felmérésekor készült családi lapok, az onnan nyert adatokat más forrásokkal összevetve megállapítható, hogy vannak-e és mely családok azok, akik a paraszti népességből lesüllyedve lettek cigánnyá.

¹⁴ Ladányi–Szelényi: *A kirekesztettség változó formái*, 41–69.

¹⁵ Farkas Zsuzsanna: *Egy tradicionális cigányközösség integrációs törekvései*. Doktori disszertáció. Budapest, 2008. Különösen 8–20. és 64–68. Interneten: http://doktori.tatk.elte.hu/2008_Farkas.pdf (letöltés: 2019. júl. 17.)

¹⁶ Nagy Pál: „A C betű a hátunk megett van”. *Cigány–magyar együttélés és az „érpataki modell”*. In: Szuhay Péter (szerk.): *Távolodó világaink. A cigány–magyar együttélés változatai*. Budapest, 2013. (Cigány Néprajzi Tanulmányok 16.) 389–423.

Elméleti, módszertani alapkérdésekben Henry E. Hale álláspontjának elfogadására hajlok. Nincs konszenzus arról, hogy mi az etnicitás. A „primordializmus” (a hazai szakirodalomban gyakran az esszencializmus fogalmát használják)¹⁷ és a „konstruktivizmus” címkéivel illetett megközelítések nem feltétlenül ellentétesek, nem szembeállítani kell őket, hanem együtt alkalmazni,¹⁸ attól függően, hogy milyen nagyságrendű cigány népességről beszélünk, és milyen jelenségeket vizsgálunk. Társadalmi állapot és etnikai hovatartozás kettősségét kell mérlegre tennünk, de ha a cigányok összességének múltjáról beszélünk, és annak egészét értelmezzük hosszú időtartamban vagy rövidebb, de egységes korszakban, akkor egyértelműen a strukturalista megközelítést tekintem fontosabbnak. Egy közelmúltbeli írásomban¹⁹ már érintettem, hogy a cigányokról/romákról folyó diskurzusokban a Johannes Fabian által elnevezett és leírt ’elmásítás’ (*othering*), ahogy azt Biczó Gábor²⁰ is felvetette, történeti aspektusból is az etnicizmus, az oppozicionizmus és az asszimilacionizmus újragondolásával haladható meg. Ebben az írásban ezt tekintem módszertani kiindulásnak, és a statikus múltértelmezések ellentmondásainak, megrögzültségeinek felülvizsgálatához igyekszem hozzájárulni.

Jelen témám értelmezésében a strukturalista-konstruktivista megközelítéshez csatlakozom, illetve azt egészítem ki, egyrészt mostanra több évtizedes forráskritikai kutatásaimra, másrészt olyan egykori szerzők írásaira támaszkodva, akiket a hazai szakirodalomban a strukturalista szerzők sem ismernek. Írásom alapgondolatát, hogy nemcigányok cigánnyá váltak, többször érintettem már részletekben, de most először foglalom össze erre vonatkozó kutatási eredményeimet komplexen, a jelenleg lehetséges módon. Tanulmányom címe nem felsorolás és nem metafora. Azt fejezi ki, hogy társadalmi változások folyamatának bemutatására törekszem. Lokális mintákon keresztül tárom fel a paraszti népességből kiszorulókat és a cigányok találkozásait, melynek döntő színterei a 19. században létrejött, a 20. század első felében formaváltozáson átment telepek. A vizsgált korszakban még nem használt fogalommal élve, a gettósodás akkori változatait tárgyalom, ami egy sajátos társadalmi háromszög: két befogója a nyomorba süllyedt paraszt és a cigány, az átfogó pedig a proletarizálódás.

Társadalmi lesüllyedés és felemelkedés kettős folyamata

Először 1998-ban megjelent könyvemben²¹ elsősorban J. Okely²² nyomán vettem fel, hogy az európai cigány népesség egy pontosan meg nem határozható hányada társadalmi lesüllyedéssel lett cigánnyá, azaz cigánysága marginális társadalmi helyzetet jelent, a ’cigány’

¹⁷ Vö. Dupcsik Csaba: *A magyarországi cigányvizsgálatok cigányképe*. In: Kántor Zoltán – Majtényi Balázs (szerk.): *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Budapest, 2005. 479. skk.

¹⁸ Hale, Henry E.: *Explaining Ethnicity*. Comparative Political Studies, vol. 37. (2004) No. 4. 458–485. Magyar fordítása: <http://www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/pdf/05hale.pdf> (letöltés: 2019. ápr. 26.)

¹⁹ Nagy Pál: *A jövő elkezdődött, a múlt nem ért véget – történeti felvetések Forray Katalin és Orsós Anna írása nyomán*. Regio, 26. évf. (2018) 2. sz. 208.

²⁰ Biczó Gábor: *Az „othering” mint a kortárs magyarországi roma-diskurzus fogalmi regiszterének allegóriája*. Pécs 2018. május 11-én a VII. Romológus Konferencián elhangzott előadás. Összefoglalása: Horizontok és Dialógusok IV. Konferencianapok Pécs, 2018. május 9-12. Absztraktkötet. Pécs, 2018. 173.

²¹ Nagy Pál: *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. Kaposvár, 1998. passim.

²² Okely, Judith: *The Traveller Gypsies*. Cambridge, 1984.

pedig társadalmi kategória. Akkor, majd későbbi írásaimban²³ is számba vettem részlegesen azokat a magyarországi forrásokat és történeti jelenségeket, amelyekből arra következtethetünk, hogy a Kárpát-medencében is számolnunk kell az Okely által leírt folyamatokhoz hasonlókcal.

A társadalmi lesüllyedés hatása a cigány népesség változásaira Magyarországon is a kora újkortól követhető nyomon. Erdélyben például az 1750-ben bevezetett adórendszer nyomán készült adóalap-összeírásokban a cigányokat több helyen kifejezetten társadalmi kategóriaként írták össze, ugyanakkor a *natioként* történő meghatározás is előfordul ennek az időszaknak a forrásaiban.²⁴ A 18. századi helytartótanácsi rendeletekben a társadalmi állapot (*conditio–professio*) és az etnikai hovatartozás (*gens–natio*) fogalmának kettőssége jelenik meg, direkte definíció nélkül.²⁵ Az 1794-es rendeletben a cigányok már egyértelműen marginális csoportként szerepelnek. A rendeletet követő Borsod vármegyei cigány-összeírásban 1797-ben a szendrői járás szolgabírója ezt írta: „Vámoson pedig Kis Ferenc, Kis József, Tenkei György és Horváth Sámuel cigányok, tisztességes élet módját gyakorlóknak, állandó becsületes lakásúaknak találtatván, a cigányok száma közül, a Felsőes Rendelés 47dik pontjának 5dik czikkelye szerint általam Osváth Mihály által ki vétettek, és a Haza több becsületes lakosságának száma közé tetetteknek lenni declaráltattak.”²⁶ Egyértelmű bizonyítéka ez annak, hogy cigánynak lenni legalább annyira jelentett társadalmi kategóriát, mint etnikai hovatartozást, s arra is, hogy a cigány népességet nem lehet csupán asszimiláció tárgyaként értelmezni.

A 19. században a Kárpát-medencében felerősödött a forrásokban cigánynak nevezett népesség differenciálódása. A reformkorban fogalmazódott meg először az új kérdés: milyen módon lehet helyet szorítani a cigányoknak a polgárosuló társadalomban úgy, hogy ne kerüljenek a – korabeli szóhasználatlaltal – „polgárisodás” peremére, s a „polgári társaság”, azaz a polgári társadalom hasznos tagjaivá válhassanak, ne pedig annak akadályává.²⁷ Az 1820-as években elkezdődött s máig sem befejeződött polgárosodási folyamatban azóta többszörösére hatványozódott a probléma jelentősége, s az is világossá vált, hogy a cigánynak számító népesség nagy része a folyamat árnyoldalára került.²⁸

Az etnicitás és az identitás relativitásának háttérében az a társadalomtörténeti folyamat áll, amely a Kárpát-medence cigány népességének átrendeződéseivel és a társadalomszerkezet változásaival összefüggésben abba az irányba haladt, ami cigányok és nyomorúságra jutott nemcigányok alsókasztosodásához és putritelepekre húzódásához vezetett. A hazai

²³ Nagy Pál: *Cigány csoportok és az együttélési modellek változásai a Kárpát-medencében a 15–20. században*. In: Romák a történelemtanításban. Történelemtanárok 17. Országos Konferenciája 2007. október 13–14. Budapest, 2008. 35–50.; Nagy Pál: *Ki beszél itt cigány történelemről? id. mű; Nagy Pál: Vázlat a magyarországi cigányság történetének értelmezéséhez*. In: Cserti Csapó Tibor (szerk.): *Alapismeretek a cigány, roma közösségekről*. Budapest, 2018. 11–40.

²⁴ Nagy Pál: *Mozaikok Marosvásárhely és Marosszék cigányságának múltjából*. Erdélyi Krónika, 2018. június 9. <https://erdelyikronika.net/2018/06/mozaikok-marosvasarhely-es-marosszek-ciganysaganak-multjabol/> (letöltés: 2019. ápr. 26.).

²⁵ A rendeletek ismertetése Nagy: *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*, 242–270.

²⁶ Kiadva Nagy Pál: *Források a magyarországi cigányság történetéből (1758–1999)*. Gödöllő, 2011. 102–127. 36. sz. közlés.

²⁷ Nagy: *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*, 385–389.

²⁸ A megrekedt és befejezetlen polgárosodásról: Szelényi Iván: *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Budapest, 1992.; Gerő András: *Magyar polgárosodás*. Budapest, 1993. East-European Non-Fiction.

szakirodalom a 20. század elején figyelt fel erre,²⁹ de jóval hamarabb kezdődött, és már a 19. század első felében is zajlott. A jelenleg ismertekhez és a továbbiakban bemutatottakhoz képest korai példaként említem Szentest, ahol a városi tanács az 1850-es évek elején a panaszt benyújtó „cigányok” sanyarú helyzetével foglalkozott.³⁰ Ugyanebben az időben az érsekújvári Pérót úgy tekinthetjük, mint 19. századi gettót, ahol cigányok és nemcigányok éltek az etnikai különbözőséget felülíró szegénységben.³¹

Az alsó kaszt népesség kialakulásának két alapvető forrása az újabb cigányok magyarországi megjelenése és a paraszti életformából kiszoruló nemcigányok „elcigányosodása” volt, s a két komponens a szegregátumokban találkozott. Ladányi János és Szelényi Iván ennek a 19. század utolsó harmadától felerősödő csenyétei változatát írták le, és kidolgozták értelmezésének elméleti alapjait is,³² a magyarországi cigányok 19–20. századi történetét úgy mutatva be, mint a kirekesztettség módozatainak váltakozását.³³ Ladányiéak a muzsikus cigányok elitjének kivételével a 19. század utolsó harmadától a 20. század közepéig az alsó kaszt állapottal írják le a cigány népességet, ami merev szociális kirekesztődéssel, erős lakóhelyi szegregációval és marginális munkaerőpiaci helyzettel járt. Az ő fogalomrendszerüket követve használok az ’alsó kaszt’ kifejezést.

Írásom további részeiben a társadalmi lesüllyedés, ha tetszik, a kirekesztődés példáival foglalkozom, de ki kell térnem arra, hogy párhuzamosan zajlott egy ellenkező, szintén a kora újkortól megfigyelhető,³⁴ a 19. században nagyobb mérvűvé és erősebbé váló folyamat is, amelyben cigány családok polgárosultak, életükben a földrajzi mobilitáshoz felerősödő társadalmi és vertikális mobilitás társult, ennek köszönhetően felemelkedtek, ez pedig néhány generáció alatt elvezetett oda, hogy akár már nem is számítottak cigánynak, vagy nem akartak azok lenni. Kovács János 1895-ben arról írt, hogy Szegeden például a cigányok tiltakoztak az ellen, hogy a cigányok közé számítsák őket.³⁵ Főként muzsikus családokban a 18. század végén, a 19. század elején születettek pozíciójának változása indítja el az intergenerációs mobilitást.³⁶ A lesüllyedés láthatóbb és tömegesen érvényesülő, könnyebben is kutatható. A felemelkedés léptéke sokkal kisebb, családok és egyének szintjén megragadható. A felemelkedés és lesüllyedés együttesen befolyásolta a ’cigány’ népesség számát, arányát, társadalmi helyzetét és az etnicitást. A kettős folyamat pontos demográfiai mérlege jelenleg nem vonható meg, be kell érünk lokális példákkal.

A felemelkedés, középosztályosodás folyamata mai tudásunk szerint leginkább a délmagyarországi városokban követhető. Ebben a térségben az 1893. évi cigány-összeírás szerint

²⁹ Madarassy László: *A putri-negyed*. Néprajzi Értesítő, 6. évf. (1905) 53–57.

³⁰ Nagy: *Források a magyarországi cigányság történetéből (1758–1999)*, 167–168. 72. sz. közlés.

³¹ Mennyey József: *A cigányfaj Magyarországon*. Tanodai Lapok, 1856. június 11. és 18.

³² Ladányi–Szelényi: *A kirekesztettség változó formái*, 11–28.

³³ Ladányi János – Szelényi Iván: *Alsókasztosodás*. Élet és Irodalom, 2014. szeptember 19. <https://www.es.hu/cikk/2014-09-19/ladanyi-janos8211szelenyi-ivan/ujrakasztosodas.html> (letöltés: 2019. júl. 17.)

³⁴ Kora újkori életpályákról lásd: Landauer Attila (szerk., bev.): *A Kárpát-medencei cigányság és a keresztyén egyházak kapcsolatának forrásai (1567–1953)*. Budapest, 2016. 24–27.

³⁵ Kovács János: *A cigányok Szegeden*. Ethnographia, 6. évf. (1895) 187–198., 280–288., 388–393.

³⁶ A mobilitás fogalmáról és változatairól: Tardos Róbert: *Kapcsolathálózati elemzés: új paradigma?* Szociológiai Szemle, 5. évf. (1995) 4. sz. 73–80.; Giddens, Anthony: *Társadalmi mobilitás*. Budapest, 1997.

Arad és Temesvár kivételével mindenhol 1% alatti a cigány népesség aránya a városokban,³⁷ okát itt az integrációs, asszimilációs folyamatok hatásában is láthatjuk, ahogyan azt Kovács János is leírta Szeged példáján, de óvakodnék további lokális kutatások hiányában általánosítani az ő megfigyelését.³⁸ Arad: 2,38, Temesvár: 1,01, Zombor: 0,99, Baja: 0,84, Szeged: 0,48, Újvidék: 0,48, Pancsova: 0,26, Szabadka: 0,05%. E városokban mindenütt megfigyelhető, hogy muzsikusként születők fiai és lányai gazdag polgárcsaládok, némely esetben arisztokraták gyermekeivel házasodtak, és többen közülük értelmiségi pályákra léptek. Az is előfordult, hogy néhány generáció után a családok ágakra oszlásával egyazon famíliából származó egy része cigánynak számított, más része pedig nem. Példaként említem a zombori muzsikusként születő Herczenbergereket és a szegedi Murkákat.³⁹

Temesváron a muzsikusként születők „német cigányok” etnikai besorolásának alapja muzsikusként születésük és sötét bőrszínük volt, de már a 18. század végén elkülönültek a város más cigányaitól. Ez az elkülönülés a város nemcigány polgáraihoz (főként a németekhez) való közelséggel párhuzamosan erősödött a 19. században. Még erősebb lett, amikor az 1920-as években a kávéházi és éttermi cigányzene gazdasági nehézségek és az izlésváltozás miatt válságba került.⁴⁰ A német nyelvű muzsikusként születők esetében ez új identitáskeresést indított el, amellyel egyszerűen dekonstruálni igyekeztek környezetüknek azt a gyakorlatát, hogy cigánynak tekintik őket. A dekonstrukció etnikai besorolásuk és önazonosságuk kritériumainak újragondolásával is járt. Az önmagukat „bennszülött népzeneészként” nevező „német cigányok” képviselői felkeresték a levéltárat, és azt kérték, hogy kutassák ki származásukat.⁴¹ Úgy tudták, hogy sötét bőrszínük és zenész mesterességük ellenére ők nem cigányok, hanem németek. A nem cigánynak történő önmeghatározásuk és a nemcigány polgárokkal való összetartozásuk erősítésére hangsúlyozták német nyelvüket, „bennszülöttségüket” és azt, hogy ők különbek a „füstöscigányoknál”. Vélhetően ki akarták vonni magukat a megvetettségnek abból a köréből, amivel az ún. „füstöscigányokat”, azaz a városi szegénynegyedekben, faluszéli és településeken kívüli putritelepeken élőköt illették akkoriban. Sokáig megmaradt ugyan a sötét bőr mint etnikai jelleg, de identitásukban már németek voltak, illetve egyre inkább azok akartak lenni. Szentkláray Jenő⁴² nyomán a „germanizáció fészke” nevezett Temesváron etnikai értelemben ez nem volt nehéz, „burgerré” válásukban elsősorban nem kulturális,

³⁷ Herrmann Antal: *A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei (Jekelfalussy József előszavával)*. Budapest, 1895. Magyar Statisztikai Közlemények, Új folyam IX. 6., 10., 11.

³⁸ Kovács: *A cigányok Szegeden*, id. mű.

³⁹ A családok történetéről Landauer Attila: *Cigány származású értelmiségiek a Kárpát-medencében (1867–1945)*. Kézirat. Budapest, 2015.; sajtóforrások kiadva: Landauer (szerk., bev.): *A Kárpát-medencei cigányság és a keresztyén egyházak kapcsolatának forrásai*, 277–278. 102. sz. közlés, 285. 105. sz. közlés, 369. 159. sz. közlés, 392. 176. sz. közlés.

⁴⁰ A kérdés legújabb feldolgozása és forrásainak kiadása Hajnóczky Tamás (szerk.): *Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete. Cigányzenészek harca a két világháború közötti Magyarországon*. Budapest, 2019.

⁴¹ Schiff Béla: *A német cigányok kérdése a timisoarai levéltáros mostani gondja*. Magyar Lapok, 1936. szeptember 6.

⁴² Szentkláray Jenő: *Temesvár története*. In: Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai: Temesvár*. Budapest, 1914. 1–108. A térség történetének legújabb feldolgozása: Marjanucz László: *A Temesi Bánság vázlatos történeti útja 1716–1848. Osztrák tartományból magyar megyék*. Makó, 2017.

hanem társadalmi akadályokat kellett leküzdeniük.⁴³ Elsősorban környezetük „cigánnyá” minősítő attitűdjét, valamint a polgárok velük szembeni szociális elutasítását, ennek árnyalt mérlegeléséhez azonban nem tudunk még eleget a város lakosságának személyes történetéről, a kapcsolattrendszerekről.

Az elszegényedés módozatai

A Kemény-féle kutatások⁴⁴ hatására a szakirodalomban⁴⁵ az terjedt el, hogy a 19. század közepétől megnövekedett bevándorlással Magyarországra érkező cigány csoportok nem kapcsolódhattak be a társadalmi munkamegosztásba és nem jutottak állandó lakóhelyhez. A 19. század végén az iparosodás és a modernizációból történt kirekesztődés következtében a társadalmi távolságok növekedtek a cigány és nemcigány népesség között. Mindez igaz, de egyrészt az akkori folyamatokra nem elegendő a monokauzális magyarázat, másrészt ez nem etnikai folyamat volt csak, s újból jelezném, hogy nem ekkor kezdődött, nem ekkor vált láthatóvá, csak a kutatások történeti hiátusai miatt utólag tűnik így. Továbbá a társadalmi munkamegosztásból való kiszorulás, az ebből adódó nyomorúság és hatósági zaklatottság nem csupán cigányokat érintett.

Az 1850-es évekből ismert nyomortelepek kialakulásának és a cigányok további sorsának megértéséhez látnunk kell a paraszti társadalomban bekövetkezett változásokat is. A 19. század közepének adataiból közvetlenül nem tudom bizonyítani a paraszti társadalomból kiszoruló „elcigányosodását”, abban viszont biztos vagyok, hogy nem mellőzhető szempont az akkori elszegényedés módozatainak és okainak vizsgálata. A cigányok múltjának kutatásában ezen a téren rendkívüli adósságaink vannak; különösen fontos lenne a továbbiakban a jobbágyfelszabadítás, a tagosítás társadalmi következményeinek „cigány” vonatkozású kutatása. Felteszem, hogy az akkori változásokból vesztesként kikerülők egy része kért 1851-ben putrihelyet a szentesi tanácstól a Nagy Völgy közelében, a „gödöri helyen”, majd őket, illetve utódaikat találjuk néhány évtized múltán a cigányosodás állapotában a putritelepeken.

Friebeisz István (1822–1890) Pest megyei főszolgabíró és jogi szakíró⁴⁶ az elszegényedés hatféle forrását írta le ebben az időszakban:

1. Természeti csapások.
2. Rossz termés, iparágak megszűnése (kereskedelem, háborúk, találmányok hatásai).
3. Tanulatlanság, tudatlanság. „A tudatlanság maga a szegénység s szolgaság.”
4. Betegség.
5. Könnyelműség, meggondolatlanság okozta visszafordíthatatlan leromlás.
6. „A szegénység egyik kútfejeül tekinthető a népeknek egy országban különös elszaporodása, melynek a gondoskodó kormány kivándorlások, és új telepítvények rendezése által szokja elejét venni.”⁴⁷

---

⁴³ A temesvári muzsikuskok törekvéseinek áttekintése: Nagy Pál: *A cigány etnicitás és identitás történeti problémái Temesvár példáján*. Kézirat. Miskolc, 2019.

⁴⁴ Havas Gábor: *A cigány közösségek történeti típusairól*. Kultúra és Közösség, 16. évf. (1989) 4. sz. 3–20.

⁴⁵ Vidra Zsuzsanna: *Cigányság a magyar sajtóban, 1945–2000*. In: Tóth Pál Péter (szerk.): *Bevándorlás Magyarországra*. Budapest, 2006. 251.; Forray R. Katalin – Orsós Anna: *Roma jövő Magyarországon*. Educatio, 25. évf. (2016) 4. sz. 516–517.

⁴⁶ Életrajza Szinyvei József: *Magyar írók élete és munkái III*. (Fa – Gwóth). Budapest, 1894. <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/f/fo5999.htm> (letöltés: 2019. júl. 6.)

⁴⁷ Friebeisz István: *Községek könyve. Községi hivatalnokok s lakosok használatára*. Pest, 1853. 104–112.

Annak alapján, amit Madarassy László ír majd a kiskunfélegyházi cigányokról fél évszázaddal később, erősen valószínűsíthetőnek látom, hogy a Friebeisztól ismert elszegényedési folyamatok következtében már akkor is cigánnyá lettek nemcigányok, és már akkor putritelepekre költöztek. Ugyanezt a 18. század felől nézve utalhatunk az 1794-es rendeletre, mely szerint „a cigány” besorolás határozottan életmódbeli kritériumoktól függött, ez az értelmezés azonban nem volt általános. A rendelet végrehajtását és a helyi társadalomra gyakorolt hatását senki nem kutatta kellő alaposítással, a fentebb idézett borsodi példán kívül nem rendelkezünk ismeretekkel erről. Hozzá kell tennem, hogy ezeket az adatokat Tóth Péteren és rajtán kívül a kutatók nem ismerik, nem veszik figyelembe, a bevezetés elején vázolt domináns etnicitás-fogalom a 18. századi gens/natio típusú értelmezés tradíciójánál marad, illetve tér ahhoz vissza. A kérdés fogalomtörténetét a 18. század óta ellentmondás jellemzi: részben a 'cigány' fogalmának kettőssége, ahogy arra már utaltam, részben pedig a fogalomhasználat és a társadalmi realitás közötti ütközés, amikor strukturális eredetű jelenségeket etnikai kontextusba helyeznek. Ennek öröksége maradt fenn nézetem szerint napjainkig.⁴⁸ Elszegényedés és a szegénységből való kilábalás befolyásol(hat)ta, hogy valaki „cigány”-e vagy sem. Egyazon család életében a „cigány” és „nemocigány” állapot váltakozhatott. Erről alig tudunk valamit, Ladányi és Szelényi csenyétei vizsgálódásain,⁴⁹ valamint e sorok szerzőjének a siklói cigányokról írt cikkén⁵⁰ kívül nem történt kutatás ebben a témában. Azt pedig egyáltalán nem ismerjük, hogy a társadalmi helyzet változásával, ingadozásával párhuzamosan miként alakult ezeknek a családoknak az önmeghatározása.

A kiskunfélegyházi putrinegyed

Madarassy László (1880–1943) etnográfus, a Néprajzi Múzeum későbbi igazgatója a Nemzeti Múzeum fiatal kutatójaként⁵¹ alföldi terepmunkája során bukkant rá a kiskunfélegyházi putritelepre. A telepről írt publikációja⁵² sajnálatosan elfelejtődött, nem épült be a történeti, szociológiai, sőt néprajzi tudásunkba sem. Az egyik első vagy talán a legelső magyar kutató volt, aki felismerte, hogy a gyakran „cigánytelepnek” nevezett putritelepeken egyáltalán nem csak cigányok éltek. Ő írt először (legalábbis jelen ismereteink szerint) nemocigányok cigányokhoz történt asszimilálódásáról is, amiről a cigányokat asszimiláció tárgyaként értelmező kutatók nem akarnak tudomást venni.

Madarassy szerint a putrinegyedeket a cigányok kezdték építeni, és a nyomorúságos lakásféleségeken kívül a 'putri' a telepeket jelölő fogalom lett. A putrinegyedek legsűrűbben a szlovák és német nemzetiségű vidékeken fordultak elő, valamint a Duna-Tisza közén, a Tisza mindkét partján és Erdélyben. Sem akkor, sem azóta nem adott magyarázatot a történeti és etnográfiai szakirodalom a nemzetiségi és területi összefüggésekre, jószerivel nem is figyeltek erre, magam is csak jelezni tudom a fontosságát. Neveztek ezeket a putrinegyedeket cigányvárosnak, koldusnegyednek is, a 19. század végén pedig egyre gyakrabban valamelyik európai főváros nevét ragasztották rájuk. A putrinegyed a 20. század elején „nem egy fajnak

⁴⁸ Lásd erről: Nagy Pál: *Ki beszél itt cigány történelemről?* 100–111.

⁴⁹ Ladányi–Szelényi: *A kirekesztettség változó formái*, 41–122.

⁵⁰ Nagy Pál: *Civitas Zingarorum*. Napi Történelmi Forrás, 2017. január 25. <https://ntf.hu/index.php/category/cigany/page/2/> (letöltés: 2019. ápr. 26.)

⁵¹ Életrajza Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 3. kötet. Budapest, 1980. <http://mek.niif.hu/02100/02115/html/3-1428.html> (letöltés: 2019. júl. 6.); Kenyeres Ágnes (szerk.): *Magyar Életrajzi Lexikon 1000–1990*. Javított, átdolgozott kiadás. Budapest, 2001. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> (letöltés: 2019. júl. 6.)

⁵² Madarassy: *A putri-negyed*, id. mű

különleges települési módja, hanem a legalsó társadalmi rétegek gyűlöhelye”. „Vidéki városok sorsüldözött, kitaszított, csavargó népe jobbára a putrinegyedekben húzódik meg. Kegyelemkenyérre szorult elagottak, akiknek hely már nem jutott a városi szegényházban, elhagyott nyomorékok, akiknek senkiök sincs, féleszűek, vagy mint nevezik: bolondok, akikkel családjuk megszakított minden közösséget, rossz útra tévelyedettek, akiket senki be nem fogad s akik egyébként is kerülni óhajtják a hatóságok figyelmét s végül a cigányok” – írta Madarassy.⁵³

Kiskunfélegyháza határában a putrinegyed ott jött létre, ahol az ún. nyomásföldek magasabb részén kiszakítottak mintegy kétholdnyi területet, körülárkolták, és az oda települőkre bízták a beépítését. Madarassy nem közli, hogy ez pontosan mikor történt. Tegyük hozzá az ő leírásához, hogy a putrinegyedek mindenütt a legsilányabb gazdasági, társadalmi és ökológiai térben alakultak ki, a telep volt egy településen vagy annak határában – társadalomföldrajzi kifejezéssel élve – a legkedvezőtlenebb *niche*.⁵⁴ A putrinegyeddel a közigazgatás sem sokat törődött. A hatóságok a putri társadalmának élére élethossziglan megbízott cigányvajdát vagy másképpen cigánybíró, koldusbíró (az elnevezések ellenére egyáltalán nem biztos, hogy cigánynak születtek) helyeztek évi javadalomért, aki korlátozott bíraskodási jogot nyert a szedett-vedett putrilakók felett.

A putrinegyed szomorú, sivár, magára maradt világ volt, nyomorúságos építményeivel, sikátoraival, zártságával. Sem benne, sem a környékén nem volt egyetlen fa sem, mert ha akadt is, kivágták tüzelőnek. „A putri lakója úgy él, mint az ég madara. A putri gyermekét a szellő dajkálja, iskolába nem jár; tétlenségben tölti életét 10–12 éves koráig, amikor neki is kijut az életből s kezdi azt az igavonó munkát, amelyektől koravénységben pusztul el, vagy belekerül abba a kényelmesebb életmódba, amely némi ügyességet kíván ugyan, de amellyel végigjárhatja a tolonchelyek s fogházak végtelen sorozatát: ez a csavargás, tolvajlás.” A putri népének életmódját az évszakokhoz alkalmazkodó faluzás (korábban mendikációnak is nevezték) szabta meg: „Nyáron minden épkezláb ember útra kel a putri-ból s értékesíteni igyekszik azt a kezdetleges foglalkozási módot, amely ráragadt.” A putrilakók kovácsok, üstfoltozók, kazánfűtők, vályogvetők, téglavetők, tapasztók, lókupecsek, pecérek, aratásnál marokverők. „Akár cigány, akár nem, ért mindegyik a muzsikához.” Szó sincs tehát ősi, tradicionális, etnospecifikus cigány mesterségekről. Madarassy szerint a putrinegyedek jellegét a cigányok jelenléte határozta meg, de „egy-két ember a putri-nak azon eleme közül, amelyik nem volt eredetileg cigány, a túlnyomó cigány környezetben, vagy az állandó érintkezéstől egészen elcigányosodik, beházasodik s felveszi azoknak minden tulajdonságát”.⁵⁵ Félreértés ne essék, Madarassy ebben nem a magyar paraszt valamiféle cigányok általi „faji” lerontását látta, ahogy az majd a 1930-as években felmerül, hanem a cigányok kultúrájának integratív erejét, és azon aggódott, hogy a cigányok halandóságának nagy aránya, valamint a nemzeti-ségekre való gyors beolvadása miatt az átalakuló putritelepek a cigányok kultúrájának le-tűnő emlékei, vidékenként össze kellene ezért gyűjteni települési és „népismeit” néprajzi ada-taikat.⁵⁶

⁵³ Madarassy: *A putri-negyed*, 53.

⁵⁴ Fekete Gábor: *Az ökológiai niche*. In: Hortobágyi Tibor – Simon Tibor (szerk.): *Növényföldrajz, társulástan és ökológia*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1981. 274–279.

⁵⁵ Madarassy: *A putri-negyed*, 56–57.

⁵⁶ Madarassy: *A putri-negyed*, 57.

„Az alföldi városok és községek mellett mindenütt *tekintélyes cigányfaluk* vannak” – írta a később filmessé is lett Lakatos Vince (1907–1978) újságíró és író⁵⁷ 1936-ban szociografikus cikkében.⁵⁸ A Kiskunságban, illetve Pest megye déli részén, Kalocsán, Kecelen, Majsán, Félégyházán és Kecskeméten kétezer cigány nyomorgott Lakatos szerint; ő nem tudott arról, hogy nagyobb részük cigánnyá lett paraszt és agrárproletár. A Kecskeméti Közlönyben 1943. február 12-én a „*Nem csak Kecskeméten: Országosan is súlyos gondokat okoz a cigánykérdés*” című írás ismeretlen szerzője pontosan meg nem nevezett statisztikai forrásokra és kutatókra hivatkozva Pest megye 129 helységben található cigány népességét 10016 főben adta meg, Kecskeméten 800, Kiskunfélegyházán 655 cigányról tudtak.

Az 1930-as években a kiskunfélegyházi putritelepet már általában „London”-ként emlegették, de hivatalos iratokban továbbra is Putri. Maderspach Viktor (1875–1941) német származású, Hunyad megyei földbirtokos erdőmérnök írásából⁵⁹ tudjuk, hogy a telep a Szeged felé vezető országút mellett volt, a várostól 2 km-re. Maderspach ekkoriban Budapest közelében élt, feltehetőleg erdőmérnöki munkája kapcsán járt Kiskunfélegyházán, életrajzírójánál nem esik erről szó.⁶⁰

A telep fehérre meszelt, egyenes sorokban épült földkunyhókból állt (Madarassy szerint össze-vissza épült vertfalú és vályogházakból, tapasztott fadarabokkal fedve). Maderspach a középkori német városok gettóihoz hasonlította, és az erdélyi cigányvárosokkal állította párhuzamba a félegyházait: „Kolozsvár, Nagyszeben, Brassó, Marosvásárhely cigányvárosai a bűnnek, piszoknak és elvetemedettségnek melegágyai.” Maderspach szerint a félegyházi cigányváros magvát az a néhány család alkotta, amelyik korábban a téglagyárban dolgozott. A telepet ekkor is a város által kinevezett és fizetett vajda irányította. Felügvelt a rendre, a közbiztonságra, hogy a párok ne éljenek vadházasságban, „bizonyos [...] rend és fegyelem érvényesül [...] minden tekintetben magasabban áll, mint az erdélyi cigányvárosok”. „A rendőrségnek bűnügyi szempontból átlag nem adnak több munkát, mint a város többi lakossága.”

Maderspach a cigányváros lakosságának „tisztán cigányvérű” és magyar parasztból cigánnyá lett csoportját különbözteti meg. A kettő közötti különbségeket a fajelmélet irányát követve magyarázza, mindkét csoporthoz faji attribútumokat rendel. Ha ezt lefejtjük a szövegéről, megmaradnak azok a tények, amelyek azt mutatják, hogy a Madarassy által leírt jelenségek nem szűntek meg, a világgazdasági válság hatására az elszegényedő magyar parasztok további marginalizálódása következett be. Maderspach nem ismerte Madarassy írását, és 1934-ben nem figyelt fel arra, hogy azok egy része, akiket cigánynak gondol, korábban elszegényedett és a telepre költözött magyar paraszt, illetve keverékcsaládok.

A gazdasági hanyatlás, a munkanélküliség beköszöntével a cigányok „aránylagos szervezethezükönél fogva” könnyebben jutottak keresethez, mint más nincstelének. Rongy, ócskavas, csont és egyéb hulladékok gyűjtéséből, takarításból, gyepmesterségből. Ezekre a munkákra magyar ember „sohasem vállalkozott volna” (ezt Maderspach faji sajátosságnak

⁵⁷ Életrajza Kenyeres Ágnes (szerk.): *Magyar Életrajzi Lexikon 1000–1990*. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> (letöltés: 2019. júl. 6.)

⁵⁸ Lakatos Vince: *Mégmondom a balseme sarkából, hogy rámégy-é. Így él a Kiskunságban 2000 cigány*. Ujnnemzedék, 1936. december 25. 8.

⁵⁹ Maderspach Viktor: *Magyar parasztok cigányok lettek Félegyházán*. Magyarország, 1934. november 25. 8.

⁶⁰ Domonkos László: *Tűzzel-vassal a hazáért. A Maderspach család*. Budapest, 2011.; Filemon Norbert: *A retyezáti Rambo: Maderspach Viktor portréja*. 2018. augusztus 7. https://mandiner.hu/cikk/20180807_filemon_norbert_maderspach_viktor_portre (letöltés: 2019. márc. 1.)

tekinti). Most viszont – folytatta Maderspach – az elszegényedett magyar parasztok, megélhetési előnyökért, túlélésük érdekében „felsaptak cigányoknak”. Önként vállalták, hogy „az évszázadok óta kialakult társadalmi hierarchiának egy mélyebben fekvő síkján” helyezkedjenek el, és részesei legyenek „a cigány patriarchális szervezettségben rejlő előnyöknek”. „Részben cigányleányokat vettek el, részben pedig rávették saját feleségeiket, hogy a velük született faji büszkeségből kivetkőzve, cigánynőkké váljanak.” Maderspach érvelésében könnyen felfedezhető a napjainkban újjáéledt gondolkodásmód, amely a cigánynak számító népesség helyzetét nem a társadalmi egyenlőtlenségekből, hanem egyfajta „faji” attribútumból magyarázza, és úgy véli, hogy a gettósodó térségek cigány népességének rossz életviszonyai saját választásuknak, nem pedig kényszerpályáknak a következményei.⁶¹

A kiskunfélegyházi cigányvárosba kényszeredett magyar parasztokat ott találjuk a Vörös Hadsereg által „elszállított” (ezt a szót az eredeti forrásban használják) cigányok között is. Ők fogságba esett katonák, akikről adatlapokat vettek fel a Fegyverszüneti Ellenőrző Bizottság rendelkezésére.⁶² Vezetéknevek között több olyat találunk, amely napjainkban gyakori nemcigányok között. Ez az adat felveti annak kérdését, hogy a nácik által deportáltak között voltak-e ugyanilyen, a társadalmi helyzetük leromlásával korábban „cigánnyá” lett családok. Egyelőre nincs válasz erre, mert a roma holokauszt lokális társadalomtörténeti háttérének feltárása nem történt meg. Anyakönyvi rekonstrukciókkal, családtörténetek feltárásával lehet majd további ismereteket szerezni róluk.

Földmunkások és cigányok: a karcagi déli cigánytelep

Az 1930-as években a paraszti társadalom felbomlásának a „cigánnyá” válással való összefüggéseiről, illetve agrárproletárok cigánytelepre költözéséről a legszínvonalasabb szociológiai elemzést Antalffy Gyula (1912–1997) írta, akire nagy hatással volt egyetemista korában az ösztöndíjasként Angliában töltött időszak. Karcagon született, és jól ismerte szülővárosának társadalmát. Madarassyhoz hasonlóan a fiatal kutató elszánt érdeklődéssel és szociális érzékenységgel fordult a társadalmi változások felé. Abban is hasonlított Madarassyhoz, hogy egyszeri alkalommal írt egy cigánytelepről, és többet nem tért vissza a témához.⁶³ Míg Maderspachot az esszencialista, Antalffyt a strukturalista gondolkodásmód előfutárának tekinthetjük.

Először az 1920-as földreform kedvezőtlen helyi társadalmi következményeire figyelt fel. Rövid cikkben⁶⁴ foglalta össze egyrészt a Karcag környéki tanyai népesség „tarthatatlan egészségügyi viszonyait”, másrészt a tanyások városba kényszerülését, az utóbbinál ekkor még csak mellékszálón említve a cigánytelepre kerülésüket. Kitért arra is, hogy a 20. század elején Karcagot az ország leggazdagabb városai között emlegették, a csaknem teljesen paraszti kisbirtokokból álló, 70 ezer holdas határa biztos megélhetést nyújtott a város több mint 20 ezer főnyi lakójának, a földtelenek is munkát találtak a nagy kiterjedésű tanyavilágban, nem létezett agrár munkanélküliség, sőt a nagy mezőgazdasági munkákhoz más országrészekből is fogadtak munkásokat. Az 1920-as években, főként pedig a nagy gazdasági világválságot követő néhány évben „szinte észrevétlenül jelentékeny számú agrárproletár osztály

⁶¹ Vö. Szuhay Péter: *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*. Budapest, 1999. 13.

⁶² Nagy: *Források a magyarországi cigányság történetéből*, 303–307. 124. sz. közlés.

⁶³ Életrajza: Csatár Imre: *Antalffy Gyula (1912–1997)*. In: Péter László (szerk.): *Karcag a magyar művelődés történetében*. Tanulmányok. Karcag, 2001. 181–186.

⁶⁴ Antalffy Gyula: *Hogyan tenyésztett ki városi proletárságot a „földreform”? Karcag város aggasztó szociális bajai*. Szabadság, 1936. július 19. 4.

alakult ki a városban”. Antalfy rámutatott, hogy a földműves nincstelenek megszaporodása nem magyarázható csupán az aszályos évekkel. A tanyavilágból a népesség egy része, különösen a szolgatanyások, akik kisbirtokosok tanyáin éltek és dolgoztak a családjukkal, jobb sorban, mint a nagybirtokok cselédsége, a saját föld reményében a városba költözött. A remélt földet azonban nem kapták meg, csak igen kevesen, azt is távol a várostól, „a legtöbbnek mindössze néhány négyszögölnyi szikes házhelyet juttatott a »földreform« a városszéleken”. A tanyásokból rövid idő alatt városi proletár lett. A téglagyárakba és a gőzmalmokba jártak napszámba, kubikoltak, fát vágtak, segédmunkát vállaltak az építkezéseknél. A válság alatt azonban sorra zártak be a gyárak, leálltak az építkezések, és a mezőgazdasági részes munkával sem lehetett keresni a sorozatos aszályos évek miatt. Karcagon 1935–1936 telén mintegy ötezer ember éhezett. Nem tudták fizetni a városba költözéskor házépítésre felvett kölcsönöket, maguk építette házaik éveken nem épültek fel, vagy csak a konyha volt lakható. A várostól kapott havi négy pengős segély egy család számára nem lehetett érdemleges segítség. Sorra vesztették el házaikat, hajléktalanná váltak, és „kiköltöztek a városon kívüli cigánynegyedbe, ahol sárból vert, földbe ástott egészségtelen odúban kínlódták át a telet, embertelen megpróbáltatások közepette”.

Egy év múlva Antalfy már kifejezetten az agrárproletárok cigánysorra jutásáról írt hosszabb elemző cikket,⁶⁵ ezúttal tágabb kontextusban tárgyalva a nemcsak Karcagon, hanem az alföldi gazdavárosok mindegyikében ismert jelenséget. Az agrárproletárság népes osztályválaszának okait a kortársak leginkább három tényezőben látták: a nagybirtok nyomása a parasztokra, a kisbirtokok osztódása, az egészségtelen földreform. Mindezt tetézte az agrárválság, a korábban karcagi viszonylatban leírt tömeges munka és kereset nélkül maradás, a nincstelen tömegek a gazdavárosokba vándoroltak. A földmunkások olyan városokban lettek egy csapásra proletárok, ahol „a gyárak és ipartelepek teljes hiánya miatt” nem élhették a munkások életét. A házaikat elvesztő, tömegesen fedél nélkül maradó agrárproletárok számára „nem volt más menekvés, mint a cigánynegyedbe való kivándorlás”. Az 1930-as években a cigánynegyedekben túlsúlyra jutottak az elnyomorodott agrárproletárok, így Karcagon a „déli cigányváros”-ban is. A déli cigánytelep viszonyairól Antalfy megrázó leírást ad: „A cigánynegyedbe húzódtott magyar földmunkások sorsa és életszintje teljesen azonos a cigányokéval. Ugyanolyan förtelmes putrikban laknak s ugyanolyan embertelen szükségét szenvednek. Mert itt igazán teljes az egyenlőség s a jövedelemeloszlás is arányos. [...] Lakásuk tipikus cigányputri. Négy csupasz, meszeletlen vályogfal, bűdösbürökszárbból készült tető és a szoba végén deszkával elkerített rész, szalmával leszórva, ez az ágyakat pótolja. Sokszáz agrárproletártársa ugyanilyen odúban s hasonló kereseti viszonyok között él.”

Minden évben végigsöpört a telepen a tífusz, válogatás nélkül szedve áldozatait mind a „cigányok”, mind a „magyarok” közül. Miként a töméntelen tetű és a rüh sem válogatott. A proletárosodás folyamatosan tartott, a parasztvárosok munkanélküli földmunkástömegei nőttek, az ok nélkül „cigánynegyednek” vagy „cigányvárosnak” nevezett szegregátumokban sok helyen számbeli többségbe kerültek, sőt azzal kellett számolni, hogy a tisztántúli mezővárosokból „lassankint nagy agrárproletár-nyomornegyedek válnak”. A kisodródás nemzetiségi összefüggései ugyanúgy nem árnyalhatók, mint a putrinegyedek 19. századi elterjedésénél. Azaz a jelenlegi kutatási eredmények alapján nem válaszolható meg, hogy a magyarokon kívül más nemzetiségű lakosok is kerültek-e a cigánynegyedekbe elszegényedés miatt.

---

⁶⁵ Antalfy Gyula: *Magyarok a cigánysoron. Az alföldi „gazdag” parasztvárosok újkeletű agrárproletársága*. Népszava, 1937. április 18. 11.

Világszínvonalú nyomornegyedek: Kassa és Kolozsvár

Az, ami a tönkrement paraszttal és a nyomorúságra jutott agrárproletárokkal történt, megtörtént a városi munkásokkal is. A Népszava 'juid' néven író publicistája 1939-ben mutatta be a kassai cigánytáborból lett proletártábor cigány lakóit. A munkanélkülivé vált, elszegényedő munkások a cigánytáborba húzódtak, itt is megváltoztak a népességi arányok, a családok keveredtek. A Népszava munkatársa 1939-ben úgy tudta, 2500 cigány lakik itt, valamennyien munkanélküliek. Határozottan megkülönböztethető volt számára „cigány” és „munkás”, vagy csak azt hitte, hogy tisztán megvonhatók a törésvonalak, és ugyanúgy nem számolt az etnikai hovatartozás relativitásával, mint néhány évvel korábban Maderspach Kiskunfélegyházán.

A népességre vonatkozó adatok rendkívül bizonytalanok. Szentkirályi Zsigmond kassai tisztí főorvos a város 60 ezer lakosából 1200 főt számolt „cigánynak”, egyértelműen elkülöníthetőnek véelve ezt a csoportot a népesség egyéb szegmenseitől, etnikai és biológiai tekintetben is.⁶⁶ Egyelőre nem látjuk tisztán az ottani helyzetet, de itt is feltűnik, hogy a Népszava munkatársa szociális problémákról, Szentkirályi pedig „faji” problémákról beszélt,⁶⁷ a Maderspach és Antalfy között említett értelmezésbeli különbség náluk is feltűnik mint a mai beszédmodok előképe. Továbbá feltételezem, hogy az adatok különbsége mögött az etnikai besorolhatóság objektív kritériumainak hiánya húzódott valójában.

A Népszava publicistája a munkanélküliségről, a megélhetési lehetőségek romlásáról is beszámolt. Korábban „ezerre rúgott azoknak a cigányoknak a száma, akik munkába jártak, napszámban dolgoztak”. A válság után elvesztették megélhetésüket. Mintegy hatvan muzsikusként maradt bizonytalan kenyere. A legtöbb muzsikusként is rosszabb helyzetbe került, a zenéjük iránti kereslet csökkent, egyre nehezebben találtak munkát. A világválság előtt a kassai cigány muzsikusként távolabbi városokba is eljártak, neves zenekaraik működtek, sikeresen szerepeltek külföldön is. „Roma FC” néven futballcsapatuk volt, amely részt vett a felvidéki bajnokságban. A napszámosok is elvesztették a munkalehetőségeket, az asszonyok piacozását a rendőrség korlátozta, mert a piaci árusításról szóló törvény értelmében csak termelők árusíthattak élelmiszereket.⁶⁸

Az 1939-eshez hasonló állapotot ismerünk napjainkban is Kassa Luník IX gettójában. Azért említem, mert a Luník 1970-es évekbeli létrehozása óta lezajlott folyamatok és a két világháború között történtek között hasonlóságokat látok, bár meglehetősen elnagyoltan. A cigányok mellett lakó rendőrök és kórházi alkalmazottak elköltözése után a gettót és lakóit „cigánynak” tartják. A hatezer főnyi lakosság nagyobb része valóban roma, de szlovákokkal és magyarokkal kiegészülve, ez derül ki a Luník hivatalos oldalán olvasható, 2011-es adatokra hivatkozó népességi adatokból is.⁶⁹ Azt feltételezem, hogy a jelenlegi helyzet az 1930-as évekhez hasonlóan elszegényedett nemcigányok beköltözésével alakult így. A két időszak összehasonlításának jelentőségét vetem fel, továbbá utalok rá, hogy még senki nem tárta fel, hogy az 1930-as években egyaránt proletarizálódott, egymással keveredő és sajátos alsó kasztvá váló munkásokhoz és cigányokhoz milyen szálak kapcsolják a maiakat, egyáltalán vannak-e kapcsolódások.

⁶⁶ Szentkirályi Zsigmond: *A kassai cigányok veneriás fertőzöttsége*. Népegészségügy, 1941. 1066–1077.

⁶⁷ Vö. Bernáth Péter – Polyák Laura: *Kényszermosdatások Magyarországon*. Beszélő, 2001. 6. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/kenyszermosdatasok-magyarorszagon> (letöltés: 2019. ápr. 25.)

⁶⁸ (juid): *Munkanélküli cigányok között*. Népszava, 1939. szeptember 16.

⁶⁹ <https://www.lunik9.sk/> (letöltés: 2019. júl. 17.)

A sajátos települési, társadalmi és etnikai képződményként értelmezhető erdélyi „cigányvárosok” története kívül esik a cigányokról író szerzők érdeklődési körén, miként a kárpátaljai és felvidéki városok peremterületein kialakult „cigánytáborok” története is. Cigányváros (*Civitas Zingarorum*) a mai Magyarország területén is előfordult már a 18. században például Siklóson,⁷⁰ de Erdélyben találjuk jellegzetes formáit és történeti előzményeit. Hosszú időtartamú áttekintés egyedül a kolozsvári cigányokról készült,⁷¹ az alapos, összehasonlító és társadalomtudományos módszereket alkalmazó feldolgozás még várat magára. Jómagam középkori és koraujkori kérdésekről írtam, újabban pedig néhány erdélyi városról, érintve az etnicitás és az identitás relativitásának problémáit is.⁷²

Az erdélyi városok (főleg Nagyszében, Brassó, Kolozsvár) cigányvárosainak előzményei a középkortól, illetve koraujkortól követhetők, de a cigányvárosnak az a formája, amiről Madarassy, Maderspach és más szerzők beszéltek, a 18. századtól kezdett kialakulni, attól függően, hogy a román területekről érkező cigányok milyen módon telepedtek meg. A falusi térségekben a cigányvárosok főként ott jöttek létre, ahol a cigányok „szabad helyen” (*in libero loco*) építették fel lakóalkalmatosságait (*tugurium, domuncula*). Ezeket a cigányokat nevezték az 1842/43. évi erdélyi országgyűlés cigányügyi tervezetében ideiglenesen megtelepedettnek, akik „szabálytalanul szolgálnak”, alkalmi munkákat végeznek és alkalmi javadalmakat kapnak.⁷³

A kolozsvári nyomortelepek előzményei között a Kómál szőlőhegy oldalában épült koldusvityillókat, a fellegvári sikátorokat, a 18. századi cigánysort említhetjük.⁷⁴ A modern nagyvárosok gettóhoz hasonlítható városi szegregátumok a 19. századi változásokból vezethetők le.⁷⁵ Végh József (1903–?) unitárius újságíró⁷⁶ 1928-ban arról írt, hogy Kolozsvár nyomornegyedekben világszínvonalon áll.⁷⁷ A külvárosok nyomortanyáinak munkanélküliségre, szegénységre jutott lakói itt is hibrid népeiséget alkottak. A Kajántó úti vasgyár mellett, közvetlenül a Szamos parton „cigánytelepnek” nevezett nyomortelep viskóiban sem zárólag cigányok laktak: „...a lakóknak csak a fele cigány, a többi munkanélküli napszámos.” A telepen „olyan némaság, mintha nem lagnának ott emberek”. A napszámosok „lakásaiban” ugyanolyan bizalmatlanság, orrfacsaró bűz, földpadló, tüzelőhiány, egyedüli ételként nyers káposzta és a segélyosztás reményétől csillogó gyermekszemek, mint a cigányputrikban. Az

⁷⁰ Nagy Pál: *Források a siklósi cigányok múltjából (1721–1830)*. Szekszárd, 2003. 9.

⁷¹ Kiss András: *Források és adatok a kolozsvári cigányok XVI–XIX. századi történetéhez*. Korunk, 3/1. évf. (1990) 7. sz. 888–896.

⁷² Nagy: *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*, id. mű; Nagy Pál: *Kolozsvár cigány népessége II. József korában*. Erdélyi Krónika, 2017. november 26. <https://erdelyikronika.net/2017/11/kolozsvar-cigany-nepessege-ii-jozsef-koraban/> (letöltés: 2019. márc. 3.); Nagy: *Mozaikok Marosvásárhely és Marosszék cigányságának múltjából*, id. mű; Nagy: *A cigány etnicitás és identitás történeti problémái Temesvár példáján*, id. mű.

⁷³ Nagy: *Cigány csoportok és az együttélési modellek változásai a Kárpát-medencében a 15–20. században*, 44.

⁷⁴ Jakab Elek: *Kolozsvár története*. 3. köt. Budapest, 1888. 568.

⁷⁵ Egged Ákos: *Iparosodás és városfejlődés a XIX. század második felében és a XX. század elején. A városi civilizáció elterjedése Erdélyben*. In: uő: Falu, város, civilizáció. Bukarest, 1981. 270–294.; Egged Ákos: *A modern Kolozsvár születése. A hosszú 19. század változásai*. Rubicon, 17. évf. (2005) 2–3. sz. 72–84.

⁷⁶ Dávid Gyula (főszerk.): *Romániai magyar irodalmi lexikon. Szépirodalom, közírás, tudományos irodalom, művelődés*. 5. köt. (S–Zs). Bukarest-Kolozsvár, 2010. <https://lexikon.kriterion.ro/szavak/4987/> (letöltés: 2019. júl. 17.)

⁷⁷ Végh József: *Nyomor-negyedeiben világszínvonalon áll Kolozsvár*. Ellenzék, 1928. január 21. 4.

etnikai különbözőséget felülírta a nyomor sorsközössége, a cigány és az egykori napszámos ugyanúgy guberált a szeméttelenen, és ugyanúgy szenvedett a téltől, az éhezéstől. Ugyanígy fonódott össze cigányok és nemcigányok élete, relativizálva az etnicitást, már évtizedekkel korábban a munkáslakásokban, a fellegvár alatti barlanglakásokban⁷⁸ és később is a bér-munkások, főleg a mezőgazdasági vándormunkások és hasonlók között.⁷⁹

A kolozsvári nyomortelepekről Antalffy Karcagról szóló írásaihoz hasonló színvonalú elemzést közölt Csizmadia Andor (1910–1985),⁸⁰ aki jól ismerte az erdélyi városokat, különösen Kolozsvár szociális problémáit mind tudományos kutatásai, mind közigazgatási gyakorlata folytán. A külvárosok elképesztő nyomoráról írt, ami évtizedek, sőt évszázadok óta újratermelődik. A cigányokat Csizmadia a 15. században már itt éltek leszármazottjának tartotta, és akkorra tette az első telepek keletkezését is. A város cigányságának másik csoportja a „tordai menekült cigányok” voltak, róluk azonban többet nem mond.⁸¹ Feltételezhetően a második bécsi döntést követően a délerdélyi területekről Kolozsvárra menekült cigányokról lehet szó, bizonyosság azonban nem nyerhető, mert itt is a lokális kutatások hiányába ütközünk.

A legszegényebb kolozsvári nyomortelep a Pata utca és környéke volt, „s úgy mellékesen a legbicskásabb fertály is”.⁸² A Pata utcához hasonló nyomorban éltek a monostori Kétvízköz lakói is. Ezt tartották a város legegészségtelenebb területének: „Egész nyáron zöldpocsolyás vizek és rothadó anyagok miazmás levegőjét szívja a lakosság. A tuberkulózis, vérbaj legkedvezőbb területe.”⁸³ Csizmadia csak Kétvízköznél emeli ki, hogy magyarok, románok és cigányok együtt éltek ott,⁸⁴ de tegyük hozzá, hogy így volt ez mindegyik telepen.

Csizmadia elemzésében is visszaköszön a korszak nyomortelepeiről és cigányságáról író szerzők mindegyikénél megfigyelhető ellentmondás: határozott, egyértelmű etnikai határokról írnak, miközben maguk vetik fel azokat a szempontokat, amelyek alapján arra lehet következtetni, hogy az etnikai besorolásnak nem voltak egyértelmű, objektív kritériumai. Hasonlóképpen beszélnek szociális törésvonalakról, pedig cigány és nemcigány ebben a viszonyításban sem különült el „tisztán”, a fentebb említett kiskunfélegyházi példa azt mutatja, hogy a kettő átfedésbe került, és az 1940-es években már nem volt látható. A további kutatásokban az egyik fontos szempont éppen ennek vizsgálata lenne: Milyen jellegűek a határok, milyen lokális feltételek befolyásolták az okokat?

Csizmadia írásának másik, szintén általánosan felmerülő ellentmondása jelenik meg a nyomortelepek felszámolásának kérdésében: 1941-ben a városi közgyűlés a nyomortelepek fokozatos felszámolásáról és új lakások építéséről határozott. A lakosság áttelepítése sok gondot okozott. Külön említi a cigányokat a „nem a különösen érdemes, sokgyermekes családok” között, akikkel a szociálpolitikának mégis foglalkoznia kell. Jelen írásban nem

⁷⁸ Filep Gyula - Rigler Gusztáv: *Kolozsvár szab. kir. város egészségügyi vizsgáló állomásának működése 1902-ben*. Kolozsvár, 1903.; idézi: Csizmadia Andor: *Kolozsvári városszéli telepek*. Városok Lapja, 1942. január 15. 17.

⁷⁹ Nagy István: *Bérmunkások*. Kolozsvár, 1945. 5–18.

⁸⁰ Csizmadia Andor: *Kolozsvári városszéli telepek*. Városok Lapja, 1942. január 15. 17–19. Életrajza: Kajtár István: *Csizmadia Andor 1910–1985*. In: Hamza Gábor (szerk.): *Magyar Jogtudósok II*. Budapest, 2001. 179–188.

⁸¹ Csizmadia: *Kolozsvári városszéli telepek*, 17–18.

⁸² Nagy István: *Külváros*. Budapest, 1940. 27.

⁸³ Veres Marianne: *Kolozsvár szociális képe*. Erdélyi Tudósító (1941) 3. sz. (március) 31–32., 4. sz. (április) 51–52.

⁸⁴ Csizmadia: *Kolozsvári városszéli telepek*, 17.

feladatom tárgyalni, csak utalok rá, hogy hasonló szituáció az ország sok településén alakult ki ebben az időben, és napjainkhoz hasonlóan a jogegyenlőséget figyelmen kívül hagyó politikai és ideológiai érvek befolyásolták a döntéseket. Amikor 1939-ben Szentés város Kolozsvárhoz hasonlóan fel akarta számolni a nyomortelepeket, a nyilas képviselő abbéli reményének adott hangot, hogy a Sopron utcai és berekháti telepek mélyen fekvő, mocsaras, bűzös területéről történő kitelepítéssel „el tudjuk magyar munkástestvéreinket különíteni a cigányoktól” (miközben az elkülönülés ténylegesen jó ideje nem volt abszolút realitás). Ott és akkor a képviselőtestület még elutasította ezt az indítványt.⁸⁵

Ahogy Kassán a Luník, Kolozsváron a Patarét mutat párhuzamokat a két világháború közötti állapottal. A Patarétn terepmunkát végző, esettanulmányokat és egy kötetet publikáló szerzők olyan szociális helyzetképet rajzolnak, mint az 1940-es évek elején a Pata utcáról, a monostori Kétvízközről, Agyagdombról és a Fellegvár síkatorairól szóló cikkek és szociográfiaiak fentebb hivatkozott szerzői: nyomor, bűz, viskók és okmányok nélküli emberek, akik senkit sem érdekelnek.⁸⁶ A Patarét a romákkal kapcsolódik össze, de rajtuk kívül románok és magyarok is élnek ott, ahogy Csizmadia Andor cikkének idején. A napjainkban négy övezetből (Dallas, Kanton, Zöld Domb, Rámpa) álló gettó történetét a Pata című kötet⁸⁷ szerzői az 1960-as évektől vezetik le. Az azóta eltelt közel hat évtized azonban a nyomor és a szegregálódás sajátos újratermelődése, a 19. század utolsó harmada és az 1940-es évek közötti évtizedekhez hasonlóan. Ahogy Kassánál, itt is felvetem a további kutatásokhoz a gettósodás gazdasági, társadalmi és ökológiai mozzanatai kiterjedtebb történeti vizsgálatának fontosságát. Ugyanúgy miként a 19. század végén és az 1930-as években, költöztek ide olyan emberek, akik máshol már nem találtak lakhatást és megélhetési forrást, és környezetük számára „cigánynak” számítanak, pedig nem születtek annak. A város térszerkezetének történeti változásai segíthetik annak megválaszolását, hogy miért ugyanazon a helyen történt meg ismételt a gettósodás. Annak ellenére vagy talán éppen azért, hogy az 1940-es évek elején a városi tanács lebonyolított egy telep felszámolási programot,⁸⁸ amit nem ismerünk eléggé.

Összefoglalás

Írásomban történeti példákkal igyekeztem hozzájárulni az alsó kaszt (*under-caste*) és a cigány etnicitás relativizálódásának értelmezéséhez, a strukturalista-konstruktivista megközelítést elméleti kiindulásul véve, de nem tekintve azt minden cigányokkal/romákkal kapcsolatos történeti kérdés kizárólagos értelmezési keretének. Továbbra is fenntartom, sőt megerősítve látom, hogy „a cigány” a világtörténeti tendenciák, a változási folyamatok keretében sajátos társadalmi reprodukcióval létrejövő összetett jelenség, amelynek értelmezése csak differenciáltan lehetséges.⁸⁹

A 19. században, különösen pedig a 20. század első felében, a szegénység kultúrájában egységesülő, cigánynak számító népesség alsókasztosodásával párhuzamosan a cigányság

⁸⁵ A szentesi városi határozat kiadva: Nagy: *Források a magyarországi cigányság történetéből*, 259–260. 103. sz. közlés.

⁸⁶ Pop, Florina: *Megrázó történetek Patarétről, Kolozsvár szegényfoltjáról*. 2016. november 25. online: <https://eurocom.wordpress.com/2016/11/25/megrazo-tortenetek-pataretrol-kolozsvar-szegyenfoltjarol-kulonbozo-torzsekhez-tartozunk-nincs-kozunk-egymashoz-adevarul-kolozsvar/> (letöltés: 2019. júl. 18.)

⁸⁷ Adrian Dohotaru – Harbula Hajnalka – Vincze Enikő: *Pata*. Kolozsvár, 2016.

⁸⁸ Csizmadia: *Kolozsvári városrészi telepek*, 17–18.

⁸⁹ Nagy: *Ki beszél itt cigány történelemről?* 112–113.

ennek értelme, a Balkán és a Kárpát-medence társadalmi változásaiban kell keresnünk, nem pedig misztikus homályba burkolt, romantikus változatlanóságban.

A szocializmus alatt a proletarizálódás mérséklődött, a „cigányság” helyzete javult, jelentős hányaduk alsó osztály helyzetbe emelkedett, 1990 után pedig az új szegénységgel több korábbi tendencia megismétlődését látjuk, néhány év óta az újrakasztosodás jeleivel.⁹⁶ Napjainkban nemzetközi tendencia munkanélkülivé lett, jövedelem nélkül maradt, elszegényedett nemcigányok „cigánnyá” válása. Törökország városaiban például az elszegényedő, *slumok*ba kényszerülő, különböző etnikumú népességet a környezetük stigmatizálja, és válogatás nélkül „cigánynak” minősíti.⁹⁷ Hasonló a hazai gettókból is megfigyelhető (például a nyíregyházi Huszár-telepen, a miskolci Lyukóbányán, a tatabányai Mésztelepen, valamint Ózd több szegregátumában), de a kutatók egy szűk körén kívül a végletesen etnicizáló beszédmódokban ez nem jelenik meg.

---

⁹⁶ Ladányi–Szelényi: *Alsókasztosodás*, id. mű

⁹⁷ Akkan, Basak – Baki Deniz, Mehmet – Ertan, Mehmet: *The Romanization of poverty: Spatial stigmatization of Roma neighborhoods in Turkey*. *Romani Studies*, 2017. június 1. Ugyanez: <https://online.liverpooluniversitypress.co.uk/doi/10.3828/rs.2017.4> (letöltés: 2019. márc. 4.).

BALÁZS PÉTER

Tolerancia a konfesszionizáció korában

Historiográfiai áttekintés

Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy az újkori vallási-felekezeti tolerancia kérdéskörét a konfesszionizáció – a német tudományosságból kiinduló – paradigmájának vonatkozásában vizsgáljam. A szóban forgó paradigma az elmúlt harminc évben megkerülhetetlenné vált a korszakkal kapcsolatos történeti kutatásban, ám az utóbbi bő másfél-két évtizedben természetesen alapos bírálatok is érték. Sokáig úgy tűnhetett, hogy ez az elmélet a magyar tudományosságban nem kapott kellő figyelmet, részben a hazai historikusoknak a nemzetközi kutatási irányoktól való elzárkózása folytán, ám részben azért is, mert a német viszonyokra kidolgozott (s azután a nyugat-európai államokra és társadalmakra is adaptált) modell számos okból nem feltétlenül tűnt alkalmazhatónak a közép-kelet-európai, így a magyar helyzetre. Úgy gondolom, hogy a történész akkor jár el helyesen, ha megpróbál rálepní arra a – remélhetőleg – járható arany középútra, amely a nemzetközi kutatási irányoknak fittyet hányó provincializmus (esetünkben ez a reformáció történetének és következményeinek kizárólag a kuruc–labanc vita mentén való értelmezése) és a nyugat-európai minták vak követése (esetünkben ez a konfesszionizációs paradigma tűzön-vízen át való hazai adaptálására tett kísérlet volna) között húzódik. Mára szerencsére már magyar nyelvű tanulmányok¹ egész sorában olvashatunk az elmélet alapvetéseiről és hazai hasznosíthatóságának esélyeiről. Ezek az írások ugyanakkor véleményem szerint nem hangsúlyozzák eléggé azt a tényt, hogy a paradigma sikerének legkézenfekvőbb kontextusa az újkori tematikájú történeti kutatások átfogó „vallási fordulata” (*religious turn*), ami alatt azt kell értenünk, hogy az utóbbi évtizedekben a historikusok szemléletüket egyre több, korábban elsősorban gazdaság-, politika- vagy társadalomtörténeti tényezővel magyarázott jelenség vagy folyamat háttérében vélnék (újra)felfedezni vallási – vagy legalábbis spirituális – természetű okokat: a francia „vallásháborúk” történetének értelmezésében újra a vallási faktor élvez prioritást, s a Szent-Bertalan éjszaka kapcsán sem tűnik már elfogadhatónak az az állítás, hogy a társadalmi osztályok harca jelentkezett volna vallási köntösben.² Úgy tűnik tehát, hogy az isteni Gondviselésbe vetett vallásos hitnek és a ráépülő felekezeti kultúráknak újra komoly magyarázó erő tulajdoníttatik. Tegyük ehhez hozzá, hogy a World Trade Center 2001-es lerombolásának sokkját követően a közéletben és a tudományosságban egyaránt felerősödött a vallási fundamenta-

¹ Tusor Péter: *Felekezetszerveződés a korai újkorban*. Vigilia, 73. évf. (2008) 1. sz. 12–18.; Balázs Mihály: *Az alkalmazás dilemmái. A német konfesszionizációs modell és az erdélyi reformáció*. Korall, 57. sz. (2014) 5–27.; Forgó András: *A kései konfesszionizáció magyarországi jellegzetességeiről*. Korall, 57. sz. (2014) 92–109.; Kármán Gábor: *A konfesszionizáció hasznáról és káráról. Egy paradigma margójára*. In: Lukács Anikó (szerk.): *Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség*. Budapest, 2013. 27–40.

² Mack P. Holt gyakran idézett írásának címe: *Putting Religion back into the Wars of Religion*. French Historical Studies. vol. 18. (1993) No. 2. 524–551.

lizmus természete és újkori gyökerei, illetve a kereszténység és más vallási kultúrák viszonya iránti érdeklődés, s az a tény, hogy egyre többen látják igen törekenynek modern világunk szekularizáltságát (amely, jelzik sokan, egyébként sem tarthat számot univerzális érvényre, hanem csak a nyugati civilizáció sajátja), intenzívebb érdeklődés tárgyává teszi egyfelől a szekularizációt megelőző korszakot, másfelől pedig vallás és politikum egymáshoz való viszonyát.

Rögzítsünk mindenekelőtt néhány alapfogalmat! A különböző alapállásokból írott magyar nyelvű írásokból kiderül az érdeklődő olvasó számára, hogy felekezeti képződés (*Konfessionsbildung*) alatt a reformációt követő időszakban „egymásnak feszülő keresztény hitvallások olyan szellemi és szervezeti megszilárdulását értjük, melynek során dogmatikai, szervezeti és vallásérkölcsei tekintetben valamelyest legalább egységes egyházzá válnak”, a konfesszionalizáció (*Konfessionalisierung*) kifejezés pedig azt a folyamatot jelöli, melynek során „a hitvallások hatására és szellemében átfomálódik a gazdaság, a társadalom, az államiság, a politika, a kultúra, a családok és az erkölcsök egészének világa”.³ Tehát míg az előbbi első sorban egyháztörténeti fogalom, az utóbbi olyan társadalom- és politikatörténeti paradigma, melynek haszna és jelentősége nyilvánvalóan túlnyúlik a felekezeti meghatározottságú egyháztörténeti kutatások keretein. Az elmélet védelmezői az 1550–1650 közötti évszázadot felekezeti korszakként (*confessional age*) mutatják be, függetlenül attól, hogy a felekezet (*confession*) kifejezéssel csak a 18. század vége óta szokás jelölni az egymással rivalizáló egyházakat. Az alábbiakban először röviden összefoglalom Heinz Schilling 1995-ben írott (angol nyelvű) szintézise, 2003-ban magyar nyelven megjelent írása s végül a fentebb hivatkozott magyar nyelvű tanulmányok legfontosabb megállapításait, majd néhány friss (főleg angol és német nyelvű) szakirodalmi fejlemény tárgyalásával próbálom kiegészíteni ezeket, figyelmet elsősorban arra fordítva, hogy ezek hogyan és mennyiben járulhatnak hozzá egy az újkori tolerancia témájával foglalkozó eszme-futtatás kontextusba állításához.

Az új paradigmát életre hívó németországi kutatások – elsősorban az evangélikus Heinz Schilling és a katolikus Wolfgang Reinhardt munkáira gondolunk – annak felismeréséből indultak ki, hogy akármilyen hatalmas és áthidalhatatlan teológiai-dogmatikai ellentétek álltak is fenn a reformációt követően kifomálódó, egymással rivalizáló, sőt egymással szemben sokáig kifejezett gyűlöletet tápláló felekezetek és egyházak között, a körülöttük zajló társadalmi, intézményi és mentalitástörténeti folyamatokban mégis meglepően sok közös jegyet találhatunk – a szóban forgó kutatási irány tehát a felekezeteket egymástól elválasztó különbségek helyett inkább a köztük fennálló párhuzamosságokra koncentrál.⁴ Reinhardt vizsgálata szerint az elmélet megfogalmazásának kiváltó oka az volt, hogy mélységesen bornírtak találták azt a porosz kultúrharcosok és a marxisták által egyaránt osztott feltételezést, melynek értelmében a reformáció „haladó” és előremutató, az ellenreformáció pedig „reakciós” lett volna.⁵ Reinhardt és Schilling szerint mind a három nagy felekezet (a katolikusoké, az evangélikusoké és a reformátusoké, esetleg negyedikként idevéve az anglikánt) voltaképpen ugyanazon a hét lépcsőfokon keresztül jutott el az intézményesülés általunk

³ Zeeden és Heckel definícióit idézi: Balázs: *Az alkalmazás dilemmái*, 6.

⁴ Schilling, Heinz: *Confessional Europe*. In: Brady, Thomas – Oberman, Heiko – Tracy, James D. (eds.): *Handbook of European History, 1400–1600*. I-II. 1995. II. 641–675.; Schilling, Heinz: *Az európai hatalmi rendszer 1600 körül – a korai újkori felekezeti fundamentalizmus és meghaladása*. Történelmi Szemle, 45. évf. (2003) 201–212.

⁵ Reinhardt, Wolfgang: *Felekezet és felekezetszerveződés Európában. A tudományos diskurzus fejleményei*. CST, III/1. Budapest, 2017. 5–6. Schilling azt hangsúlyozza, hogy a marxisták helytelenül tekintik a valódi hajtóerejét leplező maszknak a vallásosságot. Schilling: *Confessional Europe*, 642.

már ismert s az elkövetkező évszázadok történetét nagyban meghatározó fokára, s válik befelé radikálisan integrált, kifelé viszont hermetikusan zárt (*internally coherent, externally exclusive*) közösséggé.⁶ E hosszú folyamatnak a hittételekkel kapcsolatos elméleti tisztázás – a különféle hitvallások, *confessiók* megfogalmazása – csak az első, noha nyilvánvalóan a legfontosabbik fázisa. Historiográfiai tanulmányában Kármán Gábor a következőképpen foglalja össze a felekezeti képződés folyamatának állomásait: „A hittételekkel kapcsolatos kezdeti eklekticizmussal szemben az elméleti tisztázásra való igényt a hitvallások megírása elégítette ki (1). A hitvallásban lefektetett új tételeket azután a felekezet minden intézményesen hozzá kötődő személyre nézve kötelezőnek tartotta, és elfogadásukat számon kérte saját papjain, lelkészein, tanítóin (2). A felekezet saját hitvallása érdekében folyamatos propagandát fejtett ki, az ellenpropagandával szemben fellépett, és számos esetben alkalmazta akár a cenzúra eszközeit is (3). Nézeteinek széles körben való terjesztése érdekében felhasználta az oktatást, amely a felekezethez kötődő oktatási intézmények súlyának növelését és számuk gyarapítását vonta maga után (4). A nézetek kizárólagosságára való törekvést számos egyéb eszköz – a felekezeti kisebbségektől való erőszakos megszabadulás és a közösség fegyelmezésének különböző módszerei – is elősegítették (5). A közösség tudatos összetartását a felekezethez kötődő rituálék erősítése is támogatta, ami összekapcsolódott a többi felekezet gyakorlatának tiltásával, akár olyan, a hétköznapokat közelről érintő kérdésekben is, mint a nap-tárreform (6). Végül a kultúra felekezeti szellemben történő átalakítása kihatással volt olyan alapvető elemekre is, mint a nyelvhasználat – amelyet akár a közösség vezetőinek normatív szándékai is befolyásolhattak, például a névválasztási szokások megváltozása terén (7)”.⁷ Világos, hogy a toleranciát tárgyaló jelen eszme-futtatásunk szempontjából elsősorban a 4-es és 5-ös pontnak lesz jelentősége, hiszen ezekben esik szó a felekezeten belüli pluralitás esélyeiről, illetve a rivális felekezetek egymás közti viszonyáról.

Tegyük hozzá a fentiekhez, hogy a fentebb említett két német történész, igen helyesen, egyáltalán nem korlátozta figyelmét a szűk értelemben vett vallási-felekezeti szférára, hiszen tanulmányaikban a modern állam kialakulásának komplex folyamatát is a konfesszionalizáció szempontjaival összekapcsolva értelmezték újra. Fogalmazzunk egyértelműen: Schilling és Reinhardt szerint az alattvalók megfegyelmezését és a neki alávetett népesség szellemi-ideológiai homogenizációját feltétlenül üdvözlő, strukturáinak megszilárdításán fáradozó államhatalom volt az, amely a felekezetek rendelkezésére bocsátotta a belső egyneműsítéshez szükséges eszközöket és erőforrásokat. A *Sozialdisziplinierung* néven is ismert normalizáló jellegű folyamat – a fogalom Gerhard Oestrich életművére megy vissza – végső soron azzal az eredménnyel járt, hogy az állam és a vele strukturális egységet alkotó egyházak (igen messze van még a *séparation*) együttes munkával megteremtettek egy olyan, viszonylag homogén jellegű társadalmi közeget, amely munkára és harcra kész, fegyelmezett, kötelességtudó és törvénytisztelő, istenes életű, erős keresztény hitű, ám a babonáságtól és a mágia minden formájától elzárkózó alattvalókból (*Untertanengesellschaft*) áll.⁸ A polgárok erkölcsseinek megtisztítását és mentalitásának alapos transzformációját célzó folyamat eszközei egyfelől az egyházak által működtetett oktatási intézmények voltak, de fontos szerepet játszottak benne az egyházak által kezdeményezett s az államhatalom által legalább részben érvényesített tiltások és fegyelmi intézkedések (az italozás, a bálók, a tánc, a szerencsejátékok, a szexuális kihágások, stb. vonatkozásában). Világosan párhuzamba állítható mindez a Norbert Elias vagy éppen a Michel Foucault életművéből kirajzolódó értelmezői irányokkal.

⁶ Schilling: *Confessional Europe*, 641. Reinhardt: *Felekezet*, 10.

⁷ Kármán: *A konfesszionalizáció hasznáról*, 28.

⁸ Schilling: *Confessional Europe*, 661.

Érdeemes ugyanakkor aláhúzni, hogy az utóbbi időkben a történeti szociológia szakirodalmában jelentős kételyek támadtak a *social discipline* fogalmának vonatkozásában. Nem is feltétlenül a náci ideológiának Oestrich gondolkodására gyakorolt hatásának emlegetésére kell itt gondolnunk,⁹ hanem inkább arra, hogy a fentebbi leírás talán túlságosan is kizárólagos szerepet tulajdonít az államnak az alattvalók „megfegyvelmezésének” folyamatában, továbbá eltúlozza a homogenizáló erőfeszítések hatékonyságát is. Nem véletlen tehát, hogy Heinrich Richard Schmidt, svájci történész például túlzott etatizmust ró fel Schillingnek és Reinhardtnek.¹⁰ Szerinte az esetek többségében egyszerűen nem állítható, hogy a valamelyik felekezettel szorosan összekapcsolódó államhatalom (*confessional state*) volna a végrehajtója az egyházak szigorú normák mentén történő egységesítésének. Skóciában, Németalföldön vagy éppen a francia hugenották esetében a református gyülekezetek például nem vagy csak későn tesznek szert az ehhez szükséges hatalomra (az ellenvetés rámutat a teória kiterjeszhetőségének problémájára is, arra tehát, hogy a német területekre optimalizált konstrukció más országokra való alkalmazása finoman szólva sem problémamentes).¹¹ Az elmélet alapvetéseinek védelmére kelő Reinhardt szerint ez esetben a hívők közösségei, a felsőbbség által közvetített értékek mentén mintegy önmagukon hajtják végre (*Selbstkonfessionalisierung*) a normalizálás és diszciplinálizálódás folyamatát.¹² Abban persze sokáig mindenki egyetérteni látszott, hogy a középkort jellemző „laza társadalomszervezetnek” a kora újkorban vége szakad: az állam és a felekezetek erőfeszítései olyan, a korábnál jóval szigorúbb rend életre hívását szolgálták, amelyben az egyén mozgástere sok szempontból alaposan leszűkül – például a lelkiismeret és a vallásgyakorlat szabadságával kapcsolatos elvárások is nyilvánvalóan új kontextusba kerülnek. A *social discipline* kapcsán egyébként persze elmondható, hogy a mikrotörténeti vizsgálataik eredményei alapján érvelő historikusok egy része szerint e fogalom kifejezetten félrevezető, amennyiben teljességgel egyirányú, a hatalmi struktúrák felől érkező (*top-down*) s a védtelen népeiséget kérlelhetetlen hatékonysággal szabályozó mechanizmusok működését sugallja, azaz a valóságosnál jóval sikeresebbnek tünteti fel az állam és az egyházak fegyvelmező és homogenizáló tevékenységét. Talán többet jelent tehát egyszerű terminológiai finomításnál az a javaslat, amelynek értelmében a *social discipline* helyére a *social control* vagy éppen a *societal negotiation* (*gesellschaftliches Aushandeln*) fogalmi kerülhetnek, hiszen ez utóbbiak informálisabb kapcsolatokat tételeznek: a hatalom és a társadalom különböző csoportjai között zajló párbeszédre, egyezkedésre, mi több, a társadalom viszonylag rugalmas önszabályozó képességére utalván.¹³ Ennek a meglátásnak nyilvánvalóan a felekezeti paradigma merev kizárólagosságát illető bírálatok vonatkozásában is lehet jelentősége, így a későbbiekben majd visszatérek a kérdésre.

Forduljunk vissza azonban egy pillanatra az elmélet tartalmi ismertetéséhez! Schilling szerint az újkor kezdetén megszilárduló területi államok – nemzeti monarchiák, birodalmi fejedelemségek és köztársaságok egyaránt – saját rendszerükbe integrálták az egyre

⁹ Miller, Peter: *Nazis and Neo-Stoics: Otto Brunner and Gerhard Oestrich before and after the Second World War*. Past and Present, No. 176. (2002) 144–186.

¹⁰ Lásd: Balázs: *Az alkalmazás dilemmái*, 8–9.; Kármán: *A konfesszionalizáció*, 30–31.

¹¹ Ulrich Zwierlein kifejezetten félreértésnek minősíti az angol, holland és francia párhuzamokat: *'Konfessionalisierung' europäisch, global als epistemer Prozess*. In: *Reformation und Recht. Ein Beitrag zur Kontroverse um die Kulturwirkungen Der Reformation*. Hrsg. von Christoph Storm. Sibebeck, 2017. 14–16.

¹² Kármán: *A konfesszionalizáció*, 31–32.

¹³ A fejleményeket remekül foglalja össze Schunka, Alexander: *Social and Moral Discipline*. In: Louthan, Howard – Murdock, Graeme (eds): *A Companion to the Reformation in Central Europe*. Leiden–Boston, 2015. 257–279.

szilárdabb struktúrákkal rendelkező felekezeteket: a világi és egyházi hatalom tényezői egymást támogatták és erősítették, nem véletlen tehát, hogy a királyok, fejedelmek és magisztrátusok igyekeztek kizárólagosságot biztosítani a területükön legerősebbnek tűnő felekezetnek. Szerzőink nem mulasztották el aláhúzni a folyamatnak a modern kapitalista gazdasági rendszer kiépülésével való összekapcsolódását sem – valóban, az újkori folyamatok e paradigma mentén történő leírása szemlátomást remekül összeegyeztethető a gazdaság- és társadalomtörténetből ismert modernizációs elméletekkel, hiszen az egyes felekezetek és a velük szövetséges államhatalom által megkövetelt új, igen szigorú erkölcsi és életviteli normák a racionálisan (legalábbis a korábbiaknál racionálisabban) és hatékonyan működő társadalmi szervezettel irányába mutatnak. Fontos aláhúznunk, hogy az állami politika efféle konfeszionalizálása, felekezeti tényezőkké való összekapcsolása nem archaikus visszalépést jelent a középkor világába, hiszen állam és egyház együttműködése szemlátomást olyan modernizáló folyamatokat indít el, amelyeket később, a felekezeti paradigma meggyengülését követően a fokozatosan szekularizálódó államhatalom majd egyedül, sőt szükség esetében az egyházak ellenében is kiteljesít.¹⁴

A folyamatok látványos végeredménye Schilling és Reinhardt szerint a következő: az augsburgi békét követő évszázad Európájában állam és egyház olyan szimbiózisra jön létre, melynek kohéziós ereje, az elmélet szerint legalábbis, a bölcsőtől a koporsóig nagyban meghatározza a hívők/alattvalók életét. Állam és egyház együttműködésének alaphangját egészen 1650-ig a különböző felekezetek adják meg, míg a 17. század közepétől a világi hatalom veszi át az irányítást, és rendeli alá saját érdekeinek a felekezeteket.¹⁵ A társadalmi együttélés kötőanyaga tehát a 16. század közepétől egészen az 1650-es évekig (Schillingnél határepíződnak egyértelműen a vesztfáliai békerendszer számít) az a felekezeti vallásosság lesz, amely – a korábbi és rivális interpretációkban foglalt elképzelésekkel ellentétben – a legkevésbé sem tekinthető retrográd erőnek, hiszen igen hatékonyan közreműködik az újkori állam racionálisan szervezett politikai-társadalmi struktúráinak életre hívásában.¹⁶ A modernitás előkészítésének koráról van szó (*warm-up time for modernity, Vorsattelzeit*), amelynek lezárulását követően a „magára maradó” államhatalom lerúgja magáról a felekezeti elvárásokat, és pusztán világi érdekeket érvényesít majd. Ekkor kezdődik meg vallás és politika szétválásának az a folyamata, amely a számunkra is ismert, szekularizált világot életre hívja. Bár, ahogyan az a fentebbiekből kiderül, Schilling egyértelműen 1650-et tartja a konfeszionalizáció korszakát lezáró dátumnak, Reinhardt az elmélet kritikájára adott válaszaiban elismeri, hogy Európa bizonyos tájain, például a Habsburg Monarchia területén a folyamat túlnyúlik a 17. század közepi időhatáron.¹⁷ Erre utal a „kései” vagy „megkésített” konfeszionalizáció (*Spät-konfessionalisation*) fogalma, s nem kétséges, hogy a magyar viszonyok vonatkozásában kizárólag e meghosszabbított kronológia mentén merülhet fel az elmélet alkalmazásának lehetősége. A kronológia egyébként is olyan pont, amelyen nyilvánvalóan látszik, hogy az elméletet a német viszonyok leírására dolgozták ki, hiszen még olyan nyugat-európai országok történetéhez sem illeszkedik zökkenőmentesen, ahol Magyarországnál vagy Közép-Európánál alkalmazhatóbbnak tűnik a paradigma. Az mindenesetre elmondható, hogy a vesztfáliai békével a *fundamentalista* konfeszionalizmus korszaka véget ér, ám a felekezetek még

¹⁴ Schilling: *Confessional Europe*, 651.; Schilling: *Az európai hatalmi rendszer*, 208.

¹⁵ Schilling: *Confessional Europe*, 655.

¹⁶ Balázs: *Az alkalmazás dilemmái*, 8.

¹⁷ Idézi: Forgó: *A kései konfeszionalizáció*, 92. A protestánsok Salzburgból való száműzését (1731–1732) emlegeti fontos dátumként. Lásd: Lotz-Heumann, Ute: *The Concept of “Confessionalization”: a Historiographical Paradigm in Dispute*. *Memoria y Civilización*, 4. (2001) 93–114. (106).

sokáig a társadalmi-politikai élet fontos keretét szolgálták, a német területeken éppúgy, mint Nyugat-Európa más országaiban. A holland társadalomtörténész, Joris van Eijnatten például arról ír, hogy az Egyesült Tartományokban még a felvilágosodás eszméi is elsősorban felekezeti szűrőkön keresztül érvényesültek – ezek természetesen már egymással együttműködni kész, a korábbi korszakokat jellemző kéréllhetetlen szembenállást már lényegében sutba dobó konfessziók voltak. Úgy tűnik, a nemzetállam csak apránként, 1760 és 1840 között fosztotta meg korábbi társadalomszervező erejüktől az egyházakat és felekezeteket, még hozzá a rájuk jellemző formális, külsődleges normakövetés helyére a „civilizált és polgárosult” ember bensőből vezérelt, interiorizált moralitását állítva.¹⁸ Az utóbbi időben komoly szakirodalmi kísérletek történtek arra is, hogy a felekezeti szembenállás kora újkori viszonyok tárgyalására kidolgozott értelmezési keretét 19. századi helyzetek leírására alkalmazzák – amivel az elmélet kidolgozóí aligha értenének egyet.

Érdeemes végül felsorolni azokat a tényezőket, amelyekkel Schilling a korszakváltást, a *confessional age* végének beköszöntét magyarázza. Szellemi téren az ortodoxia intellektuális hitelvesztésére, a szív ökumenikus vallásosságának különböző (pietista, puritán és janzenista színezetű) megnyilvánulásaira, a humanizmus kései manifesztációira, a tudományosság intézményrendszerére és az általa közvetített szellemiségre, végül pedig a keresztény hitet vallók láthatatlan egyházának irénikus eszméjére vezeti vissza a nagy fordulatot. Állítása szerint ezeknek a vallásos hittől részben független, részben azonban ahhoz kapcsolódó tényezőknél mindig is volt súlya Európa szellemi és kulturális életében, ám valódi befolyásra mégis csak akkor tehettek szert, amikor állam és egyház összekapcsolódásának strukturális szükségessége elpárolgott. A réalpolitika terén természetesen a francia és angol polgárháborút s főleg a harmincéves háború pusztításait említi, amelyekért a politikai elit józanul gondolkodó tagjai a kéréllhetetlen felekezeti szembenállást tették felelőssé.¹⁹ Schilling gondolatmenete itt egyértelműen kosellecki ihletettségnél tűnik: világtörténelmi jelentőségű az a pillanat, amikor a modern államfejlődés első állomását jelentő abszolút állam, a vallásháborúk (vagy legalább részben vallási indíttatású háborúk) keserű tapasztalatára építve leválasztja a vallási/felekezeti és morális kérdéseket a saját maga számára fenntartott, centralizált és racionalizált hatalomgyakorlásról, a békés együttélésre képtelenek bizonyult polgárokat megfosztja a politikai participáció lehetőségétől, cserébe viszont magánszférájukban a korábnál jóval kiterjedtebb szabadságot biztosít számukra.

Ahogy fentebb már említettem, kiinduló intuíciói vonatkozásában a felekezetképződés és a konfesszionizáció kutatása alapvetően ökumenikus természetű, amennyiben elsősorban azt hangsúlyozza, hogy a normalizáció és egységesülés folyamata mind a három nagy felekezeten belül nagyjából hasonló módon és ütemben zajlik (lásd például Kálvin és Loyolai Ignác életművének igencsak vitatott párhuzamba állítását), s Európa különböző államaiban hasonló társadalmi funkciókat tölt be. Ezt a szuprakonfesszionális attitűdöt Schilling büszkén vállalja is, és korai, igen polemikus hangvételű írásaiban bornírnak és provinciálisnak nevezi a kérdéskör szerinte felekezeti elfogultságokkal terhes historiográfiáját.²⁰ Schilling munkáinak egyik leghévesebb bírálója, a szintén evangélikus kötődésű Thomas Kaufmann azonban túlzottan általánosítónak ítéli a katolikus, evangélikus és református konfesszionizáció között nyilvánvalóan fennálló különbségek tagadását, vagy legalábbis az azok minimalizálását implikáló értelmezést, s a reformációt követően létrejövő „felekezeti kultúrák” egyedi sajátosságait próbálja kiemelni, aláhúzza például azt a tény, hogy az ellenreformáció

¹⁸ Van Eijnatten, Joris: *Liberty and Concord in the United Provinces*. Leiden, 2002.

¹⁹ Schilling: *Confessional Europe*, 669–670.

²⁰ Balázs: *Az alkalmazás dilemmái*, 9.

kultúrája sok szempontból még ki is élezi a hit és a vallásgyakorlat katolikus és protestáns változata között fennálló különbségeket. Eszünkbe juthat például, hogy a katolikusok mennyire nagy mértékben építenek majd a „vizuális kommunikációra” a lelkek visszaszerzését célzó erőfeszítéseikben.²¹ Az elmélet negyvenéves történetét összefoglaló áttekintésében Reinhardt úgy véli, tiltakoznia kell a „felekezeti különbségek nivellálásának” vádjá ellen, melynek feltűnését azzal magyarázza, hogy egyes teológusok és történészek egyszerűen nem tudnak túllépni azon a meggyőződésen, hogy egyházuk az igazság egyetlen birtokosa.²² Egyszerű félreértésként – vagy szándékos félremagyarázásként – interpretálja az elméletet ebből az irányból érintő támadásokat, hiszen álláspontja szerint mind ő maga, mind Schilling mindig is azon az állásponton volt, hogy a „konfesszionalizációs programok formális és funkcionális ekvivalenciája nem vezetett az egymástól különböző felekezeti kultúrák eltűnéséhez”.²³

Kaufmann másik, nem kevésbé fontos kritikai megjegyzése viszont arra vonatkozik, hogy a konfesszionalizáció kutatási paradigmájának jegyében tevékenykedő historikusok gyakran eltúlozzák a felekezetek belső homogenitását, s ennek megfelelően nem hajlandók komolyan venni azt a kihívást, amely elé a különféle heterodoxok, másként gondolkodók, individualisták és „rajongók” állították az egységteremtőket.²⁴ Ennek az ellenvetésnek az kölcsönöz a pusztá történeti egyensúlytalanság vádján túlmutató jelentőséget, hogy annak idején mind Reinhardt, mind Schilling nagy hangsúlyt helyezett a felekezeteknek és a felekezeti államoknak az Európa társadalmi és politikai rendszerének modernizációjában játszott előkészítő szerepére.²⁵ Márpedig, ahogyan arról Balázs Mihály historiográfiai tanulmányában olvashatunk, a német történeti irodalomban Troeltsch óta komoly vita zajlik abban a kérdésben, hogy Európa társadalmi és politikai rendszerének igazi és hatékony modernizálói vajon az állammal összekapcsolódó, racionális uralmi és fegyelmi struktúrákat életre hívó egyházak – a társadalom ésszerű megfigyelmezését végrehajtó szilárd *mainstream* erők – voltak-e (ahogyan azt Schilling és Reinhardt állítják), vagy éppen ellenkezőleg, azon „rajongók, spiritualisták, szociniánusok, disszidensek, a radikális reformáció képviselői, ezeknek kisebb csoportjai vagy éppen magányos szereplői”²⁶ körében kell az igazi modernséget megelőlegező szellemet keresnünk, akik a megszabott intézményi és felekezeti keretek szorgalmas feszegetésével vétetik észre magukat. A kérdés jogosnak tűnik: a szabadságának gyökereit kereső Európa nyilván szeretné tudni, kik is a modernitás igazi előkészítői. A felekezetek és az államhatalom hatékony együttműködésén alapuló „ésszerű” társadalmi rend életre hívói vagy éppenséggel azok, akik az egyén lelkiismereti szabadságának nevében szembeszegültek a politikai-teológiai komplexum normáival és elvárásaival? Első látásra könnyen úgy tűnhet, hogy éppen a javíthatatlan individualisták – akik a létrejövő egyházi és állami intézményi struktúrákból látványosan kilógnak, akik a felekezeti korlátokat kizárólag a hívőket egymástól elválasztó, egymással szembefordító, a krisztusi üzenet szellemével összeegyeztethetetlen, „emberi, túlságosan is emberi” csinálmányokként hajlandók értelmezni – lesznek azok, akik az egyén lelkiismereti szabadságának (nem helyzetfüggő és pragmatikus, hanem univerzális és elvi alapokon nyugvó) védelmezésével, adott esetben pedig állam és egyház szétválasztásának követelésével nagyban hozzájárultak az európai modernség megalapozásához.

²¹ Muller, Jeffrey M.: *Communication visuelle et confessionnalisation à Anvers au temps de la Contre-Réforme*. Dix-Septième Siècle, vol. 60 (2008) No. 240. (2008/3) 441–482.

²² Reinhardt: *Felekezet*, 23–24.

²³ Reinhardt: *Felekezet*, 30.

²⁴ Balázs: *Az alkalmazás dilemmái*, 10–11.

²⁵ A modernizáció fogalmának különféle megítéléseiről lásd: Kármán: *A konfesszionalizáció*, 31.

²⁶ Kaufmann idézi: Balázs: *Az alkalmazás dilemmái*, 12.

Bár Schilling maga is kétségtelenül tesz említést arról, hogy a konfesszionalizáció mint kényszer életre hívta a maga – esetenként igen erős pozíciókkal bíró – ellenzékét,²⁷ s próbál is nevesíteni a felekezeti fundamentalizmus ügyében a kezdetektől fogva ellenérdekelte csoportokat, az mégis nyilvánvaló, hogy a tárgyalt korszak vonatkozásában a felekezetekben és a velük szövetséges államhatalomban látja az újkori társadalmi-politikai folyamatok első számú alakítóit, s mellettük legfeljebb marginális szerepet tulajdonít a rendszeren kívül álló, a fennálló politikai-teológiai rend egészével szemben – ilyen vagy olyan megfontolásból – kritikus pozíciót elfoglaló szereplőknek. Az ő idejük, Schilling szerint, majd csak 1650-et követően jön el. Igen tanulságos mindenesetre a felekezetiség totalitás-igényével szembeszegülő szereplők felsorolása: ide tartoznak a jogászok – a hagyományos jogrend ápolói éppúgy, mint a természetjog képviselői –, akik jogi keretek között próbálták tartani az egymással kibékíthetetlenül szembenálló felekezeti blokkok küzdelmét; a nemzetekfelettség és a felekezetfelettség kultúráját egyaránt ápoló arisztokraták, no meg – annak ellenére is, hogy az oktatási rendszer minden szintjén létrejöttek a konfesszionális alapú párhuzamos rendszerek – a szellemi élet és a tudományosság (a *République des Lettres*) képviselői.²⁸ A schillingi rekonstrukcióban semmiképpen sem jut tehát központi szerep a vallásos hit szubjektívizálóinak, a különféle naturalistáknak, deistáknak, ateistáknak, illetve mindazoknak a „korai felvilágosultaknak”, akik a *religiot* – legalábbis annak felekezeti megnyilvánulásait – már 1650 előtt sem voltak hajlandók *vinculum societatis*ként értelmezni, a politikai rendszer stabilizálásának esélyét pedig elsősorban abban látták, hogy az minél nagyobb mértékben függetlenedjen az egymást gyűlölő felekezetek hatalmi aspirációitól. Világos, hogy ezen irányok marginalizálásával nem mindenki ért egyet. Gondoljunk ismét csak Thomas Kaufmannra, aki szerint a jövőben „a konfesszionalizáció és a vallási másképpen gondolkodás viszonya [folyamatok] vizsgálatának középpontjába kell kerülni”.²⁹

Friss bírálatok

Véleményem szerint a fentebb ismertetett, a konfesszionalizáció paradigmáját elfogadó, annak bizonyos aspektusait továbbgondoló vagy alapos kritikával illető bírálatok komoly szerepet játszottak abban, hogy mára az elmélet korábbi fénye igencsak megkopott. A diskurzus jelenlegi állásáról maga Reinhardt egyébként úgy fogalmaz, hogy az elmélet a legkevésbé sem halott: némiképp megfiatalodva – korrigálva és új elemekkel kiegészítve – napjainkban is tovább él.³⁰ A német történész a teória bizonyos elemeit feladni látszik (elsősorban a modernizáció és felekezetesedés összekapcsolódása tárgyában üt meg a korábbinál jóval szkeptikusabb hangot), továbbra is ragaszkodik viszont számos korábban megfogalmazott tétel érvényességéhez. Ugyanakkor természetesen sok olyan historikussal találkozhatunk a szakirodalomban, akik ennél jóval kevésbé kedvezően ítélik meg a paradigma pozícióit. Cornel Zwierlein szerint például a konfesszionalizációs elmélet mára egyenesen a tudománytörténeti múlt részévé vált, s napjainkban, amikor a német történetírás olyannyira beágyazódott a nemzetközi folyamatokba, képtelenség volna komolyan venni egy szemmel láthatóan a német viszonyokra kidolgozott elmélet európai kiterjesztését célzó törekvéseket, amelyek szerte egyébként is komoly félreértésen alapulnak.³¹ A bírálatok véleményem szerint

---

²⁷ Balázs: *Az alkalmazás dilemmái*, 13.

²⁸ Schilling: *Confessional Europe*, 668–669.

²⁹ Idézi: Balázs: *Az alkalmazás dilemmái*, 12.

³⁰ Reinhardt: *Felekezet*, 30.

³¹ Zwierlein: *Konfessionalisierung*, 2.

legnagyobb figyelmet érdemlő elemei, amelyek a tolerancia kérdéskörét vizsgálók számára is komoly relevanciával bírnak, a felekezeti egyházak működésének „befelé radikálisan integrált, kifelé viszont hermetikusan zártként” (*internally coherent, externally exclusive*) való leírását, illetve az állam és egyházak együttműködésével keresztülvitt *Sozialdisciplinierung* hatékonyságának körvonalazását célozzák. Az a jeles holland historikus, Willem Frijhoff, akinek *Embodied Belief* című tanulmánykötete szemlátomást központi szerepet tölt be ebben a revizionistának nevezhető diskurzusban, már egy évtizede is vitathatatlan tényként közölte, hogy a konfesszionális paradigma uralmát gyakorlatilag felváltotta a kora újkor társadalmi-politikai berendezkedésének alapvető sokszínűségét kiindulópontnak tekintő közélet.³² Frijhoff érdekes meglátása szerint azokat az újkori jelenségeket és alakokat, amelyek és akik eddig egyértelműen és vegytisztán egy bizonyos felekezet képviselőiként tűndököltek, ma már hajlamosak vagyunk különféle irányzatok és tendenciák eredőjeként bemutatni (egy példája a sok közül: a kálvini etika ideáltipikus letéteményese, Rembrandt ma már egyházból kibeszélő, kételyekkel teli arminianusnak látszik). Kommunikációelméleti fogalmakkal szólva: az üzenetnek már nemcsak küldője (a népességet kétségtelenül erőteljesen homogenizálni kívánó állami-egyházi intézményrendszer), hanem legalább annyira a címzettje (jelesül a hatalmi törekvésekre reagáló, azokat részben elfogadó, ám esetenként ügyesen kiját-szó európai népesség) is megérdemli a történetírás figyelmét.³³

Némileg hasonló terminusokban veti fel a hatalmi törekvések sikerének és recepciójának problémáját a *Multiconfessionalism* címen kötetet szerkesztő Thomas Safley is, aki a kiadványhoz fűzött előszavában elsőként azt húzza alá, hogy a kora újkori európai államok többségében nemcsak egy, hanem két vagy gyakran több felekezet birt hivatalos elismertséggel, a helyzet tehát jóval komplexebb volt annál, mint hogy egyszerűen csak egyház és állam együttműködésével írjuk le.³⁴ Bár a kor politikai gondolkodásának közhelye volt, hogy a közösség politikai stabilitásának szükséges feltétele a felekezeti homogenitás, a gyakorlatban az államhatalom jóval megengedőbben volt kénytelen eljárni, elsősorban azért, mert a sokszínűség teljes felszámolása megvalósíthatatlannak (emberéletben és rombolásban túl drágának) bizonyult.³⁵ A teória tehát nem feltétlenül esett egybe a praxissal, az az értelmezés pedig főleg nem tartható, amelynek értelmében a felekezeti sokszínűség csak átmeneti állapot lett volna, amelyet aztán a rendteremtő-homogenizáló szándékok elsöpörnek. Másik fontos – az előbbivel nyilvánvalóan összefüggő – állítása, hogy a homogenizáló szándékok „célközönsége” – esetünkben az egyházi és állami elit normalizáló törekvéseinek alávetett hívők és egyben alattvalók – sohasem „egy az egyben” recipiálják a felülről érkező fegyelmező intézkedéseket, hanem a hatalomnak visszabeszélve, a hatalommal egyeztetve, az elvárásokat saját filtereiken átszűrve és gyakran komoly kompromisszumokat is kiharcolva – esetenként pedig a fentről érkező elvárásokra egyenesen fittyet hányva.³⁶ Aligha helyes tehát a konfeszszionalizáció kapcsán *internally consistent process*ről beszélni: Safley szerint sem a felekezetépítés, sem a modern állam ezzel összefüggő struktúráinak kiépítése nem írható le *top-down* folyamatként. Hatalom nemcsak a magasban van, fejedelmi udvarokban, rendi

³² Frijhoff, Willem: *How plural were the Religious Worlds in Early-Modern Europe* In: Dixon, C. Scott – Freist, Dagmar – Greengrass, Mark (eds.): *Living with Religious Diversity in Early-Modern Europe*. London, 2009. 21–22.

³³ Frijhoff: *How plural*, 23.

³⁴ Safley, Thomas Max (ed.): *A Companion to Multiconfessionalism in the Early-Modern World*. Leiden, 2011. 7–8.

³⁵ Safley: *A Companion*, 12.

³⁶ Safley: *A Companion*, 9–10.

gyűlésekben és nemzeti zsinatokon, hanem helyben is, mi több: a helyi szint gyakran egyáltalán nem a felülről érkező ukázok gyakorlati megvalósításán, hanem az adott erőviszonyoknak megfelelő kompromisszumok kimunkálásán fáradozik.

A konfesszionizáció paradigmáját illető bírálatok központi kérdésének az tűnik tehát, hogy vajon mennyire tekinthetők sikeresnek a fentebb pontokba szedve tárgyalt normalizáló és homogenizáló törekvések, az újkori individuum élete és meggyőződése felett gyakorolt intézményi (egyházi és/vagy állami) kontroll mennyiben volt eredményes, s mennyiben kijátszható/megkerülhető. Bizonyon önkritikára e téren Reinhardt és Schilling is hajlamosnak látszott, ám azzal a két német tudós aligha lehet kibékülve, hogy az új kutatási irány kulcsszavai szemmel láthatóan a következők: *contingency, interaction, negotiation*. A Thomas Safley szerkesztette, fentebb már említett kötet tanulmányai egyébként természetesen nemcsak a közjogi többfelekezeti helyzeteket tárgyalják, hanem gyakran arról is szólnak, hogy a kora újkorban a hívek felekezeti identitása nem minden esetben olyan stabil és egyértelmű, mint azt a felekezeti paradigma hívei gondolni látszanak. Konkrét esettanulmányok azt látszanak bizonyítani, hogy a kontextus és mindennapi boldogulás követelményei egy dialektikusan alakuló viszonyt hívnak életre felekezeti hovatartozás és önkép között – magyarul szólva: az evangélikus felekezethez tartozó hívő bizonyos helyzetekben evangélikusként viselkedik és definiálja önmagát, ám más helyzetekben, ha érdeke úgy kívánja, képes lehet arra, hogy ettől eltekintsen (lásd erről pl. a *Forgetting Faith?* beszédes címet viselő tanulmánykötetben szereplő írásokat is³⁷). A mindennapi élet különféle aspektusainak vizsgálata valóban árnyalni képes az áthághatatlan felekezeti határok szabdalta Európa rémképét. Alexandra Walsham remek tanulmánya például azt illusztrálja, hogy bár a rivális egyházak papjai és prédikátorai igencsak hajlamosak az eretnekekről vagy éppen a pápistákról beszélve a közösség lelki egészségét fenyegető kórság (pestis, lepra, fekély) metaforáival élni, az egyszerű hívek saját vagy közeli családtagjaik halálos betegsége esetén nem haboznak más felekezetű orvosok segítségéért folyamodni (mi több: gyermekét megmentendő, néha a legkérlelhetlenebb puritán is a Mária-érmék vagy a szenteltvíz pápista fortélyához fordul).³⁸ A felekezeti identitás erejének lakmuszpapírjaként remekül használható végül a mindennapi élet egy fontos fejezete, jelesül a vegyes házasságok kérdése: úgy tűnik, hogy ahol és amikor nagy számban találunk arra példát, hogy különböző felekezetekhez tartozó házaspárok kötik össze életüket, ott a konfesszionális határok átjárhatók, ahol viszont nem vagy csak ritkán kötetnek vegyes házasságok, ott a felekezeti identitás elsöprő erejének látszik. A német történész, Dagmar Freist amellet érvel, hogy a dolog nem ilyen egyszerű: a más felekezetből házastársat választók tisztában vannak azzal, hogy súlyos határátlépést (*crossing border*) követnek el, kulturális tapasztalataik és vallási tárgyú intellektuális meggyőződéseik azonban mégsem feltétlenül akadályozzák meg őket ebben.³⁹

A konfesszionizáció paradigmájának mindenhatóságát revízió alá venni kívánó történészek arról írnak tehát, hogy az újkor évszázadaiban Európa vallási-felekezeti arculata jóval komplexebb, mint amilyennek azt az intézményi és egyházi természetű vizsgálatok mutatják. Az utóbbi években megjelent kiadványok és bőséges anyagi támogatást elnyerő kutatási

³⁷ Karremann, Isabel – Zwierlein, Cornel – Groote, Inga Mai (eds.): *Forgetting Faith? Negotiating Confessional Conflict in Early Modern Europe*. Berlin–Boston, 2012.

³⁸ Walsham, Alexandra: *In Sickness and Health: Medicine and Inter-Confessional Relations in Post Reformation England*. In: Dixon–Freist–Greengrass: *Living with*, 214–240.

³⁹ Freist, Dagmar: *Crossing Religious Borders: The Experience of Religious Difference and its Impact on Mixed Marriages in 18th Century Germany*. In: Dixon–Freist–Greengrass: *Living with*, 203–206.

programok címében gyakran szereplő *diversity* és a *plurality/pluralization* kifejezések a historikusok azon meggyőződésére utalnak, hogy az egyházak és a velük szövetséges államhatalom meghirdette szigorú normák gyakran csak külsődlegesek és felületek maradtak, s inkább a hatalmi tényezők *szándékait* írják le, mintsem a történeti valóságot. A szilárd rend és a kiszámítható uniformitás létrehozása, az ortodoxia és az ortopraxia megteremtése és fenntartása nyilvánvalóan a kora újkor politikai aktorainak első számú célkitűzése volt – s bizonyos mértékig természetesen sikerrel jártak.⁴⁰ Léteznek azonban olyan perspektívák, ahonnan nézve nagyon viszonylagosnak tűnik ez a siker. A nagyszabású makrohisztóriai koncepciót az utóbbi másfél évtizedben a mindennapi élet mikrohisztóriai tesztjén próbára tévő historikusok eredményei azt látszanak illusztrálni, hogy a kétségtelenül fennálló és a korban minden bizonnyal központi jelentőségű felekezeti elkülönülés nem feltétlenül (vagy legálábbis nem mindig) antagonisztikus szembenállásban nyilvánult meg, hanem adott esetben széles tere nyílhatott a felekezeti határok légiesülésének és a rivális konfessziókhoz tartozó hívek pragmatikus együttműködésnek is.

A mindennapi élet vizsgálata természetesen nem feltétlenül vezet a konfesszionalizációs paradigma teljes elvetéséhez. Számos historikust felsorolhatunk Safleytől Benjamin Kaplanig, akik az elmélet komoly hasznát és jelentős erényeit elismerve, annak mikrohisztóriai eszközökkel történő árnyalását, javíthatóságát tartják feladatuknak.⁴¹ A konfesszionalizáció elméleti keretei között tevékenykedő historikusok képesek voltak felmutatni a normát, azt tehát, aminek elvben meg kellett volna valósulnia, egyszerűen: a kora újkor vallásosság *public face*-ét. A revizionisták inkább a normarendszer gyakorlati megvalósulásának – esetenként igen meglepő – alakulására figyelmeztetnek. Befelé teljesen homogén, egymás irányában viszont teljesen zárt felekezetek posztulálása helyett a különféle felekezetekhez tartozó hívek – kétségtelenül nehéz – együttélésére, a korlátok és szabályozók rugalmas alkalmazásának és megkerülésének történeteire látszanak helyezni a hangsúlyt. Gyakran kutatott téma például a kényszerű vagy meggyőződésből véghez vitt konverziók és rekonverziók vizsgálata,⁴² de számos tanulmány tárgyalja azokat az utazókat is, akik idegenben kénytelenek megtapasztalni a rivális felekezet által megszabott életvitelt, kénytelenek átmenetileg adaptálódni ahhoz, s mire visszatérnek hazájukba, a relativitás tapasztalata nagyban megváltoztatja gondolkodásukat.⁴³ Természetesen olyan írásokkal is találkozhatunk, amelyeknek vezérlő elve a konfesszionalizmus paradigmájának kérelmelhetetlen elvetése. Az ebben a szellemben fogant tanulmányok szerzői a kora újkor társadalmát jellemző vallási pluralitást egyértelműen a konfesszionalizációra irányuló szándékok kudarcának bizonyítékaként értékelik. Úgy tűnik, erről a platformról indulnak ki egy müncheni kutatócsoport (*Pluralization and Authority in the Early Modern Period*) erőfeszítései.⁴⁴ A korszak népi vallásosságát és mentalitástörténetét tanulmányozó Robert W. Scribner azt húzza alá, hogy amit a hívőknek *tanítottak*, egyáltalán nem esik egybe azzal, amit az iskolákból kikerülők valóban hittek vagy gondoltak.⁴⁵ Luise Schorn-Schütte még ennél is messzebb megy: szerinte, mivel az intézmények által

⁴⁰ Dixon, C. Scott: *Introduction*. In: Dixon–Freist–Greengrass: *Living with*, 1–20.

⁴¹ Lásd például: Mark Greengrass zárótanulmányát: *Afterword: Living Religious Diversity*. In: Dixon–Freist–Greengrass: *Living with*, 281–295.

⁴² Luria, Keith P.: *Sacred Boundaries: Religious Coexistence and Conflict in Early-Modern France*. Washington DC, 2005.

⁴³ Maczak, Antoni: *Travel in Early Modern Europe*. Cambridge, 1995.

⁴⁴ www.sfb-frueheneuzeit.uni-muenchen.de. Lásd: Friest: *Crossing Religious Borders*, 203.

⁴⁵ Scribner, Robert W.: *Elements of Popular Belief*. In: Brady, Thomas (ed.): *Handbook of European History 1400–1600*. Leiden, 1994. I. 232–264. (254).

hirdetett normák és szabályok egyszerűen nem érték el a széles néptömegeket, a konfesszionizáció összességében kudarcos kísérletként (*failure*) értékelendő.⁴⁶ Valóban számos példát találhatunk arra, akár még a 18. századból is, hogy a keresztény hívek tökéletesen tudatlanok egyházuk legfontosabb dogmái tárgyában, a felülről érkező okítás esetükben tehát nyilvánvalóan nem érte el célját.⁴⁷

A tolerancia kérdése

Hogyan illeszkedik vajon a kora újkor európai történetének a konfesszionizmus paradigmája szerinti leírásába a tolerancia elmélete és gyakorlata? A vallási indíttatású erőszak intenzitásának csökkenését a fokozatosan önmagára ébredő ész térhódításának következményeként leíró, a „liberális” kánon nagy alakjainak életművére koncentrááló hagyományos narratíva nem sokat törődik a történeti kontextussal, pedig Castello, Locke, Voltaire és John Stuart Mill nyilvánvalóan nem pontosan ugyanazokra a kérdésekre kénytelenek válaszolni. A kérdés felvetését már az is indokoltá teszi, hogy Schilling igen sokat ír a konfesszionizációnak a politikai fogalmak történetére gyakorolt mély hatásáról.⁴⁸ Enélkül is sejthető persze, hogy a szekularizáció beindulását megelőzően a vallási türelem hirdetőinek és a pluralitás védelmezőinek a felekezeti kizárólagosság elvárásaival szemben kellett megfogalmazniuk javaslataikat, méghozzá annak ismeretében, hogy a helyzet a legkevésbé sem nekik kedvez. A felekezeti ortodoxia és az egyházfegyelem biztosítására és fenntartására irányuló szándék, a disszidensek és heterodoxok eltávolítása az egyházakból (vagy legalábbis szigorú kontroll alatt tartása), a cenzúra- és propagandagépezet életre hívása és működtetése, az oktatási rendszer és az iskolai tananyagok viszonylagos egyirányúsítása, összességében tehát *az államok felekezeti és az egyes egyházak kulturális homogenitásának megteremtésére irányuló törekvés* nyilvánvalóan ellentétes a sokszínűség védelmezéseként felfogott tolerancia elvárásaival.⁴⁹ A társadalmi élet legkülönbözőbb aspektusainak vallási jelentőséggel való felruházása – amit talán túlzás volna egyszerűen a mindennapok (re)szakralizációjaként leírni – természetesen minden korábbinál nagyobb befolyást kölcsönzött a felekezeti kizárólagosság fenntartásában és elmélyítésében érdekelt egyházaknak.⁵⁰ Maga Reinhardt pedig elismétli fentebb már idézett magyarrá fordított előadásában, hogy az alattvalók homogenizációjára és diszciplinárizálására vállalkozó politikai aktor, a világi hatalom a kora újkor folyamán felekezeti egy percig sem volt semleges. A világi hatalom és a domináns egyház együttműködésének (vagy éppen teljes összefonódásának) alapját a politikai elitnek az a mélyen gyökeredző meggyőződése teremtette meg, hogy a vallási-felekezeti pluralitás nagyban fenyegeti a politikai közösség békéjét és biztonságát. A világi hatalomnak vallási legitimitációja és – ettől elválaszthatatlan – felekezeti irányultsága olyan erőt kölcsönzött, amelyről egyszerűen nem mondhatott le. Az ilyen vagy olyan megfontolásból az átlagosnál nagyobb

⁴⁶ Schorn-Schütte, Luise: *Konfessionalisierung als wissenschaftlicher Paradigma?* In: Bahlcke, Joachim – Strohmayer, Arno (eds): *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa*. Stuttgart, 1999. 63–77.

⁴⁷ Holzem, Andreas: *Religion und Lebensformen: Katholische Konfessionalisierung im Sendgericht des Fürstbistums Münster 1570–1880*. Paderborn, 2000.

⁴⁸ Schilling: *Confessional Europe*, 656–659.

⁴⁹ Lotz-Heumann: *The Concept*, 105–106.

⁵⁰ Bödeker, Hans – Donato, Clorinda – Reill, Peter (eds.): *Discourses of Tolerance and Intolerance in Enlightenment Europe*. Toronto 2009. Lásd Bödeker bevezetőjét, 19–26.

toleranciát mutató közösségek – például Erdély – gyengének bizonyulnak, azaz megfizetik a lazaság politikai árát, írja Reinhardt.⁵¹

Az egységet és homogenitást megkérdőjelezhetetlen értéként kezelő, egy-egy domináns felekezettel minden esetben összekapcsolódó kora újkori állam tehát szükségszerűen intoleránsnak látszik, s amikor csak mérsékelten az, akkor annak háttérben elsősorban pragmatikus és nem elvi megfontolásokat kell keresnünk. A kisebbségi helyzetüknek köszönhetően majd mindenhol toleranciára szoruló, az egyéni elkötelezettség fontosságát hangsúlyozó s ennek megfelelően a sokszínűséget értéként definiáló vallási közösségeknek nem meglepő módon sokáig igencsak „nehezeére esik” a konfesszionalizáció fegyelmi kényszereinek elfogadása és az egyházzá alakulás. Lehetséges amellet érvelni, ahogyan Po-chia Hsia tette 1989-ben, hogy mivel a konfesszionalizáció paradigmája értelmében a folyamatok főszereplői a *territorial state* és a három nagy felekezet (esetleg az anglikánnal kiegészülve), az anabaptisták, hasonlóan a szentháromságtagadókhöz és más heterodoxokhoz – amelyek ráadásul a lehető legkritikább esetben tudnak domináns egyházzá válni – voltaképpen a konfesszionalizáció folyamatán kívül esnek, legfeljebb elszenvédői lehetnek a nagy felekezetek sikeres önpozicionálásának.⁵² Órájuk tehát sokáig nem látszik alkalmazhatónak a paradigma. A felekezetté – zárt, exkluzív közösséggé – alakulás elutasításának komoly teológiai-bölcseleti alapjai vannak: a radikális biblicizmus szellemével a legkevésbé sem látszik összeférhetőnek, hogy emberek által szerzett szövegeknek – a Szentírás textusára épülő, de nyilvánvalóan nem bibliai terminusokat is tartalmazó hitvallásoknak – olyan autoritást tulajdonítsanak, amelynek az egyén, keresztyéni szabadságát feladva, fegyelmezetten alárendeli magát. „Isten szava elégséges hitvallás”, s Krisztus urunk egyébként sem parancsolta meg, hogy második eljöveteleig nemcsak látható, de a híveket egymástól elválasztó, az egyén keresztyéni szabadságát pedig nagyban sértő „egyházakat” hívjanak életre az üdvözülni vágyó emberek. A *chrétiens sans église* informális csoportjai – például a kollegiánsok – a felekezetiesedés folyamatának komoly ellenzékét jelentik, s individualista hitfelfogásuk elemei nyilvánvalóan tovább élnek a későbbi fejleményekben.⁵³ A normalizálódási kényszer azonban minden kétséget kizáróan megkerülhetetlen jelensége a kornak. Ha az anabaptizmussal foglalkozó szakirodalomban tallózunk, azt látjuk, hogy például Hans-Jürgen Goertz a felekezetépítés elméletének elemeit felhasználva beszél a mennoniták önfegyelmező folyamatáról, amelynek során laza mozgalomból viszonylag szervezett egyházzá válnak, ha nem is az államhatalomnak köszönhetően. S ahogy Balázs Mihály is kifejti: lassacskán az erdélyi szentháromságtagadók is kénytelenek feladni azzal kapcsolatos reményeiket, hogy a Szentírás szövege minden hívőt magában foglaló konszenzust teremthet – ekkor viszont előttük is megnyílik az út az egyházzá/felekezetté válás előtt. Ez esetben azonban csak és kizárólag *Gruppenkonfessionalisierung*ról lehet szó, azaz a paradigmát akkor alkalmazhatjuk rájuk, ha hangsúlyozzuk, hogy nem az uralkodó/szuverén teszi velük, hanem önmagukon hajtják végre (*a self-directed rather than State directed social discipline*),⁵⁴ azaz ismét Schmidt és Kaufmann korábbi kritikájához jutunk vissza.

⁵¹ Reinhardt: *Felekezet*, 16.

⁵² Po-chia Hsia, R.: *Social Discipline in the Reformation. Central Europe, 1550–1750*. London – New York, 1989.

⁵³ Keserű Gizella: *A kötelékek lazítása. Kollegiánsok és barátaik*. In: Balázs Mihály – Font Zsuzsa – Kovács András (szerk.): *Köleséri Sámuel és az európai korai felvilágosodás: tanulmányok és szövegek*. Kolozsvár, 2016. 54–72.

⁵⁴ Lásd: Driedger, Michael: *Confessionalisation* szócikkét a *Mennonitisches Lexikon*ban: <http://www.mennlex.de/doku.php?id=top:konfessionalisierung> (letöltés: 2009. aug. 10.)

Első látásra könnyen úgy tűnhet tehát, hogy minél sikeresebb az újkori társadalmak konfesszionalizációjának folyamata, annál kisebb a pluralizmus érvényesülésének lehetősége, s annál korlátozottabb jogokkal bír a vallásgyakorlat terén az individuum. Schilling szerint az 1640-es évektől beinduló, végső soron a felvilágosodásba torkolló dekonfesszionalizáció és szekularizáció teremti majd meg a felekezetfeletti kapcsolatok és a felekezetenkívüliség korábrinál jóval nagyobb mértékű szabadságát.⁵⁵ A konfesszionalizmus homogenitást és fegyelmet célzó törekvései, megtámogatva az intolerancia keresztény tradíciójával⁵⁶ megfelelő alapul szolgálnak az elhajlókkal szembeni kemény fellépésre. A felekezeti fundamentalizmus „minden korabeli felekezetre jellemző hajlamban gyökerezett, amely befelé radikális integrációt, míg a kívülről szemben más felekezetekkel szemben agresszív elhatárolódást hirdet, és amely a konfesszionalizálódás csúcspontján kész a korlátlan, totális konfrontációra, tehát nemcsak a vallási vagy ideológiai összecsapásokra, hanem a társadalmi és politikai harcra is”.⁵⁷ Bár a reformátorok ismeretes módon a keresztény szabadság védelmezőiként léptek fel, a reformációt követő két évszázadban az individuumnak – paradox módon – jóval kisebb esélye volt érvényesíteni lelkiismereti és vallásgyakorlati szabadságát, mint a késő középkor évszázadaiban. A tolerancia magyar filozófiatörténete szerint „[n]emcsak egész Európa, csaknem minden ország is gyűlölködő felekezetekre bomlott; kül- és belháborúk szaggatta testén a tolerancia legfeljebb olyan reálpolitikai engedmény volt, mint az erastianizmusban, vagy a polgárháborús patthelyzetben a francia ’politikuskónál’. A *cuius regio, eius religio* békéje talán még az inkvizíciónál is képtelenebb kényszert hozott, mivel a világi hatalom kezébe adta az alattvalók hitének meghatározását.”⁵⁸ Ha tehát a toleranciát az individuumra vonatkoztatjuk, azaz az egyén jogainak – lelkiismereti és vallásgyakorlati szabadságának – érvényesüléseként értelmezzük, akkor világos, hogy az egymással rivalizáló felekezetek között egyre magasabbra emelkedő korlátok, a felekezetfeletti törekvések fokozatos ellehetetlenülése, a felekezetek életét átható egyre exkluzívabb csoportidentitás és a belső *dissent* egyre hatékonyabb letörése a legkevésbé sem teremt könnyű helyzetet. Maga a konfesszió fogalma implikálta a fegyelmet, a rendet, az anarchikus és individualista heterodoxia keménykezű letörését. Az erőfeszítések eredményeként borzasztóan megnőtt a felekezetek kohéziója, akár más identitáselemek rovására is. A puritánok gyakran beszélnek arról, hogy lélekben sokkal közelebb állnak egy francia vagy svájci reformátushoz, mint egy „pápista” angol honfitársukhoz. Kaplan szerint a változások dinamikája egyértelmű: minél erősebb az identitásunk, a belső csoportkohézióink, annál kérlelhetetlenebbek és intoleránsabbak vagyunk kifelé.⁵⁹

Véleményem szerint a fentebbi kép több irányból is árnyalható és árnyalendő. Kezdjük azzal, hogy az intézményesült egyházak és az állam befolyásának növekedése egyáltalán nem csak az erőszak és a represszió intenzitásának elmélyüléseként írható le. A vallási megfontolásból elkövetett nyílt erőszak, a másfelekezetűek vagy másként gondolkodók üldözése ugyanis gyakran nem hatalmi tényezőik műve, hanem lehet valamely felekezethez tartozó egyszerű hívek spontán gesztusa. Jól tudjuk: a vallási tévelygés nem egyszerűen személyes ügy, hiszen az eretnokség „fertőző”.⁶⁰ A kor sok keresztény hívőjének alapvető meggyőződése,

⁵⁵ Schilling: *Confessional Europe*, 641.

⁵⁶ Kaplan, Benjamin: *Divided by Faith: Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe*. Cambridge, 2007. 33.

⁵⁷ Schilling: *Az európai hatalmi rendszer*, 202.

⁵⁸ Ludassy Mária: *A toleranciától a szabadságig*. Budapest, 1992. 7–8.

⁵⁹ Kaplan: *Divided*, 40.

⁶⁰ Kaplan: *Divided*, 46–78.

hogy az Úr megbünteti azt az országot, amelyet az eretnokség mocská büntetlenül beszenyenez. A 16. századi Franciaországban gyakorolt vallási erőszak megnyilvánulásainak vizsgálata azt mutatja, hogy a katolikus vagy protestáns néptömegek leginkább akkor lépnek fel agresszívan a máshitűekkel szemben, amikor világossá válik számukra, hogy a hatalom helyi vagy országos képviselőitől hiába várják a közösség „megtisztítását” és a vallási homogenitás helyreállítását.⁶¹ Az államhatalom és az egyházak által közvetített és újonnan kikényszerített viselkedési normák azonban nem teszik lehetővé a „megtisztulás” spontán és rituális erőszakának gesztusait, így az állam és a domináns felekezet hatalmának növekedése adott esetben a korábnál nyugodtabb helyzetbe hozhatja nemcsak a többségi, hanem a kisebbségi felekezethez tartozó vagy éppen heterodox nézeteket valló polgárt is. A fegyelmezettebb, civilizáltabb, alattvalóibb mentalitás rákényszerítése az alattvalókra sok helyen véget vetett a reformáció korai szakaszát jellemző spontán „népi” erőszaknak és üldözésnek. Az állam és az egyházak – igaz, hogy az egyén felett a korábnál jóval szigorúbb uralmat gyakorolva – olyan normákat érvényesítettek, amelyek szembemennek az erőszakra vezető ösztönökkel és az azt legitimáló tradíciókkal. Azok a szakirodalomban sokat tárgyalt erőfeszítések, amelyek a vallásos hit megtisztítását célozzák a premodern babonától, fanatizmustól és a mágiába vetett hittől, nyilvánvalóan bírnak tehát bizonyos relevanciával a tolerancia kérdéskörét illetően is. Az egyházak, bár az intolerancia intézményesült formáját kétségtelenül gyakorolták, mégis olyan fegyelmet követeltek meg híveiktől, amely a túlkapaszkodásokat, a strukturálatlan gyűlölködést és a spontán erőszakot kétségtelenül kizárta. A jó keresztény és jó polgár békében él felebarátjával,⁶² talán még akkor is, ha az más felekezethez tartozik, vagy ha ortodoxiája megkérdőjelezhető. Az eretnek elfogadhatóságával vagy elfogadhatatlanságával kapcsolatos döntést mindenestre a felsőbbbire bízza, s spontán módon nem lép fel senki ellen. A kalvinista *policy of sin* ismeretes módon észszerű, józan, fegyelmezett viselkedést, érzelmeinek és szenvedélyeinek uralását várja el az egyéntől, márpedig ebbe aligha fér bele a másként gondolkodókkal szembeni spontán erőszak.⁶³ A kiszámítható és fegyelmezett viselkedés olyan civilizatorikus érték, amelynek bevésoedéséért az egyházak sokat tettek, ám központi elemei természetesen a szekularizáció után is megmaradnak, s a modern „laikus” polgár sajátjai lesznek. Mindennek arra a felismerésre kell vezetnie bennünket, hogy az egyén szabadságfokát nem kizárólag az állam hatalmi szférájának szűkre szabása és a felekezetek befolyásának visszaszorulása növeli. Az Egyesült Tartományok vonatkozásában Jonathan Israel arról beszél, hogy az interkonfesszionális konfliktusok intenzitása akkor csökken (a kedélyek akkor nyugszanak le), amikor a felekezetek közti erőviszonyok beállnak, állandósulnak, azaz amikor világossá válik, hogy egyik konfessziót sem fenyegeti az eltűnés veszélye. Tegyük ehhez hozzá, hogy a különböző felekezetek, köszönhetően annak, hogy nem akartak híveket veszíteni a „lelkek piacán”, gyakran megpróbáltak – intenzív egyezkedés és gyakorlatias kompromisszumok útján – zöldágra vergődni „saját” disszenteriekkel és heterodoxaikkal, azaz esetleges engedmények árán is belül tartani őket az egyházon, még akkor is, ha a közösség belső pluralitása így sokak számára ijesztő méretet öltött.⁶⁴ Jól mutatja a viszonyok

⁶¹ A közösség beszenyeződése és az eretnek ellen gyakorolt erőszak általi megtisztulása tárgyában a klasszikus tanulmány: Zemon Davis, Natalie: *Az erőszak rítusai*. In: uő: Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban. Budapest, 2001. 139–167.

⁶² Schilling: *Confessional Europe*, 661.

⁶³ Schilling: *Confessional Europe*, 661–662.

⁶⁴ Frijhoff: *How plural*, 33. Ha a távolság túl nagy volt, s a kisebbség integrálhatatlannak tűnt, akkor a szakadás elkerülhetlenné vált (lásd például a dordrechti zsinatot és az arminiánusokkal való leszámolást).

bonyolultságát, hogy az adott egyház érdekeinek kérlelhetetlen védelmezése, a rivális felekezetektől való szigorú elhatárolódás („intolerancia”) feltétele számos esetben az egyházhöz közeli heterodoxok viszonylagos „tolerálása” volt. Tanulságként pedig megállapíthatjuk, hogy az intra- és interkonfesszionális erőszak felszámolása, a békés koegzisztencia nem kizárólag a felekezetek közötti határok felszámolása vagy légiesítése útján lehetséges.

Az egymással rivalizáló egyházak és a velük összekapcsolódó államhatalom tehát egyfelől kétségtelenül intoleránsak, másfelől viszont szemlátomást „rendet csinálnak” a társadalom befolyásuk alatt tartott részében, s ennek az újsütetű rendnek pozitív aspektusai is vannak a tolerancia vonatkozásában. Azonban, ahogy dolgozatom korábbi bekezdéseiből is kiderül, erős – és egyre erősebb – historiográfiai pozíciókkal bírnak azok a historikusok, akik egyfelől nem látják olyan nagyknak azt a rendet, másfelől pedig eltúlozzottnak érzik az a kizárólagos szerepet, amelyet Schilling és Reinhardt a rivális konfesszióknak tulajdonít a kora újkori társadalmak életében. Az elmélet bírálói közül Winfried Schulze például arra hívja fel a figyelmünket, hogy a korszakot számos, a vallástól és az egyházaktól tökéletesen független intellektuális és társadalmi természetű vívmány jellemzi: a filozófia- és eszmetörténeszek például a bölcseleti és vallási szkepticizmus koraként, a vallásos hit első megingásának, a hitetlenség korai manifesztációinak évszázadaként könyvelik el a kort, s ezekkel nyilvánvaló összefüggésben a vallási tolerancia és a lelkiismereti szabadság elméletének kidolgozása kapcsán is nagy lépések történtek ekkoriban. Martin Heckel és Michael Stolleis pedig a politika közjogi és természetjogi alapokon történő teológiátlanítását tartják a korszak fontos történéseinek. Schulze szerint aránytévésztés tehát azt mondani, hogy a kora újkor idején valahol a mélyben készülődnek azok az erők, amelyek majd 1650-et követően a szekularizációhoz és a felvilágosodáshoz vezetnek: szerinte már 1550 és 1650 között is komoly befolyással bírtak a felekezeti vallásosságtól idegen vagy azzal kifejezetten ellenséges viszonyban álló erők.⁶⁵

A hitbéli meggyőződések relativizálódása, a szkepszis és a hitetlenség lassú térhódítása nyilván vezethet a vallási indíttatású erőszak intenzitásának mérséklődéséhez és a tolerancia elmélyüléséhez. Ez az összefüggés – ahogyan Richard Tuck híres tanulmánya óta ez viszonylag ismert – természetesen nem egyértelmű, hiszen pusztán politikai természetű érvek is szólhatnak a sokszínűség megtűrésének veszélyes volta és a vallási/felekezeti homogenitás fenntartásának feltétlen szükségessége mellett.⁶⁶ A hit megingása tehát nem feltétlenül vezet nagyobb toleranciához, sőt gondolhatjuk úgy is Perez Zagorinnal és másokkal, hogy a tolerancia igazi apostolai nem a korai hitetlenek voltak, hanem azok az irenikus és spiritualista színezetű hit által vezérelt gondolkodók, akik a minden keresztény hívőt egymással összekapcsoló közös, etikai és teológiai természetű meggyőződések fontosságát s a felekezeti szembenállás borzalmas következményeit hangsúlyozták.⁶⁷ Nem kétséges, hogy az a politiko-teológiai vita, amely a közösségek felekezeti homogenitásának védelmezőit állította szembe a felekezetfeletti egység híveivel, adott esetben igen komoly gyakorlati jelentőséggel is bírhatott, hiszen eredményei a törvényhozásban is minden bizonnyal lecsapódtak, arról már nem is beszélve, hogy uralkodók és államférfiak között is találunk olyanokat, akik

⁶⁵ Schulze kritikáját az alábbi tanulmány alapján foglaltam össze: Lotz-Heumann: *The Concepts*, 104.

⁶⁶ Tuck, Richard: *Skepticism and Toleration in the Seventeenth Century*. In: Mendus, Susan (ed.): *Justifying Toleration: Conceptual and Historical Perspectives*. Cambridge, 1988. 21–37.

⁶⁷ Világos, hogy az egységkeresés analitikus értelemben elkülönül a toleranciától (sőt, ha úgy vesszük, éppen ellentétes azzal, hiszen a tolerancia nem az egységet hirdeti, hanem éppen a különbözőség, a sokszínűség eltűrésének parancsát fogalmazza meg), mégis úgy gondolom, hogy a kérlelhetetlen felekezeti szembenállást elfogadhatatlannak ítéelő gondolkodók esetenként olyan, igen figyelemre-méltó receptekkel álltak elő, amelyek megvalósulása elejét vette volna az erőszaknak.

önmagukat nem katolikusként vagy protestánsként, hanem egyszerűen keresztényként definiálták (gondoljunk csak Habsburg Miksára vagy Orániai Vilmosra). Dolgozatom hátralévő részében azonban mégsem az irénizmus nagy alakjaival, a dogmatikai viták tudatos meghaladóival kívánok foglalkozni, hanem – felbátorodva a konfesszionalizmus paradigmáját illető mikrohistóriai jellegű kritika eredményein – a tolerancia vonatkozásában próbálom röviden szemügyre venni a nagy törvényszövegek és a jelentős értekezések mögött gyakran elhalványuló „nem-hivatalos” gyakorlatot. Az Egyesült Tartományok vonatkozásában ismét csak Willem Frijhoffot idézem meg, aki az *everyday ecumenism* és az *interconfessional conviviality* fogalmának kidolgozásával arra hívja fel a figyelmet, hogy az elvben korlátlan felekezeti exkluzivizmus és szembenállás a gyakorlatban egyáltalán nem mutat olyan szörnyű képet: a különböző hitű németalföldi polgárok, néha focsikorgatva ugyan, de készek az élet számos szférájában együttműködni egymással. Gregory Hanlon és Keith Luria műveiben Franciaország vonatkozásában olvashatunk hasonlókról: a katolikus és hugenotta polgárok számos francia városban képesek voltak az együttélésnek olyan gyakorlati stratégiáit kidolgozni, amelyek adott esetben felülírták a felekezeti gyűlölködést, és elejét vették a helyi polgárháborúknak.⁶⁸ Végső soron Benjamin Kaplan európai áttekintésének legfontosabb üzenete is az, hogy a keresztényeket egymástól elválasztó felekezeti korlátok magasra emelkedésének korszakában is nyílik mód az erőszak és a kényszer elkerülésére – bár ezt helyesebb *coexistence*-nek, mint toleranciának nevezni, az utóbbi fogalom ugyanis implikálná a más-ság elfogadását és a sokszínűség értéként kezelését (amiről a legtöbb esetben nyilvánvalóan szó sincs). Ehhez az értelmezői irányhoz kapcsolódik Alexandra Walsham érdekes könyve is, amelynek fő állítása az, hogy tolerancia és intolerancia a mindennapokban egyáltalán nem egymást kizáró, hanem egymást váltó, egymást kiegészítő gyakorlatokként tűnnek fel.

Ejtsünk szót végül a felekezeti határok tudomásul vételét, ugyanakkor bizonyos mértékű meghaladását is jelentő gyakorlatról, a színlelésről. Ahogyan arról magyarul Almási Gábornál olvashatunk, a 16–17. században központi jelentőségre tesz szert a szimuláció/disszimuláció elmélete és gyakorlata, olyannyira, hogy a kérdésnek monográfiát szentelő Perez Zagorin szerint a korszakot legalább olyan joggal nevezhetjük a színlelés, mint a reformáció, vagy a konfesszionalizáció korának.⁶⁹ Érdemes külön kezelni a politikai-udvari és a vallási színlelést, ugyanakkor mindkettőt visszavezetni a korájukban bekövetkező, igen fontos politikai-ideológiai természetű változásokra. Míg azok a machiavellista indíttatású politikai elméletek, amelyek egyfelől az államrezon (*raison d'Etat*, *ragion di Stato*) érvényesülésének, másfelől pedig az egyén udvari karrierlehetőségeinek figyelembevételével legitimálják a színlelést, s a hagyományos humanista/republikánus erényfogalom romjain virágzó abszolutista politikai diskurzus részét képezik, addig a vallási színlelés (nikodémizmus) háttérben az egymással rivalizáló felekezetek Európája sejlík fel. A vallási meggyőződések elrejtésének gyakorlata, melynek „apostola” vitathatatlanul Erasmus, igen gyakorlatias, ugyanakkor – s ezt nagyon fontos aláhúzni – teológiai és bölcséleti megfontolásokkal is alátámasztható válasz a felekezeti viszonyokhoz való alkalmazkodás kényszerére. A színlelés legitimációjának logikája mögött egyfelől a *fundamentalia* és az *adiaphora* megkülönböztetése húzódik: a keresztény hit alaptételeit nyilvánvalóan senkinek semmilyen körülmények között

⁶⁸ Hanlon, George: *Confession and Community in Seventeenth-Century France: Catholic and Protestant Coexistence in Aquitaine*. Philadelphia, 1993.; Luria, Keith P.: *Sacred Boundaries: Religious Coexistence and Conflict in Early-Modern France*. Washington DC, 2005.

⁶⁹ Almási Gábor *Reneszánsz humanizmus* című könyvének (Budapest, 2017.) két tanulmánya releváns az engem itt foglalkoztató kérdésben: Dudith András és a konfesszionalizáció (143–163.), illetve Vallási színlelők a császári udvarban (200–235.). 201–202.

nem szabad meghamisítania vagy eltagadnia, kisebb jelentőségű kérdésekben azonban nem megengedhetlen szavainknak és tetteinknek a minket körülvevő közeg elvárásaihoz való igazítása.⁷⁰ A nikodémizmus gyakorlata másfelől a hit spiritualista/individualista felfogására is épít: a hívő számára az üdvösséget a benső meggyőződések és az azokra visszavezethető cselekedetek szerezzhetik meg, ebből a szempontból tehát nincsen különösebb tépje a publikus szférában kimondott vagy ki nem mondott szavaknak. Világos, hogy ez az attitűd kapcsolatba hozható azokkal a spiritualista meggyőződésekkel, amelyeknek értelmében minden felekezetben lehet üdvözülni, a világban fennálló egyházak pedig aligha többek a híveket egymástól elválasztó emberi csinálmányoknál. Nos, ha színlelés alatt egy adott helyzethez való alkalmazkodást értünk, mondja a rotterdami humanista, akkor e vétekekben Péter és Pál, sőt talán maga Krisztus is elmarasztható.⁷¹ A retorikának is fontos alapelve, hogy a szónok a célközönség elvárásaihoz és befogadóképességéhez igazítja mondanivalóját: az üdvözülés szempontjából nem létfontosságú kérdésekben tehát megengedhető némi pragmatizmus.

A színlelés eszközével azonban nem csak egy adott kommunikációs helyzetben élhet az ember. A korban nem ritka, hogy ellenséges felekezeti környezetbe kerülve a hívő – a máglyát, a korlátozásokat vagy éppen csak a feleslegesnek ítélt polémiákat elkerülendő – valódi meggyőződéseinek hangot nem adva éli le életét, abban bízva, hogy az igaznak vélt hit privát gyakorlása sem zárja el előtte az üdvösség útját. A felekezeti elköteleződés prófétái ezt az attitűdöt természetesen gyávaságként, megalkuvásként, opportunizmusként ítélik el, még hozzá Szent Ágoston *De mendacio* című munkájára építve. A nikodémizmus fogalmának valószínű szülőatyja nem más, mint Kálvin, aki 1544-ben híres-hírhedt polemikus értekezésben (*Excuse à Messieurs les Nicodémistes sur la complainte qu'ils font de sa trop grand rigueur*) tett komoly szemrehányást azoknak, akik nem vállalják a nyilvánosság előtt evangéliumi keresztény hitüket, s úgy járnak el, mint a Krisztust felkeresni csak éjszaka hajlandó farizeus Nikodémus (János 3,1-21).⁷² Létezik egy másik fontos újszövetségi epizód, amely szintén legitimálni látszik vallási meggyőződésünk – legalább átmeneti – elrejtését: a Galatákhoz írott levél 2, 11-14-ről van szó, amelyben Péter meglehetősen problematikusnak tűnő viselkedése tárgyaltatik: a pogányokkal étkezve nem tartja be a zsidó vallás ezirányú elvárásait, míg zsidó társaságban értelemszerűen az ószövetségi parancsok szellemében jár el – e „kétszínűséget” Pál nem is mulasztja el felróni neki. A vita kétségtelenül új aktualitásra tett szert a konfesszionális korlátok magasba emelkedésének korszakában. Az integrális vallásgyakorlat hívei irányából érkező támadások hevesége – például az ortodox kálvinisták azon meggyőződése, hogy a „babonás” pápista szertartásokon való passzív részvétel a prostitúcióval egyenértékű – jól mutatja, hogy a mindennapi élet menedzselésének olyan receptjéről van szó, amely sokak számára vonzó lehetett a kora újkor évszázadaiban.

⁷⁰ Almási: *Vallási színlelők*, 212–213.

⁷¹ Almási: *Vallási színlelők*, 214.

⁷² Carlos M. N. Eire klasszikus tanulmánya rámutat a fogalom előzményeire és arra, hogy Kálvin nem volt elégedett vele, szívesebben használta a *moyenneur/temporiseur* kifejezéseket. Vö. Eire, Carlos M. N.: *Calvin and Nicodemism: a Reappraisal*. *Sixteenth Century Journal*, X. 1. (1979) 44–68.

„Nézzünk a narratívák mögé”

Beszélgetés Peter Haslingerrel

Peter Haslinger a Justus-Liebig Egyetem (Gießen) oktatója és a Herder-Institut für Historische Ostmitteleuropaforschung (Marburg) igazgatója. Kutatási területe Közép-Kelet-Európa 19-20. századi történelme. Legfontosabb munkái: Nation und Territorium im tschechischen politischen Diskurs 1880–1938 (2010), Hundert Jahre Nachbarschaft. Die Beziehungen zwischen Österreich und Ungarn 1895–1994 (1996), Der ungarische Revisionismus und das Burgenland 1922–1932 (1994), Arad, November 1918. Oszkár Jászi und die Rumänen in Ungarn 1900–1918 (1993).

Kérem, beszéljen történelmi karrierje kezdetéről! Mi vitte erre a pályára, mely kurzusok, egyetemek, diplomamunkák és oktatók formálták leginkább útját?

Japán tanulmányokkal kezdtem, de egy év után rájöttem, hogy ez nem igazán az, amivel életem során foglalkozni akarok, így váltottam. Mindig is szerettem a kelet-európai témákat. Tanulmányaim során az első dolog, ami teljes mértékben Kelet-Európához kötődött, éppen a magyar nyelv volt. Tehát a magyar lett a következő tanult nyelvem. Tulajdonképpen amikor a karrieremre tekintek, egyenes vonalúnak, egyenletesnek tűnik, pedig egyáltalán nem volt az. Inkább az elejét mondanám tervezettnek.

A történet Bécsben kezdődik, ahol a kelet-európai történelem tanításának két nagy alakja volt: Walter Leitsch és Richard Plaschka, akik egymással ellentétes „szekértáborban” működtek, ami inspiráló volt a tanítást illetően. 1983-ban lettem hallgató, amikor még nem voltunk akkora nyomás alatt, mint manapság a hallgatók. Hogy jó vagy rossz tapasztalataim vannak-e a felsőoktatásról, első egyetemi éveim alapján nehéz elfogadható választ adni. A kurzusfelvétel rugalmas volt, érdekes témákat lehetett kutatni, nem volt bolognai rendszer és előtanulmányi rend. Tanulni kellett medievisztikát, ókori történelmet, újkori és modernkori történelmet, és nagyon rugalmas volt a rendszer, amit jó dolognak tekintek. Emellett persze azt is, hogy éppen Bécsben rengeteg nyelvet lehetett tanulni, és nagyon mély, alapos tudást lehetett elsajátítani az Osztrák–Magyar Monarchiáról. Németországból is voltak mindig diákok a Bécsi Egyetemen. A magyar nyelv kitűnő választás volt, a magyar történelem oktatásának doyenje Horst Haselsteiner volt akkoriban.

1988–1989-ben a Magyar Tudományos Akadémia ösztöndíjasa lehettem. Ez rendkívül izgalmas év volt Budapesten. Az események közepette, 1989 szeptemberében jöttem el onnan, így nagy részükről lemaradtam, de sok mindennek szemtanúja lehettem. A pártok megalakulása, a keletnémet menekültek kérdése, a Kádár-temetés, Orbán beszéde Nagy Imre újratemetésén és a rezsim reakciói stb. határozták meg a légkört. Emlékszem a barátaim észrevételeire – sok jóbarátot szereztem a budapesti hónapok alatt –, akik nem mind voltak túl derűlátóak a helyzettel kapcsolatban, és azt gondolták, hogy sztálinista visszarendeződés vagy válaszcsepás várható, mint később Romániában. Mindenesetre nagyszerű volt a budapesti tartózkodásom.

A fő témák, amelyek végigkísérték karrieremet, a nacionalizmus- és regionalizmuskutatás, etnicitás- és kisebbségkutatás voltak. Első előadásomat Dubrovnikban tartottam 1991

áprilisában – mondanom sem kell, hogy ez is izgalmas időzítés volt. Gondjaink akadtak a Németországba való visszajutással, mert Belgrádon keresztül nem mehettünk már, mert a légi utak már lezárultak, és harcok folytak Horvátország egyes területein. Az előadást Magyarországról és a román kisebbségről tartottam, amely állandó „veszélyforrás”-nak számított a dualizmus idején, és egyre jobban belemerültem e témába az identitáskutatás révén, amit azon projekt keretében kutattunk, aminek felelőse voltam később Freiburgban, első németországi munkám során. De kanyarodjunk vissza: amikor eldöntöttem, hogy a doktori disszertációm magyar témából írom, azt nagyrészt szakdolgozatomra alapoztam, amely Jászi Oszkáról és az erdélyi románokról szól. „A Magyar Revizionizmus és Burgenland 1922–1932” (*„Der ungarische Revisionismus und das Burgenland 1922–1932”*) című doktori értekezésemet 1993-ban védtem meg a Bécsi Egyetemen. Tehát kapcsolatba kerültem a kelet-európai történelem két nézőpontja közül az egyikkel. Később, Németországban tértem át cseh és szlovák témakörökre. A cseh és szlovák történelemmel, tér és nemzet cseh értelmezéseivel foglalkoztam az 1870-es évektől a müncheni egyezményig.

Hogyan került Németországba?

Az egyik HIRA-ülésem (Herder Institut Research Academy – a Herder Intézet kvázi doktori iskolája) úgy fogalmaztam, hogy németországi karrierem egyfajta véletlennek tekinthető. A magyar az első igazán tanult nyelvem, a cseh a második, és a szaktudásom Ausztria–Magyarországhoz kapcsolódik, ami nem túlságosan értékes Németországban. Ugyanis ha Kelet-Európával foglalkozol Németországban, oroszul és még egy nyelven – lehetőleg lengyelül – kell tudnod. Inkább Ausztriában akartam maradni, azután úgy alakult, hogy az osztrák–magyar kapcsolatokat kutattam öt évig, és 1996-tól az Osztrák Kelet- és Délkelet-Európai Intézet (Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut) kihelyezett irodájának igazgatója voltam ismét Budapesten. Két éve vezettem ezt az irodát, sok konferenciát szervezve és kapcsolatokat kiépítve, amikor jött az ajánlat, hogy legyek részese az SFB (Sonderforschungsbe- reich/Kutatóközponti Társulás) identitáskutató projektjének Freiburgban – ez volt az a pont az életemben 1997-ben, ami Németországba hozott. Ekkor indult az SFB, és már láttam, hogy rendkívül hasznos felépítésű projekt. Először is közvetlen kapcsolatba kerül az ember más tudományokkal, ugyanis ez egy interdiszciplináris program rengeteg, irodalomtudományt művelő szakember – szociológus, történész, művészettörténész és nyelvész – részvételével. Az együttműködés a skandináv írásbeliséggel és a kultúrszociológiával például igen meghatározó tapasztalatnak bizonyult. Teljesen más volt, mint amihez hozzászoktunk a Bécsi Egyetemen, amely annak idején viszonylag tradicionálisabb oktatási-kutatási módot követett. Másodsorban meghatározó volt, hogy az SFB kibontakozási lehetőséget nyújtott azoknak, akik a részprojektek szintjén nem lettek volna olyan aktívak. Én pedig a kettő kombinációjaként úgy véltem, ahhoz, hogy esélyem legyen németországi karrierre, váltanom kell, mivel nem fogok tudni rohamtempóban haladni a témámmal (az szinte lehetetlenné vált), inkább foglalkozom módszertani és elméleti kérdésekkel. Persze sok szerencse is kellett a németországi pályafutáshoz.

Posztmigrációs tanulmányokkal is foglalkoztam második németországi állomáshelyemen 2001–2007 között, a müncheni Collegium Carolinumban, ami egy egyetemen kívüli, cseh és szlovák történelemmel foglalkozó független intézet. Mindig is érdekelték a földrajzi témájú értekezések, amit felvettem eszköztáramba mint vizsgálati módszert. 2005-ben, tehát már müncheni munkaviszonyom alatt habilitáltam a Freiburgi Egyetemen, előadásomat „Imagined Territories. Nemzet és territórium cseh politikai diskurzusokban 1889–1938” (*„Imagined Territories. Nation und Territorium im tschechischen politischen Diskurs 1889–1938”*) címmel tartottam.

Jelenleg a GiZo (Gießener Zentrum Östliches Europa/Gießeni Kelet-Európa Központ) egyik vezető tagja és 2007 óta a Herder Intézet igazgatója. Hogyan jellemezné a két intézmény tudományos profilját?

E két intézmény speciális kombinációt alkot. A Kelet-Közép-Európa történeti kutatásával foglalkozó Herder Intézettel (*Herder-Institut für Historisches Ostmitteleuropaforschung*) kezdem; ez a Leibniz Társaság tagja, amely a négy legnagyobb, kutatóintézeteket tömörítő társaság egyike Németországban a Max Planck Egyesület, a Helmholtz Társaság és a Fraunhofer Társaság mellett. A Leibniz felépítésének különlegességét az adja, hogy mind a 96 tagja független intézmény, de közös stratégiai célokkal. A Herder Intézet a régió Kelet-Közép-Európát profiljába helyező kutatóintézeteinek egyik legfontosabbika. A kutatási célterület a gyakorlatban az Európai Unió keleti államait jelenti, a 2004-es keleti bővítés zömét, tehát a három balti államot, Lengyelországot, Csehországot és Szlovákiát, emellett – én pontosan ebbe az irányba próbálok elvinni intézetünk profilját – Fehéroroszországot, Ukrajnát és Magyarországot. Egyedülálló gyűjteményeink vannak: egy könyvtár hatszázezernél is több kötettel, legfőképpen könyvekkel (550 ezer), amely méretében kisebb egyetemi könyvtárnak felel meg. Rendelkezünk emellett 680 ezer egységet tartalmazó képgyűjteménnyel, amely mindenfajta képet tartalmaz (festményeket kivéve), és levéltárral is, 1800 folyóméternyi dokumentummal. A fentiek részét alkotja egy térképgyűjtemény is, több mint 50 ezer térképpel és légifotóval. A legtöbb kutatónk a Herder Intézetben történész, hiszen a történettudomány a fő profilunk, de dolgoznak itt – többek között – művészettörténészek, geográfusok és szlavisztikát művelők is.

A németországi kutatóintézeti-társasági rendszer nagyban emlékeztet a tudományos akadémiák szerkezetére Kelet-Közép-Európában. Németországnak is vannak különböző akadémiái a tartományokban és egy nemzeti szintű akadémia is Halléban, ez decentralizált rendszer. Bár ebben volt nemrégiben egy szerintem kedvező változás annak érdekében, hogy ezeket az intézményeket az egyetemekkel való együttműködésre sarkallják. Itt jön a képbe a Gießener Zentrum Östliches Europa/Gießeni Kelet-Európa Központ, ami egy 2006-os politikai kezdeményezés eredménye. Egyesíti a helytörténetírást és más tudományágakat, többek között egy egyetem, a frankfurti Kelet-Ázsia tanulmányok, a marburgi Közép-Kelet tanulmányok és a gießeni Kelet-Európa tanulmányok erőforrásait. Én vagyok az első személy, akit egyszerre alkalmaz az egyetem (Justus-Liebig Egyetem, Gießen) és a Herder Intézet igazgatóként, aminek rendkívül nagy hatása volt a Herder Intézet kilátásaira nézve, mert mostanra a költségvetésünk harmada külső – tehát nem központi és nem tartományi – forrásból származik. Ez még messze nem volt így, amikor 2007-ben igazgatóként elkezdtem itt dolgozni.

Munkásságommal kapcsolatban kiemelném még az intézeti kiértékeléseket. A Leibniz Társaság hét évente rendszeresen kiértékeléseket tart, ami igencsak létfonosságú, mert néhány intézettől meg szokták vonni a támogatást. Ez tehát egyfajta versenyt jelent, s nekem örömmre szolgál, hogy a Herder Intézet sikeresen „átment” a három legutóbbi kiértékelésen: először akkor, amikor Marburgba és Gießenbe érkeztem, másodszer és harmadszor pedig már olyan időszakban, amikor én voltam a felelős a sikerért. Ez nagy teljesítmény, nagyon jó eredményekkel végeztünk, és csak nagyon kevés dolgon kellett változtatnunk. Szerintem különleges helyzet az, ha egy intézet gyűjteményeket tart fenn, ezért is kell fennmaradnia. Döntő lépés volt öt évvel ezelőtt, amikor új részleget kellett találnunk a digitális infrastruktúrának, amit az ellenőrző bizottság is támogatott a legutóbbi kiértékelés során 2019 januárjában.

A történész szakma és a politikusok közti kommunikáció nem feltétlenül gyakoribb itt, mint Kelet-Közép-Európában. Inkább az adott személyektől függ és attól, hogy mennyire nyitott mindkét oldal a párbeszédre. Nem mondanám közelinek a kapcsolatot, de néhány esetben fennáll, mint például az SFB-hez hasonló LOEWE projektben, ahol a program része ez a fajta kommunikáció, bár éppen nem Magyarországgal foglalkozik.

Milyen a Magyarország-kutatás németországi helyzete, mennyire népszerű Németországban magyarul tanulni?

Elég kevés Magyarország-szakértő van errefelé. Egyrésztől Magyarország tanulmányozása bonyolult kutatási munkát igényel, mert nem támaszkodhatunk csak a magyar nyelvre, szükséges más nyelvekből is alaptudás, és ismerni kell a Magyar Királyságot is. Másrészt maga a nyelv nagyon messze áll attól, amihez itt az ember szokott. Nagyon kevesen beszélnek, kis országban, kicsi a nyelvi közössége, nem sok ember tanulja, akinek nem voltak magyarországi felmenői. Egyébként én semmit sem tudtam magyarul, amikor elkezdtem vele foglalkozni, nekem ez teljesen tanult nyelv. Nagyon jó tanárom volt a Bécsi Egyetemen, aki éppen Szegedről került oda. A magyartanárunk, Ágnes arra bátorított, hogy ugorjunk rögtön a mélyvízbe. Neki nagy szerepe van abban, hogy úgy döntöttem: megtanulok magyarul. Egyébként az 1988–1989-es budapesti tartózkodásom vége felé olyan kérdéseket kaptam, hogy „mikor emigráltak a szüleid?”, vagy „te nem budapesti vagy, igaz?”, mert nagyon jól tudtam a nyelvtant, viccekkel és szóviccekkel tudtam előállni. De ez már a múlté. A magyar meglehetősen egyszerű, áttekinthető a struktúrája, nem bonyolult az igeidő-rendszere, van jelen, múlt, jövő, nincsenek nyelvtani nemei. Ami a nyelvtani szerkezetet illeti, a szláv nyelvek sokkal összetettebbek, csak sokkal közelebb állnak a némethez. A helyi nyelvtől való távolságtól is függ egy nyelv népszerűsége, emellett a magyarban először is hozzá kell szoknia az embernek ahhoz, hogy egészen más rendszerben fejezze ki gondolatait. A magyart nagyon nehéz tanulni, mert rengeteg energiát kell egy teljesen más rendszerbe fektetni, de amint elsajátítjuk azt a rendszert, már tudunk „játszani” benne, mint a LEGO-kockákkal. Nem mondanám azt, hogy egyszerű nyelv, de átlátható.

Tehát nem sokan vagyunk ilyenek, és a történészek között talán ha öt vagy tíz ember van Németországban, aki magyar témával foglalkozik. Bécsben sajnos már nincs sem állandó, sem vendégprofesszor, aki magyar ügyekkel foglalkozna. Nemzetközi szinten, az USA-ban és Kanadában például működnek néhányan, de ők emigráns tanítványok. Ez persze változhat. Az a tapasztalatom, hogy mindig meg kell magyarázni, hogy Magyarország milyen érzékeny történelmi témákban, és, hogy nem a Habsburg Birodalom egy tartománya volt, hanem nagyon bonyolult kapcsolatrendszerben állt mindegyik szomszédos országával. Ugyanilyen összetettek a belső viszonyai is.

A szláv nyelveket a csehvel és kevés szerbhorváttal kezdtem, emellett románul is tanultam, de eddig még nem teljesítettem ki tudásom ezekből. Cseh tudásom még ma is rendben van, akárcsak a szlovák. Mostanában a lengyel nyelvbe és irodalomba ástam bele magam.

Kérem, beszéljen a jelenleg is futó kutatási projektekről! Milyen kutatási szempontokat nyújt például a szekuritizációkutatás?

Eleinte gondjaim voltak a szekuritizáció fogalmával. Különös, az elején a német koncepciójával botladoztam, de azután rájöttem, hogy ez valóban revelatív erejű, felnyitja az ember szemét, mert rájövünk, hogy amikor az emberek kockázatokról és veszélyekről beszélnek, sokkal többről van szó, mint csak a kockázatról vagy a veszélyről. Ez egy társadalmi folyamat, egy „*gesellschaftlicher Prozess*”, ahol nagyon sok menedzsmentről, hatalomtechnikáról,

meggyőzésről és nézőpontok feletti harcról van szó. Amit mi csinálunk az SFB-ben, arra nagyon sok amerikai kollégám irigykedik, mert nekik ilyen, egyes projektek alapján jól fölépített hálózatuk nincs. Körülbelül húsz részprojektünk van, nagyjából 3 millió eurós költségvetéssel. Ez a *security studies* kutatásnak az élvonalá, ami jól kiépített tudományterülete a politológiának, társadalomtudományoknak és nemzetközi kapcsolatoknak, de nem próbáltuk még azt a történettudományba implementálni. A helyzet épphogy az ellenkezője: az ezzel kapcsolatos tanulmányok jó része (amellyel találkoztam) ahistorikus, tér és idő nélküli elemzés, nem érzékeli, hogyan kell historizálni a fő elképzeléseket. Amennyire lehet, absztrahálnak, elvontak maradnak, és nem bonyolítják a dolgokat afelé, hogy megnézzék, a felfogás maga változott-e. Mert a folyamatok változtak. Azt hiszem, hat év munka után elmondhatjuk, hogy elértük azt a pontot, hogy megoszthatjuk a társadalomtudósokkal, hogy mit csinálunk, mert ők az időre nem a fejlődés fő faktoraként gondolnak. Emellett történész kollégáinkat is elérhetjük ezzel a koncepcióval a történelmi látásmódon belül is. Amikor biztonságról beszélnek, érzékeltetni kell, hogy az nem egy adott dolog, hanem különböző jelentősége és relevanciája van minden érintett számára. Nem azt mondom természetesen, hogy nincs valóságos, objektív biztonság, mert van, de sokkal izgalmasabb ezen látható folyamatok mögé nézni, hogy ki veti fel a biztonság kérdését, és mi történik azután. Ezt követően, ezt alapul véve folytathatjuk a kutatást.

A mostani projektünk azt vizsgálja, hogy a kisebbségeket hogyan formálták az állam nemzeti, társadalmi és kulturális egységét veszélyeztető tényezővé. A két világháború közti időszakokkal kezdtünk, egyrészt egy Kárpátaljával kapcsolatos részprojekttel, csehszlovák kontextusban, valamint egy Lemberg (Lvov, ma: Lviv, Ukrajna) városát a késői osztrák–magyar korszakban elemző részprojekttel, különös tekintettel a zsidó képviselőre a városi tanácsban. Most a 19. századra térünk át, mégpedig a dualista Magyarországra az 1860-as évektől az első világháborúig. Örömmel tölt el, hogy két magasan kvalifikált és inspiráló magyarországi fiatal kutatót sikerült meggyőznünk, hogy jöjjen ide, és vegyen részt a projektben. Magam is izgalmasnak találom a témát, mert mindig is érdeklődéssel töltött el Magyarország különleges alkotmányos és kormányzati rendszere. Teljesen egyedi volt, és ennek ellenére az Ausztria–Magyarországot kutatók vagy Magyarországot, vagy Ausztriát választják témául, és szinte nincs is tudomásuk egymásról. A közigazgatás középszintje és fontossága ráadásul kevesek számára ismert, de most szolgálhatunk egy összehasonlítással két régiót, Nyugat- és Délmagyarországot illetően. Azt vizsgáljuk, hogy a kisebbségek hogyan foglaltak állást és hova helyezték el magukat, és hogyan kezelte – integrálta vagy „utálta ki” – a vármegyei többség ezeket a kisebbségeket, valamint ezen folyamatok dinamikáját elemezzük.

Miért ajánlaná a hallgatóknak, hogy építsenek nemzetközi ösztöndíjakat karrierjükbe? Hogyan értékelné a nemzetközi kutatói tapasztalatokat, miért fontos, hogy nemzetközi pordon is aktívak maradjunk?

Egy karriernek általában véve csak előnyére válik a megmérettetés, különösen abban az esetben, ha azonos szinten lévők versenyeznek. Rendkívül tanulságos nyitottnak lenni nemzetközi lehetőségekre és életünk egy bizonyos részét másutt tölteni. Akadémiai értelemben véve új iskolákat, témákat, preferenciákat ismerhetünk meg, illetve különböző felsőoktatási és/vagy akadémiai rendszerekben tesztelhetjük magunkat. Emellett roppantul kitágítja a szemléletmódunkat, és a legjobb módja a nyelvek elsajátításának is. Ha nem lettem volna Budapesten, sehol sem tartana a magyar nyelvtudásom; néhány nyelv esetén elkerülhetetlenül szükséges, hogy a helyszínen tanuljuk meg, hogy folyékonyan beszéljük. Kapcsolatépítésre is jó, és még ha csak egy-két évet töltünk is külföldön, az is megváltoztat minket, más emberek leszünk olyan értelemben, hogy letisztultabb képet kapunk arról, hogyan látjuk

magunkat például tudományos tekintetben. Összességében csak előnyünkre válhat egy külföldi tartózkodás. Saját történelmi karrieremet illetően teljes változást hozott Németországba költözésem. Sokkal több módszertani és elméleti kérdéssel kellett foglalkoznom, újra kellett terveznem az egész akadémiai „működésem” ezekhez a struktúrákhoz alkalmazkodva. Még ha a nyelv nagyjából ugyanaz is, teljesen más világ.

Van krédója?

Igen: próbáljunk nyitottak lenni a témánk szempontjából releváns minden fő nézőpont iránt, ami multidiszciplinaritást jelent, de nem csak tudományos értelemben mondom ezt. Legyünk nyitottak az iránt, hogy mit tudnak más tudományágak nyújtani. Nézzünk a narratívák mögé, legyenek azok ideológiai, nemzeti vagy csoport-jellegűek! Tehát azt gondolom, hogy a történész feladata nem az, hogy identitáskurzusokat juttasson érvényre, hanem hogy megmutassa, hogyan dolgozik, és feltárja álláspontjának empirikus hátterét. Legyen a történész kutató, kvázi dekonstruáló – bár nem szeretem ezt a szót –, de maradjon a „materia” közelségében, hogy függetlenedjen a témájáról kialakult általános vagy általánossá tett nézetektől. Legyen nyílt, amennyire csak lehetséges. Amit a Kelet-Közép-Európával foglalkozó hallgatóknak és kutatóknak tudok ajánlani, az az, hogy maradjanak kíváncsiak. Ez egy fantasztikus kutatható régió, csak maradjanak érdeklődők.

Gießen, 2020. február 4.

Az interjút készítette: CSERNUS-LUKÁCS SZILVESZTER

Peter Haslinger műveinek bibliográfiája

Monográfiák

- Nation and Territorium im tschechischen politischen Diskurs 1880–1938, München 2010.
Hundert Jahre Nachbarschaft. Die Beziehungen zwischen Österreich und Ungarn 1895–1994, Frankfurt am Main et al. 1996 (winner of the Stefan László-Prize 1996).
Der ungarische Revisionismus und das Burgenland 1922–1932, Frankfurt am Main et al. 1994.
Arad, November 1918. Oszkár Jászi und die Rumänen in Ungarn 1900–1918, Wien et al. 1993.

Szerkesztett könyvek

- Peter Haslinger, Agnes Laba et al. (eds.): Coping with Hunger and Shortage under German Occupation in World War II, Cham 2018.
Peter Haslinger, Nicole Shea (eds.): Diversity, Security, Mobility: Challenges for Eastern Europe, in: EuropeNow, Issue 13 (2017), <http://www.europenowjournal.org/2017/12/05/diversity-security-mobility/>.
Peter Haslinger, Heidi Hein-Kircher u.a. (Hrsg.): Berghahn Series: New Perspectives on Central and Eastern European Studies. New York u.a. 2017.
Peter Haslinger, Justyna Aniceta Turkowska, et al. (eds.): Wissen transnational. Funktionen – Praktiken – Repräsentationen, Marburg 2016.
Peter Haslinger, Monika Wingender et al. (eds.): Mehrsprachigkeit und Multikulturalität in politischen Umbruchphasen im östlichen Europa (Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa Schriftenreihe des Gießener Zentrums Östliches Europa 2), Wiesbaden 2016.
Peter Haslinger, Wolfgang Kreft et al. (eds.): Wrocław/Breslau. Historyczno-topograficzny atlas miast śląskich / Historisch-topographischer Atlas schlesischer Städte – Tom/Band 5, revised by: Hans-Jürgen Klinik, Jolanta Rusinowska-Troja, Marburg – Wrocław 2016.
Peter Haslinger, Malte Rolf (eds.): Untergangsszenarien und Zukunftsvisionen: Deutschland und Russland im Fin de Siècle. Themenheft, Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (2015), Vol. 63.
Peter Haslinger, Katalin Stráner et al. (eds.): Concepts in Focus: Nomadic Concepts, special section of Contributions to the History of Concepts 9 (2014), 2.
Peter Haslinger, Heidrun Kämper, et al. (eds.): Demokratiegeschichte als Zäsurgeschichte. Diskurse der Frühen Weimarer Republik, Berlin 2014.
Peter Haslinger, Wolfgang Kreft et al. (eds.): Nowa Sól/Neusalz. Historyczno-topograficzny atlas miast śląskich / Historisch-topographischer Atlas schlesischer Städte – Tom/Band 4, Marburg – Wrocław 2013.
Peter Haslinger, Heidi Hein-Kircher et al. (eds.): Heimstätten der Nation. Ostmitteleuropäische Vereins- und Gesellschaftshäuser im transnationalen Vergleich, Marburg 2013.
Peter Haslinger, Vadim Oswalt (eds.): Kampf der Karten. Propaganda- und Geschichtskarten als politische Instrumente und Identitätstexte, Marburg 2012.
Peter Haslinger, Wolfgang Kreft et al. (eds.): Węglińiec/Kohlfurt. Historyczno-topograficzny atlas miast śląskich / Historisch-topographischer Atlas schlesischer Städte – Tom/Band 3, Marburg – Wrocław 2012.
Peter Haslinger, Monika Heinemann et al. (eds.): Medien zwischen Fiction-Making und Realitätsanspruch: Konstruktionen historischer Erinnerungen, München 2011.
Peter Haslinger (ed.): 1989 als mediales Ereignis, Schwerpunktheft Zeitschrift für Ostmitteleuropafor-schung 59, 4, Marburg 2011.

- Peter Haslinger, Wolfgang Kreft et al. (eds.): Opole/Oppeln. Historyczno-topograficzny atlas miast śląskich / Historisch-topographischer Atlas schlesischer Städte – Tom/Band 2, Marburg/Wrocław 2011.
- Peter Haslinger, Volker Zimmermann et al. (eds.): Loyalitäten im Staatssozialismus. DDR, Tschechoslowakei, Polen, Marburg 2010.
- *Peter Haslinger, Wolfgang Kreft et al. (eds.): Görlitz/Zgorzelec. Historisch-topographischer Atlas schlesischer Städte / Historyczno-topograficzny atlas miast śląskich – Band/Tom 1, Marburg/Wrocław 2010.
- Peter Haslinger (ed.): Schutzvereine in Ostmitteleuropa. Vereinswesen, Sprachenkonflikte und Dynamiken nationaler Mobilisierung 1860–1939, Marburg 2009.
- Peter Haslinger, K. Erik Franzen et al. (eds.): Diskurse über Zwangsmigrationen in Zentraleuropa. Geschichtspolitik, Fachdebatten, literarisches und lokales Erinnern seit 1989, München 2008.
- Peter Haslinger (ed.): Ostmitteleuropa transnational, Comparativ: Zeitschrift für Globalgeschichte und vergleichende Gesellschaftsforschung 18, 2, Leipzig 2008.
- Peter Haslinger, Joachim von Puttkamer (eds.): Staat, Loyalität und Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1918–1941, München 2007.
- Peter Haslinger, Christiane Brenner et al. (eds.): Geschichtsschreibung zu den böhmischen Ländern im 20. Jahrhundert. Wissenschaftstraditionen – Institutionen – Diskurse, München 2006.
- Peter Haslinger, Daniel Mollenhauer (eds.): „Arbeit am nationalen Raum“. Deutsche und polnische Rand- und Grenzregionen im Nationalisierungsprozess, Comparativ: Zeitschrift für Globalgeschichte und vergleichende Gesellschaftsforschung 15, 2, Leipzig 2005.
- Peter Haslinger, Nina Janich (eds.): Die Sprache der Politik – Politik mit Sprache, forost Arbeitspapiere 29, München 2005.
- Peter Haslinger, Monika Fludernik et al. (eds.): Der Alteritätsdiskurs des Edlen Wilden. Exotismus, Anthropologie und Zivilisationskritik am Beispiel eines europäischen Topos, Würzburg 2002.
- Peter Haslinger, Robert Luft et al. (eds.): Seibt, Ferdinand: Deutsche, Tschechen, Sudetendeutsche. Analysen und Stellungnahmen zu Geschichte und Gegenwart aus fünf Jahrzehnten. Festschrift zu seinem 75. Geburtstag, München 2002.
- Peter Haslinger (ed.): Regionale und nationale Identitäten. Wechselwirkungen und Spannungsfelder im Zeitalter moderner Staatlichkeit, Würzburg 2001.
- Peter Haslinger (ed.): Grenze im Kopf. Beiträge zur Geschichte der Grenze in Ostmitteleuropa, Frankfurt am Main et al. 1999.

Tanulmányok

- East Central European History – Still a Strategically Important Field of Research, in: *Journal of Modern European History*, Vol. 16 (2018), 3, pp. 295–300.
- Dilemmas of Security: The State, Local Agency, and the Czechoslovak-Hungarian Boundary Commission, 1921–25, in: *Austrian History Yearbook* Vol. 49 (2018), pp. 187–206, <https://doi.org/10.1017/S0067237818000152>.
- Peter Haslinger, Dirk van Laak: Sicherheitsräume. Bausteine zu einem interdisziplinären Modul, in: *Saeculum*, Volume 68, Issue 1 pp. 9–35.
- Peter Haslinger, Ulf Brunnbauer: Political mobilization in East Central Europe, in: *Nationalities Papers. The Journal of Nationalism and Ethnicity* 45 (2017), 3.
- Introduction. Special Feature on Diversity, Security, Mobility: Challenges for Eastern Europe, in: *EuropeNow: a journal for research & art* (2017), <https://www.europenowjournal.org/2017/12/05/diversity-security-mobility/>
- Minorities, Diversities, and Securities: An Interview with Peter Haslinger, in: *EuropeNow: a journal for research & art* (2017), <https://www.europenowjournal.org/2017/12/05/an-interview-with-peter-haslinger/>
- Peter Haslinger, Mathias Voigtmann, Wojciech Pieniżek, Vytautas Petronis: Frontiers of Violence. Paramilitärs als Gewaltgemeinschaften im Ostmitteleuropa der 1920er Jahre, in: Winfried Speitkamp

- (ed.): *Gewaltgemeinschaften in der Geschichte. Entstehung, Kohäsionskraft und Zerfall*, Göttingen 2017, pp. 233–254.
- “Wo seid Ihr, Professoren?“ Expertenkommunikation und die Russland-Ukraine-Krise“, in: Manfred Sapper, Volker Weichsel (eds.), Jan Kusber, Jörn Happel, Heidi Hein-Kircher as guest editors: *Osteuropa, „Vermessene Welt. Osteuropaexperten im 20. Jahrhundert“*, 67. Jg., Heft 1-2, Berlin 2017, pp. 67–77.
- Peter Haslinger, Justyna Aniceta Turkowska: *Wissen im Prozess: Praktiken – Repräsentationen – Inszenierungen*, in: idem et al. (eds.): *Wissen transnational. Funktionen – Praktiken – Repräsentationen*, Marburg 2016, pp. 1–12.
- Flüchtlingskrise 1956 – die Ungarische Revolution und Österreich, in: Jerzy Kochanowski, Joachim von Puttkamer (eds.): 1956. Eine (etwas) andere Perspektive, Warszawa 2016, pp. 125–156.
- Gesellschaftliche Mehrsprachigkeit und Prozesse der Versicherheitlichung, in: idem., Monika Wingen-der et al. (eds.): *Mehrsprachigkeit und Multikulturalität in politischen Umbruchphasen im östlichen Europa*, Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa Schriftenreihe des Gießener Zentrums Östliches Europa 2, Wiesbaden 2016, pp. 243–256.
- Saint-Germain, Treaty of, in: 1914–1918-online. International Encyclopedia of the First World War, Ute Daniel, Peter Gatrell, et al. (eds.), issued by Freie Universität Berlin, Berlin 06.12.2016, DOI: <http://dx.doi.org/10.15463/ie1418.11017>.
- Peter Haslinger, Tatjana Tönsmeier: *Vom digitalen Umgang mit ediertem Grauen – forschungsethische Fragen*, H-Soz-Kult, 12.12.2015, <http://www.hsozkult.de/debate/id/diskussionen-2930>.
- Peter Haslinger, Malte Rolf: *Einleitung zu „Untergangsszenarien und Zukunftsvisionen: Deutschland und Russland im Fin de Siècle“*, Themenheft, Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, Bd. 63 (2015), pp. 925–930.
- Peter Haslinger, Katalin Stráner, Jan Surman: *Nomadic concepts – Biological Concepts and Their Careers Beyond Biology*, in: *Contributions to the History of Concepts* 9 (2014), 2, pp. 1–17.
- Austria-Hungary, in: Robert Gerwarth, Erez Maela (eds.): *Empires at War: 1911–1923*, Oxford 2014, pp. 73–90. 2016 in rumänischer Übersetzung erschien: *Austria-Hungary*, in: Robert Gerwarth, Erez Maela (eds.): *Empires at War: 1911–1923*, Oxford 2014, pp. 73–90.
- 2016 in arabischer Übersetzung in erneuter Auflage erschien: *Austria-Hungary*, in: Robert Gerwarth, Erez Maela (eds.): *Empires at War: 1911–1923*, Oxford 2014, pp. 73–90.
- 2015 in chinesischer und arabischer Übersetzung erschien: *Austria-Hungary*, in: Robert Gerwarth, Erez Maela (eds.): *Empires at War: 1911–1923*, Oxford 2014, pp. 73–90.
- Wissensvermittlung im Zeitalter der Informationsgesellschaft – Archive und Sammlungen im digitalen Wandel, in: Jens Aspelmeier (ed.): *Veröffentlichungen der Archivschule Marburg Nr. 57, Transparenz für die Bürger? Perspektiven historischer Öffentlichkeits- und Bildungsarbeit in Archiven*, Beiträge zum 17. Archivwissenschaftlichen Kolloquium der Archivschule Marburg, Marburg 2014, pp. 31–50.
- Der spatial turn und die Geschichtsschreibung zu Ostmitteleuropa in Deutschland, in: Tatjana Tönsmeier (ed.): *Zeitschrift für Ostmitteleuropaforschung, Themenheft Grenzen und Räume: Neue Forschungen und Forschungsimpulse*, Marburg 2014, pp. 74–95.
- Peter Haslinger, Rudolf Jaworski, Heidi Hein-Kircher: *Einleitung*, in: idem et al. (eds.): *Heimstätten der Nation. Ostmitteleuropäische Vereins- und Gesellschaftshäuser im transnationalen Vergleich*, Marburg 2013, pp. 1–10.
- Peter Haslinger, Vytautas Petronis: *Erster Weltkrieg, Systemkonsolidierung und kollektive Gewalt in Ostmitteleuropa. Litauen und der „Eiserne Wolf“*, in: Winfried Speitkamp (ed.): *Gewaltgemeinschaften. Von der Spätantike bis ins 20. Jahrhundert*, Göttingen 2013, pp. 343–369.
- Peter Haslinger, Vadim Oswald: *Einleitung: Raumkonzepte, Wahrnehmungsdispositionen und die Karte als Medium von Politik und Geschichtskultur*, in: idem. (eds.): *Kampf der Karten. Propaganda- und Geschichtskarten als politische Instrumente und Identitätstexte*, Marburg 2012, pp. 1–12.
- How to run a Multilingual Society: Statehood, Administration and Regional Dynamics in Austria-Hungary, 1867–1914, in: Joost Augusteijn, Eric Storm (eds.): *Region and State in Nineteenth*

- Century Europe. Nation-Building, Regional Identities and Separatism, Basingstoke 2012, pp. 111–128.
- Gewaltoptionen und Handlungslogiken im Revolutionsjahr 1989 in Ostmitteleuropa, in: Martin Sabrow (ed.): 1989 und die Rolle der Gewalt, Göttingen 2012, pp. 255–277.
- Peter Haslinger, Martin Schulze Wessel, Monika Flacke: Einleitung: Erinnerungen im Zeichen von Medien: Entwicklungen, Ansprüche und Konflikte bei der Repräsentation des Zweiten Weltkrieges, in: idem., Monika Heinemann et al. (eds.): Medien zwischen Fiction-Making und Realitätsanspruch: Konstruktionen historischer Erinnerungen, München 2012, pp. I–VII.
- Raumkonzepte am Übergang von Monarchie zur Republik. Das Ende Österreich-Ungarns und tschechische Diskurse über ein nationales Territorium, in: Arnold Suppan (ed.): Auflösung historischer Konflikte im Donauraum. Festschrift für Ferenc Glatz zum 70. Geburtstag, Budapest 2011, pp. 585–591.
- Opferkonkurrenzen und Opferkonjunkturen. Das Beispiel von „Flucht und Vertreibung“ in Deutschland seit 1990, in: Geschichte in Wissenschaft und Unterricht 62 (2011), pp. 176–190.
- Failing Empires? Strategies and Impacts of Imperial Representation during the Nineteenth Century, in: Jörn Leonhard, Ulrike von Hirschhausen (eds.): Comparing Empires. Encounters and Transfers in the Long Nineteenth Century, Göttingen 2011, pp. 302–307.
- Die Täter und die Opfer. „Heldenplatz“ von Thomas Bernhard, in: Dirk van Laak (ed.): Literatur, die Geschichte schrieb, Göttingen 2011, pp. 253–267.
- Loyalitäten im Staatssozialismus – theoretische und konzeptionelle Grundlagen, in: idem., Volker Zimmermann et al. (eds.): Loyalitäten im Staatssozialismus. DDR, Tschechoslowakei, Polen, Marburg 2010, pp. 3–21.
- Wissenschaftlichkeit statt Identitätspolitik – zu den „Konzeptionellen Überlegungen für die Ausstellungen der ‚Stiftung Flucht, Vertreibung, Versöhnung‘“. Diskussionsbeitrag zum Konzept für die Ausstellungen der „Stiftung Flucht, Vertreibung, Versöhnung“, in: H-Soz-u-Kult, 29.09.2010, <https://www.hsozkult.de/debate/id/diskussionen-1376>.
- Einleitung: Wen und wovor schützen Schutzvereine? Problemaufriss und Versuche einer Einordnung, in: idem. (ed.): Schutzvereine in Ostmitteleuropa. Vereinswesen, Sprachenkonflikte und Dynamiken nationaler Mobilisierung 1860–1939, Marburg 2009, pp. 1–6.
- Staat, Gesellschaft und tschechische Schutzvereine in den Grenzregionen der böhmischen Länder in der Zwischenkriegszeit, in: idem. (ed.): Schutzvereine in Ostmitteleuropa. Vereinswesen, Sprachenkonflikte und Dynamiken nationaler Mobilisierung 1860–1939, Marburg 2009, pp. 208–234.
- Sprachenpolitik, Sprachendynamik und imperiale Herrschaft in der Habsburgermonarchie 1740–1914, in: Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung 57 (2008), pp. 81–111.
- Peter Haslinger, Martin Schulze Wessel: Debatten um Zwangsmigrationen in Zentraleuropa als transnationale Diskursereignisse, in: idem., K. Erik Franzen et al. (eds.): Diskurse über Zwangsmigrationen in Zentraleuropa. Geschichtspolitik, Fachdebatten, literarisches und lokales Erinnern seit 1989, München 2008, pp. XV–XXVII.
- Östliches und Westliches, Europäisches und Globales – zur Einleitung, in: Ostmitteleuropa transnational, Comparativ. Zeitschrift für Globalgeschichte und vergleichende Gesellschaftsforschung 18, 2, Leipzig 2008, pp. 7–10.
- Erinnerungskultur und Geschichtspolitik in der historischen Forschung zum östlichen Europa, in: zeitenblicke 6 (2007), 2, 24.12.2007, www.zeitenblicke.de/2007/2/haslinger/index_html
- „Nationalgeschichte“ als Betrachtungsparadigma und als Darstellungsproblem für die Geschichte der Nachfolgestaaten der Habsburgermonarchie, in: Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 115 (2007), pp. 157–159.
- Grenze als Strukturprinzip und Wahrnehmungsproblem: Theorien und Konzepte im Bereich der Geschichtswissenschaften, in: Christoph Augustynowicz, Andreas Kappeler (eds.): Die galizische Grenze 1772–1867: Kommunikation oder Isolation, Wien 2007, pp. 5–20.
- Die Vergangenheit multiethnischer Regionen – Bemerkungen zu einem historiografischen Forschungsproblem, in: Danubiana Carpathica, Jahrbuch für Geschichte und Kultur in den deutschen Siedlungsgebieten Südosteuropas 1 (2007), pp. 15–24.

- Peter Haslinger, Joachim von Puttkamer: Staatsmacht, Minderheit, Loyalität – konzeptionelle Grundlagen am Beispiel Ostmittel- und Südosteuropas in der Zwischenkriegszeit, in: idem. (eds.): Staat, Loyalität und Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1918 – 1941, München 2007, pp. 1–16.
- Die Osteuropäische Geschichte – Zwischen Europäischer Geschichte und Globalgeschichte?, in: Connections. A Journal for Historians and Area Specialists, 24.03.2006, <http://www.connections.clio-online.net/article/id/artikel-708>.
- Die Dynamik der aktuellen geschichtspolitischen Debatten um Flucht und Vertreibung in Zentraleuropa, in: Ulf Brunnbauer, Michael G. Esch et al. (eds.): Definitionsmacht, Utopie, Vergeltung. „Ethnische Säuberungen“ im östlichen Europa des 20. Jahrhunderts, Münster et al. 2006, pp. 281–301.
- Nación, región y territorio en la evolución de la Monarquía habsbúrgica y sus Estados sucesores (1700–1939): Reflexiones para una teoría del regionalismo [Nation, Region und Territorium in der Entwicklung der Habsburgermonarchie und ihrer Nachfolgestaaten (1700–1939): Überlegungen zu einer Theorie des Regionalismus], in: Ayer. Revista de historia contemporánea 64 (2006), pp. 65–94.
- Staatsrecht oder Staatsgebiet? Böhmisches Staatsrecht, territoriale Denke und tschechische Emanzipationsbestrebungen 1890–1914, in: Dietmar Willoweit, Hans Lemberg (eds.): Reiche und Territorien in Ostmitteleuropa. Historische Beziehungen und politische Herrschaftslegitimation, München 2006, pp. 345–358.
- Die „Arbeit am nationalen Raum“ – Kommunikation und Territorium im Prozess der Nationalisierung, in: idem., Daniel Mollenhauer (eds.): „Arbeit am nationalen Raum“. Deutsche und polnische Rand- und Grenzregionen im Nationalisierungsprozess. Schwerpunktheft Comparativ 15, 2, Leipzig 2005, pp. 9–21.
- Diskurs, Sprache, Zeit und Identität – ein Plädoyer für eine erweiterte Diskursgeschichte, in: Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 16 (2005), pp. 49–66.
- Der Rand als Zentrum? Die deutsch besiedelten Grenzregionen der böhmischen Länder als Wertezentren im tschechischen nationalen Diskurs (1880–1938), in: Rüdiger Haufe, Christiane Wolf (eds.): Mythen der Mitte. Zur Konstruktion nationaler Wertezentren im 19. Jahrhundert. Weimar, pp. 233–246.
- Eine Option in Richtung Europa? Österreich im außenpolitischen Kalkül der ungarischen Kommunisten 1956–1989, in: Archiv für Sozialgeschichte 45 (2005), Schwerpunktheft „West-Ost-Verständigung in Spannungsfeld von Gesellschaft und Staat seit den 1960er Jahren“, pp. 59–77.
- Sprache als Medium, Objekt und Gestaltungselement von Politik, in: Peter Haslinger, Nina Janich (eds.): Die Sprache der Politik – Politik mit Sprache, München 2005, pp. 7–12.
- Von der Erinnerung zur Identität und zurück: Zur aktuellen Debatte über die Vertreibungen in Ostmitteleuropa, in: Christoph Cornelißen, Roman Holec et al. (eds.): Diktatur – Krieg – Vertreibung. Erinnerungskulturen in Tschechien, der Slowakei und Deutschland seit 1945, Essen 2005, pp. 473–488.
- Erschienen auch in slowakischer Übersetzung: Od spomienky k identite e spät’: k aktuálnej diskusii o vyhnaniach v strednej Európe, in: Christoph Cornelißen, Roman Holec et al. (eds.): Diktatura – válka – vyhnání, Essen 2007, pp. 443–458.
- Vor einem Paradigmenwechsel? Die Osteuropäische Geschichte und die EU-Osterweiterung, in: Osteuropa 54 (2004), 4, pp. 40–46.
- Loyalität in Grenzregionen. Methodische Überlegungen am Beispiel der Südslowakei, in: Martin Schulze Wessel (ed.): Loyalitäten im polyethnischen multikonfessionellen Staat: Das Beispiel der Tschechoslowakischen Republik, München 2004, pp. 45–60.
- Minorities and Territories – Ways to Conceptualise Identification and Group Cohesion in Greece and the Balkans, in: Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas 5 (2004), pp. 15–26.
- Nationale oder transnationale Geschichte? Die Historiographie zur Slowakei im europäischen Kontext, in: Bohemia 44 (2004), pp. 326–341.
- Erschienen auch in slowakischer Übersetzung: Národné alebo nadnárodné dejiny? Historiografia o Slovensku v evrópskom kontexte, in: Historický časopis 52 (2004), pp. 269–280.
- Nationalgeschichte und volksgeschichtliches Denken in der tschechischen Geschichtswissenschaft, in: Manfred Hettling (ed.): Volksgeschichten im Europa der Zwischenkriegszeit, Göttingen 2003, pp. 272–300.

- The Nation, the Enemy, and Imagined Territories: Slovak and Hungarian Elements in the Emergence and Decline of a Czechoslovak National Narrative 1890–1938, in: Nancy Wingfield (ed.): *Creating the Other. The Causes and Dynamics of Nationalism, Ethnic Enmity, and Racism in Eastern Europe*, Providence 2003, pp. 169–182.
- Konstruktionsversuche eines nationalen Territoriums und einer nationalen Wir-Gruppe in der ungarischen politischen Publizistik 1919–1939, in: Gabriella Schubert, Wolfgang Dahmen (eds.): *Bilder vom Eigenen und Fremden aus dem Donau-Balkan-Raum. Analysen literarischer und anderer Texte*, München 2003, pp. 281–301.
- Nationalismus und Regionalismus – Konflikt oder Koexistenz? In: Philipp Ther, Holm Sundhaussen (eds.): *Regionale Bewegungen und Regionalismen in europäischen Zwischenräumen seit der Mitte des 19. Jahrhunderts*, Marburg 2003, pp. 267–274.
- Peter Haslinger, Stefan Kaufmann: Der Edle Wilde – Wendungen eines Topos, in: idem., Monika Fludernik et al. (eds.): *Der Alteritätsdiskurs des Edlen Wilden. Exotismus, Anthropologie und Zivilisationskritik am Beispiel eines europäischen Topos*, Würzburg 2002, pp. 13–30.
- Das Spannungsfeld zwischen Ethnikum, Nation und Territorium in ungarisch-sprachigen Monographien 1890–1919, in: *Südostdeutsches Archiv* 44 (2001), 45, pp. 67–84.
- Building a Region: Identity Politics and the Formation of Identities in the Federal Province of Burgenland 1921–1938, in: *Austrian History Yearbook* 32 (2001), pp. 105–123.
- Zeit- und Alteritätsbezüge in Staatsgründungsdiskursen: Das Beispiel der Ersten Tschechoslowakischen Republik, in: Hans-Joachim Gehrke (ed.): *Geschichtsbilder und Gründungsmythen*, Würzburg 2001, pp. 325–347.
- Peter Haslinger, Klaus Holz: Selbstbild und Territorium. Dimensionen von Identität und Alterität, in: idem. (ed.): *Regionale und nationale Identitäten. Wechselwirkungen und Spannungsfelder im Zeitalter moderner Staatlichkeit*, Würzburg 2001, pp. 15–38.
- Peter Haslinger, Jannis Niehoff-Panagiotidis, Christian Voss: Zwischen Geschichtswissenschaft und Anthropologie: Regionale und nationale Identitäten als Gegenstand der Makedonienforschung, in: *Südostforschungen* 59 (2000), 60, pp. 462–489.
- Funktionsprinzip Staatsgrenze. Aspekte seiner Anwendbarkeit im Bereich der Osteuropaforschung, in: Hans Lemberg (ed.): *Grenzen in Ostmitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert. Aktuelle Forschungsprobleme*, Marburg 2000, pp. 57–66.
- Zásur oder Irritation? Der Prager Frühling und die österreichisch-ungarischen Beziehungen, in: *Slovanské štúdie* 38 (1999), 1, pp. 27–34.
- Einleitung: Grenze im Kopf. Anmerkungen aus geschichtswissenschaftlicher Perspektive, in: idem. (ed.): *Grenze im Kopf. Beiträge zur Geschichte der Grenze in Ostmitteleuropa*, Frankfurt/ Main et al. 1999, pp. 7–18.
- Die österreichischen Erbländer, in: Harald Roth (ed.): *Studienhandbuch östliches Europa*, Vol. 1, Wien et al. 1999, pp. 288–295.
- Régió és regionalizmus Délkelet-Európában [Region und Regionalismus in Südosteuropa], in: *Pro Minoritate* 6 (1999), pp. 3–10.
- Grenzgänger zwischen Nationalkulturen: Die „Magyaronen“ im Burgenland der Zwischenkriegszeit, in: Monika Fludernik, Hans-Joachim Gehrke (eds.): *Grenzgänger zwischen Kulturen*, Würzburg 1999, pp. 289–304.
- Sprachpolitik und Sprachalltag im burgenländischen Schulwesen der frühen zwanziger Jahre, in: *Archivar und Bibliothekar. Bausteine zur Landeskunde des burgenländisch-westungarischen Raumes. Festschrift für Johann Seedoch zum 60. Geburtstag*, Eisenstadt 1999, pp. 198–212.
- Sto rokov susedstva - Rakúsko-maďarské vzťahy 1895–1994 [Hundert Jahre Nachbarschaft – Die österreichisch-ungarischen Beziehungen 1895–1994], in: *Historický časopis* 46 (1998), pp. 94–98.
- Die Umstellung des burgenländischen Schulwesens in den Jahren nach dem Souveränitätswechsel 1921–1925, in: *Südostdeutsches Archiv* 40 (1997), 41, pp. 79–93.
- Zur Frage der ungarischen Flüchtlinge in Österreich 1956–1957, in: Gerhard Seewann (ed.): *Migrationen und ihre Auswirkungen. Das Beispiel Ungarn 1918–1995*, München 1997, pp. 147–162.
- Die Revue des études sud-est européennes' als Spiegel der Tendenzen in der rumänischen Wissenschaft 1974–1989, in: *Revue Roumaine d'histoire* 36 (1997), pp. 143–155.

- Ungarn, in: Valeria Heuberger, Arnold Suppan et al. (eds.): Brennpunkt Osteuropa. Minderheiten im Kreuzfeuer des Nationalismus, Wien – München 1996, pp. 276–296.
- Magyar menekültek az osztrák határon [Ungarische Flüchtlinge an der österreichischen Grenze], in: Barátság 8 (1996), pp. 1471–1475.
- Das Burgenland – ein Faktor in den bilateralen Beziehungen zwischen Österreich und Ungarn 1921–1938?, in: Burgenland 1921. Anfänge, Übergänge, Aufbau (1996), 95, pp. 99–119.
- Das Ungarnbild der Wiener Presse am Vorabend des Millenniums: Der Nationalitätenkongreß 1895 und die kroatische Frage, in: Österreichische Osthefte 37 (1995), pp. 133–146.
- Ungarn und seine Nachbarn 1918–1938 in den Karikaturen der satirischen Zeitschrift „Borsszem Jankó“, in: Ungarn-Jahrbuch 21 (1993), pp. 63–87.
- Die Rumänen im Königreich Ungarn 1900–1918 in ihrer Auseinandersetzung mit den Magyaren, in: Gerhard Seewann (ed.): Minderheitenfragen in Südosteuropa, München 1992, pp. 279–295.
- Die Ungarnrezeption in der burgenländischen Presse 1921–1932. Bemerkungen zu Entwicklung und Begrenzung einer burgenländischen Identität in der Zwischenkriegszeit, in: Burgenländische Heimatblätter 54 (1992), pp. 153–169.
- Die Tschechoslowakei 1945–1991, in: Politische Bildung 13 (1991), pp. 4–12.

PETER HASLINGER

Társadalmi többnyelvűség és a szekuritizáció folyamatai*

A többnyelvű társadalmakat illetően a jelenlegi helyzet új interdiszciplináris megközelítést kíván, amint azt a multikulturalizmus neoesszencialista modelljének kortárs kritikája megmutatta. Egyrészt a konfliktuselméletek és a szekuritizáció elméletei még nem tárták fel a többnyelvűség és a multikulturalizmus minden részletét, ahogy egy *longue durée* összehasonlító megközelítés által kínált lehetőséget sem használták még ki ezen a területen. Másrészt – talán okkal – a többnyelvű társadalmakkal foglalkozó történészek kerülnek a ’biztonság’ fogalmát kutatásaikban. Ennek a tanulmánynak a célja tehát az, hogy olyan hézagokat azonosítson, amelyek a többnyelvűség és a biztonság elméleteinek összeötvözésekor megfigyelhetők, s egy új modell első elemeit vázolja fel.

Idestova két évtizede a történelmi munkákban a többnyelvűség a kulturális sokszínűség mutatója, komplex és produktív kölcsönhatást jelképez, avagy egy teljes társadalmat vagy egy politikai egységet alkotó nyelvi csoportok politikai és kulturális versengését.¹ Ez a hagyományos nacionalizmuskutatás elleni reakcióként is felfogható volt, amely ahhoz az előfeltetéshez kötődött, hogy a többnyelvűség a társadalmak állami aktorok által végrehajtott politikai integrációját mindenképpen fenyegető veszélyek egyike. Az 1980-as évek elején² végrehajtott paradigmaváltás óta a nyelvi konfliktusokra már nem mint „természetes”, adott

---

* Ez a tanulmány a szerző által egy kazanyi konferencián (Nyelvpolitika a Habsburg Monarchiában) tartott előadás átdolgozott változata, amelyet a biztonságparadigmák irányvonalára a „Sonderforschungsbereich/Transregio 138” Dynamiken der Sicherheit. Formen der Versicherunglichung in historischer Perspektive” projekt elméleti konzultációin dolgozott ki. Köszönet illeti az SFB részprojektjeiben és „konceptuális csoportjaiban” (*Konzeptgruppe*) részt vevő valamennyi kollégát és kolléganőt. Ezek a megbeszélések hathatósan segítettek az eredeti felfogás továbbfejlesztését. Külön köszönet illeti Andreas Langenohlt és Heidi Hein-Kirchert.

¹ Ezzel kapcsolatban lásd még a következő tanulmányokat: Weber, P. (Hg.): *Contact and conflict. Language planning and minorities*. Bonn, 1999.; Due, H. R.: *The politics of language conflict. Implications for language planning and political theory*. In: *Language problems and language planning*, vol. 20. (1996) no. 2. 1–17.; Nelde, P. H. – Rindler Schjelve, R. (ed.): *Minorities and language policy. Minoritäten und Sprachpolitik. Minorités et l'aménagement linguistique*. St. Augustin, 2001.; Kymlicka, W.: *Multiculturalism and Minority Rights. West and East*. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, (2002) no. 4. 1–24.; történelmi perspektívából még mindig releváns: Kremnitz, G.: *Gesellschaftliche Mehrsprachigkeit. Institutionelle, gesellschaftliche und individuelle Aspekte. Ein einführender Überblick*. Wien, 1990.

² Ezek előfeltételét az alábbi, tudománytörténeti szempontból még mindig olvasásra érdemes művek jelentették: Hroch, M.: *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas*. Praha, 1968.; Anderson, B.: *Imagined communities. Reflections on the origins and spread of nationalism*. London, 1983.; Gellner, E.: *Nations and nationalism*. Oxford, 1989. [Magyarul: *Elképzelt közösségek* (2006), *A nemzetek és a nacionalizmus* (2009) – A ford. jegyzete]

állapotra tekintenek, hanem mint egy struktúraváltás velejáróira, mely struktúraváltás a 19. század kezdete óta (többek között Kelet-Közép-Európában is) dinamikusan megváltoztatta a társadalmi mobilitás keretfeltételeit. Ezeket a röviden az iparosítással, urbanizációval, tömegkommunikációval vagy a demokratizálódással jellemezhető folyamatokat tekintik olyan referenciaokoknak, amelyek következtében a társadalmi többnyelvűség szcenáriói ugyanolyan előfeltételek mellett igen eltérő kimeneteket eredményeztek.

Ha tehát manapság a társadalmi többnyelvűséget vizsgáljuk annak minden aspektusával és manifesztálódásával,³ ezek tisztán megkülönböztethetővé válnak a nyelvi konfliktusoktól. A nyelvi kérdésekben gyökerező politikai ügyekben történő társadalmi, kulturális és politikai mobilizáció társadalmilag széthúzó és ezáltal a kohézió szempontjából diszfunkcionális folyamatokhoz vezethet.⁴ Ezek a folyamatok gyakran a mindennapi érintkezést korlátozzák, és a megélt soknyelvűség további antiéztéziseként a nyelvtervezés és nyelvpolitika mezején egyes nyelvek vagy nyelvváltozatok intézményes, jogi vagy politikai eszközökkel történő kötelező előnyben részesítését célozzák jogilag definiált kontextusokban (oktatás, közigazgatás, média, igazságszolgáltatás és a politikai részvétel intézményei).

A többnyelvűség átértékelése annak minden szociális, kulturális és politikai aspektusában már szintén eredményesnek bizonyult a Habsburg Birodalomról és Kelet-Közép-Európáról szóló tanulmányok egész sorában.⁵ Moritz Csáky különösen találóan érvelt amellett, hogy egyaránt szükséges és hasznos lenne, ha eltávolodnánk a különböző nemzetiségek, nyelvi csoportok vagy kulturális formációk közötti kapcsolatok eddigi konfliktusorientált szemléletétől: „Közép-Európára” akár „mint egy laboratóriumra is tekinthetünk a maga etnikai-kulturális sokfélesége alapján, amely olyan fejlődési folyamatokon ment – és megy – keresztül, amelyek a globalizáció és a kulturális kapcsolatrendszerek korszakában az egész világban jelentőségre tettek szert”. Éppen ebben a kulturális heterogenitásban rejlik a régió fő jellemvonása. „A közép-európai régió sokfélesége több területen is megmutatkozik. Például az etnikai sokszínűségben, lakosainak többnyelvűségében és gazdag kulturális diffe-

³ Így tesz különbséget például Jan Fellerer az individuális és csoportos két- és többnyelvűség között különböző részterületeken, például domáinok vagy hálózatok és ahhoz kapcsolódó írásos formák vagy nyelvek használata között, amelyek kialakulásához a társadalmi mobilitás vagy különböző médiumok használata is hozzájárul. Fellerer, J.: *Mehrsprachigkeit im galizischen Verwaltungswesen (1772–1914). Eine historisch-soziolinguistische Studie zum Polnischen und Ruthenischen (Ukrainischen)*. Köln–Weimar–Wien, 2005. 275. sköv.

⁴ Rinder Schjerve, R.: *Language conflict revisited*. In: Darquennes, J. (ed.): *Contact Linguistics and Language Minorities. Kontaktlinguistik und Sprachminderheiten*. Linguistique de Contact et Minorités Linguistiques. St. Augustin, 2007. 45.

⁵ Itt az alábbi műveket említhetjük példaképpen: Judson, P.: *Guardians of the nation*. Cambridge Mass., 2006.; King, J.: *Budweisers into Czechs and Germans. A local history of Bohemian politics, 1848–1948*. Princeton, 2002.; Zahra, T.: *Kidnapped souls. National indifference and the battle for children in Bohemian Lands, 1900–1948*. Ithaca, 2008.; Deak, J.: *Forging a Multi-National State. State Making in Imperial Austria from the Enlightenment to the First World War*. Stanford, 2015. A számos, egyes közösségekről szóló munkák vagy regionális tanulmányok közül lásd: Augustynowicz, C.: *Grenze(n) und Herrschaft(en) in der kleinpolnischen Stadt Sandomierz 1772–1844*. Münster, 2015.; Schumsky, D.: *Zweispachigkeit und binationale Idee. Der Prager Zionismus 1900–1930*. Göttingen, 2012.; Lihaciú, Ion: *Czernowitz 1848–1918. Das kulturelle Leben einer Provinzmetropole*. Mehlingen, 2012.; Prokopovych, M.: *Habsburg Lemberg. Architecture, Public Space and Politics in the Galician Capital, 1772–1914*. West Lafayette, 2008.; Mannová, E.: *Die Pressburger Deutschen und ihre Vereine im 19. Jahrhundert. Vornationale Identität im multiethnischen urbanen Raum*. In: Kriegleder, W. – Seidler, A. – Tancer, J. (Hg.): *Deutsche Sprache und Kultur im Raum Pressburg*. Bremen, 2002. 65–82.

renciaitásában. Ez a sokrétű, pluralista állapot kedvezett bár a cserefolyamatoknak, az etnogeneziseknek és az akkulturációs folyamatoknak, másrésről magában foglalta a különbözőségek és ebből következően a szembenállások folyamatos jelenlétét is.⁶

Ezt a historiográfiai szempontból még mindig helytálló megállapítást a diverzitás és multikulturalizmus koncepciók részéről kritika érte az elmúlt tizenöt év során, főképp feminista és posztkolonialista érvelést használó szerzők köréből. Joggal mutatnak rá, hogy a kulturális sokszínűség számos modellje a különbözőségfaktort időközben neoesszencialista értelemben, abszolútként fogja fel, amely abszolút viszont „a testekben vagy kultúrákban létezik”; ennek megfelelően a különbözősége hivatkozás mindinkább más vezérfogalmakat (elsősorban az „egyenlőség”-et) használja.⁷ A történettudományban is egyre nagyobb számban jelennek meg azok az álláspontok, melyeket szembehelyezkedtek ezekkel a modellekkel.⁸ Johannes Feichtinger és Gary Cohen felveti, hogy a multikulturalizmust tárgyaló vitákban időközben változás észlelhető, amely már nem a kulturális sokszínűséggel kapcsolatos toleranciát és a kisebbségi jogok tiszteltetését tartásáért tekinti ideálisnak. Feichtinger és Cohen szerint az ilyen megnyilatkozásokban a multikulturalizmus korábbi emancipatív arca meghaladottá válik egy partikularista, paternalista és izolacionista koncepció által. Újabb felfogások dominancia-orientált tételeket, az önelszigetelődés felé tartó törekvéseket hirdettek, és egyre inkább újabb igazságtalanságok igazolását szolgálták. Következésképpen a világ egyes régióiban a „multikulturalizmus” fogalmának tartalommal való megtöltése a folyamatosan jelen lévő, elkülönülő „mások” sztereotípiá állandósulásához vezetett, akikre vonatkozóan semmilyen speciális intézkedésre még az életesélyek kiegyenlítését illetően sincs szükség. Európában jobboldali populista pártok is eszközként használják a multikulturalizmust a többségek és kisebbségek közötti hatalmi hierarchia megerősítésére.⁹

Az aktuális fejlemények tükrében a többnyelvűség, kulturális diverzitás, a méltányolható célok és a többnyelvű társadalmak integrációjának eszközei és stratégiái kérdéseiben, úgy tűnik, szükség van további eszmecserére, amely az 1990-es és a 2000-es évek multikulturalizmus-vitáinak szempontjaira alapoz, de ezen megközelítéseket további elméleti komponensekkel egészíti ki¹⁰ abból a célból, hogy elhatárolja azt a neoesszencialista kiindulóponttól. Éppen ezen háttér teszi szükségessé a társadalmi többnyelvűség és a biztonságkutatás elmélete itt javasolt összekapcsolásának megfelelő magyarázatát. A következőkben nem olyan kutatási tervről lesz szó, amely a kulturális, illetve identitást illető homogenitás- és stabilitáskonceptiókból indul ki, és amely ebből következően veszélyként azonosítja a nyelvi-kulturális sokszínűséget egy úgymond természetes biztonságérzetre nézve. Éppen ellenkezőleg: ez a tanulmány azt képviseli, hogy a biztonság fogalmát teljesen a nyelvi szituációkról és történeti aktorfelállásokról szóló elméletkínálatoknak megfelelően újszerű módon közelítse meg, hogy kezdettől elkerülje az ilyen sematikus előfeltevéseket. Ezen a ponton szükség még egyszer felidézni Michaela Wolf állásfoglalását, melyet a multikulturális társadal-

⁶ Csáky, M.: *Ambivalenz des kulturellen Erbes: Zentraleuropa*. In: Csáky, M. – Zeyringer, K. (Hg.): *Ambivalenz des kulturellen Erbes. Vielfachcodierung des historischen Gedächtnisses*. Innsbruck–Wien–München, 2000. 27–49., idézet 35–36.

⁷ Ahmed, S.: *The language of diversity*. *Ethnic and Racial Studies*, vol. 30. (2007) no. 2. 235–237.

⁸ Lásd különösen: Zahra, T.: *Imagined noncommunities. National indifference as a category of analysis*. *Slavic Review*, vol. 69. (2010) no. 1. 93–119.

⁹ Feichtinger, J. – Cohen, G. B.: *Introduction*. In: uők (eds.): *Understanding multiculturalism. The Habsburg Central European Experience*. New York – Oxford, 2014. 1–2.

¹⁰ Darquennes, J.: *Introduction. Contact linguistics and language minorities. Past, present and possible future steps in the life of a productive duo*. In: Darquennes (ed.): *Contact, Linguistics and Language Minorities*, 4–7.

mak és az azok részösszetevői közötti translációs folyamatok vizsgálata kapcsán fogalmazott meg: szükséges, „hogy a ’mások’-ról alkotott koncepciót az érintett kultúrák aszimmetrikus erőviszonyainak kontextusában vizsgáljuk. [...] A kultúrára tehát nem körülhatároló és kizáró médiumként kell tekintenünk, hanem mint olyasvalamire, ami a határok közötti átjárást szolgálja, amit elsőként a »multikulturális társadalmak« tettek lehetővé.”¹¹

Egy ilyen megközelítés építhet a többnyelvűségről szóló nyelvtudományi diskurzusok egy ágára is, amely azon ellentmondásokat helyezi középpontba, melyek a nyelvi alapú kölcsönhatásokat minden esetben megalapozzák és azokban benne rejlenek. Ezt már 1987-ben világosan megfogalmazta a szociolingvista Peter Nelde tömör alaptételében, miszerint „nincs érintkezés konfliktus nélkül” („...there is no contact without conflict”¹²). Itt a társadalmi és politikai konfliktus- és biztonságkutatáshoz vezető érintkezési pontok gyorsan világossá válnak: Thorsten Bonacker és Peter Imbusch a konfliktuskutatás kapcsán rámutatott, hogy a konfliktusnak konfrontatív, illetve eszkalálódó forgatókönyvként való, régóta uralkodó felfogása igazából a nagyszámú konfliktusformációknak csak egy fajtája. Ebben a speciális, szélsőséges esetben diszfunkcionális konfliktusokról van szó, amelyek a rendszer hibájából vagy olyan struktúrák zavarából erednek, mely struktúrák önmagukban hatékonyan működnek (kellene, hogy hatékonyan működjenek). Ugyanakkor mindkét kutató egy sor egyéb lehetséges konfliktusszenárióra mutat rá. Ezeket pontosan meg lehet határozni azáltal, ha a nyílt, erőszakos konfliktusokon túl figyelembe vesszük az együttműködés és a szembenállás látens és sokrétű összjátékát.¹³

Valójában számos, többnyelvű politikai rendszerekből ismert mechanizmust és dinamizmust le lehet írni két további konfliktusvariánssal Bonacker és Imbusch szellemében: egyrészt disszenzuális konfliktusokkal, melyekben a „felek célorientáltsága különböző vagy eltérő normáik, értékrendszerük és világnézetükből származó összeegyeztethetetlen célkitűzések és megvalósítási formáik következménye”. Továbbá figyelembe kell venni a konszenzuális konfliktusokat is, ahol a szembenállók között elvi egyetértés áll fenn az elérendő célokat illetően. Ilyen esetben mindenekelőtt az okoz problémát, ha az egyik szembenálló fél látásmódja többet nyer a kivitelezés során, mint a másik.¹⁴ A többnyelvű társadalmak ezen nem feltétlenül erőszakos forgatókönyveiben az a közös, hogy az aktorok magukat nyelvi csoportok vagy államhatalmi szervek képviselőinek tartják (vagy annak kell tartaniuk), akik saját érdekeik képviselete során egymásra vannak utalva. Ezért a kiformalódásra és a hatalomra vonatkozó igény nyelvi kérdésekben végső soron mindig viszonylagos, és a nyelvi jogokról és nyelvi kérdésekről folyó sűrített vagy akár dramatizált kommunikáció következményeképpen a „shared power” forgatókönyve inkább főszabály, mint kivétel.¹⁵

¹¹ Wolf, M.: *Die vielsprachige Seele Kakaniens. Übersetzen und Dolmetschen in der Habsburgermonarchie 1848 bis 1918*. Wien–Köln–Weimar, 2012. 64.

¹² Nelde, P. H.: *Language Contact Means Language Conflict*. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, vol. 8. (1987) 33–42.

¹³ Bonacker, T. – Imbusch, P.: *Grundbegriffe der Friedens- und Konfliktforschung. Gewalt, Konflikt, Krieg, Frieden*. In: Imbusch, P. – Zoll, R. (Hg.): *Friedens- und Konfliktforschung. Eine Einführung*. Wiesbaden, 2006. 71–76.

¹⁴ Bonacker–Imbusch: *Grundbegriffe der Friedens- und Konfliktforschung*, 73.

¹⁵ A *power sharing* analitikus megközelítése olyan mechanizmusokat körvonalaz, melyek azonnal színre lépnek, amint egy aktor vagy aktorok egy csoportja nem képes és nem is akar a saját javára egyedül, kizárólagosan döntéseket hozni és végrehajtani. O’Leary, B.: *Power Sharing in Deeply Divided Places: An Advocate’s Instruction*. In: McEvoy, J. – O’Leary, B. (ed.): *Power Sharing in Deeply Divided Places*. Philadelphia, 2013. 1–64., itt 3.

Johan Galtung már az 1980-as évek közepén a megfelelő kölcsönös egyezkedési folyamatok elvonatkoztatott céljaként azonosította a biztonság és a kiszámíthatóság megteremtését. Galtung itt csoportok vagy állami alrendszerek biztonsági szükségletéről beszél, amely átfogó védelmi koncepcióba kondenzálódik. Ez viszont a biztonság ideájához kapcsolódó négy alapvető kategóriához kötődik: túlélés, fejlődés, szabadság és identitás.¹⁶ Annak érdekében, hogy a biztonságra vonatkozó alapszükségletüket érvényre juttassák, a társadalmak saját biztonságkommunikációt fejlesztenek ki, amelyet az is meghatároz, hogy eleve túlmegy azon, hogy csak eseti kockázatokat azonosítson, és akut veszélyekre adandó közös válaszreakciókat alakítson ki. Ez a biztonságkommunikáció a veszélyek előzetes azonosítását célozza, azaz lehetőleg ismételtelhető mechanizmusokat, amelyek a kommunikáció gyors sűrítését teszik lehetővé olyan esetekben, ahol új változásokat a saját (kollektív) biztonságra nézve veszélyként azonosítanak. Ezek a folyamatok tehát egyfajta értékrenden, diskurzuson és gyakorlaton alapulnak, amelyek végső soron eldöntik, hogy először is mi számít veszélynek, és milyen eszközökkel kell azzal szembeszállni. Christopher Daase megalkotta tehát a 'biztonságkultúra' fogalmát, amit a biztonság generálását és a bizonytalanság redukálását célzó társadalmi akcióként lehet definiálni, amely értelemmel és jelentőséggel ruhazza fel az individuális és kollektív aktorokat.¹⁷

A további megfontolások automatikusan elvezetnek a szekuritizáció (*securitization*, *Ver-sicherheitlichung*) koncepciójához. Ez tömören összefoglalva átfogó folyamatot jelent, amelyben az aktorok egy aktuális biztonsági problémát nemcsak azonosítanak és megneveznek, de olyan nagyfokú jelentőséget tulajdonítanak annak, és olyannyira dramatizálják, hogy ez a jelenség uralja a politikai diskurzusokat, és eképpen előre meghatározza az észlelési és a kezelési mintákat a politika más területein is. Amikor tehát az aktorok valamit egzisztenciális veszélynek minősítenek, automatikusan úgy tűnik, hogy azt a „normál” politikai színtérről és a megfelelő eljárási struktúrákból kiemelték.¹⁸ Ez a fajta sűrített kommunikáció speciális módon összekapcsolja egymással az aktorokat, és a klasszikus szekuritizálási elmélet alapján leegyszerűsíti a problémamegoldást. Ez vagy egy koncentrált ellenakció révén történik – annak következtében a biztonsági probléma eltűnésével –, vagy új biztonsági beidegződések kifejlődésével, melyek lehetővé teszik a megfelelő, „normális” politikai ügymenet szerinti intézkedéseket, miáltal a probléma elveszíti a kommunikációban játszott különös jelentőségét (*desecuritization*, deszekuritizáció).¹⁹

Figyelembe kell vennünk továbbá a perspektíva fontos kérdését: az elméletnek az 1990-es évek közepe óta az egyik legfontosabb képviselői közé tartozó Ole Wæver szerint minden biztonságérzékelés sajátos pozícióból történik, ezért relációfüggő. Ez nemcsak diskurzusokra

¹⁶ Galtung, J.: *Twenty-five years of peace research. Ten challenges and some responses*. Journal of Peace Research, vol. 22. (1985) 146.

¹⁷ Daase, C.: *Sicherheitskultur. Ein Konzept zur interdisziplinären Erforschung politischen und sozialen Wandels*. In: Security and Peace, 29. (2011) 60–61. Christoph Gusy ebben az összefüggésben objektív veszélyekről, szubjektív veszélyérzetekről és minden olyan politikai és jogi intézkedésről szóló kommunikációról ír, amelyek arra irányulnak, hogy mindkettőt redukálják és biztonságot teremtsenek. Gusy, C.: *Sicherheitskultur – Sicherheitspolitik – Sicherheitsrecht*. KritV, kritische Vierteljahresschrift für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft, 93. (2010) 111–128., itt 114. skk.

¹⁸ Buzan, B. – Wæver, O. – de Wilde, J.: *Security: A new framework for Analysis*. Boulder, 1998. 24–25.

¹⁹ Tönsmeier, T. – Vowinkel, A.: *Sicherheit und Sicherheitsempfinden als Thema der Zeitgeschichte: eine Einleitung*. Zeithistorische Forschungen. Online kiadás, vol. 7. (2010) 2.

vonatkozik, hanem egy veszély észlelése során kifejtett minden cselekvésre is.²⁰ A többnyelvű társadalmak itt bemutatott kontextusában a biztonság két szférája közti, a *koppenhágai iskola* által tett különbségtétel különösen érdekesnek (de egyáltalán nem problémamentesnek) tűnik. Wæver az állami és a társadalmi biztonság kettősségéből indul ki, melyek mindig különböző biztonsági céljaikról ismerhetők fel: az állami biztonság a szuverenitást, míg a társadalmi biztonság az identitást célozza. Mindkét fixációs pont levezethető az „önön” megszűnésétől való félelemből – „az állam szétesése a biztonság individualizálódása által” rossz forgatókönyvként áll tehát szemben a társadalom alapvető szükségletével, vagyis azzal, hogy ne csak egzisztenciális és materiális védelemben (mindenekelőtt az életet és testi épiséget fenyegető veszélyekkel szemben) részesüljön, hanem képes legyen identitásformáit is fenntartani. Egy társadalom – szögezi le Wæver –, „amely elvesztette identitását, fél attól, hogy már nem tud önmagaként tovább élni”.²¹

Ennek a hipotézisnek bizonyos korrekciójára és differenciálására már az identitásvita akkori aktuális állásának tükrében is szükség lett volna,²² mivel a többnyelvű társadalmak esetében a szekuritizáció dinamikájának analízisére mindenképpen egydimenziósnak, sőt kényesen redukcionista bizonyul. Bár a koppenhágai iskola a beszédaktuselméletre alapoz, példáuliban az aktorok elsődlegesen intézményi és hatalmi alapokon nyugvó, azaz funkcionálisan differenciált rendszerben mozognak. A nyelvi különbségek mentén kialakult, az egymást értőkből álló közösségek, melyek sokféle módon (államilag, gazdaságilag, jogilag, infrastrukturálisan, mediálisan stb.) egymáshoz kapcsolódnak, alkotják a többnyelvű társadalmakat. Ezeknek a közösségeknek azok a szerzők sem szentelnek külön figyelmet, akik a kontextusok figyelembevételével Wæver funkciós modelljét már bővítették, illetve azt kritikusan használták fel. Így van ez Thierry Balzacq, Sarah Léonhard és Jan Ruzicka esetében is, akik a szekuritizáló aktorokat (*securitizing actors*) a célközönségükkel (*audience*) kölcsönös kommunikációs összefüggésbe állították, és a valóságok létrehozásánál különbséget tettek „meghatározott szókincsek és eljárások” (*definite vocabularies and procedures*) között, melyek különböző és célirányos módon kerülhetnek felhasználásra.²³ Azonban a szekuritizációs mozzanatok (*securitizing moves*) sikere mindenekelőtt a teremtett biztonsági premisszák elfogadhatóságának aspektusához igazodik, vagy olyan diszpozíciókat keres, amelyek a biztonsági kommunikáció mélyén mindig meghúzódnak. Ebben a modellben sem játszanak kiemelt szerepet az értelmezési lehetőségek, illetve a nyelveken átívelő fordítási folyamatok.

Azért is szükséges továbbvezető modellek megfontolása, mivel eddig az empirikus konfliktuskutatás túlnyomó része a kulturális aspektust szintén mindenekelőtt konfliktusforrásként és „vitaérték”-ként vette figyelembe,²⁴ és semmi esetre sem kezelte a nyelvi megértés és a kulturális kód folyamatait konstruktív tényezőként a konfliktusdinamikák fejlődését illetően. Bár a nyelvi közösségeket az 1990-es évek vége óta túlnyomórészt mint gyakorlati közösségeket (*communities of practice*) értelmezik, és ezáltal jelentősen rugalmasabb megközelítést nyújtanak a csoportdinamikák, elhatárolódások vagy transzferfolyamatok megérté-

²⁰ Wæver, O.: *Securitization and desecuritization*. In: Lipschutz, R. D. (ed.): *On security*. New York, 1995. 53–56.

²¹ Wæver: *Securitization and desecuritization*, 67.

²² Brubaker, R. – Cooper, F.: *Beyond „identity”*. *Theory and Society*, vol. 29. (2000) no. 1. 1–47.

²³ Balzacq, T. – Léonhard, S. – Ruzicka, J.: „*Securitization*” revisited. *Theory and cases*. *International relations*, 2015. 1–38.

²⁴ Croissant, A. – Wagschal, U. – Schwank, N. – Trinn, C.: *Kulturelle Konflikte seit 1945. Die kulturellen Dimensionen des globalen Konfliktgeschehens*. Baden Baden, 2009. 22–23.

sehez,²⁵ a biztonságkutatás és a társadalmi többnyelvűség közötti produktív kapcsolatteremtés útjában áll gyakran egy alapvetően elavult esszencialista nyelvértelmezés.

Ezen a perspektíván keresztül olyan folyamatok is előtérbe kerülhetnek, amelyeket eddig elsősorban a nyelvész Rosita Linder Schjerve írt le szisztematikusan. Az ő kiindulópontja az a felvetés, hogy egy többnyelvű társadalom általában nyelvileg szimbolizált rész kultúrákra oszlik, amelyek társadalmi helyzetüket tekintve nem egyenlőek. Ennek következtében mindig fellépnek konfliktusok, ahol a társadalmi többnyelvűség nyelvi csoportok csoportspecifikus dominanciaviszonyainak és egyenlőtlen státuszkiosztásainak kifejezője. Feszült viszony adódik továbbá abból, hogy az egyes csoportok érdekeik érvényesítésében eltérő pozíciókkal és hatalmi potenciállal rendelkeznek. Rindler Schjerve szerint a konfliktusokat az is élezi, hogy a csoportkülönbségeket elsősorban a nyelvi különbözőségben észlelik, és a pozíciójuk és erőforrásaik valorizációját illető tapasztalataikat a csoportok nyelvükre vonatkoztatják. Így a nyelvi konfliktusok alapvetően társadalmi, gazdasági, illetve politikailag motivált konfliktusok, amelyek a másodlagos jellemzőjükön, a nyelven keresztül nyilvánulnak meg. Amikor egy társadalmilag domináns csoport az állam meghatározó kultúráját testesíti meg, és ezzel többséggé emelkedik, az összes többi csoport, „amely ehhez az állam által propagált többségi kultúrához nem illeszkedik”, a kisebbség minősítést kapja. Nyelvi konfliktusok ott manifesztálódnak, ahol egy kisebbség magát érdekcsoportként definiálja, és a „saját szociolingvisztikai egyenlőtlenségét és politikai hatalmának ebből következő korlátozottságát” politikai térben tematizálja.²⁶

A nyelvpolitikai szereplők hajlamosak arra, hogy azokat a funkciókat, amelyek az egyes beszélt nyelveknek jutnak az állami vagy társadalmi szerkezetben, kivetítsék arra a viszonyra, amit az (általuk gyakran csak elképzelt) nyelvi közösségek tapasztalnak, vagy amit azok programszerűen követelnek. Ezen a ponton további megfontolásra érdemesnek ítéljük az alábbiakat: Bizonyos konstellációkban, amelyeket a döntéshozók (*stakeholder*) és képviselők jövőbeli negatív vagy épp kívánatos forgatókönyvekre nézve kockázatként vagy kapóra jövő alkalmaként észlelnek, az ő nézőpontjukból az a fajta politika, amely az adott nyelvi helyzetet korrigálni, szabályozni vagy befolyásolni kísérli meg, tűnhet megengedettnek vagy teljes egészében tilosnak. Ha a kisebbségi társadalommal szemben egy nyelv elsajátításának elvárása kerül kimondásra, akkor ez legtöbbször államilag legitimált ösztönző rendszereken és/vagy nyelvpolitikán keresztül érvényesül, ami jogi szankciók lehetőségét is előrevetíti. Ezen háttér mellett nyilvánvaló, hogy egy biztonsági kommunikációs folyamatban a nyelv miért nem redukálható csupán kommunikációs tényezővé, és miért válik erőforrásként és eszközként is felfoghatóvá. Egyrészt a nyelv az államhatalom gyakorlásának eszköze, és mindenekelőtt akkor válik alapvető mérő és rendező tényezővé, ha az állami struktúrákat és azok kommunikációs lehetőségeit befelé éppúgy, mint a társadalommal való érintkezésben meg kell szervezni és biztosítani. Másrészt a társadalmi többnyelvűség kontextusában az egyes nyelvek és nyelvvariánsok használati helyei szorosan összekapcsolódnak a társadalmi biztonság nyelvspecifikus koncepcióival – ezek az adott nyelvi csoport társadalmi státuszának megfelelően a csoportthatárok és csoportpozíciók megtartására irányulnak, és az állam által propagált asszimiláció ellenében hatnak, vagy a politikai diskurzusban arra szolgálnak, hogy a képviselt nyelvi csoport részesedését a társadalmi-gazdasági elosztási mechanizmusokban vagy jogalkotásban biztosítsák vagy akár tovább erősítsék.

²⁵ Blomaert, J. – Rampton, B.: *Language and Superdiversity*. Diversities, vol. 13. (2011) no. 2. 4.

²⁶ Rindler Schjerve, R.: *Kontakt- und Konfliktlinguistik im Wandel*. In: Bochmann, K. – Nelde, P. H. – Wölck, W. (eds.): *Methodology of Conflict Linguistics*. Methodologie der Konfliktlinguistik. Méthodologie de la linguistique de conflit. St. Augustin, 2003. 47–52.

Ezért minden nyelvi kérdés és nyelvpolitika mögött közvetlenül hatalmi viszonyok és társadalmi tervek húzódnak, amelyek arra hivatottak, hogy azokat igazolják, keresztülvigyék, kétségbe vonják vagy fokozatosan megváltoztassák. Ezek a mindenkor érvényes keretfeltételektől – például jogi helyzettől, a képzési rendszer kialakításától, a sajtóviszonyoktól vagy egy adott nyelvi csoport tagjainak társadalmi-gazdasági tagozódásától – függenek. A személyes identitást meghatározó releváns nyelvhez azonban a beszélők kulturális-társadalmi csoportkódokat is kötnek, melyekből értékpreferenciákat vezetnek le, amik egyes változásokat és intézkedéseket értelmessnek és hasznosnak, másokat azonban károsnak vagy veszélyesnek ítélnék. Rosita Rindler Schjerve kiinduló tételének ezen továbbgondolásával egy aspektus különösen relevánssá válik, és a társadalmi többnyelvűség variációinak analizálásában központi szerepet játszik. Ez pedig az aktorok biztonságészlelése, akik meg vannak győződve arról, hogy egy adott nyelvi csoport vagy állami szubstruktúra nevében beszélnek, habár többrétegű és komplex dialógushelyzetben helyezkednek el. Nekik a saját nyelvi csoportjukat nyilvánvalóan fenyegető rizikókkal koncepcionálisan foglalkozniuk kell, és a megfelelő üzeneteket egyidegűleg több irányba olyan módon kell kommunikálniuk, hogy ebből koherens biztonsági üzenet jöjjön létre a saját közönség (*audience*) felé éppúgy, mint az állam vagy más domináns vagy éppen nem domináns nyelvi és érdekcsoportok képviselőivel szemben.

A többnyelvű társadalmakban a politikai, illetve közigazgatási rendszerek szinte szükségszerűen megteremtik azokat a speciális verseny- és rizikófeltételeket, amelyek az aktoroknak lehetővé vagy egyenesen szükségessé teszik az általuk (bármely legitimációval is) képviselt csoportok pozíciójának meghatározását, illetve esélyek és kockázatok felvázolását. Egy ilyen interakciós mezőben azonban a nyelvi kérdéseket érintő állami és jogi döntéseket legtöbbször a céllal fogalmazzák meg, hogy az egyes nyelvek között fennálló funkcionális érvényességi és hierarchiaviszonyt tartósan és minden fél számára elviselhető módon rögzítsék. Emiatt a nyelvpolitika a kiegyezésre és kiegyensúlyozásra törekvő variációival mindig perspektivikus és szabályozó jellegű, mert természetéből adódóan azt is meg kell határoznia, melyik nyelv vagy nyelvariáns (még nem eléggé kodifikált nyelvek esetében) melyik hétköznapi vagy jogi kontextusban lehet preferált, kívánatos, domináns, kötelező vagy nem kívánatos, illetve tiltott, vagy melyikben kell annak lennie. Ez az aktoroknak különböző területeken és érdekpozíciókban ismét lehetőséget nyújt arra, hogy az állami nyelvpolitika összefüggéseiből részaspektusokat ragadjanak ki, és ezeket a saját közönségük (*audience*) előtt negatív vagy pozitív módon értékeljék, esélyként vagy közvetlen veszélyként interpretálják.

A direkt (konfliktus), illetve indirekt (összehasonlító megfigyelés) érintkezésben a többségek éppúgy, mint a kisebbségek (Rindler Schjerve modelljének értelmében), saját adott pozíciójukhoz szabott, teljesen specifikus érzékelési szűrőket alakítanak ki, amelyek hosszú távú perspektívában politikai premisszákat és cselekményeket esélyként jelenítenek meg, vagy a nem kívánatos politikai tervezeteket és azok képviselőit de-legitimálják. A politikai versenyben ily módon bekövetkezik a lehetőségstruktúrák azonosítása, amelyek adott érdekek érvényesítését csoportpozícióként esélyekkel kecsegtetőnek, illetve másokkal konkurálva sürgősen kívánatosnak láttatnak, illetve proaktív hárító és védekező stratégiát követelnek meg. Ha egy ilyen folyamat egy többnyelvű országban csoportokon átívelő lendületet kap, akkor a viszonyt, amit a nyelvek és az őket használó nyelvi csoportok között megállapítottak, illetve kinyilvánítottak, szinte szükségszerűen a politikai tervezetek átfogó vezérmotívumává válik. Ez azokban az esetekben is érvényül, amikor a nyelvi csoportok még nem léteznek kommunikációs és társadalmi közösségként. Ez utóbbi jelenséget időközben a Habsburg Monarchiával kapcsolatban is kimutatták, ahol 1900 körül egyes nemzetiségileg kevert régiókban még mindig léteztek nemzetiségi szempontból „indifferens” csoportok,

amelyek számára a hétköznapi társadalmi többnyelvűségnek keretei között a felekezeti vagy késő rendies viszonyrendszer sokkal fontosabb maradt, mint az egy „nemzethez” való tartozás tudata.²⁷

Ezen folyamatok köztes eredményeként a nyelvi kérdések szekuritizációja sokkal korábbi fázisban is alkalmazható, nemcsak olyan extrém helyzetekben, amikor egy közösség képviselői a nyelvi közösségük létezését vagy fejlődésének lehetőségeit fenyegetve látják, és a nyelvi konfliktusokat napvilágra hozzák. Ezen eszkalációs forogatókönyvek talán inkább a szekuritizáció öszszdinamikájának eredményeként értelmezhetők, melyek nem ahhoz vezetnek, hogy a koppenhágai iskola téziseinek megfelelően a biztonsági problémát annak a rutinmenetbe való terelésével lehatárolják és uralják, hanem épp ellenkezőleg: a nyelvi határok lezárásához, a nyelvi és érdekcsoportok azonosításához, a nyelveken átívelő identitások és tevékenységek képviselőire gyakorolt társadalmi nyomáshoz és végül az öszsztársadalom nyelvtérületi vagy nyelvszociális határkijelöléssel történő fragmentálódásához.

Ily módon válik a többnyelvű társadalmakban a nyelv társas kapcsolatok szimbolikus helyévé, társadalmi víziók projekciós felületévé és jövőbeli forogatókönyvekre irányuló és a közösségre nézve lehető legkedvezőbb cselekedetek mellett szóló érvvé. Itt tehát egy kierősza-kolt identitás-mendezsment és egy biztonsági cél abszolút prioritizálása kapcsolódik szervesen össze. Ez azonban mindenképp azt feltételezi, hogy a csoportképek dinamikus formálhatók maradjanak, és folyamatosan egymással szemben kiegyenlíthetők legyenek. Hamar nyilvánvalóvá válik, hogy a nyelvi konfliktusokban egy adott politikai nyelv beszélői miért sűrítik mondanivalójukat gyakran hívószavak köré, és olyan vitatott diskurzusalapot teremtenek, ami épp a szekuritizáció intenzív fázisaiban dinamikus változáson megy keresztül. Ennek következményeként az olyan fogalmak, mint „kisebbség”, „többség”, „nyelvi igazságosság”, „nemzet” vagy „állam” semmiképp sem rendelkeznek egy minden időben érvényes jelentéstartalommal, hanem stratégiai koncepciókként potenciálisan vitathatók maradnak. Az állami biztonság, ami intézményesített folytonosságot céloz, és ezzel a nyelv ügyeiben inkább a konzervativizmus felé húz, itt elkerülhetetlenül konfliktusba kerül a társadalmi biztonságról szóló diskurzussal. Ezen háttér miatt a presztízs, a nyelvhasználati gyakoriság és az egyes nyelvek politikai szimbolikus relevanciája körüli küzdelmek a társadalmi élet valamennyi területén egyre inkább biztonsági célokkal kapcsolódnak össze: az állami struktúrák kommunikatív vagy legitimációs biztonsága egyfelől, az életesélyek, a csoporthatárok és az identitás-üzenetek biztosítása másfelől. Ez ismét csak feltűzeli a rivalizálást, a társadalmi kizárási mechanizmusokat és a hitvallási kényszereket.

Az állami és/vagy társadalmi biztonságra való hivatkozás mindig az aktorok hatalmi hierarchiában betöltött szerepétől függ. Az egymást átmetszés ezen dinamikus módja azt eredményezi, hogy a nyelv és biztonság diskurzusában egyre több téma és részprobléma identitásnyilatkozatokkal gazdagodik, amelyek inklúziós és exklúziós üzeneteket közvetítenek, és ennek megfelelően csoportképzési folyamatokhoz járulnak hozzá. Az aktorok mindkét oldalon kialakítják megvalósíthatónak ítélt vízióikat éppúgy, mint az elképzelhető legrosszabb forogatókönyveiket. Ennek következtében a nyelvi problémákról való sűrű kommunikáció nem vezet automatikusan azok megoldásához, hanem inkább egy folyamatos, újra és újra diszpozícióban álló érdekegyeztetéshez – egyfelől a saját célközönségen (*audience*) belül, másfelől a többi nyelvpolitikai szereplővel vagy állítólag „semleges” intézményekkel kapcsolatban. Ha ez az egész jogi szabályozás formájában kifejeződik ki – mint például nyelvtörvény-alkotás, autonómiamodellek vagy a törvényhozásban való részvételre vonatkozó garanciák, etnikai kvóták formájában –, a többnyelvűség politikai rendszerek tartós strukturáló

²⁷ Lásd többek között: Zahra: *Imagined noncommunities*, id. mű.

elvélé válik. A nyelvtörvények így egy adott perspektívának megfelelően (kívánatos, javító szándék) inkább tekinthetők a társadalmi össz dinamikába történő legitim beavatkozásnak, mint azok kívánatos korrekciójának vagy eszköznek arra, hogy a különböző nyelvek között egyensúlyt teremtsünk vagy biztosítsunk. Ezzel egyidejűleg a nyelvtörvények egy másik szemszögből nézve a hátrányos megkülönböztetés, diszkrimináció, valamint a gazdasági, társadalmi vagy kulturális felemelkedés hátráltatásának eszközeiként is szemlélhetők.

Mindezért a jogi-közigazgatási rendelkezések éppúgy, mint az akadémiai koncepcionális viták a nyelvi kérdésekben mindig csak kiinduló és összekötő pontok maradnak számos olyan interpretáció számára, amelyek a szekuritizáció folyamatában dinamikusan és konfliktusos módon egymásra épülnek. Ennek megfelelően a nyelvvel és annak összes politikai, társadalmi és kulturális dimenziójával való foglalkozás tartósan vitatott cselekvési tér, melyben az összes cél, program és változás a kezdetektől elkerülhetetlenül ambivalens karaktert mutat. Az egyik oldal követelése és megoldási kísérletei általában egyidejűleg egy vagy több „másik” oldal dinamikáját hozzák mozgásba. Akkor is, ha első pillantásra ezek ellentétes pozíciókat jelenítenek meg, a tételek egy össz folyamatban szinte mindig egymásra épülnek. Éppen itt találkozunk különös fordítási folyamatokkal, melyekben az ellenfelek politikai koncepciói saját észlelési és érdekhorizontba átkerülve a saját pozíció javára kerülnek felhasználásra, és ezzel a lehető legnagyobb mértékben konfrontatív töltettel telítődnek. Ebből következik, hogy a különféle szabályozási stratégiák nem végső megoldásokról szólnak, és a lehetséges forogatókönyvek sem az állami szervek, sem más aktorok részéről nem kecsesgetnek tartós megoldással. Inkább az a céljuk, hogy olyan mechanizmust alkudjanak ki, ami elég tartós és rugalmas ahhoz, hogy az állam és annak nyelvi közösségei közt alapvető érdek egyezést hozzanak létre, és ahol az szükséges, ott ezt intézményi formába öntsék. Ennek a forogatókönyvnek az állami és társadalmi biztonság szükséglet horizontját éppúgy figyelembe kell vennie, mint ahogy lehetőségeket kell nyitnia az új kihívásokra és változásokra való rugalmas reagálásra, anélkül, hogy bármely érintett oldal biztonságérzete megkérdőjeleződne.

Ez általában ahhoz vezet, hogy a politikai diskurzusban mindig újabb és újabb szaktémák kerülnek a nyelv és nyelvi igazságosság politikai mezőjébe, és a nyelvi konfliktusok felülről történő moderálására való kísérletek is az össz dinamika szerves részévé válnak. Az absztrakt vita és a gyakorlati problémák kölcsönhatása a nyelvek elismerését, illetve rivalizálását illetően kommunikatív és mediális sűrűsödéshez és végül a figyelem fokozódásához vezet, ami a releváns kérdésekről folyó vitákat egyre növekvő mértékben túlterheli, és társadalmi ösztömlő folyamatokat generál. Ezen dinamika végén gyakran a radikálisan „idegen” megteremtése áll. A dezintegratív szekuritizáció ezen spirálja negatív érzékelési és tanulási folyamatokkal és maximalista önmeghatározásaival egy bizonyos ponttól túlterheli az összes oldal problémamegoldási kompetenciáit.

Jelen tanulmány végéhez közeledve vissza kell térnünk a kérdésre: lehet-e a társadalmi többnyelvűséget és a kulturális sokszínűséget a biztonsággal mint elemzési kategóriával, amelyet időközben a történeti kutatásban is alkalmazni kezdtek,²⁸ megbízható módon produktív összefüggésbe hozni. Segíthet-e ez a kiindulótétel abban, hogy ne csak a fordítási technikákra fókuszáljunk, hanem azon premisszákra és diszpozíciókra is, melyek a kommunikációt csoporthatókon átívelően irányítják, és ezáltal az individuális többnyelvűségre és az össz társadalmi integráció célperspektíváira is közvetlen hatást gyakorolnak? És végül:

---

²⁸ Conze, E.: *Securitization. Gegenwartsdiagnose oder historischer Analysensatz?* Geschichte und Gesellschaft, vol. 38. (2012) 453–467.; Zwierlein, C.: *Sicherheitsgeschichte. Ein neues Feld der Geschichtswissenschaften.* Geschichte und Gesellschaft, vol. 38. (2012) 365–386.

alkalmas volna-e ez a megközelítés arra, hogy a nyelvi, etnikai, vallási vagy kulturális különbségeket a maguk teljességében újraértelmezzük?

Ha a nyelvet nem csupán értelemmel felruházó eszközként, hanem a résztársadalmak sajátos politikai diskurzuszóciójának alapjaként értelmezzük, akkor az alábbi megállapításra juthatunk: a szekuritizációs folyamatok a nyelvi kérdésekben nem attól függnek, hogy az állam a többnyelvűséggel kapcsolatban inkább emancipatív, kiegyenlítő bánásmódot alkalmaz-e, vagy hierarchikus-aszimmetrikus szerkezetű nyelvpolitikát folytat, ami azonnal a nyelvi kisebbségek normákba rendezését és asszimilációját célozza. Mindkét esetben különféle formákban ugyan, de létrejön a biztonsági célokkal való dinamikus kapcsolat, amely a „saját” és a „mások” nyelve közötti státuszösszehasonlításból ered. Ennek eredményeként az adott politikai rendszert egyfelől a nyelvpolitikai kérdések szisztematikus túlértékelésének trendje és ebből következően azoknak a szakmai érvektől való leválasztása, másfelől a dominanciaészleléseknek fenyegetettségérzéként, végül részben diszfunkcionalitásként való észlelése jellemzi. Ezek mellékterméke az etnikai pártok alapítása, melyek arra tartanak igényt, hogy kizárólag ők képviseljének egy meghatározott nyelvi vagy felekezeti csoportot, vagy legalábbis a pártrendszer nyelvi-nemzeti kritériumok mentén történő tagolódása. Ezek a kritériumok emellett ideológiai kötődéseket is felmutatnak. Mindkét szcenárió jellemző volt a kései Habsburg Monarchiára a tömegpártok korában (az 1890-es évektől) éppúgy, mint a Monarchia legtöbb utódállamára, melyeket ugyancsak számos etnikai-nyelvi kisebbség tarkít(ott).

Fordította: CSERNUS-LUKÁCS SZILVESZTER és SZÉKELY TAMÁS

Két lépés előre, egy lépés oldalra

Pruzsinszky Sándor: A rettegés gyermeke. A cenzúra Európában 1478–1918. Fakultás Kiadó, Budapest, 2018. 385 oldal

A cenzúra magyar nyelvű történeti irodalma (legyen szó egyetemes vagy magyar cenzúra-történetről) meglehetősen féloldalas. Kiváló, egy-egy részkérdést forrásfeltárással összekötve feldolgozó szórványpublikációk mellett a huszadik század első feléről születtek ugyan kötetnyi áttekintések és szövegkiadások, de mindmáig hiányoznak a könyvpiacról a tájékozódás kiindulópontjait jelentő ismeretterjesztő-népszerűsítő áttekintések (egy „Kis magyar cenzúratörténet” vagy „A világ cenzúratörténete”). Pedig könnyűszerrel helyet lehetett volna szorítani ilyeneknek olyan sikeres sorozatok darabjaként, mint a Kozmosz Könyvek „Az én világom”, a Kosuthnál megjelent „Mit kell tudni ...” vagy a Gondolat Zsebkönyvek.

Még fájóbb a tudományos diskurzus fejletlensége. Nemcsak népszerű, hanem történelmi alaposággal és monografikus igényel megírt átfogó cenzúratörténeteink sincsenek. Sőt, igényes részfeldolgozások sem nagyon. Ennek okát azonban korántsem abban látom, amihez Szimonidesz Lajos (1884–1965) panaszos hangú posztumusz felvételére Pruzsinszky Sándor könyve utószavában válaszként eljut: hogy tudniillik egyszerűen nagyon nagy a feldolgozásra váró cenzúratörténeti hagyomány elemeinek számossága, s talán még ennél is nagyobb a tárggyal kapcsolatban elvesző, már nem rekonstruálható adalékok tömege. Mindez nem lenne akadály. A bőség zavarán elegáns szelekcióval túl lehet jutni, a hiányok nagy kihívást és izgalmat hordozó világába innovatív kutatói megoldásokkal (akár az újabban elnevezett, társtudomány-érzékeny „módszertani mindenevessel”) be lehet hatolni.

A legfőbb gond inkább az, hogy (kevés kivételtől eltekintve) a cenzúra témája nem tudott önálló történeti tárgyként kikristályosodni. Noha léteztek cenzúrainstémények, az intézménytörténeti érdeklődés könnyen talált más, érdekesebbnek tűnő célpontot. Művelődéstörténeti „jelenségként” sem önmagában lettek figyelemre érdemesek a cenzúratörténeti események, hanem valamilyen átfogóbb témakör komponenseként. A gondolkodástörténet nagyjainak életéről elmesélhető izgalmas anekdotákként vagy a nyilvánosság áramából kigyomlálandó eszmék bizarr históriájának sokatmondó epizódjaként. Afféle mindenkori „kis színesként”: szinte csoda, hogy Ráth-Végh István vagy valamelyik epigonja nem írta meg „A cenzúra komédiáját”. Mindennek persze ismét csak több oka van.

Egyrészt nem sikerült ezidáig megfelelő metanarratívákat teremteni. Kimondani és indokolni, hogy maga a cenzúra miért is érdemesüljön önálló tárgyként figyelemre, a szórványadatokból hogyan és milyen látásmóddal szerveződjenek átfogó rekonstrukciók és kompozíciók, vannak-e elmesélhető, mélyebb, összetettebb történetek a cenzúra Pitaval-szerű botránykrónikájának egyes eseményein túlmenően is. Nincs igazából válasz arra a kérdésre, hogy mi lehet a mélyebben megértett cenzúratörténet hozzájárulása átfogóbb történeti magyarázatokhoz. Milyen rekonstrukciós szöttesekbe simuljon bele?

S ha olykor sikerül is eljutni metanarratíva-szerű állításokhoz, a cenzúra-jelenséget értelmező alapkérdéseket még ennél is ritkábban teszik fel a történészek. Vajon az információáramlás csatornáit és a jelentések fellet gyakorolt uralom megnyilvánulásait mely sajátosságai, összetevőik révén mutatnak nagy időbeli állandóságot? Mi az az erő, amely a nyilvánosságban keringő ideakészlet elemeinek egy részét kártékonynak ítélve

kételkedés nélkül hív elő és állít a szolgáltatába erőszakformákat? S mégis mi ennek a hatalomtechnikai állandónak a történeti pszichológiai magyarázata? Az alternatív jelentésmintázatokra magas szintű, egyensúlyt veszélyeztető rendszerfenyegetésként tekintenek a gazdasági-politikai közösségek irányítói, vagy a reakció ennél sokkal alacsonyabb szintű, egyfajta ösztönös válaszlépés az elérni kívánt autoritásszint legkisebb mértékű zavarására is? Mennyi a mélyen megélt szükségszerűségből és hitből fakadó, fenntartást nem ismerő harci eltökéltség, és mennyi a pusztá taktika, amely tisztában van a valóság és a valóság kanonizált reflexiója közti különbséggel? Mi a különböző cenzúratartalmak (vallás, politika, erkölcs, esztétika, a helyes nyelvi kifejezések stb.) belső összefüggésrendszere?

A lehetséges válaszok korról korra döbbenetes „szórást” mutatnak, a „hatalom foucault-i mikrofizikája” jóval bonyolultabb, mint amilyennek elsőre látszik. Állandónak egyedül a történetírói nézőpont erkölcsi lehangonyozása tűnik: a cenzúra *rossz és retrográd*, a gondolatszabadságukban korlátozottak és eszméik *a progresszió eszközei és áldozatai* is egyben.

Ettől a kiindulóponttól nem tud és nem kíván elszakadni sem Pruzsinszky – akinek „ikerkönyve”, a *Hatalom és hóhérbárd* (Argumentum, 2009.) az igazságszolgáltatást deformáló politikai gyakorlat „fekete krónikája” –, sem az öt megelőző utolsó magyar cenzúratörténeti összegzés készítője, Maros Andor.¹ Pedig legalábbis elgondolkodtatónak kellene lennie, hogy ha a mértékrendszerek, az időszámítás, a pénznemek, bizonyos viselkedési szabályok, a hivatali és a tanítási nyelvek „hatósági” előírásában és egysegítésében meg-megnyilvánulni látunk racionalitást, vagy tudjuk egy magasabb integrációs egység működőképességét javító beavatkozásként értékelni ezeket, akkor

miért nem mozgósítunk hasonló szempontokat a nézetek bizonyos osztályaival kapcsolatos fellépések mögött? Miért nem fontos kitérni arra, hogy a többnyire a 18. század végétől intézményesedő állami cenzúragépezetek egy bürokratikus forradalom részeként egy korábbi fegyvelmező-fenyegető-visszaretentő társadalomszabályozás helyébe „humanizáltabb” rendszerként lépnek? A kiszámíthatatlanul lecsapó önkény megnyilvánulásait felváltó szabályalapú tevékenységek – legyenek olykor mégoly „kafkaikak” is, Szent Bürokráciusszal élcelve – valójában az állampolgári kitettséget csökkentik, és nagyobb döntési-mérlegelési teret biztosítanak az egyéneknek.

Ha az eddig elmondottak fényében pillantunk Pruzsinszky Sándor könyvére (amely valójában a 2014-ben megjelent *Halhatatlan cenzúra* második, jelentősen bővített és átdolgozott kiadása), akkor a következőket tűnik érdemesnek kiemelni róla.

Mindenképp örömteli, hogy hetven év után új, eredeti, átfogó cenzúratörténeti munka jelent meg magyar nyelven.

A témához komoly hozzájárulásnak tekinthető az I. rész, amely nagyon alaposan és jogspecifikusan tekinti át a nagy európai kultúrkörök (és szerveződő birodalmak) gyakorlatát, a spanyol inkvizíciós kezdetek után kellő és egyúttal úttörő részletességgel tárgyalta német, francia és angol anyaggal, amely mellett megfér egy alapos áttekintés a magyarországi fejleményekről. Sok művelődés- és politikatörténész nyúlhat majd forrásmunkaként az itt feldolgozott és rendszerezett információk bázishoz, mert biztos lehet benne, hogy Pruzsinszky precíz jogtörténeti beágyazása nem hagyott árnyékban lényeges adalékokat. S unatkozni sem fog, mert szabatos, jól hangolt, erudíciót tükröző, igényes értekező prózastílusban írott munkából kell a maga számára hasznos információmorzsákat kibányásznia.

¹ Maros Andor: *A Cenzúra. A haladó eszmék üldözésének története. Történelmi áttekintés az ókortól a XIX. századig*. Budapest, 1947.

Szintén előrelépésként kell értékelnünk a könyv második részének gazdag „eset-must-ráját” is, amely számos, eddig ritkábban említett epizódot emel be a cenzúra históriájába. Ebben a részben a szerző el tud szakadni a kronológiai kályhától, és néhány izgalmas „keresztsempontra” is kitér, amelyekkel remek kiindulópontokat, ötleteket ad későbbi, alaposabb vizsgálatokhoz. Munkakategóriái – például a *közvélemény-cenzúra*, az *öncenzúra* vagy a *virtuális cenzúra* jól használhatók és kifejezők. Elgondolkodtató a *kettős és hármas szövegtörés* fogalma, amellyel a cenzúra-hatás időbelisége tűnik izgalmasan megragadhatónak, vagy a *világi szakralitás*, a jelentés-azonosság és egyöntetűség kikényszerítése valamilyen „magasabb elvre” hivatkozva. Nagyon fontos irányba kalandozik a szerző, amikor a „cenzor lelkevel” kezd el foglalkozni egy önálló fejezetben: a szellemi kapuórré tett hivatalnokok válaszlászaival, problémaival, félelmeivel, előítéleteivel, meg hasonlásaival.

Ami a könyv erényét adja, abból fakad a hátránya is. Akár a birodalmi cenzúragyakorlatok változásáról, akár a konkrét eseten felülemelkedő cenzúratörténeti „keresztsempontokról van szó”, a gondolatmenet építkezésének az anekdotaszerű mikroesemény a téglája. Nem pusztán ismeretterjesztés ez: még a cenzúraepizódcskák darabjai sem csak úgy önmagukban jelennek meg. Mindig akad hozzájuk egy-egy izgalmas kiegészítő meglátás, törekvés valamiféle tematikus rendszerezésre, a sokaság felmutatásán kívül akarat a sokaságra érvényes

mintázatok láttatására is. Mindez azonban esetleges. A szerző műveltsége, könnyed stílusa és gondolkodói kvalitásai könnyen elfedik, hogy a könyv műfajilag erősen eklektikus maradt, és sokszor kínzóan hiányoznak a „befoglaló” kontextusok. Nem az a gond, hogy megáll 1918-nál: ez jól indokolható, hiszen a huszadik század nagy cenzúrarezsimeit alaposan feldolgozták már. Sokkal inkább az, hogy olyan kompozíció született, amely mintha három eltérő fókuszú, félig megírt könyvből tartalmazna többé-kevésbé véletlenszerűen egymás mellé rendezett részleteket, amelyek egymást támogatják ugyan, de épp ezzel jelzik, hogy a részek önmagukban nem állnának meg, támogatásra szorulnak.

De ez hangsúlyozottan nem kritikai megjegyzés. Nem róhatjuk fel hibának, hiszen a szerző 2020-ban betölti nyolcvanadik évét, és nem tett mást, mint szépen illusztrált könyvben elénk tárta, kiírta magából, amit cenzúra tárgyban felhalmozott a műhelyében. Nagy-nagy segítséget adott ezzel mindazoknak, akik rendszeres magyar és egyetemes cenzúratörténeti monográfiák írására vállalkoznak majd. Azok is találnak inspirációforrást, akik metanarratívákra vagy keresztsempontokra érzékenyen bontanának ki egy-egy problémakört, s ajánlott olvasmányként jó szolgálatot tehet a felsőoktatásban is, a cenzúratörténetet érintő curriculumok állandó szereplőjeként.

Z. KARVALICS LÁSZLÓ

Tanulmányok a női kommunikációról

Sipos Balázs – Krász Lilla (szerk.):
A női kommunikáció kultúrtörténete.
Tanulmányok. Napvilág Kiadó, Budapest,
2019. 201 oldal

A Sipos Balázs és Krász Lilla szerkesztette tanulmánykötet az Eötvös Loránd Tudományegyetem Nőtörténi Kutatóközpontja gondozásában készült. Tizenkét tanulmány olvasható három nagyobb témakörre bontva; emellett az egyik szerkesztő, Krász Lilla a kötet címéhez kapcsolódóan nő- és kommunikációtörténeti historiográfiai bevezetővel alapozza meg a későbbi tanulmányok kontextusát. Széles körű áttekintéssel és bőséges irodalommal szolgál, jól érzékelhető a magyar nőttörténet-kutatás hazai fejlődése és kiemelt témakörei.

A tanulmányok rendkívül széles perspektívát ölelnek fel az ókortól kezdve egészen a 20. századig, de nem időrendi sorrendben követik egymást – ez indokolt, hiszen nem konkrét kommunikációs csatornát vizsgálnak, hanem a nők kommunikációs lehetőségeit. A legtöbb tanulmány magyarországi viszonylatokat vizsgál, a két kivétel az ókori Görögország, illetve a 20. század eleji Portugália eseteit tárgyalja. Az egyes témakörök felépítésében észrevehető egy léptékváltás mikro- és makrokörnyezet között; másrészt a kommunikációs csatornák és utak, a nők lehetőségeinek időbeli változása is megfigyelhető. A szerzők között nemcsak történészek, hanem szociológusok és néprajzkutatók is találhatók, igazi interdiszciplináris együttműködés valósult meg.

Az első témakör talán a legkézenfekvőbb témát járja körbe *Családi kommunikáció és levelezés* címmel. Lengyel Tünde tanulmánya, mely a kora újkori nők műveltségét vizsgálja, arra keresi a választ, miért vált szükségessé a 17. század elején, hogy egy nő is tudjon levelet írni. A korban megváltozott a női ideálkép, s mivel a férjek gyakran távol

voltak vagy háborúztak, a feleségek pedig otthon maradtak, valahogyan kapcsolatban kellett maradniuk, ehhez pedig szükség volt az írástudásra. A szerző Czobor Erzsébet és Thurzó György házasságát és magánlevelezését használja illusztrációként, s ebből kiderül, hogy Erzsébet ugyan férje jóvoltából házasságra lépésük után megtanult írni, de nehezen tudta kifejezni magát, és írásképe is meglehetősen csúnya volt. Fundárková Anna Pálffy Miklós és Fugger Mária levelezését választotta forrásul. Ez alapján egy erős nő képe bontakozik ki, aki az özvegyisége után is sikeresen egyben tartja a családot, a vagyont és a birtokot. Mária már házassága előtt is levelezett leendő férjével. Fundárková felhívja a figyelmet arra a tényre, hogy mivel a nő nem magyar nemesi családból származott (ami akkoriban meglehetősen ritka volt), megfigyelhető, hogy a két fél hogyan sajátítja el egymás anyanyelvét. Lengyel Tündéhez hasonlóan Duchoňová Diana kutatása arra világít rá, hogy sok esetben a férj kezdeményezte írástudatlan felesége képzését a célból, hogy levelezésük intímebb legyen, és pontosabb instrukciókkal tudja ellátni a nőt a napi teendőkkel kapcsolatban. A Nyáry Krisztina és anyósa, Czobor Erzsébet, illetve második férje, Eszterházy Károly, továbbá egyik lánya, Erzsébet közötti levelezés elemzése segítségével a szerző arra is rámutat, hogy egyes családtagokkal, egyes élethelyzetekben miképpen változik a levelek hangvétele. Ebben a témakörben az utolsó tanulmány Géra Eleonóráé, aki a Rédly-Hellebrandth család levelezését vizsgálja a 20. század elején, és kimutatja, hogy a középosztály nőtagjai már szinte kivétel nélkül részesültek alapszintű oktatásban, és a levelezés mindennapjaik részét képezte; másrészt kiemeli, hogy a férfiak levelezésével ellentétben – mely inkább üzleti volt – családi, mindennapi témák kerültek tárgyalásra. A Rédly-Hellebrandt család nőtagjai a

nagy távolság ellenére (a Hellenbranth családot az Egyesült Államokba emigrált) is személyes, közvetlen társalgást folytattak. Itt mutatkozik meg a két történelmi korszak közötti kommunikációs és – ha ilyen szempontból vizsgáljuk – oktatási fejlődés is.

A második fejezet (*Társadalmi kommunikáció és a nőiesség jelentésének formálása*) túllép a családi mikroközösségen. Úgy is fogalmazhatnánk, azt vizsgálja, hogyan próbál a társadalom kommunikálni a nőkel, és igyekszik kijelölni a helyüket a társadalomban. Az első tanulmány a 19. század közepén felbukkanó, saját korában deviánsnak tekinthető női viselkedést, az arszlánnókat vizsgálja. Mátay Mónika két nőt – Batthyány Apraxin Júliát és Vay Sarolta/Sándort – mutat be, akik a reformkori konzervatív idealizált nőképpel ellentétben, miszerint a nő helye a házasságban, férje mellett van, otthon, intim környezetben, az arszlánnó, azaz női dandy mintapéldái. Az arszlánnó szép, okos, feltűnő, kicsapongó, semmittevő, de mindenekfelett független, és legnagyobb hibája az, hogy nem vesz részt a nemzet jövőjének biztosításában. Mindkét nő szembement a társadalmi elvárással. Apraxin Júlia ugyan megházasodott és gyermekeket szült, de elhagyta őket, és kalandos, művészi életet kezdett élni – írt, színészkedett –, amiről a sajtó is beszámolt. Vay Sarolta pedig férfiként, Sándor néven élte le életét, tanult, majd dolgozott, sőt kétszer meg is „házasodott”. Biológiai nemére csak ezek után derült fény. A további két tanulmány már a kommunizmus időszakát vizsgálja. Varga Zsuzsanna azt elemzi, hogy a kommunista vezetés 1950-ben milyen kommunikációs csatornákon keresztül próbálta megszólítani a falusi nőket, akikre már mint az ötéves terv munkaerő tartalékára gondoltak. Bár első körben ideológiai frázisokkal próbálkoztak, később – főleg a Szabad Föld című újságban és a Magyar Rádióban – az anyagi szempontokat hangsúlyozták: a családok több mindent tudnak két keresetből vásárolni, a fiatal nők összegyűjthetik a hozományra valót. Propagandacélból küldött-

ségeket utaztattak a Szovjetunióba, s erről rendszeresen beszámoltak. Varga szerint nem titkolt céljuk egy új falusi nőtípus kreálása volt. Bartha Eszter az 1970-es években munkásnőkkel készült interjúkat dolgozta fel tanulmányában. Ezek akkoriban a „munkáséletmód-munkáskultúra” kutatás jegyében készültek, de elemzésük elmaradt. Sok esetben kiderült, hogy a nők saját maguk is vezetnek naplót, néhányuknál pedig ez az interjú jelentette a magány feloldását. A tanulmány két nő életútját emeli ki, akik egyedülállóként küzdelmes, magányos életet folytattak, környezetük szűklátókörűsége pedig megakadályozta őket az ezen való változtatásban és abban, hogy szórakozhassanak. A szórakozás hiánya a családos nőket is jellemezte, csak őket a ráfordítható idő hiánya folytán. Bartha Eszter rámutat arra is, hogy a korabeli szociológusok ezeket a genderspecifikus problémákat nem azonosították. A három tanulmány remekül összegzi azt, hogy a szocialista vezetés miként próbálta a női szerepeket alakítani, és ez mennyire működött a valóságban.

A *Társadalmi kommunikáció és a női auktorok: tartalom előállítás* című harmadik témakör már nemzetközi kitekintést is tartalmaz, és a nők társadalom felé történő kommunikációját vizsgálja. Ezen fejezet tanulmányait némileg nehezebb összefogni, bár ezt a sokféleséget inkább pozitívként foghatjuk fel, hiszen itt is megmutatkozik, hogy már többféle kommunikációs és munkalehetőség állt a nők rendelkezésére, amihez a megfelelő képzettséggel is rendelkeztek. Németh György tanulmányából kiderül, hogy az ókori Görögországban a szülők gyakran lánygyermekük taníttatásának költségeit is állták. Több festőt, filozófust és költőnőt is ismerünk az ókorból, csak a források hiányában sem életüket, sem munkásságukat nem lehet pontosan rekonstruálni. Néhány esetben ezeket a nőket ugyanakkora vagy még nagyobb tisztelet övezte, mint férfitársaikat. Pesti Brigitta a 17. századi női mecenatúrát vizsgálta paratextus-jellegű források alapján. Megállapítható, hogy a jelenség nagy

méreteket öltött ezen időszakban, főleg egyházi, de leginkább – s ez még fontosabb – a magyar nyelvű kiadványok körében, a nők sajtós igénye volt ezeknek a műveknek a gyarapítása. Deáky Zita tanulmánya a Magyar Bába-Egyesület és annak lapja, a Bába-Kalauz munkásságát vizsgálta. Ez az újság tartotta fenn a kommunikációt és az információk áramlását az ország egész területén működő bábák felé, illetve nemzetközi kapcsolatokkal is rendelkeztek. Fontos tömegkommunikációs fórum volt ez a lap, hiszen hozzájárult egy csoport identitásának és szakmai öntudatának kialakulásához. Sipos Balázs a tömegkommunikáció (akkori) legfontosabbikában, a sajtóban dolgozni kezdő nőket mutatja be. Nem is az a kiemelendő, hogy ki volt az első újságírónő hazánkban, sokkal fontosabb, hogy már megadatott a lehetőség, hogy ezek a nők a médiumokon keresztül akár országosan hallathatták a hangjukat, kifejezhették véleményüket, befogadta őket egy olyan kör, ahol korábban csak férfiak dolgoztak. Szilágyi Ágnes Judit is a sajtó témakörét vizsgálta, de más oldalról: a 20. század elején a *Revista Atlântida* portugál–brazil folyóiratban megjelenő nőket. Elsőre

talán úgy tűnhet, ez a tanulmány némileg kिलóg a sorból, de a szerző megfelelő társadalmi kontextust ad későbbi elemzéseihez. Két nőt mutat be részletesebben, akik Európával is kapcsolatban álltak: Gina Lombroso Ferrerót és Marie-Antoinette Aussenac-ot.

A kötet egyik legnagyobb érdeme – azon túl, hogy a nálunk még mindig kevésbé kutatott nőtörténetet és azon belül is egy specifikus témát vizsgál – az, hogy bemutatja, a kommunikáció milyen sokféleképpen zajlott és zajlik ma is. Úgy tűnik, hogy a nőkben történelmi korszakoktól függetlenül megvolt a vágy, hogy valamilyen módon kapcsolatot teremtsenek egymással, a családjukkal, a társadalommal, illetve hogy a társadalom is megszólítsa őket. A tanulmányok önmagukban is remekül megállják a helyüket, de egybegyűjtésük révén a mikro- és makroszintű váltás, továbbá a kommunikáció és a nők helyzetének és lehetőségeinek ezen keresztül megfigyelhető időbeli változásának íve is jól kiténik.

VÖLGYI RÉKA

A reformkori országgyűlésekről kicsit másképp

Dobszay Tamás: A rendi országgyűlés utolsó évtizedei (1790–1848). Országház Könyvtár, Budapest, 2019. 504 oldal

Dobszay Tamás dicsérendő és nagy munkára vállalkozott, amikor megírta az 1790–1848 közötti időszak magyar rendi országgyűléseinek történetét. Könyve „A magyar országgyűlések története” címet viselő sorozatban jelent meg az Országgyűlés Hivatala gondozásában. A szerzőnek eddig már számos tanulmánya jelent meg a kérdéskörből, így például az 1843–1844. évi országgyűlésről.¹

Az utóbbi időben alig látott napvilágot a reformkori országgyűlésekkel foglalkozó modern történelmi feldolgozás. Kivételként említhetjük Erdmann Gyula és Pálmány Béla vállalkozásait,² így munkája nagy űrt tölt be. Dobszay tovább viszi Szijártó M. István *A 18. századi Magyarország rendi országgyűlés* című könyvének történetét.³ Elsősorban nem eseménytörténetet dolgoz fel, hanem a diéták szerkezetéről, résztvevőiről és működéséről nyújt átfogó képet. Hat fejezeten keresztül ismerteti ezek legfontosabb jellemzőit (*Rendi társadalom – rendi alkotmány; A diéta résztvevői, képviselői, választások; A diéta és más alkotmányos szereplők; Az országgyűlés szervezete és működése; Kiváltságvédelemtől a reformokig; Összefoglalás*).

Dobszay túllép az országgyűlési események hagyományos ismertetésén: a vármegyéken, követeiken és a diéta szerkezeti felépítésén keresztül kísérel meg közerthetően

átadni az információkat az olvasó számára, szemben Szijártóval, aki inkább az országgyűlések történetét írta meg.

Dobszay a korszak legjelentősebb forrásait használta fel, kezdve az alsó- és felsőtábla rendi naplóival, irományaival és jegyzőkönyveivel. Emellett számos monográfiát, forráskiadást és tanulmányt is hasznosított annak érdekében, hogy minél átfogóbb képet kaphassunk a rendi országgyűlések utolsó évtizedeiről. A következőkben kiemelünk néhányat a legfontosabb kérdéskörökből és problémákból.

A szerző kitér az uralkodó és a rendek viszonyára, a szokásjogokra és a sarkalatos törvényekre, például az 1723. évi Pragmatica Sanctióra. A rendek tagoltsága igen problematikus volt, hiszen az 1608. évi koronázás utáni első törvénycikk értelmében két táblára oszlottak a diétán. Dobszay jól érzékelteti, milyen ellentétek húzódtak az alsó- és felsőtábla között, s ez a megosztottság mennyire lassította a munkafolyamatot.

A másik nagy problémakört a követutasítások és a követek választása alkotta. A követutasítások anyaga még kevésbé kutatott téma, igen kevés forráskiadás, még kevesebb elemzés készült. A vármegyék a követutasításokon keresztül tudták az akaratukat érvényesíteni. A követeknek be kellett tartani ezeket az utasításokat – még ha nem is értettek velük egyet –, különben visszahívhatták őket. Megismerhetjük, hogy egy-egy országgyűlés előtt milyen élénk politikai élet jellemezte a vármegyéket, hogyan zajlottak a szavazások.

¹ Dobszay Tamás: *A rendezéstől a felszabadításig. A községek ügye az 1843/44-es országgyűlésen*. Századok, 139. évf. (2005) 3. sz. 545–584.; uő: *Egy városi követ iratai 1843–1844-ből*. In: Dobszay Tamás – Forgó András – ifj. Bertényi Iván (szerk.): *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon: A kezdetektől 1918-ig*. Budapest, 2013. 344–354.

² Erdmann Gyula: *Szabadság és tulajdon. Az 1839–40. évi országgyűlés története*. Buda-

pest, 2014.; Pálmány Béla (szerk.): *A magyar rendi országgyűlések történeti almanachja 1790–1812*. 1-2. köt. Budapest, 2019.; Pálmány Béla (szerk.): *A reformkori magyar országgyűlések történeti almanachja 1825–1848*. 1-2. köt. Budapest, 2011.

³ Vö. Szijártó M. István: *A 18. századi Magyarország rendi országgyűlése*. Budapest, 2016.

Azokon minden honos nemes személyesen részt vehetett, ám ez sokszor bonyodalomhoz, nem ritkán összetűzésekhez is vezetett. A szavazások alkalmával sem alakult ki egységes eljárás, három választási mód gyökerezett meg: a közfelkiáltás, a mérlegelés vagy az egyenkénti szavazás. Sajnálatos módon a választások nem mindig zajlottak botrányoktól mentesen, hiszen a korteskedés (etes-itatás) gyakran előfordult.

Ezek után az országgyűlések működését ismerhetjük meg. Dobszay bemutatja, hogyan zajlottak a kerületi, alsó- és felsőtáblai ülések, milyen módon kommunikált egymással a két tábla. A diéták fontos eleme volt a szavazás, láthatjuk, hogyan jutottak el a mérlegeléstől az egyenkénti szavazásig. Ám ebben nem állapítható meg éles határ, s a terület további kutatásokat igényel. A szerző arra is felhívja a figyelmet, hogy az országos ülések nem mindig működtek hatékonyan, mivel túl sokan üléseztek, és mindenki fel akart szólalni; a későbbiekben ezért bizottságokat alakítottak, ahol kisebb csoportokban és hatékonyan tudták megvitatni az ügyeket, melyeket azután az országos ülésekre terjesztettek be.

Az ülések fontos elemeit képezték a naplók, amelyekben a követek felszólalásait rögzítették, ám ez sem volt mindig egységes. Kezdetben csak összefoglalóan közölték a követek felszólalásait (gyakran név nélkül), később, az 1839–1840. évi országgyűléstől szó szerint rögzítették azokat. Eleinte magyarul és latinul is kiadták a naplókat kéthasábos felosztásban, később már csak magyarul készültek. A felsőtáblán más volt a helyzet, a főrendi naplót csak a korszak vége felé, az 1839–1840. évi országgyűléstől kezdték rögzíteni. A naplóknak azért volt nagy jelentőségük, mert pontos betekintést nyújtottak a vitákba például a vármegyék számára, másrésztől a követek így tudták igazolni, hogy betartották megyéjük utasítását. Ám mivel ezek a naplók csak később jelentek meg nyomtatásban, gyakran csak a követjelentésekre támaszkodhattak a vármegyék.

Az országgyűlések legfontosabb eredményeiről is képet kaphatunk a könyvből, ám ezt kevésbé részletezi a szerző; emellett felmerülhet az a fontos kérdés is, hogy mikortól is beszélhetünk reformkorról. Ha a szélesebb időintervallumot tekintjük, akkor akár 1790-től, de ha szűkebb időkeretet nézünk, akkor már problémákba ütközünk. Az 1825–1827-es országgyűlés még nem tekinthető teljes egészében reformországgyűlésnek, hiszen áttörő sikereket még nem értek el, és a rendi sérelmekre koncentráltak, az 1830. évi országgyűlés rövidege miatt pedig nem tudtak komolyabb ügyeket megvitatni. Az első igazi reformkori országgyűlés az 1832–1836. évi volt, amikor már valós sikereket értek el. Dobszay is úgy vélekedik, helyesebb, ha reformtörekvések időszakáról beszélünk, s ezzel a véleményével egyet kell értenünk.

Végezetül érdemes kiemelni azt is, hogy a szerző nem csupán az országgyűlések működéséről ír, hanem bemutatja, hogy a követek egy-egy ülés között hogyan töltötték az idejüket. Gyakran több hónapig voltak összezárva, ezért biztosítani kellett számukra a szórakozás lehetőségét, például bálokat és vacsoraesteket rendeztek. A könyv ebből a szempontból sem csupán „száraz” ismertető akar lenni, hanem megismerhetjük belőle a politikai elithez tartozók hétköznapi életét.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a könyv jól használható egyetemi tankönyvként, de azok számára is hasznos lehet, akik „csak” jobban meg akarják ismerni a korszak politikai viszonyait és struktúráját. Olvasmányos és könnyen értelmezhető bárki számára a munka. A szóhasználatban egyetlen apró dologra hívjuk fel a figyelmet: a szerző néhány helyen a 'káder' szót használja (például a 71. oldalon), ami anakronizmusnak tűnik. Számos idézetet tartalmaz a kötet korabeli politikusoktól, s ezeken keresztül még jobban meg lehet érteni a korszak gondolkodásmódját és problémáit. Képekkel is gazdagon illusztrált a könyv, sajnálatos, hogy ezek nem színesek. A szerző alapos jegyzetekkel látta el a művet, viszont számunkra zavaró volt, hogy a fejezetek végén

találhatók ezek és nem az oldalak alján, ami azonban az egész sorozat formátumához tartozó kérdés.

Sajnálatos módon az országgyűléseken zajló eseményeket kevésbé részletezi a szerző, csak nagy vonalakban tárgyalja a legfontosabb mozzanatokot, emiatt a könyv végére némi hiányérzetünk is támadt. Dobszay

azonban így is nagyszerű munkát végzett, bátran ajánljuk ezt a könyvet mindenkinek, aki szeretné jobban megismerni e korszak politikai kultúráját, ugyanakkor a kutatók számára is fontos alapmű született.

DEÁK ÁDÁM

Egy uralkodó családról másképpen

Дејан Јечменица: Немањићи другог реда, Универзитета у Београду – Филозофски факултет, Београд, 2018. 217 стр.

Dejan Ječmenica: Másodszülött Nemanjićok, Belgrádi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Belgrád, 2018. 217 oldal

Dejan Ječmenica a Belgrádi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történelmi Tanszékének a szerb nép középkori történelmével foglalkozó egyetemi docense. „A középkori szerb társadalom írásos forrásokban” című pályázat keretén belül, alapos és hosszan tartó kutatás eredményeképp közölte a nem elsőszülött Nemanjićokról szóló monográfiáját.

A történetírásban a biográfiának igen sokféle igénynek kell eleget tennie. Egy életrajz megírásához több tudományterületet felölelő kutatói érdeklődés szükséges a különféle források helyes értelmezése érdekében. Középkori kutatások esetében a szokásos nehézségek mellett a hiányos és töredezett források jelentenek további akadályt. Mindazonáltal ezen nehézségek tudatában a történészek a birtokukban levő forrásanyagra alapozva kell hogy következtetéseiket megfogalmazzák.

A szerb kritikai történetírás az elmúlt több mint egy évszázad alatt különös figyelmet szentelt a szerb nép középkori múltjának, különösen a politika történetének. A Nemanjić uralkodóház történetét számos történész kutatta már, főleg azért, mert a szenteket adó dinasztia rányomta bélyegét a szerb középkorra. Mint a független szerb állam és egyház megteremtői már ekkor elhomályosították elődeik emlékét. Utódaik pedig igyekeztek azzal hangsúlyozni hatalmuk legitimitását, hogy kimutatták a rokoni szálakat, melyek őket a Nemanjićokhoz fűzték. Szent Szimeon (Nemanja István szerzetesi

neve Szimeon volt), a dinasztia alapítója és a fia, Szent Száva (Rasztko) kiemelkedő helyet foglaltak el az utódok emlékezetében. Számukra ők jelentették a szerb nép égi védelemzőit. Ismeretes, hogy Európa-szerte szinte minden dinasztia adott szenteket, de a Nemanjićok abban térnek el tőlük, hogy a dinasztia majd összes tagja szenté lett. Uralkodásuk alatt (1166–1371) megszervezték az állam- és egyházigazgatást, megalapozták a törvénykezést, lefektették a gazdasági élet alapjait, kiterjesztették Szerbiát, és cársággá emelték. Emiatt a dinasztia uralkodó tagjai megkerülhetetlenek voltak, ha a kutatás tárgya a középkori szerb állam volt. Hosszú ideig kizárólag az állam története számított figyelemreméltónak a kutatók számára, s leggyakrabban csak akkor figyeltek fel a dinasztia nem uralkodó tagjaira, ha részt vettek koruk politikai eseményeiben. A szerb középkoraszok rendelkezésére álló források jellege is hozzájárult ehhez, hiszen az uralkodók (mint a testet öltött állam) és részben az egyházi méltóságok keltették fel leginkább az írástudó kortársak figyelmét, akik zömében az egyház, az államigazgatás, azaz a nemesség kiváltságos rétegéből valók voltak.

Noha a tudományos közösség a dinasztia többi tagja iránt kisebb érdeklődést mutatott, néhány koronázatlan Nemanjićról is készült életrajz, ám gyakran csak enciklopédiai szócikk formájában. A tárgyalt munka a szerb történetírásban elsőként tekint különálló kutatási témaként az uralkodóház koronázatlan tagjaira.

A könyv címe nagyon érdekes, mivel tömören kifejezi annak mondanivalóját, elkerülvén a hosszas magyarázó címet, mindemellett felcsigázza az érdeklődést. A mű bemutatja a Nemanjić dinasztia összes olyan férfi tagját, akik számára elérhetetlen volt a szerb földek és a tenger mellék trónja, sőt Szent Száva trónja is. Az egyik trónon az uralkodó ült, megtestesítve a világi hatalmat,

míg a másikon az érsek, később a pátriárka foglalt helyet mint a Szerb Pravoszláv Egyház vezetője. Nemanja István (1166–1196) legidősebb fiának, a nagy fejedelemnek, Vukánnak az életétől és uralkodásától egészen Simeon Paleolog Nemanjić cár (1359–1372) legifjabb fiának, Istvánnak az életútjáig tárgyalja a kötet a család másodágainak történetét, azaz időben több mint két évszázadot ölel fel. Ezt a hosszú periódust hat egységben taglalja a szerző a nem elsőszülött Nemanjićok tizenhét életrajzával. A fejezetek időrendben követik egymást; ettől csak akkor tért el a szerző az időrendi folytonosság és áttekinthetőség érdekében, ha az oldalágnak több utóda volt.

A bevezetőben a szerző taglalja az e kutatási területen elért eredményeket, és indokolja témaválasztását.

Az első fejezet (*Nemanja István legidősebb fia és annak utódai*) az uralkodóház azon oldalági életrajzait tartalmazza, mely ág alapítóatyja Vukán. Az ő életrajzát követően fia életrajzával folytatódik a sor: György, Vladin, Rasztko, István és Demeter, illetve Demeter utódaival, Vratiszlav nevű fiával és Vratko unokájával. Vukán életrajza azért is érdekes, mert ő mint a legidősebb fiúgyermek trónörökösként szerepelt egészen addig, amíg öccse, István nem kötött politikailag jóvedelemzőbb házasságot egy bizánci hercegnővel, Evdokiaival. Bár Vukán igényelte Imre magyar király (1196–1204) segítségét öccse ellen, csak rövid ideig maradt a trónon (1202–1205). Küzdelmének tartósabb eredménye az volt, hogy Magyarország uralkodói címeik közé felvették Szerbia királyáét is.

A többi fejezet az adott király nevéhez tartozó utódok címet viseli. Ezt követi Vladislav király (1234–1243) Desza fiának, majd I. Uroš király (1243–1276) István fiának életrajza, majd Dragutin király (1276–1282) fiainak, Vladiszlávnak és Urošićának életrajzai s végül Milutin király (1282–1321) Konsztantin nevű fiának az életútja. Dečanski István király (1322–1331), Dušman és Szimeon fiainak életrajza után a sort Szi-

meon cár utódai zárják: János Uroš és István. Elénk tárul a dinasztia mellékágainak kutatása, ami fontos adatokkal bővítheti az általános nemzeti történetet.

A szerzőt eddigi kutatómunkája során zömében Dušan István király (1331–1346) és cár (1346–1355) életútjával kapcsolatos kérdések foglalkoztatták. Nagy figyelmet szentelt a diplomatikának és a levéltárakban való forrásfeltárásnak, leginkább Dubrovnikban az Állami Levéltárban (Državni arhiv u Dubrovniku), aminek eredménye a könyvben is világosan megmutatkozik. A gyér és kevés forrásanyagot teljes és jól felépített egységbe szervezte. Módszertani nézőpontból fontos megemlíteni a felhasznált források sokszínűségét. Nyomtatásban már megjelent és még nem közölt, írott, diplomatikai és elbeszélő források elemzése és összevetése mellett helyet kaptak más anyagi (sírokban talált leletek) és ábrázoló források is. Terjedelmes, szerb, angol, olasz, görög és más nyelvű szakirodalommal támasztja alá saját kutatási eredményeit, különös tekintettel a régészet, az éremtan és művészettörténet eredményeire (lásd a bibliográfiát, 195–207.).

A nem elsőszülött Nemanjićokról szóló monográfiában újdonság gyanánt pontosabb adatokat kaphatunk az uralkodóház oldalágának születési dátumairól, a trónutódlás körüli vitatott kérdések megoldásáról, kiváltképp Milutin király uralkodása alatt, illetve betekintést nyerhetünk hősei életének kevésbé ismert részleteibe. Dečanski István király Dušman nevű fiának életrajza talán a legjobb példa erre, hiszen róla kevés adattal rendelkezünk, és a szerb történetírásban a nevééről is viták folytak. Sokáig úgy vélték a kutatók, hogy a neve valójában Dušica, és nem Dušman. Eddig a szakirodalomban csupán egy-egy hosszabb mondatot kapott. Mivel rövid ideig élt, és kevés forrás lelhető fel vele kapcsolatban, a szerző azon kultusziratok gondosan elemzésével egészítette ki életrajzát, melyekben megemlítődik a neve.

A forráshiány a szerzőt rákényszerítette, hogy következtetéseit indirekt módon, logikai következtetések útján vonja le, ám mivel

feltevései „forrásközeliak”, nem válnak találgatásokká. Különösen fontos kiemelni, hogy meggyőzően érvel a nézőpontváltás szükségessége mellett: az uralkodóházat oldalági és koronázatlan utódai oldaláról is feltétlenül fontos ismerni, mivel ezek a dinasztia elválaszthatatlan részei. Azaz a középkori államok múltját nem kell kizárólag a politikatörténet szemszögéből tárgyalni (melyben természetesen az uralkodók foglalnak el domináns helyet), mert a kutatásnak új irányt és színezetet adnak az uralkodóház azon tagjai, akik nem játszottak lényeges szerepet koruk politikai életében. Mindemellett a szerző szerényen rámutat az ismert forrásanyaghoz való újfajta viszonyulás lehetőségére és a szakirodalomban korábban tényként elfoga-

dott következtetések felülvizsgálatának szükségességére. A források ugyanis gyakran nyújthatnak új információt, ha a kérdést másként tesszük fel.

Dejan Ječmenica nem elsőszülött Nemanjićokról szóló könyve a már említett módszertan és más érdemek mellett olvasható stílusban és pontos nyelvezettel íródott munka, teljes kritikai apparátussal. Kivitele igényes, az alapszöveget számos kép illusztrálja; közli a Nemanjićok családfáját, és bemutatja a róluk készült freskókat. Reméljük, hasznos segítséget jelent majd szaktörténészeknek és laikusoknak egyaránt.

OBRADOVIC NENAD

Számunk szerzői

BALÁZS PÉTER (tantris17@hotmail.com) – eszmetörténész, Szegedi Tudományegyetem, Szeged

CSERNUS-LUKÁCS SZILVESZTER (csernus.sz@gmail.com) – PhD doktorjelölt, Szegedi Tudományegyetem – Herder-Institut für Historische Ostmitteleuropaforschung, Szeged – Marburg

DEÁK ÁDÁM (deak.adam930615@gmail.com) – PhD hallgató, Szegedi Tudományegyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola, Szeged

DEVESCOVI BALÁZS (devescovi.balazs@btk.elte.hu) – irodalomtörténész, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest

HAJNÁCZKY TAMÁS (hajnaczkyt@gmail.com) – kisebbségpolitikai szakértő, Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest,

PETER HASLINGER (peter.haslinger@herder-institut.de) – történész, Justus-Liebig Universität – Herder-Institut für Historische Ostmitteleuropaforschung, Gießen – Marburg

KÁRPÁTI ATTILA ISTVÁN (karpattila@gmail.com) – történész, Magyar Nemzeti Múzeum – Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Budapest

Z. KARVALICS LÁSZLÓ (zkl@hung.u-szeged.hu) – történész, Szegedi Tudományegyetem, Szeged

LÁSZLÓ ANDOR (laszlo.andor1@gmail.com) – középiskolai tanár, Mikes Kelemen Középiscola, Tatabánya

NAGY PÁL (Nagy.Pal@tk.mta.hu) – történész, MTA TK Kisebbségkutató Intézet, Budapest

OBRADOVIC NENAD (obradovicnenad93@gmail.com) – PhD hallgató, Szegedi Tudományegyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola, Szeged

PAPP VIKTOR (viktorpapp14@gmail.com) – PhD hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Doktori Iskola, Társadalom- és Gazdaságtörténet Doktori Program, Budapest

RADA JÁNOS (rada.janos@uni-miskolc.hu) – eszmetörténész, Miskolci Egyetem, Miskolc

TAMÁS ÁGNES (tagnes83@yahoo.com) – történész, Szegedi Tudományegyetem, Szeged

VÖLGYI RÉKA (rekavolgyi@gmail.com) – levéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, Budapest

A fordításokat CSERNUS-LUKÁCS SZILVESZTER, RAKOVSKY ANDRÁS és SZÉKELY TAMÁS készítette.

Contents

Essays

ATTILA ISTVÁN KÁRPÁTI Miklós Wesselényi's Kindergarten Establishments	5
JÁNOS RADA Attitudes Towards Religion in Anti-Clerical Pamphlets During the Time of Dualism (From 1867 to 1895)	18
TAMÁS HAJNÁCZKY Hungarian Gypsy Musicians' Journal (1908–1910): Self-Organization, Lob- bying and Social Life of Gypsy Musicians at the Turn of the Century	40
ÁGNES TAMÁS The Editor of a Satirical Magazine on Trial	55
VIKTOR PAPP Miserly and Squandering Gentries? The Story of a Noble Family from Somogy County in the 19th Century	71

Workshop

BALÁZS DEVESCOVI The Illness and Death of József Eötvös	93
ANDOR LÁSZLÓ Gyula Szekfű on 19th Century Hungarian Historiography	106
PÁL NAGY Peasants, Gypsies, Proletarians. Underclass and Gypsy Ethnicity in a Histori- cal Context	131
PÉTER BALÁZS Tolerance in the Age of Confessionalization – A Historiography Overview	150

Interview

“Take a look behind the narratives” Interview with Peter Haslinger	168
Peter Haslinger's bibliography	174
PETER HASLINGER Societal Multilingualism and the Processes of Securitization	181

Outlook

On Step Forward, One Step Back (<i>Pruzsinszky Sándor: A rettegés gyermekei. A cenzúra Európában 1478– 1918. Fakultás Kiadó, Budapest, 2018.</i>) LÁSZÓ Z. KARVALICS	192
Studies About Female Communication (<i>Sipos Balázs – Krász Lilla [szerk.]: A női kommunikáció kultúrtörténete. Tanulmányok. Napvilág Kiadó, Budapest, 2019.</i>) RÉKA VÖLGYI	195

The National Assemblies of the Reform Era in a Different (<i>Dobszay Tamás: A rendi országgyűlés utolsó évtizedei [1790–1848]. Országház Könyvkiadó, Budapest, 2019.</i>)	
ÁDÁM DEÁK	198
A Royal Family from a Different Perspective (<i>Дејан Јечменица, Немањићи Другог Реда, Универзитет у Београду-Филозофски Факултет, Београд, 2018.</i>)	
NENAD OBRADOVIC	201
<i>Authors</i>	204

Az Aetas történettudományi folyóirat 2020. évi előfizetői felhívása

Rendkívül fontos folyóiratunk számára előfizetőink támogatása és hűségese kitartása.
A következő tematikus számaink jelennek meg 2020-ban:

A 19-20. századi magyar társadalom és politika **Fordítástörténetek** **Törökvilág Magyarországon** **A Balkán a modernizáció útján**

Folytatjuk „Elmélet és módszer” rovatunkat. Interjút tervezünk **Peter Haslingerrel** (Herder-Institut) és **Kovács András** erdélyi művészettörténésszel.

Eddigi gyakorlatunknak megfelelően a 2020-as évfolyamra is kedvezményt biztosítunk előfizető olvasóinknak, hogy ezzel is jelezzük, nagyra becsüljük bizalmukat és támogatásukat.

Többféle előfizetői módot ajánlunk fel ugyanakkor, hogy alkalmazkodjunk olvasóink igényeihez:

Éves előfizetői ár: **4000 Ft** (tartalmazza a postaköltséget, az év végén pdf formátumban elektronikusan is előfizetőink rendelkezésére bocsátjuk az évi négy számunkat!)

Éves elektronikus előfizetői ár: **3500 Ft** (pdf file-ban e-mailen a lapszámok megjelenésekor)

Egy számot megrendelőknél: **1000 Ft** + postaköltség

Egy szám könyvesbolti ára: **1100 Ft**

A folyóirat megrendelhető a kiadó e-mail és postai címén.

Korábbi számunkat (postaköltség felszámolásával) a szerkesztőség címén szintén meg lehet rendelni.

Jövedelemadójának 1%át ebben az évben is felajánlhatja egy olyan egyesületnek, alapítványnak, amelyet arra érdemesnek ítél. Folyóiratunk szerkesztői azzal a kéréssel fordulnak Önnek, hogy ha támogatásra méltónak tartja folyóiratunkat, válassza az AETAS-t.

Adószámunk: 19079581-2-06

Nagyon köszönjük Olvasóinknak eddigi támogatásukat!

Aetas Könyv- és Lapkiadó Egyesület
6701 Szeged, Pf. 1179
<http://www.aetas.hu>
aetas@mail.u-szeged.hu

MEGFIGYELT TÁRSADALOM

Huhák Heléna

Megfigyelés másképp. Házi agitáció és egy angyalföldi tanácsstag lakólatogatásai

Somogyvári Lajos

Az 1949-es választások amerikai szemmel. Nagykövetségi útibeszámolók a vidéki Magyarországról

Slachta Krisztina

Láthatatlan erőszak. Az állambiztonsági szervek láthatatlan jelenlétének erőterei és ellenségképeinek rendszere – értelmezési és elemzési lehetőségek

Vörös Géza

Apácák a politikai rendőrség célkeresztjében, avagy mennyit ér egy lehallgató készülék?

Soós Viktor Attila

„Ék” fedőnevű konspirált lakás a hírszerzés szolgálatában

Murai András – Németh Brigitta

„A rendszer rajtuk tartotta óvó szemeit”. Megfigyelések az egykori Gulag-rabok körében

Pap Péter István

Kijelölt és önként vállalt kényszerpályák. A József Attila Kör és a hatalom, 1983–1986

Csatári Bence

„Szia Gábor, hogy vagy?” A kádári könnyűzenei élet állambiztonsági megfigyeltjeinek és megfigyelőinek attitűdjei jelenkori narratívák tükrében

A KORALL szerkesztőségének elérhetőségei

www.korall.org

terjesztes@korall.org és korall@korall.org

1113 Budapest, Valkói u. 9.

Előfizetési szándékát kérjük, jelezze a szerkesztőségnek, és valamennyi idejű munkát postázzuk Önnek. Az éves előfizetés ára 4500, egy szám ára 1250 Ft.

Soron következő 2020. évi tematikus számaink

80. A tudomány intézményei és a társadalom a 19–20. században
81. Vagyon – vagyonosodás
82. Tisztálkodás, egészség(ügy), fürdő kultúra

Következő számunk tartalmából

Z. KARVALICS LÁSZLÓ

A nyelvközi közvetítettség reliktumai mint társadalmi makroevolúciós indikátorok

BUHÁLY ATTILA

Mi köze van Sardurinak Istarhoz? Asszír logogrammák urartui szolgálatban

LÉNÁRT ANDRÁS

A spanyol változat – Fordítók és tolmácsok a Franco-diktatúrában

FÓRIS ÁGOTA – FALUDI ANDREA

A terminológia mint a fordítóknek nyújtott információ- és tudásmenedzsment – történeti szempontok

Bemutatjuk Anthony Pym ausztrál történészt

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.

A folyóirat előfizetési díja egy évre 4000 Ft.

A lap ára egy szám megrendelése esetén 1000 Ft + postaköltség,
könyvesboltban 1100 Ft.

A folyóirat elektronikus előfizetési díja egy évre 3500 Ft

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: ELTE BTK könyvtár, VIII. ker., Múzeum krt. 6–8.;

Írók Boltja, Parnasszus Kft., VI. ker., Andrásy út 45.;

Könyvtárellátó Kht., XIII. ker., Váci út 19.;

Penna Bölcsész Könyvesbolt, V. ker. Magyar u. 40.

Szeged: Egyetemi könyvtár, Petőfi S. sgt.;

Könyv- és Jegyzetbolt, Vitéz u.

Miskolc: Bibliofil Kft., Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33.;

Fókusz Könyvesbolt, Pátria üzletház.

Pécs: PTE Iskolaszövetkezet Könyvesbolt, Ifjúság út 6.;

PTE Társadalomtudományi Szakkönyvtár, Rókus u. 2.

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179.

e-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

<http://www.aetas.hu>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Horváthné Szélpál Mária

Szerkesztőségi titkár: Wirth Leticia

Telefon: +36 (30) 59-66-594

A borítót tervezte: Annus Gábor

Nyomdai munkálatok: E-press Nyomdaipari Kft., Szeged

ISSN 0237-7934